

МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ПАНЧЕНКО ОЛЕГ АНАТОЛІЙОВИЧ

УДК 35:004.9

ДИСЕРТАЦІЯ

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЮ
БЕЗПЕКОЮ В ЕПОХУ ТУРБУЛЕНТНОСТІ

25.00.05 – державне управління у сфері державної
безпеки та охорони громадського порядку

Подається на здобуття наукового ступеня доктора наук з державного
управління

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О.А.Панченко

Науковий консультант –
Пархоменко-Куцевіл Оксана Ігорівна,
доктор наук з державного управління, професор

КИЇВ – 2020

АНОТАЦІЯ

Панченко О.А. Державне управління інформаційною безпекою в епоху турбулентності. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора наук із державного управління за спеціальністю 25.00.05 – державне управління у сфері державної безпеки та охорони громадського порядку. – Національний університет цивільного захисту України. – Харків, 2020.

У дисертації, яка містить наукові положення та власні науково обґрунтовані теоретичні результати досліджень автора, розкрито теоретико-методологічні засади державного управління у сфері забезпечення інформаційної безпеки суспільства та особистості в умовах турбулентності як складової національної безпеки України. Це комплексне дослідження, спрямоване на розв'язання сучасних проблем державного управління інформаційною безпекою при реагуванні на кризові ситуації та турбулентні явища, що загрожують національній інформаційній безпеці держави. Визначені ризики й загрози інформаційної та психологічної безпеки особистості, суспільства, держави. Запропоновані дієві шляхи щодо забезпечення інформаційної безпеки на основі встановлених факторів турбулентності.

На основі узагальнення теоретико-методологічних засад державного управління інформаційною безпекою доведено, що інформаційна безпека займає ключове місце в системі національної безпеки держави. Досліджено сучасний стан нормативно-правового регулювання інформаційної безпеки та з'ясовано, що нормативно-правові документи з проблематики знаходяться в стадії формування, а тому це несе риси перехідного етапу.

Визначено проблеми правового забезпечення державного управління інформаційною безпекою. Запропоновано рекомендації щодо покращення функціонування системи інформаційної безпеки органів державної влади, які спрямовані на підвищення ефективності їх діяльності, на захист інтересів держави, а також на захист органів державної влади від несанкціонованого доступу до наявних інформаційних ресурсів.

Відокремлено інформаційно-психологічні фактори турбулентно-політичного й соціально-економічного плану «інформаційного хаосу» та розвинуто поняттєво-категорійний апарат державного управління інформаційною безпекою в умовах турбулентності. Акцентовано увагу на тому, що змістове наповнення поняття «інформаційна безпека» визначається трьома складовими: задоволенням інформаційних потреб суб'єктів в інформаційному середовищі, безпекою інформації, захистом суб'єктів інформаційних відносин від негативного інформаційного впливу. Сформульовано визначення інформаційної безпеки як стан інформаційного середовища, що забезпечує задоволення інформаційних потреб суб'єктів інформаційних відносин, безпеку інформації та захист суб'єктів від негативного інформаційного впливу. У даному визначенні суб'єктами інформаційних відносин можуть бути держава, суспільство, організація, людина.

Дано авторське визначення «епоха турбулентності», що трактується як історичний період, коли частішають і загострюються економічні та соціально-політичні конфлікти із характерним зростанням насильства у вигляді війн, революцій, тероризму; відчуття краху колишнього стабільного стану, бурхливих суперечливих емоцій (від утопічних надій до розгубленості й песимізму), що ведуть до істотного порушення психічного здоров'я населення, внутрішнього соціального порядку в державі, а також порядку та форм міжнародних відносин. Окреслені основні риси та ознаки епохи турбулентності. Визначено, що для подолання турбулентності і досягненні керованості необхідна систематизація та алгоритмічне використання відповідних суспільно-державних механізмів. Сформовано поняття «інформаційно-психологічна турбулентність» – нестабільний стан психіки людини, викликаний інформаційним впливом, що виявляється в раптових припливах гніву, печалі або відчаю, відчутті тривоги, роздратування, страху чи смутку. У такому стані особистість неадекватно оцінює навколишнє оточення й робить нелогічні вчинки.

Проаналізовано зв'язок між турбулентністю та метаморфозами суспільства, результати яких свідчать про наявність між ними причинно-

наслідкового зв'язку. Головною метаморфозою сучасного суспільства є перетворення його в турбулентний стан, де основною ознакою є потокова реальність, і, у силу цього, суспільство пронизане хаотичними, неконтрольованими процесами. Визначено, що інформаційна турбулентність є наслідком синергетики властивостей інформаційного середовища та деструктивним фактором інформаційно-психологічної безпеки як у відношенні до держави і суспільства, так і окремої особистості.

Досліджено інформаційне насильство, яке поряд із економічним та політичним є системоутворюючим фактором соціального насильства. Запропоновано авторську модель забезпечення національної безпеки в разі об'єктивізації небезпеки збитку у вигляді насильства, що враховує наступні конструкти: превенція; збереження, захищеність, нарощування національних цінностей; усунення збитку, завданого насильством; постфактумні організаційно-правові заходи для мінімізації можливого збитку, завданого насильством.

Установлено методологічні аспекти стратегічного управління діяльності суб'єктів державного управління у сфері інформаційної безпеки, які спрямовані на підвищення ефективності діяльності органів державної влади, на захист інтересів держави, а також від несанкціонованого доступу до наявних інформаційних ресурсів. Представлено аксіологічне бачення інформаційно-психологічної безпеки, що полягає в забезпеченні психологічного благополуччя особистості та направлено на мінімізацію різноманітних ризикових факторів формування і функціонування адекватної інформаційно-орієнтовної основи суб'єктивно-особистісних відносин до навколишнього світу і самої себе.

Запропоновано шляхи вирішення проблеми державного управління у сфері забезпечення інформаційної безпеки в умовах турбулентності, які полягають у симбіозі делегування широких повноважень на локальний рівень при належному контролі центру й «культури безпеки» як форми реалізації турботи про себе. Створено модель забезпечення інформаційно-психологічної безпеки, що системно поєднує поняття реабілітація-абілітація-компенсація-

адаптація та відображає чотири рівні їхньої організації (біологічний, психологічний, соціальний, соціально-психологічний), кожен із яких супроводжується складовою інформаційного рівня. Запропонована модель є теоретичним підґрунтям для розроблення державної політики щодо організації реабілітаційної допомоги особам, що зазнали збитку психічному здоров'ю.

Окремо зроблено акцент на інформаційній безпеці дитини, яка є повноправним членом суспільства, але в силу вікових особливостей, є більш уразливою щодо негативних інформаційних впливів. На основі дослідження інформаційних ризиків безпеки дитини в турбулентному середовищі розроблено модель формування системи державного управління у сфері інформаційної безпеки дитини.

Запропоновано концептуальні засади державного управління у сфері інформаційної безпеки при реагуванні на турбулентні явища, що загрожують національній безпеці, які включають державно-регулюючий, інформаційно-організаційний, медико-психологічний, превентивно-просвітницький функціонали. Висвітлені концептуальні засади включають сукупність спеціального теоретико-методологічного підґрунтя, а також практичні заходи, засоби, важелі, спрямовані на досягнення основних цілей щодо розбудови надійної інформаційної безпеки держави, а саме: протистояння інформаційним загрозам, мінімізація їх наслідків, якнайшвидшої ліквідації наслідків таких ситуацій та відновлення нормальної життєдіяльності громадян, органів державного управління та місцевого самоврядування, підприємств тощо. Запропонований конструкт полягає у вирішенні завдань, щодо забезпечення інформаційної безпеки як складової національної безпеки держави, а саме: необхідність нормативно-правового регулювання щодо протидії використанню інформаційних технологій, які загрожують інтересам держави; необхідність створення економічних передумов для розвитку національних інформаційних ресурсів та інфраструктури, впровадження новітніх технологій в інформаційну сферу.

У дисертації закладено теоретичну основу і визначено практичні кроки реалізації дієвої державної політики щодо організації реабілітаційної допомоги особам, які мають збитки психічного здоров'я, внаслідок інформаційно-психологічних війн.

Ключові слова: державне управління, інформаційна безпека, епоха турбулентності, національна безпека, інформаційне середовище, інформаційна політика держави, інформаційно-психологічна безпека, правове забезпечення безпеки, завдання правового забезпечення, правове регулювання безпеки, державне управління інформаційною сферою, реабілітація, абілітація.

ANNOTATION

Panchenko O.A. Government control of the information security in the era of turbulence. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Doctoral candidate's thesis of government control by specialty 25.00.05 – public administration in the field of the state safety and protection of a public order. – National University of Civil Defense of Ukraine. – Kharkiv, 2020.

The dissertation, which contains scientific provisions and own scientifically substantiated theoretical results of the author's research, the theoretical and methodological principles of public administration in the field of information security of society and the individual in turbulence as a component of national security of Ukraine has been revealed. The work is devoted to modern problems of state management of information security in response to crises and turbulent phenomena that threaten the national information security of the state. Risks and threats of information and psychological security of a person, society and the state have been defined. Effective ways to ensure information security based on established turbulence factors have been proposed.

The dissertation generalizes the theoretical and methodological principles of the government control of information security under conditions of turbulence. The current state of regulatory and legal regulation of information security has been

studied and it has been clarified that regulatory and legal documents on the issue are in the process of formation, and therefore it has the features of a transitional stage.

The problems of legal support of the state management of information security have been determined. Recommendations for improving the functioning of the information security system of public authorities have been proposed, which are aimed at improving the efficiency of their activities, protection of the state interests, as well as at protection of public authorities from unauthorized access to available information resources.

The information-psychological factors of the turbulent-political and socio-economic plan of "information chaos" have been separated and the conceptual-categorical apparatus of the government control of information security under the conditions of turbulence have been developed and the author's definition "epoch of turbulence" has been given.

The emphasis has been placed on the fact that the content of the concept of "information security" is determined by three components: satisfaction of subjects' information needs in the information environment, information security, protection of subjects' information relations from negative information impact. The definition of information security has been represented as a state of information environment that provides satisfaction of information needs of the subjects of information relations, information security and protection of subjects from negative information influence. In this definition, the subjects of information relations can be the state, society, organization and a person.

The author's definition of "epoch of turbulence" has been presented, which is interpreted as a historical period when economic and socio-political conflicts become more frequent with significant growth of violence in the form of wars, revolutions and terrorism; the feeling of the collapse of the former stable state, violent conflicting emotions (from utopian hopes to confusion and pessimism), leading to a significant violation of mental health, internal social order in the state, as well as the order and forms of international relations. The main features and signs of the turbulence era have been outlined. It has been determined that in order to overcome turbulence and

achieve control, regimentation and algorithmic use of appropriate public-state mechanisms are necessary. The concept of "information-psychological turbulence" has been formed - an unstable state of the human psyche caused by informational influence, which is manifested in sudden outbursts of anger, sadness or despair, feelings of anxiety, irritation, fear or sadness. In this state, the individual evaluates inadequately the environment and commits illogical acts.

The connection between turbulence and metamorphoses of society has been analyzed, the results of which indicate the existence of a causal relationship between them. The main metamorphosis of the modern society is its transformation into a turbulent state, where the main feature is the flowing reality, and, therefore, society is permeated with chaotic, uncontrolled processes. It has been determined that information turbulence is a consequence of the synergetic properties of the information environment and a destructive factor of information and psychological security both in relation to the state and society, and the individual.

Information violence has been studied, which, along with economic and political violence, is a system-forming factor of social violence. The author's model of ensuring of the national security in case of objectification of the damage danger in the form of violence has been proposed, which takes into account the following constructions: prevention; preservation, protection, increasing the national values; elimination of damage caused by violence; post-factual organizational and legal measures to minimize the possible damage caused by violence.

The methodological aspects of strategic management of public administration in the field of information security, which are aimed at improving the efficiency of public authorities, to protect the interests of the state, as well as from unauthorized access to available information resources have been defined. An axiological vision of information and psychological security has been presented, which consists of ensuring of the individual's psychological well-being and aims to minimize various risk factors for the formation and functioning of an adequate information-oriented basis of subjective-personal relations to the world and oneself.

Ways to solve the problem of public administration in the field of information security in conditions of turbulence, which are a symbiosis of delegating of broad powers to the local level with proper control of the center and "security culture" as a form of self-care have been suggested. In this study for the first time, a model for maintaining the balance of the dynamic information security system, which allows to assess the risks of information challenges of the turbulent era and to form effective directions of public policy to maintain the balance of this system, has been developed. The proposals of state regulation on the organization of medical and psychological care for victims of negative information impact have been highlighted.

A model of information and psychological security has been created, which systematically combines the concepts of rehabilitation-abilitation-compensation-adaptation and reflects four levels of their organization (biological, psychological, social, socio-psychological), each of which is accompanied by an information level component. The proposed model is a theoretical basis for the development of state policy dealing with the organization of rehabilitation care for persons that have got mental health detriment.

Special emphasis is placed on the information security of a child who is a full member of society, but due to age, is more defenseless to negative information influences. Based on the study of information risks for child's safety in a turbulent environment, a model of forming a system of public administration in the sphere of child information security has been developed.

The conceptual principles of public administration in the field of information security in response to turbulent phenomena threatening national security, which include state-regulatory, information-organizational, medical-psychological, preventive and educational functionalities, have been proposed. The highlighted conceptual principles include a set of special theoretical and methodological basis, as well as practical measures, tools, levers aimed at achieving the main goals of creation of the state reliable information security, namely: adversarial position to information threats, their consequences minimization, elimination of such situation consequences and recovery of normal life of the citizens, public administration and local

government, enterprises, etc. The proposed construct is assigned to solve problems related to information security as a component of national security, namely: the need for legal regulation dealing with countermeasures to the use of information technology that threatens the interests of the state; the need to create economic preconditions for the development of national information resources and infrastructure, the introduction of new technologies into the information sphere.

The dissertation builds not only a theoretical basis for the development of an effective state policy for the organization of rehabilitation care for persons with mental health problems, but also identifies practical steps for its implementation.

Key words: government control, information security, epoch of turbulence, national security, information environment, information policy of the state, information and psychological security, legal support, legal tasks, legal regulation of security, government control of information sphere, rehabilitation, abilitation.

Список публікацій здобувача:

– в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Наукові монографії:

1. Панченко О.А. Информационно-психологическая безопасность в эпоху турбулентности: монографія. К.: КВИЦ. 2020. 472 с. DOI:10.5281/zenodo.3989790 ISBN 978-617-697-121-4.

2. Панченко О.А. Інформаційна безпека в епоху турбулентності: державно-управлінський аспект: монографія. К.: КВИЦ. 2020. 332 с. DOI: 10.5281/zenodo.4011826 ISBN: 978-617-697-126-9.

3. Панченко О.А. Информационная безопасность ребенка: монографія. К.: КВИЦ, 2016. 380 с.

4. Панченко О.А. Інформаційні аспекти трансформації державного управління в умовах турбулентності. *The system of public administration in the context of decentralization of power: Collective monograph*. Riga: Izdevnieciba "Baltija Publishing", 2020. P. 88-110. DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-588-66-2-06>

Особистий внесок здобувача: запропонована авторська модель підтримки рівноваги стану динамічної системи, що дозволяє окреслити ризики викликів епохи турбулентності та сформувати стратегічні напрямки державної інформаційної політики, підтверджено ефективність застосування моделі для вироблення дієвих стратегій забезпечення інформаційної безпеки в державному управлінні на прикладі розгляду інформаційних викликів державі та особистості.

5. Панченко О.А., Банчук Н.В. Информационная безопасность личности: монография. Донецк: ФОП Дмитренко, 2010. 736 с. ISBN 978-966-8965-70-8

Особистий внесок здобувача: запропоновано нові принципові підходи до абілітації і реабілітації людини в умовах інформаційно-психологічного впливу, шляхи підвищення якості життя в його суспільно корисної діяльності, гармонізації суспільних відносин.

6. Панченко О.А., Банчук Н.В. Информационная безопасность личности: монография 2-е изд. испр. К.: КИТ, 2011. 672 с. ISBN 978-966-2279-03-0.

Особистий внесок здобувача: проведений теоретичний всебічний аналіз поняття "інформаційна безпека особистості", що включає правові, юридичні, організаційно-технічні та медико-психологічні аспекти, запропоновано ряд базових методів психологічного захисту від маніпуляції в інформаційно-психологічній взаємодії.

7. Панченко О.А., Минцер О.П. Применение информационных технологий в современной реабилитологии: монография. К.: КВИЦ, 2013. 136 с.

Особистий внесок здобувача: проведений теоретичний всебічний аналіз інформаційних процесів в реабілітології і її практичного втілення – реабілітації. Розглянуто три основні напрями: автоматизація діагностичних і лікувальних методик; організаційно-інформаційна підтримка; телереабілітація.

8. Панченко О.А., Банчук Н.В., Пономаренко А.Н., Толстанов А.К., Антонов В.Г. Информационные технологии в практике врача: монография. К.: КВИЦ, 2012. 353 с.

Особистий внесок здобувача: проаналізовані різноманітні аспекти застосування інформаційних технологій в медицині.

Статті у наукових фахових виданнях України з державного управління

9. Панченко О.А. Проблеми правового забезпечення державного управління інформаційною безпекою. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2019. № 11. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1561> DOI: 10.32702/2307-2156-2019.11.3.

10. Панченко О.А. Інформаційна безпека держави як елемент соціальної культури. *Аспекти публічного управління*. 2020. № 1. Том 8. С. 58-67. DOI: 10.15421/152006.

11. Панченко О.А. Суспільний запит на інформаційну безпеку. *Публічне урядування*. 2020. № 2 (22). С. 141-149. DOI: 10.32689/2617-2224-2020-2(22)-141-149.

12. Панченко О.А. Законотворча діяльність у сфері національної безпеки. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2020. № 3. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1594>. DOI: 10.32702/2307-2156-2020.3.7.

13. Панченко О.А. Роль засобів масової інформації в системі державного управління інформаційною безпекою. *Публічне управління та митне адміністрування*. 2020. № 1(24). С. 97-102. DOI: 10.32836/2310-9653-2020-1.19.

14. Панченко О.А. Засоби масової інформації як джерело інформаційної безпеки. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2020. № 2(8) С. 250-258. URL: <http://maup.com.ua/assets/files/expert/8/21.pdf>. DOI: 10.32689/2617-9660-2020-2(8)-250-258.

15. Панченко О.А. Інформаційна складова національної безпеки. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Державне управління*. 2019. Вип. 3. URL: <http://77.222.145.174/index.php/governance/article/view/296/297>.

16. Панченко О.А. Засоби масової комунікації як платформа державної інформаційної політики. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2020. № 4. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/4_2020/4.pdf. DOI: 10.32702/2307-2156-2020.4.2.

17. Панченко О.А. Турбулентні соціально-психологічні виклики в системі державного управління інформаційною безпекою. *Збірник наукових праць: Теорія та практика державного управління*. 2020. Том 1. № 68. С. 210-217. DOI: 10.34213/tp.20.01.25.

18. Панченко О.А. Суспільно значущі фактори державної інформаційної безпеки. *Публічне управління і адміністрування в Україні*. 2020. Вип. 16. С.116-120. DOI: 10.32843/2663-5240-2020-16-20.

19. Панченко О.А., Кабанцева А.В., Сердюк І.А. Потреби особистості на інформаційну безпеку. *Публічне урядування*. 2020. № 3(23). С. 203-214. DOI: 10.32689/2617-2224-2020-3(23)-203-214.

Особистий внесок здобувача: переглянуто піраміду людських потреб відповідно до сучасних трансформацій інформаційного суспільства, динамізму структури бажань і потягів, що включають в себе більш широкий діапазон потреб сучасної людини, модернізовано піраміду людських потреб, що вміщує сім рівнів та утворює ієрархічну структуру соціальної поведінки людини як основи інформаційно-психологічної безпеки.

20. Панченко О.А. Провал державної інформаційної політики України. «Вчені записки» Таврійського національного університету ім. Вернадського. Серія: «Державне управління». 2020. Том 31(70). № 2. DOI: 10.32838/2663-6468/2020.2/24.

21. Панченко О.А., Гнатенко В.С., Кабанцева А.В. Роль охорони громадського порядку у забезпеченні інформаційної безпеки держави. *Збірник наукових праць: Вісник Національного університету цивільного захисту Серія: «Державне управління»*. 2020. Вип. 1(12). С. 265-274. DOI: 10.5281/zenodo.3819249.

Особистий внесок здобувача: проведений теоретичний аналіз законодавчих і нормативно-правових актів у галузі інформаційної безпеки, окреслені варіації інформаційних загроз, надані пропозиції щодо системного забезпечення інформаційної безпеки держави за трьома напрямками – інформаційна безпека особистості, суспільства, держави.

22. Панченко О.А., Кабанцева А.В. Державне регулювання інформаційної складової безпеки дорожнього руху. *Держава та регіони. Серія: Державне управління*. Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2020. № 2 (70). С.184-192. DOI: 10.32840/1813-3401.2020.2.31.

Особистий внесок здобувача: розроблено багаторівневу технологію державного регулювання інформаційної складової безпеки дорожнього руху, яка відображає сукупність державних рішень щодо організації інформації (формування системного підходу), що циркулює на рівні національної системи безпеки дорожнього руху.

23. Панченко О.А., Антонов В.Г. Концептуалізація поняття «інформаційне насилля» в контексті національної безпеки. *Збірник наукових праць: Актуальні проблеми державного управління*. 2020. № 1 (57). С. 65-73. DOI: 10.34213/ap.20.01.07.

Особистий внесок здобувача: досліджено інформаційне насильство як системне явище та визначені заходи щодо забезпечення національної безпеки в цьому контексті.

24. Панченко О.А., Антонов В.Г. Реабілітація як складова державної політики у сфері інформаційно-психологічної безпеки. *Збірник наукових праць: Теорія та практика державного управління*. 2020. Вип. 2 (69). С. 8-17. DOI: 10.34213/tp.20.02.01.

Особистий внесок здобувача: сформовано теоретичне підґрунтя для розроблення дієвої державної політики щодо організації реабілітаційної допомоги особам, що зазнали збитку психічному здоров'ю.

25. Панченко О.А., Кабанцева А.В., Сердюк І.А. Тривожне очікування людини в епоху турбулентності. *Аспекти публічного управління*. 2020. Том 8. № 2. С. 44-52. DOI: 10.15421/152018.

Особистий внесок здобувача: проведений теоретичний аналіз визначення впливу інформаційного середовища в державі на психологічний стан людини, встановлення причинно-наслідкових зв'язків між тривожним передчуттям і турбулентним мисленням в умовах інформаційної небезпеки.

26. Панченко О.А., Пархоменко-Куцевіл О.І., Антонов В.Г. Інформаційні виклики епохи турбулентності в державному управлінні. *Публічне управління та митне адміністрування: Серія «Державне управління»*. 2020. № 2 (25). С. 196-204. DOI: 10.32836/2310-9653-2020-2.34.

Особистий внесок здобувача: визначено критерії дослідження концепту «епоха турбулентності» та застосування їх в аналізі інформаційних викликів у державному управлінні.

27. Панченко О.А., Кабанцева А.В. Людська психіка в інформаційній небезпеці. *«Вчені записки» Таврійського національного університету ім. Вернадського. Серія: «Державне управління»*. 2020. Том 31(70). № 3. С. 226-233. DOI: 10.32838/TNU-2663-6468/2020.3/39.

Особистий внесок здобувача: виокремлено негативні прояви впливу сучасного інформаційного простору на людську психіку, розроблено комплекс заходів щодо забезпечення інформаційно-психологічної безпеки особистості та соціуму у державі.

28. Панченко О.А. Інформаційна безпека як складова розвитку суспільних відносин. *Публічне управління і адміністрування в Україні*. 2020. Вип. 17. С.135-139. DOI: 10.32843/2663-5240-2020-17-25.

29. Панченко О.А. Інформаційна безпека в контексті викликів і загроз національній безпеці. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2020. Вип. 2 (45). С. 57-63. DOI: 10.33287/102019.

30. Панченко О.А. Інфопандемія в інформаційній гігієні держави. *Право та держава управління*. 2020. № 2. С. 119-126. DOI: 10.32840/pdu.2020.2.18.

31. Панченко О.А., Антонов В.Г., Малєєва А.М. Державне управління інформаційною безпекою як запорука особистісного благополуччя. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. Вернадського. Серія: Державне управління*. 2020. Том 31(70). № 4. С. 81-87. DOI: 10.32838/TNU-2663-6468/2020.4/13.

Особистий внесок здобувача: проаналізовано державну інформаційну політику, а саме ті заходи які є основою забезпечення соціально-психологічної стабільності.

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав з напрямку, з якого підготовлено дисертацію; у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз

32. Панченко О.А. Державне управління інформаційною безпекою в турбулентному суспільстві. *World Science*. May 2020. Warsaw, Poland. № 5(57). Vol. 3. P. 4-9. DOI: 10.31435/rsglobal_ws/31052020/7082/

33. Панченко О.А. Information technologies in ensuring of the state security. Інформаційні технології в забезпеченні державної безпеки. *Science Review*. June 2020. Warsaw, Poland. № 5(32), P. 30-35. DOI: 10.31435/rsglobal_sr.

34. Panchenko O. Panic as a factor of information security threat. *Public Administration and Law Review*. 2020. Tallinn, Estonia. Issue 2. P. 4-9. DOI: 10.36690/2674-5216-2020-2.

35. Панченко О.А. Інформаційні ризики безпеки дитини в турбулентному інформаційному середовищі. *International academy journal Web of Scholar*. 2020. Warsaw, Poland. № 7(49). P. 1-7. DOI: 10.31435/rsglobal_wos/30092020/7147.

36. Panchenko O. Principles of realization of national request for information security. *Public Administration and Law Review*. 2020. № (3). P. 4-11.

– які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

37. Панченко О.А., Кабанцева А.В. Державне регулювання інформаційної безпеки дітей. *Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації*: збірник наукових праць матеріалів міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (28 лютого 2020 г.) Переяслав, 2020. Вип. 56. С. 39-42.

Особистий внесок здобувача: обґрунтовано необхідність державного регулювання організації інформаційної безпеки дітей в Україні.

38. Панченко О.А., Сердюк І.А. Роль держави в особистісних та суспільних відносинах в епоху турбулентності. *Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації*: збірник наукових праць матеріалів міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (28 лютого 2020 г.) Переяслав, 2020. Вип. 56. С. 42-45.

Особистий внесок здобувача: проведений теоретичний аналіз особистісних та суспільних відносин в епоху інформаційної турбулентності.

39. Панченко О.А., Сердюк І.А. Пропаганда та ідеологічна обробка (маніпулювання, інформаційне зомбування) – основи психологічної війни. *Modernization of the educational system: world trend and national peculiarities*: матеріали III міжнар. наук. конф. (February 21th, 2020) Kaunas, Lithuania, P. 75-79.

Особистий внесок здобувача: проаналізовані основні механізми психологічної війни: пропаганда та ідеологічна обробка (маніпулювання, інформаційне бомбування).

40. Панченко О.А. Види та складові інформаційної безпеки. *Science and Global Studies*: збірник тез наукових праць II міжнар. наук. конф. (31 березня 2020 р.) Братислава Словаччина, 2020. С.10-13.

41. Панченко О.А., Сердюк І.А. Сучасні уявлення про інформаційну безпеку. *Проблеми модернізації України*: зб. наук. пр. Вип. 10: матеріали конференції «Розвиток української держави в умовах активізації євро інтеграційних процесів» (19 березня 2020 р.). К., МАУП. 2020. С. 64-66.

Особистий внесок здобувача: проаналізовані сучасні уявлення про інформаційну безпеку в сфері державного управління

42. Панченко О.А., Гнатенко В.С., Малєєва А.М. Інформаційна безпека як складова економічної безпеки держави. *Проблеми модернізації України: зб. наук. пр. Вип. 10: матеріали конференції «Розвиток української держави в умовах активізації євро інтеграційних процесів»* (19 березня 2020 р.). К., МАУП. 2020. С. 20-23.

Особистий внесок здобувача: розглянуто інформаційну безпеку як складову економічної безпеки держави.

43. Панченко О.А. Информационные аспекты психологической безопасности в турбулентное время. *Интеграционное развитие личности и общества: психологическое и социологическое измерение: материалы II междун. научно-практ. конф.* (12 июня 2020 г.) Одесса, 2020. С. 195-199.

44. Панченко О.А., Сердюк І.А. Інформаційно-психологічна безпека людини в умовах турбулентного розвитку. *Україна 2030: публічне управління для сталого розвитку: матеріали щоріч. міжнар. наук.-практ. конф.* (Київ, 2020 р.): у 3 т. / за заг. ред. А. П. Савкова, М. М. Білінської, О. М. Петроє. Київ: НАДУ, 2020. Т. 1. С. 98-100.

Особистий внесок здобувача: обґрунтовано постійний інформаційно-психологічний вплив на особистість в умовах турбулентного розвитку, встановлено ряд факторів інформаційного середовища, здатних впливати на психологічну безпеку соціуму.

45. Гнатенко В.С., Панченко О.А., Малєєва А.М. Економічні ризики в умовах інформаційної турбулентної держави. *Україна 2030: публічне управління для сталого розвитку: матеріали щоріч. міжнар. наук.-практ. конф.* (Київ, 2020 р.): у 3 т. / за заг. ред. А. П. Савкова, М. М. Білінської, О. М. Петроє. Київ: НАДУ, 2020. Т. 1. С. 155-157.

Особистий внесок здобувача: визначено економічні ризики в умовах інформаційної турбулентності держави

46. Панченко О.А. Психологические аспекты турбулентности информационной среды. *Причорноморські психологічні студії*. Одеса. 2017. Вип. 1. С. 3-7.

47. Панченко О.А., Антонов В.Г. Понятие «Турбулентность» в системе информационно-психологической безопасности личности. *Медико-психологические вызовы современности: сборник тезисов научно-практ. конф. с междунар. участием* (2 ноября 2017 г.) Константиновка: Контраст, 2017. С. 69-73.

Особистий внесок здобувача: запропоновано структурно-функціональна модель забезпечення інформаційно-психологічної безпеки в причинно-наслідкового зв'язку з інформаційно-психологічної турбулентністю.

48. Панченко О.А. Психологическая турбулентность в условиях информационной войны. *Становлення та розвиток особистості в умовах інформаційної війни: матеріали наук.-практ. конф.* (2 березня 2018 р.) Київ: Таврійський національний університет імені В.І.Вернадського, 2018. С. 148-151.

49. Панченко О.А., Антонов В.Г. Информационные угрозы как фактор турбулентного мышления. *Реалізація тривоги у психічні та соматичні розлади у населення в зоні проведення антитерористичної операції: збірник тез доповідей учасників науково-практичної конференції з міжнародною участю / За заг. ред. д. мед. н., проф., Заслуженого лікаря України О.А. Панченка. «Контраст», 2018. С. 108-115.*

Особистий внесок здобувача: розкрито сутність поняття «турбулентність мислення» як способу адекватної відповіді на інформаційні загрози.

50. Антонов В.Г., Панченко О.А. Турбулентность – как угроза надежности системы «человек-машина». *Інформаційні системи та технології в медицині: збірник наукових праць II міжнар. наук.-практ. конф. (ISM-2019) (28-29 листопада 2019 р.)* Харків: Нац. аерокосм. ун-т ім. Жуковського «Харків.авіац. ін.-т», 2019. С. 28-30.

Особистий внесок здобувача: виявлено турбулентні загрози в системі «людина-машина» та запропоновано шляхи підвищення надійності її роботи.

51. Панченко О.А. Турбулентність мислення в структурі інформаційно-психологічної безпеки особистості. *Психологія і особистість*. Київ – Полтава. 2019. № 1 (15). С. 41- 60.

52. Панченко О.А. Информационная безопасность в эпоху турбулентности. *Інформаційні системи та технології в медицині: збірник наукових праць II Міжнар. наук.-практ. конф. (ISM-2019) (28-29 листопада 2019 р.)* Харків: Нац. аерокосм.ун-т ім. Жуковського «Харків.авіац. ін.-т», 2019. С. 18-19.

53. Панченко О.А., Пономарьова Г.В. Постстресові розлади в умовах інформаційної та гібридної війни. Матеріали XVI з'їзду Всеукраїнського лікарського товариства Кам'янець-Подільський, (28 вересня – 1 жовтня 2017 року). Кам'янець-Подільський, 2017. С.131-132.

Особистий внесок здобувача: розроблено психодіагностичний комплекс, що дозволяє своєчасно діагностувати властивості особистості, а також відстежувати їх динаміку в процесі проведення лікувальних і реабілітаційних заходів.

54. Панченко О.А. Постстресові розлади в умовах інформаційно-психологічної турбулентності. *Психосоціальна підтримка осіб з травмою війни: міжнародний досвід та українські реалії: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (Маріуполь, 28 лютого 2018 р.)*. Маріуполь, 2018. С. 50-52.

55. Панченко О.А. Постстресові розлади в умовах громадянського протистояння. *Український вісник психоневрології*. 2017. Т. 25, Вип.1. С. 139-140.

56. Кутько И.И., Панченко О.А., Линев А.Н., Линева Р.С. Актуальные проблемы ПТСР у военнослужащих в современных условиях. *Український вісник психоневрології*. 2015. Т. 23, Вип. 2 (83). С. 112.

Особистий внесок здобувача: виявлено посттравматичний стресовий розлад у військовослужбовців в сучасних умовах.

57. Панченко О.А. Правовой аспект информационной безопасности. *Психологічні технології в екстремальних видах діяльності: матеріали VI міжнародної науково-практичної конференції. (20-21 травня 2010р.)* Донецьк: Донецький юридичний інститут ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2010. С. 191-194.

58. Панченко О.А., Банчук Н.В. Информационная безопасность личности в современном информационном обществе. *Український журнал телемедицини та медичної телематики.* 2012. Т. 10, № 1. С. 106-107.

Особистий внесок здобувача: досліджено поняття «турбулентність» в різних аспектах вивчення і забезпечення інформаційної безпеки особистості.

59. Панченко О.А., Панченко Л.В. Информационная культура и безопасность личности в условиях интернет-социализации. *Соціалізація і ресоціалізація особистості в умовах сучасного суспільства: матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф. (7-9 листопада 2014 р.)* Київ, 2014. С. 162-165.

Особистий внесок здобувача: проаналізовано сутність взаємозв'язку інформаційної безпеки та інформаційної культури особистості в умовах становлення інформаційного суспільства, наведено визначення понять інформаційної безпеки та інформаційної культури, характеристики їх складових та причинно-наслідкових зв'язків між ними.

60. Панченко О.А., Антонов В.Г., Гуменюк В.В. Информационные технологии в медико-психологическом контроле для обеспечения безопасности дорожного движения. *Медико-психологические вызовы современности: сборник научно-практ. конф. с междунар. участием (2 ноября 2017 г.)* Константиновка: Контраст, 2017. С. 74-78.

Особистий внесок здобувача: досліджено роль та рівень застосування інформаційних технологій в медико-психологічному контролі, визначено складові інформаційних технологій в системі охорони здоров'я.

61. Панченко О.А., Симоненко Е.Б., Зарубайко А.В., Цапро Н.П. Воздействие информационной среды на психическое и соматическое здоровье

ребенка. *Актуальні проблеми психології*: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України. Житомир: Вид-то ЖДУ ім.І.Франка, 2015. Т. VI, Вип. 10. С. 100-107.

Особистий внесок здобувача: розроблено комплекс психодіагностичних методик, що дозволяє виявити емоційні порушення в умовах інформаційного середовища.

62. Панченко О.А., Банчук Н.В., Антонов В.Г., Жуков А.П. Концептуальна модель інформатизації реабілітаційного центру *Інформаційні системи та технології в медицині*: збірник наукових праць II міжнар. науково-практична конференція (ISM-2019) (28-29 листопада 2019 р.) Харків: Нац. аерокосм.ун-т ім. Жуковського «Харків.авіац. ін.-т», 2019. С. 52-54.

Особистий внесок здобувача: сформована концептуальна модель інформатизації реабілітаційного центру в умовах позначених «чинників успішності».

63. Панченко О.А., Сердюк І.А. Інформаційна державна політика на шляху цифровізації. *Публічне управління у цифровому суспільстві*: матеріали науково-практичної конференції (Дніпро, 25 червня 2020 г.). 2020. С. 107-109. DOI: 10.15421/152053

Особистий внесок здобувача: виявлено завдання інформаційної державної політики на шляху цифровізації.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	25
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ В ЕПОХУ ТУРБУЛЕНТНОСТІ	41
1.1 Понятійно-категоріальний апарат «інформаційна безпека» в системі національної безпеки	41
1.2 Проблеми забезпечення інформаційної безпеки в епоху турбулентності	51
1.3 Нормативно-правові засади забезпечення інформаційної безпеки	77
Висновки до розділу 1	102
РОЗДІЛ 2 СТАН ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЮ БЕЗПЕКОЮ В УМОВАХ СУСПІЛЬНО-ІНФОРМАЦІЙНОЇ ТУРБУЛЕНТНОСТІ.....	106
2.1 Турбулентні явища та суспільні метаморфози як фактори ризиків державного управління.....	106
2.2. Соціальні інформаційно-психологічні аспекти в системі державного управління інформаційною безпекою в умовах турбулентності.....	116
2.3 Державні управлінські підходи до забезпечення інформаційної безпеки в умовах турбулентного стану сучасного суспільства.....	124
Висновки до розділу 2	145
РОЗДІЛ 3 ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ДИТИНИ.....	149
3.1 Інформаційні ризики безпеки дитини в турбулентному інформаційному середовищі.....	149
3.2 Міжнародні нормативно-правові документи щодо забезпечення інформаційної безпеки дитини.....	159
3.3 Державне управління інформаційною безпекою дитини.....	172
Висновки до розділу 3	205
РОЗДІЛ 4 МЕДИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ОСОБИСТОСТІ.....	210

4.1. Інформаційний аспект розладів психіки людини	210
4.2 Медико-психологічний супровід пацієнтів з тривожними розладами.....	238
4.3 Реабілітація як компонент державної політики у сфері інформаційно-психологічної безпеки	265
Висновки до розділу 4	290
РОЗДІЛ 5 МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СТРАТЕГІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ДІЯЛЬНІСТЮ СУБ'ЄКТІВ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ.....	
5.1 Сутність, мета та особливості стратегічного управління забезпеченням інформаційної безпеки.....	293
5.2 Комунікаційна стратегія як складова державного управління інформаційною безпекою	316
5.3 Функціональні напрямки державної політики в умовах актуалізації інформаційних викликів епохи турбулентності	351
Висновки до розділу 5	384
ВИСНОВКИ	388
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	397
Додаток А	450
Додаток Б.....	47259
Додаток В	Ошибка! Закладка не определена.72
Додаток Г	47773
Додаток Д	48677
Додаток Є	48686

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Однією зі складових суспільного розвитку України є стабільність і збалансованість у системі державного управління інформаційною безпекою в епоху турбулентності. Ефективність функціонування політичної системи держави у вирішенні складних соціально-політичних проблем сучасності безпосередньо пов'язане з роботою громадських об'єднань та окремих громадян. Найбільш яскраво ця залежність проявляється в умовах необхідності протидії загрозам національній безпеці—держави. На даний час інформатизація набула статусу важливого об'єкта, стратегічного ресурсу як держави, так і будь-якої управлінської структури в системі суспільного управління.

Розвиток новітніх інформаційних технологій обумовлює збільшення технологічного розриву між вимогами, які постійно ускладнюються до показників захищеності інформаційних ресурсів у суб'єктів державного управління і можливостей інформаційних технологій та програмно-апаратних засобів, що використовуються при забезпеченні інформаційної безпеки. Зростає потреба в науково обґрунтованих методах і технологічних рішеннях для поновлення і вдосконалення системи забезпечення інформаційної безпеки не тільки держави, а й суспільства й особистості зокрема. Саме тому на сучасному турбулентному етапі розвитку України надзвичайно актуальним є вирішення проблеми державного управління у сфері інформаційної безпеки. Істотною причиною цього, із одного боку, є недосконалі механізми державного управління цією сферою, а з іншого — це зумовлюється недостатністю науково обґрунтованих методів і технологічних рішень для поновлення і вдосконалення системи забезпечення інформаційної безпеки України в епоху радикальних змін інформаційно-психологічного простору. Існуюча недосконалість діючої системи інформаційної безпеки призводить до колосальних збитків для держави, суспільства й особистості. Таким чином, актуальності набирає потреба в перезавантаженні діючої системи інформаційної безпеки у

відповідності до сучасного суспільного запиту й турбулентних викликів. Нагальними виступають удосконалення та структуризація нормативно-правового, технічного, інформаційно-організаційного, медико-психологічного й превентивно-просвітницького функціоналу.

У процесі підготовки дисертаційного дослідження було використано фундаментальні праці науковців, у яких розкриваються різні аспекти державного управління інформаційною безпекою. Так, значний внесок у дослідження процесів забезпечення національної безпеки в контексті розвитку інформаційного суспільства зробили такі вчені, як: Е. Аронсон, Д. Белл, Х. Веріан, А. Зобнин, С. Кара-Мурза, М. Кастельс, К. Малапарте, Е. Тоффлер, Ю. Хабермас та ін.

Комплексному політологічному аналізу проблеми забезпечення інформаційної безпеки держави присвячені роботи О. Андрєєвої, І. Залєвської, В. Козубського, В. Конах, В. Петрова, та Ю. Романчука.

Безпосередньо питання державного управління у сфері інформаційної безпеки досліджували О. Власенко, В. Гурковський, Л. Євдоченко і З. Коваль.

Окремі аспекти обраної нами проблематики з позицій державного управління розглядали В. Абрамов, Р. Войтович, В. Горбулін, Н. Грицяк, В. Карлова, Д. Кучма, О. Литвиненко, В. Мандрагеля, Р. Марутян, Ю. Нестеряк, Н. Нижник, К. Павлюк, І. Пантелейчук, Т. Пахомова, О. Пухкал, А. Савков, С. Серьогін, Г. Ситник, В. Смолянук, С. Соловійов, І. Сурай, О. Твердохліб, С. Телешун, М. Шевченко.

Вивчення законодавчих документів Верховної Ради України, а саме: Закону України «Про інформацію», Закону України «Про національну безпеку України», Закону України «Про Національну програму інформатизації», Закону України «Про Концепцію Національної програми інформатизації», Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», Закону України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки» та нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України свідчать, що рівень державного управління національною системою

інформаційної безпеки не відповідає новим соціально-економічним умовам і викликам сьогодення. Нагальною є потреба у формуванні якісно нової моделі управління інформаційною безпекою України, яка б відповідала вимогам сучасного соціального менеджменту, адаптованого до потреб галузі. Не менш важливим питанням, що потребує уваги наукової спільноти, є сприяння розвитку інформаційної культури відповідно до доктрини інформаційної безпеки України. Остання визначає повноваження та обов'язки органів влади, силових структур, додержання прав і свобод людини і громадянина, поваги до гідності особи, захисту інтересів особистості, суспільства й держави в інформаційній сфері, національному інформаційному просторі.

Науковий пошук комплексних заходів і методів удосконалення системи інформаційної безпеки політичних структур, підвищення управлінського потенціалу, особливо органів виконавчої влади, зумовлює високий ступінь актуальності дисертаційного дослідження. Разом із тим, у роботі викладені на єдиних системних засадах основи національної безпеки держави, місце і роль інформаційної безпеки в системі національної безпеки держави в епоху суспільного хаосу, сутність інформаційних воєн як джерела інформаційних загроз національним інтересам держави. Із аналізу наявних наукових досліджень щодо розробки державно-управлінських аспектів забезпечення інформаційної безпеки, доводиться констатувати, що в системі державного управління до цього часу відсутні комплексні наукові дослідження, присвячені теоретичним аспектам формування та функціонування системи державного управління забезпеченням інформаційної безпеки в умовах турбулентності.

Ураховуючи вищевикладене, нагальною проблемою, що потребує комплексного та системного вирішення в епоху турбулентності, постає забезпечення інформаційної безпеки особистості, суспільства та держави, оскільки значно зросла роль накопичення, обробки й поширення інформації, збільшилася кількість суб'єктів інформаційних відносин і споживачів інформації. У час суспільних змін, стрімкого розвитку інформаційних технологій, можливостей використання різних засобів впливу на людську

свідомість, особливої актуальності набуває проблема психологічної безпеки особистості. Порухення інформаційно-психологічної безпеки у вигляді збитку психічному стану людини потребують своєчасного реагування у вигляді медико-психологічної допомоги, направленої на зміцнення стресостійкості та підвищення якості життєдіяльності. Дедалі гостріше постає проблема браку кваліфікованих управлінських кадрів у сфері інформаційної безпеки з високим рівнем професійних, ділових якостей, спроможних ухвалювати ефективні управлінські рішення. Наразі є необхідним подальше вдосконалення процесів і підходів до навчання й підвищення кваліфікації фахівців різних державних інституцій, діяльність яких пов'язана із захистом державних секретів і забезпеченням інформаційної безпеки. Питання управління національною інформаційною безпекою потребує першочергового вирішення з боку держави, оскільки воно є основою визначення найважливіших напрямів і принципів державної інформаційної політики країни.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертаційну роботу виконано за темами науково-дослідних робіт державного закладу «Науково-практичний медичний реабілітаційно-діагностичний центр Міністерства охорони здоров'я України» «Розробка технології медико-психологічної реабілітації та соціальної абілітації дітей, які зазнали психологічного насилля» (ДР № 0120U101301), «Теоретико-методологічні основи державного регулювання та практики інформаційної безпеки в умовах турбулентності: політичні, юридичні, економічні, соціальні й психологічні проблеми» (ДР № 0120U100582), «Теоретико-методологічні засади державного регулювання медико-психологічної реабілітації та абілітації» (ДР № 0120U100628), де автор був керівником та виконавцем тем, у межах яких було проаналізовано міжнародний досвід та обґрунтовано теоретико-методологічні основи державного управління у сфері забезпечення національної інформаційної безпеки України в епоху турбулентності. У НДР «Розробка системи реабілітації медико-психологічного спрямування особам в умовах інформаційно-психологічної війни» (ДР № 0120U101304) автор був

співвиконавцем, де на основі результатів порівняльного діагностичного дослідження визначив індивідуально-психологічні особливості, психічні, психосоматичні порушення у осіб, які зазнали вплив інформаційно-психологічної турбулентності та запропонував державну систему реабілітації та абілітації.

Метою дисертаційної роботи є розроблення та обґрунтування теоретико-методологічних засад державного управління у сфері забезпечення інформаційної безпеки суспільства та особистості в умовах турбулентності як складової національної безпеки України.

Відповідно до мети було поставлено такі *завдання*:

- дослідити теоретико-методологічні засади державного управління інформаційною безпекою в умовах турбулентності; визначити проблему дослідження;
- виокремити інформаційно-психологічні фактори турбулентно-політичного і соціально-економічного плану «інформаційного хаосу» та дати авторське визначення поняття «епоха турбулентності»;
- дослідити сучасний стан нормативно-правового регулювання інформаційної безпеки;
- проаналізувати зв'язок між турбулентністю й метаморфозами суспільства, визначити його вплив на інформаційну безпеку як держави та суспільства, так і окремої особистості;
- обґрунтувати аксіологічне бачення інформаційно-психологічної безпеки та розробити модель щодо її забезпечення;
- обґрунтувати комплексний підхід до визначення стратегії розвитку системи інформаційної безпеки в умовах глобалізації;
- розробити варіант вирішення проблем державного управління у сфері забезпечення інформаційної безпеки в умовах турбулентності;
- довести необхідність запровадження нової сучасної концепції розвитку державного управління у сфері забезпечення інформаційної безпеки;

- систематизувати та визначити сучасну конфігурацію принципів державного управління у сфері забезпечення інформаційної безпеки громадян;
- розробити універсальну модель підтримки рівноваги стану динамічної системи забезпечення інформаційної безпеки;
- обґрунтувати та розробити концептуальні засади державного управління у сфері інформаційної безпеки при реагуванні на турбулентні явища, що загрожують національній безпеці.

Об'єкт дослідження є система забезпечення інформаційної безпеки держави.

Предмет дослідження є державне управління забезпеченням інформаційної безпеки України в умовах турбулентності.

Методи дослідження. В основу методологічного забезпечення роботи покладено систему загальнонаукових та спеціальних, емпіричних і теоретичних методів дослідження, зокрема:

теоретико-методологічний аналіз – для визначення актуального стану наукових розробок та нормативно-правової бази щодо державного регулювання інформаційною безпекою; інституційний метод – представлений комплексом усезагальних, загальнонаукових та спеціальних методів наукового пізнання, який дозволив провести аналіз діяльності органів державної влади, що складають систему забезпечення інформаційної безпеки держави; порівняльно-ретроспективний аналіз й абстрагування – для встановлення змісту та етапності розвитку державного управління, причинно-наслідкових зв'язків застосування безпеки державного управління; психодіагностичні методи (бесіда, спостереження, анкетування, тестування) – для встановлення інформаційно-психологічного впливу на свідомість суспільства та актуального психоемоційного стану останнього; аналіз емпіричної та статистичної інформації – для визначення тенденцій щодо змін державно-суспільних відносин та актуальних напрямів підвищення дієвості державного управління; метод індукції – для узагальнення та систематизації емпіричного матеріалу при проведенні комплексного аналізу забезпечення інформаційної безпеки,

визначення засобів та інструментів державного управління в досліджуваній сфері, об'єднання цілей і сфер управління; метод дедукції – для з'ясування цілей управлінських впливів державного управління; системний метод (системний аналіз та синтез) – для ґрунтового підходу до розгляду структурних складових системи забезпечення інформаційної безпеки; аксіологічний метод – для аналізу потреб, що відповідають особистим запитам і нормам суспільства у стані соціально-економічної і психологічної нестабільностей із метою формування нової онтологічної картини управління у сфері забезпечення національної інформаційної безпеки в епоху турбулентності. Застосовані в сукупності методи дозволили виявити пріоритетні управлінські рішення та розробити рекомендації щодо оптимізації діяльності забезпечення інформаційної безпеки у сфері державного управління.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в новому систематизованому комплексному дослідженні інформаційної безпеки особистості, суспільства, державних інституцій та в розробці теоретичних і практичних шляхів удосконалення стратегії державного управління інформаційною безпекою в умовах турбулентних викликів.

Найсуттєвіші результати дисертаційного дослідження, які містять наукову новизну, полягають у тому, що:

уперше:

– розроблено та науково обґрунтовано концептуальні засади щодо вдосконалення системи державного управління інформаційної безпеки як основи її функціонування в умовах турбулентності, основними напрямками формування яких визначено: удосконалення нормативно-правової бази щодо забезпечення інформаційної безпеки; концентрацію діяльності органів державної влади й ресурсів держави на пріоритетних завданнях розвитку інформаційного суспільства та забезпечення інформаційної безпеки; підвищення рівня координації діяльності органів державної влади щодо виявлення, оцінки та прогнозування загроз інформаційної безпеки, запобігання таким загрозам та забезпечення ліквідації їх наслідків, здійснення ефективного

міжнародного співробітництва з цих питань; цілеспрямоване впровадження позитивних результатів і урахування недоліків зарубіжного досвіду щодо організації та проведення інформаційних операцій, форм, методів, засобів запобігання кібератакам, а також моделювання та прогнозування інформаційних нападів;

– сформовано методологічне підґрунтя щодо забезпечення інформаційної безпеки держави як основи її функціонування, яке включає необхідність нормативно-правового регулювання щодо протидії використанню інформаційних технологій, що загрожують інтересам держави, створення економічних передумов для розвитку національних інформаційних ресурсів та інфраструктури, впровадження новітніх технологій в інформаційну сферу; виявлені та систематизовані організаційні підходи формування управлінських рішень у системі інформаційної безпеки України, а саме: системний, синергетичний, феноменологічний та когнітивний підходи;

– розроблено модель формування системи державного управління у сфері інформаційної безпеки дитини задля покращення становища дітей та удосконалення їх захисту, що вміщує п'ять складових: реінтеграція мікросоціуму, «Comeback» прав і обов'язків, усвідомлення відповідальності, комплексна реабілітація суб'єктів конфлікту, ресоціалізація;

– запропоновано комплексний підхід до визначення стратегії розвитку системи інформаційної безпеки в умовах глобалізації, який поєднує функціонування систем захисту інформації, високий рівень технічного й нормативно-правового забезпечення та конкурентоспроможну професійну компетенцію державних службовців;

удосконалено:

– пріоритетні управлінські механізми та деструктивні фактори інформаційного середовища в стані турбулентності, що полягають у захисті інформації та інформаційних ресурсів від несанкціонованого доступу, спотворення, знищення, установлення режиму інформації в залежності від її

змісту, забезпечення захисту відомостей, що становлять державну таємницю, іншої інформації обмеженого доступу;

- організаційно-методичне забезпечення професійної кадрової складової інструментарієм та запобіжниками розладів психічної сфери людини під час застосування інформаційних атак та інших інформаційно-психологічних впливів, та підходи до оцінювання особливостей організаційно-правових засад управлінської діяльності під час вирішення проблем, які виникають у зв'язку з інституційними змінами в галузі інформаційної безпеки України;

- модель підтримки рівноваги стану динамічної системи забезпечення інформаційної безпеки, яка містить такі основні складові, як суб'єкти контролю, ризики, виклики і стратегії, що дозволяє оцінити ризики інформаційних викликів епохи турбулентності та сформувати дієві напрямки державного політики підтримки рівноваги цієї системи.

набули подальшого розвитку:

- напрями забезпечення національної безпеки при об'єктивізації небезпеки збитку у вигляді насильства як на особистісному рівні, так і на державному, що враховує наступні конструкти: превенція; збереження, захищеність, нарощування національних цінностей; усунення збитку, завданого насильством; постфактумні організаційно-правові заходи для мінімізації можливого збитку, завданого насильством;

- понятійно-категорійний апарат у контексті наукової галузі державного управління, зокрема, введення до наукового обігу таких понять: «епоха турбулентності», «інформаційно-психологічна турбулентність особистості», «турбулентне мислення», «інформаційно-психологічна абілітація»;

- теоретичне обґрунтування ролі органів державної влади в реалізації безпекової політики в управлінській сфері інформаційної діяльності в рамках державного управління та в покращенні організації системи якісної підготовки спеціалістів в області інформаційної безпеки, розробки організаційних та технічних заходів із захисту інформації.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що розроблені теоретичні положення доведені до рівня конкретних практичних пропозицій (прогнозування і своєчасне виявлення загроз, причин і факторів, що сприяють нанесенню шкоди; порушення нормального функціонування й розвитку інформаційних ресурсів; створення умов функціонування з найменшою вірогідністю реалізації загроз безпеки і нанесення різних видів шкоди; забезпечення механізму й умов оперативного реагування на загрози інформаційної безпеки і прояву негативних тенденцій; створення умов для максимально можливого відшкодування та локалізації збитку).

Результати дисертаційного дослідження знайшли своє конкретне практичне застосування в роботі Конституційного Суду України (довідка про впровадження № 15/5-15/5-18:1654 від 27.05.2020), Головного управління Держпродспоживслужби в м. Київ (довідка про впровадження №12.0/15392 від 08.05.2020), Головного управління Держпродспоживслужби в Житомирській області (довідка про впровадження № 13-00/7-116 від 27.05.2020), виконавчого комітету Дружківської міської ради (довідка про впровадження № 2326/1/130.145/1-20 від 19.05.2020).

Крім того, слід зазначити про використання запропонованих у дисертаційному дослідженні теоретичних підходів, висновків та рекомендацій щодо засад державного управління у сфері забезпечення інформаційної безпеки суспільства та особистості в умовах турбулентності у викладацькій, науковій і навчально-методичній діяльності Національного університету «Одеська юридична академія» (акт впровадження від 19.05.2020), Української інженерно-педагогічної академії (довідка про впровадження № 101-02-17/01 від 08.04.2020), Інституту неврології, психіатрії та наркології НАМН України (довідка про впровадження № 14-05/1 від 14.05.2020).

Окремі висновки та положення, обґрунтовані в дисертації, використані в діяльності Громадської організації «Всеукраїнська асамблея докторів наук із державного управління» (довідка про впровадження № 1722/2/2020 від 15.04.2020).

Основні положення дисертації використані:

в діяльності центральних органів виконавчої влади та їх територіальних підрозділів:

Конституційного Суду України, а саме основні нормативно-правові засади та концептуальні положення державного управління у сфері забезпечення інформаційної безпеки, використані на практиці запропоновані рекомендації щодо підвищення стресостійкості працівників при реагуванні на кризові ситуації (довідка про впровадження № 15/5-15/5-18:1654 від 27.05.2020);

Головного управління Держпродспоживслужби в м. Київ під час засідання робочої групи запропоновані концептуальні положення державного управління у сфері інформаційної безпеки громадян з метою забезпечення інформаційної безпеки громадам, та впроваджені у діяльності (довідка про впровадження №12.0/15392 від 08.05.2020);

Головного управління Держпродспоживслужби в Житомирській області під час проведення засідань консультативно-дорадчого органу запропоновані концептуальні положення державного управління у сфері інформаційної безпеки громадян з метою організації управлінської діяльності у сфері забезпечення інформаційної безпеки громадян, та впроваджені у діяльності (довідка про впровадження № 13-00/7-116 від 27.05.2020);

Виконавчий комітет Дружківської міської ради з метою оцінювання особливостей організаційно-правових засад управлінської діяльності під час вирішення проблем, які виникають у зв'язку з інституційними змінами в галузі інформаційної безпеки, зокрема основні нормативно-правові засади забезпечення національної безпеки в системі публічного управління (довідка про впровадження результатів дисертаційного дослідження від 19 травня 2020 року № 2326/1/130.145/1-20);

у навчальному процесі:

Українською інженерно-педагогічною академією (довідка про впровадження № 106-02-27 від 07.09.2020) під час розроблення навчальних

програм, підготовки та викладання курсів лекцій з дисциплін за напрямом 281 «Публічне управління та адміністрування». В навчальний процес професійної підготовки майбутніх фахівців було впроваджено такі теоретичні і практичні результати: пріоритетні управлінські механізми та деструктивні фактори інформаційного середовища; концептуальні засади державного управління щодо забезпечення інформаційної безпеки держави; організаційні заходи формування управлінських рішень в системі інформаційної безпеки України; комплексний підхід до визначення стратегії розвитку системи інформаційної безпеки в умовах глобалізації; концепцію визначення оптимальних шляхів щодо вдосконалення системи державного управління інформаційної безпеки; структурно-функціональну модель забезпечення інформаційно- психологічної безпеки. Результати дисертаційного дослідження Панченка О.А. сприяли підвищенню ефективності та якості професійної підготовки майбутніх фахівців за напрямом 281 «Публічне управління та адміністрування» (довідка про впровадження № 101-02-17/01 від 08.04.2020);

Національним університетом «Одеська юридична академія» під час навчального процесу на кафедрі психології під час викладання навчальної дисципліни «Лідерство» для здобувачів вищої освіти освітнього рівня магістр за спеціальністю 281 – «Публічне управління та адміністрування», для здобувачів вищої освіти освітнього рівня бакалавр за спеціальністю 053 – «Психологія», зокрема у курсах лекцій та практичних занять зазначених дисциплін використані сучасні концепції розвитку державного управління у сфері забезпечення інформаційної безпеки, багаторівнева модель управління комплексною інформаційною безпекою держави в умовах турбулентності (акт про впровадження від 19.05.2020);

ДУ «Інститут неврології, психіатрії та наркології НАМН України» у роботі відділу медичної психології шляхом використання у психодіагностичній та психокорекційній роботі, а також при здійсненні психологічного консультування хворих. Запропоновані концептуальні положення державного управління у сфері інформаційної безпеки та модель інформаційно-

психологічної безпеки людини може бути впроваджені для поліпшення психічного здоров'я населення та профілактиці різноманітних форм станів соціально-психологічної дезадаптації (довідка про впровадження № 14-05/1 від 14.05.2020);

іншими установами та організаціями:

Громадською організацією «Всеукраїнська асамблея докторів наук з державного управління» під час проведення засідань президії Громадської організації «Всеукраїнська асамблея докторів наук із державного управління» були використані основні нормативно-правові засади забезпечення національної безпеки в системі публічного управління з метою роз'яснення основних положень Закону України «Про національну безпеку України» (довідка про впровадження результатів дисертаційного дослідження від 15 квітня 2020 року № 1722/2/2020).

Отримані в дисертації результати мають фундаментальне та прикладне значення. Положення, висновки та пропозиції, розроблені дисертантом, можуть бути використані в науково-дослідній роботі, практичній діяльності органів державного управління, у процесі розробки проектів нормативно-правових актів, а також у навчальному процесі.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є виконаною особисто здобувачем науковою працею. Сформульовані в дисертації наукові результати, висновки, рекомендації і пропозиції належать авторові. Конкретний внесок здобувача в спільних публікаціях вказано в переліку основних публікацій.

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення та результати дослідження доповідались і обговорювались на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях, зокрема: на III міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми підвищення рівня безпеки, комфорту та культури дорожнього руху» (Харків, 2013), на II міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання соціальної та практичної психології в координатах сучасних парадигм» (Луганськ 2014), на

V міжнародній науково-практичній конференції «Когнітивні процеси та творчість» (Одеса, 2014), на IV міжнародній науково-практичній конференції «Соціалізація і ресоціалізація особистості в умовах сучасного суспільства» (Київ, 2014), на науково-практичній конференції з міжнародною участю «Медична і психологічна реабілітація й абілітація» (Костянтинівка, 2014), на всеукраїнській науково-практичній конференції «Діяльнісно-поведінкові фактори життєздатності людини» (Харків, 2014), на міжнародній науковій конференції «Педагогіка і психологія в епоху зростаючого потоку інформації – 2015» (Будапешт, Угорщина, 2015), на міжнародній конференції «Шляхи реформування національної системи безпеки дорожнього руху. Безпечні дороги» (Київ, 2015), на Європейському конгресі з психології 2015 (Мілан Італія, 2015), на III міжнародному конгресі «Медицина транспорту – 2015» (Одеса, 2015), ICTM 2015 International Conference on ICT Management for Global Competitiveness and Economic Growth in Emerging Economies (Вроцлав, Польща, 2015), на міжнародній науково-практичній конференції «Психологічна допомога особистості в кризових соціокультурних умовах» (Київ, 2015), на міжнародній науково-практичній конференції «Безпека дорожнього руху: правові та організаційні аспекти» (Київ, 2015), на міжнародній науково-практичній конференції «Кримінально-виконавча політика України та Європейського Союзу: розвиток та інтеграція» (Київ, 2015), на всеукраїнському з міжнародною участю віртуальному Інтернет-семінарі «Інноваційні процеси в медицині та медичній інформатиці» (2015), на круглому столі «Досвід та перспективи психологічної реабілітації населення України» (Київ, 2016), на II міжнародній науково-практичній конференції «Соціальні, психологічні та політичні проблеми транскордонної безпеки» (Одеса, 2016), на міжнародній науково-практичній конференції «Досвід України та країн Європейського союзу у вирішенні актуальних проблем психології в сучасних соціально-політичних умовах» (Київ, 2015), на науково-практичній конференції «Медико-психологічна допомога при постстресових станах: діагностика, лікування, реабілітація» (Костянтинівка, 2016), на науково-практичній конференції

«Актуальні аспекти безпеки дорожнього руху в Україні. Стратегія і план дій. Безпека транспортних засобів та їх експлуатація» (Київ, 2017), на I міжнародному конгресі з питань реформування системи управління безпеки дорожнього руху (Київ, 2017), на лекції для співробітників поліції «Інформаційна безпека в умовах громадянського конфлікту» (Костянтинівка, 2017), на лекції для співробітників Костянтинівської райдержадміністрації «Інформаційна безпека особистості в умовах громадянського протистояння» (Костянтинівка, 2017), на науково-практичній конференції з міжнародною участю «Медико-психологічні виклики сучасності» (Костянтинівка, 2017), на IV міжнародній науково-практичній конференції «Сучасний стан розвитку екстремальної та кризової психології» (Харків, 2017), на міжвузівській науково-практичній конференції «Економічні та гуманітарні проблеми розвитку сучасної України» (Краматорськ, 2017), на науково-практичній конференції «Сучасні проблеми психіатрії, психотерапії, наркології і неврології в умовах АТО в східному регіоні України» (Краматорськ 2017), на всеукраїнській науково-практичній конференції «Психосоціальна підтримка осіб із травмою війни: міжнародний досвід та українські реалії» (Маріуполь, 2018), на XI щорічній науково-практичній конференції «Становлення та розвиток особистості в умовах інформаційної війни» (Київ, 2018), на міжнародній науково-практичній конференції «Нове та традиційне в дослідженнях сучасних представників психологічних та педагогічних наук» (Львів, 2018), на інтернаціональній психологічній конференції «INPACT» (Порту, Португалія, 2018), на міжнародній науково-практичній конференції «Інтеграційний розвиток особистості та суспільства: психологічні і соціологічні виміри» (Одеса, 2018), на науково-практичній конференції з міжнародною участю «Реалізація тривоги у психічні та соматичні розлади в населення в зоні проведення антитерористичної операції» (Костянтинівка, 2018), на міжнародній науково-практичній конференції «Інформаційні системи та технології в медицині» ISM–2018 (Харків, 2018), на XIV міжнародній науково-практичній конференції «Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні і

прикладні проблеми» (Київ, 2019), на науково-практичній конференції «Актуальні проблеми модернізації недержавного сектору освіти в Україні в контексті світових тенденцій і національної практики» (Київ, 2019), на міжнародному конгресі з безпеки на транспорті (Київ, 2019), на науково-практичній конференції «Надання психіатричної та психологічної допомоги хворим на психічні розлади: сучасні виклики та реалії» (Краматорськ, 2019), на міжнародній науково-практичній конференції «Інформаційні системи та технології в медицині» ISM-2019 (Харків, 2019), на XIX міжнародній науково-практичній конференції «Реабілітаційна медицина та розвиток санаторно-курортних закладів» (Київ, 2019), на III міжнародній науковій конференції «Модернізація освітньої системи: світові тенденції та національні особливості» (Каунас, Литва, 2020), на V міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток української держави в умовах активізації євроінтеграційних процесів» (Київ, 2020), на II міжнародній науковій конференції «Science and Global Studies» (Братислава, Словаччина, 2020), на II міжнародній науково-практичній конференції «Інтеграційний розвиток особистості і суспільства: психологічний та соціологічний вимір» (Одеса, 2020), на науково-практичній конференції «Публічне управління в цифровому суспільстві» (Дніпро, 2020).

Публікації. Основні ідеї, положення та результати дисертаційного дослідження опубліковано в 63 наукових працях, зокрема у 8 монографіях (трьох індивідуальних та п'ятих – у співавторстві), у 23 статтях у наукових фахових виданнях України із державного управління, у 5 статтях у закордонних періодичних наукових виданнях, у 8 статтях в інших наукових журналах, збірниках наукових праць, у 19 тезах доповідей та матеріалів наукових конференцій, семінарів та круглих столів.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота загальним обсягом 521 сторінка складається зі вступу, п'яти розділів (що включають 56 рисунків, 10 таблиць) та висновків, а також 6 додатків на 72 сторінках і списку використаних джерел із 502 найменувань, із яких 59 – іншомовні, що викладені на 53 сторінках.

РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ В ЕПОХУ ТУРБУЛЕНТНОСТІ

1.1 Понятійно-категоріальний апарат «інформаційна безпека» в системі національної безпеки

У сучасному світі все більше зростає роль інформаційної сфери життя суспільства, що розглядається як сукупність інформації, інформаційної інфраструктури, суб'єктів інформаційних правовідносин та системи регулювання суспільних відносин, що виникають при цьому. Зі свого боку, інформаційна сфера має дуже істотний вплив на стан політичної, економічної, оборонної та інших складових безпеки держави. Тобто, національна безпека залежить від забезпечення інформаційної безпеки, і з подальшим розвитком у сфері інформаційних технологій ця взаємозалежність буде тільки зростати та набувати більшого значення для держави та суспільства в цілому. Так, у ст.17 Конституції України зазначено, що інформаційна безпека є найважливішою функцією держави, справою всього Українського народу [163].

Із розвитком інформаційних технологій і інформаційного суспільства, в умовах глобалізації виникло ціле коло невирішених питань і проблем, істотно змінилась характеристика викликів і загроз цивілізації. Головні цінності, для захисту яких держави прагнуть сформувати ефективні механізми протидії викликам і загрозам, – світ, безпека, права людини і стійкий розвиток держави [71, 73].

Стосовно дослідження проблем державної безпеки, то у своїх працях науковці розглядають їх шляхом комплексного підходу відносно світового та вітчизняного досвіду її забезпечення. Наприклад, Б.А. Кормич, визначає інформаційну безпеку як стан захищеності параметрів інформаційних процесів, відносин і норм, які встановлені законодавством. Це забезпечує необхідні умови існування суспільства, держави, людини як суб'єктів таких процесів та відносин [165]. В.М. Лопатін стверджує, що інформаційна безпека – це стан

захищеності життєво важливих інтересів держави, суспільства та особи на збалансованій основі, тобто національних інтересів країни, від внутрішніх і зовнішніх загроз в інформаційній сфері [187].

Український учений О. Баранов визнає інформаційну безпеку як стан захищеності національних інтересів країни в інформаційному середовищі. За таких умов зводиться до мінімуму чи не допускається взагалі заподіяння шкоди державі, суспільству чи особі через несанкціоноване поширення інформації, її недостовірність, несвоєчасність, через негативні наслідки функціонування інформаційних технологій чи негативний інформаційний вплив [15]. Як показує аналіз наукової літератури, інформаційна безпека є складовою частиною національної безпеки держави, а процес забезпечення інформаційної безпеки необхідно розуміти як «...одне з глобальних і пріоритетних завдань органів державного управління, вирішенню якого мають бути підпорядковані політична, економічна, воєнна, культурна та інші види діяльності системи державного управління» [432].

Згідно із Законом України «Про Концепцію Національної програми інформатизації», інформаційна безпека є невід'ємною складовою оборонної, економічної, політичної, а також інших складових національної безпеки [113], вона є станом захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства й держави від внутрішніх і зовнішніх загроз. Отже, національна безпека залежна від змісту національно-державних інтересів та характеризує положення країни, при якому їй не загрожує небезпека війни або інших посягань на суверенний розвиток.

Національна безпека України – це захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз [114]. Основними компонентами національної безпеки є військова, економічна, соціальна, екологічна, інформаційна безпека (рис. 1.1). Сама по собі національна безпека представляє геополітичний аспект безпеки взагалі, увесь комплекс питань фізичного виживання держави, захисту і збереження його

суверенітету й територіальної цілісності, що охоплює. На сьогодні проблема інформаційної безпеки є дуже важливою, оскільки значно зросла роль накопичення, обробки й поширення інформації, зокрема, в ухваленні стратегічних рішень, збільшилася кількість суб'єктів інформаційних відносин і споживачів інформації. Інформація грає все більшу роль у процесі життєдіяльності людини.

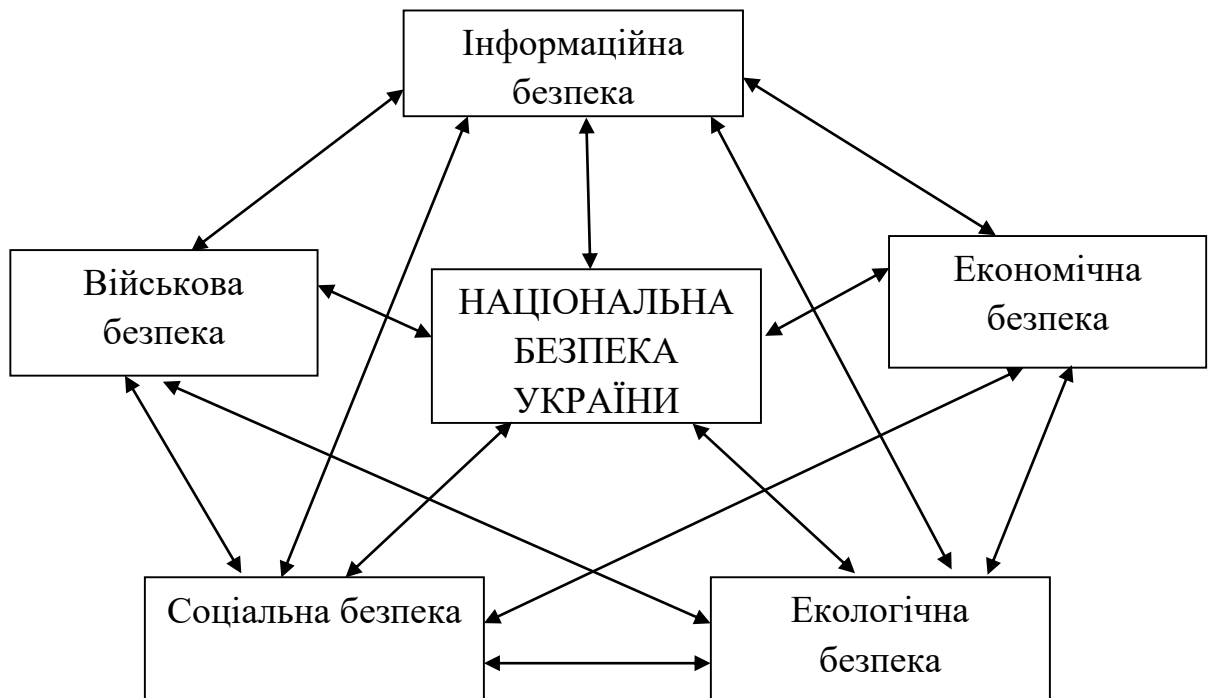

Рис. 1.1. Основні компоненти національної безпеки України

У загальному значенні безпека – це стан захищеності від чого завгодно та може застосовуватися як щодо особистості зокрема, так і суспільства та держави в цілому. Водночас, безпека як поняття, відрізняється в залежності від сфери застосування: політології, соціології економіки і т.ін. У теорії національної безпеки широко використовуються такі формулювання: «національна безпека», «безпека особистості», «державна безпека», «міжнародна безпека», «інформаційна безпека», «політична безпека», «соціальна безпека », «військова безпека» та ін. [206, 309, 404].

Щодо визначення поняття «інформаційна безпека» на сьогодні відсутній цілісний підхід, і єдиної думки щодо її визначення серед дослідників не існує. З

одного боку, термін «інформаційна безпека» широко використовується в наукових виданнях, навчальній літературі та законодавчих документах різного рівня, з іншого боку, це поняття досі не має однозначного розуміння, а його зміст у різних джерелах має кардинальні розбіжності [126, 181, 392].

О.В. Олійником [251] змістове наповнення поняття «інформаційна безпека» визначається трьома складовими: задоволенням інформаційних потреб суб'єктів в інформаційному середовищі, безпекою інформації, захистом суб'єктів інформаційних відносин від негативного інформаційного впливу (рис. 1.2).

Перша складова	Друга складова	Третя складова
• задоволення інформаційних потреб суб'єктів в інформаційному середовищі	• безпека інформації	• захист суб'єктів інформаційних відносин від негативного інформаційного впливу

Рис. 1.2. Складові поняття «інформаційна безпека»

Перша – задоволення інформаційних потреб суб'єктів в інформаційному середовищі. Очевидно, що без наявності у суб'єкта потрібної інформації неможливо забезпечення інформаційної безпеки. Інформаційні потреби різних суб'єктів не однакові, однак у жодному випадку відсутність необхідної інформації може нести негативні наслідки.

Друга – безпека інформації. Вимоги своєчасності, достовірності та повноти інформації повинні дотримуватися протягом усього часу обертання інформації, оскільки їх порушення може призвести до сумнівних рішень або взагалі до неможливості прийняття його, як і недотримання статусу конфіденційності може знецінити інформацію. Тому інформація мусить бути захищена від впливів, порушуючих її статус.

Третя – захист суб'єктів інформаційних відносин від негативного інформаційного впливу. До прийняття неправильних рішень може призвести не тільки відсутність необхідної інформації, але й наявність шкідливої, загрозової для суб'єкта інформації, яка найчастіше свідомо нав'язується.

При такому підході можна сформулювати наступне визначення: *інформаційна безпека – стан інформаційного середовища, який забезпечує задоволення інформаційних потреб суб'єктів інформаційних відносин, безпеку інформації та захист суб'єктів від негативного інформаційного впливу*. У даному визначенні суб'єктами інформаційних відносин можуть бути держава, суспільство, організації, людина [268].

У контексті національної безпеки більш повним визначенням інформаційної безпеки можна вважати наступне: *«інформаційна безпека – це стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства й держави, при якому зводиться до мінімуму завдання шкоди через неповноту, невчасність та невірогідність інформації, негативний інформаційний вплив, негативні наслідки функціонування інформаційних технологій, а також через несанкціоноване поширення інформації»* [270].

Спираючись на вищезазначені визначення, можна виділити три основні напрямки забезпечення інформаційної безпеки:

- захист інформаційних прав і свобод людини і громадянина;
- захист інформаційних ресурсів, у тому числі й інформації з обмеженим доступом, від неправомірного доступу;
- захист суспільства від некорисної і недоброякісної інформації.

Зі свого боку, небезпечні інформаційні дії зазвичай розділяють на два види. Перший пов'язаний зі втратою цінної інформації, що або знижує ефективність власної діяльності, або підвищує ефективність діяльності супротивника, конкурента. Якщо об'єктом такої дії є свідомість людей, то йдеться про розголошення державних таємниць, вербування агентів, спеціальні заходи й засоби для прослуховування, використання детекторів брехні, медикаментозних, біологічних та хімічних впливів на психіку людини.

Безпеку від інформаційної дії цього виду забезпечують органи цензури, військової контррозвідки й інші суб'єкти інформаційної безпеки. Якщо ж джерелом інформації служать технічні системи, то йдеться вже про технічну розвідку, або шпигунство (прослуховування та перехоплення телефонних розмов, радіограм, сигналів інших систем комунікації), проникнення до комп'ютерних мереж, баз даних.

Другий вид інформаційної дії тісно пов'язаний зі впровадженням негативної інформації, що не лише призводить до небезпечних помилкових рішень, але і змушує шкідливо діяти, що підводить суспільство до катастрофи. Інформаційну безпеку даного виду забов'язані забезпечувати спеціальні структури інформаційно-технічної боротьби. Вони нейтралізують акції дезінформації, ослаблюють маніпулювання громадською думкою, ліквідовують наслідки комп'ютерних атак. Розвиток і впровадження нових інформаційних технологій у різні сфери життєдіяльності суспільства, як і будь-яких інших науково-технічних досягнень, не лише забезпечують комфортність, але й іноді несуть небезпеку.

Визначимо найбільш значні *групи інформаційно-технічних небезпек*. *Перша* група пов'язана з швидким розвитком нового класу зброї – інформаційної, що здатна ефективно впливати і на психіку, свідомість людей, і на інформаційно-технічну інфраструктуру суспільства. У відносно мирних умовах інформаційно-психологічні технології можуть застосовуватися в якості спеціальних механізмів управління кризами і провокації жорстокості на території супротивника. *Друга* група інформаційно-технічних небезпек для особи, суспільства й держави – це новий клас соціальних злочинів, що ґрунтуються на застосуванні сучасних інформаційних технологій (махінації з електронними грошима, комп'ютерне хуліганство та ін.). Питання забезпечення інформаційної безпеки як однієї із важливих складових національної безпеки держави особливо гостро постає в контексті появи транснаціональної трансграничної комп'ютерної злочинності й кібертероризма. *Третя* група

інформаційних небезпек – використання нових інформаційних технологій у політичних цілях.

Складності у сфері державного регулювання інформаційною безпекою: на сьогодні відсутня чітко виражена організована система вироблення та реалізації єдиної державної політики у сфері забезпечення інформаційної безпеки, що займається визначенням пріоритетів розвитку єдиного інформаційного простору. Спираючись на це, необхідно визначити причини, що зумовлюють незадовільний стан у сфері забезпечення інформаційної безпеки, серед яких:

- безсистемний розвиток законодавства, що регулює інформаційну сферу;
- низький рівень правової та інформаційної культури громадян і суспільства в цілому;
- незадовільне фінансування діяльності забезпечення інформаційної безпеки;
- недостатній розвиток інформаційних і комунікаційних технологій у сфері державного управління, неготовність органів державної влади до застосування ефективних технологій управління й організації взаємодії з громадянами і господарюючими суб'єктами;
- недостатній рівень підготовки кадрів у сфері створення і використання інформаційних і комунікаційних технологій.

Державне врегулювання безпеки, а саме регламентація основних принципів і зміст діяльності щодо її забезпечення приведені в Законі України «Про національну безпеку» від 21.06.2018 року № 2469-VIII. Цим законом визначається та розмежовуються повноваження державних органів у сферах національної безпеки й оборони, створюється основа для інтеграції політики та процедур органів державної влади, інших державних органів, функції яких стосуються національної безпеки й оборони, сил безпеки і сил оборони, визначається система командування, контролю та координації операцій сил безпеки і сил оборони, запроваджується всеосяжний підхід до планування у

сферах національної безпеки й оборони, забезпечуючи в такий спосіб демократичний цивільний контроль над органами та формуваннями сектору безпеки й оборони [114].

Основні принципи забезпечення безпеки: дотримання й захист прав і свобод людини і громадянина; законність; системність і комплексність застосування публічними органами влади політичних, організаційних, соціально-економічних, інформаційних, правових та інших заходів забезпечення безпеки; пріоритет запобіжних заходів у цілях забезпечення безпеки; взаємодія органів державної влади із громадськими об'єднаннями, міжнародними організаціями і громадянами в цілях забезпечення безпеки.

Діяльність держави щодо забезпечення безпеки включає:

- 1) прогнозування, виявлення, аналіз і оцінку загроз безпеки;
- 2) визначення основних напрямків державної політики і стратегічне планування в області забезпечення безпеки;
- 3) правове регулювання в області забезпечення безпеки;
- 4) розробку й застосування комплексу оперативних і довготривалих заходів з виявлення, попередження і усунення загроз безпеки, локалізації і нейтралізації наслідків їх прояву;
- 5) застосування спеціальних економічних заходів у цілях забезпечення безпеки;
- 6) розробку, виробництво і впровадження сучасного вигляду озброєння, військової і спеціальної техніки, а також техніки подвійного й цивільного призначення в цілях забезпечення безпеки;
- 7) організацію наукової діяльності в області забезпечення безпеки;
- 8) координацію діяльності регіональних органів державної влади, органів державної влади суб'єктів України, органів місцевого самоврядування в області забезпечення безпеки;
- 9) фінансування витрат на забезпечення безпеки, контроль за цільовим витрачанням виділених засобів;
- 10) міжнародна співпраця в цілях забезпечення безпеки;

11) здійснення інших заходів в області забезпечення безпеки відповідно до законодавства України.

Так, у Законі України «Про національну програму інформатизації» визначається, що головною метою Національної програми інформатизації є створення необхідних умов для забезпечення громадян та суспільства своєчасною, достовірною та повною інформацією шляхом широкого використання інформаційних технологій, забезпечення інформаційної безпеки держави [115].

Таким чином, із вищезазначеного можна зробити висновок, що «безпека» розглядається як поняття, що відображає стан об'єкта в системі його зв'язків із точки зору здатності самовиживання в умовах внутрішніх та зовнішніх загроз, а також в умовах дій непередбачених та тяжко прогнозованих факторів. Національна безпека України складається із сукупності складових, які повинні забезпечувати збалансовані інтереси особи, суспільства й держави. До цих складових відносяться безпека в міжнародній економічній, військовій, внутрішньополітичній, інформаційній, соціальній, екологічній і інших сферах. При цьому, як уже наголошувалося, одна з основних ролей у системі забезпечення національної безпеки відводиться економічній та інформаційній складовим.

Базовим документом, що визначає зміст національних інтересів України в інформаційній сфері, є Доктрина інформаційної безпеки України. Правовою основою Доктрини є Конституція України, закони України, Стратегія національної безпеки України, затверджена Указом Президента України від 25 лютого 2017 року № 47/2017 «Про рішення Ради національної безпеки й оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України», а також міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Стратегія національної безпеки України є обов'язковим для виконання документом і основою для розробки конкретних програм за складовими державної політики національної безпеки [397].

У Доктрині інформаційної безпеки закріплені наступні актуальні загрози національним інтересам та національній безпеці України в інформаційній сфері:

- здійснення спеціальних інформаційних операцій, спрямованих на підрив обороноздатності, деморалізацію особового складу Збройних Сил України та інших військових формувань, провокування екстремістських проявів, підживлення панічних настроїв, загострення й дестабілізація суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації, розпалювання міжетнічних і міжконфесійних конфліктів в Україні;

- проведення державою-агресором спеціальних інформаційних операцій в інших державах із метою створення негативного іміджу України у світі;

- інформаційна експансія держави-агресора та контрольованих нею структур, зокрема шляхом розширення власної інформаційної інфраструктури на території України та в інших державах;

- інформаційне домінування держави-агресора на тимчасово окупованих територіях;

- недостатня розвиненість національної інформаційної інфраструктури, що обмежує можливості України ефективно протидіяти інформаційній агресії та проактивно діяти в інформаційній сфері для реалізації національних інтересів України;

- неефективність державної інформаційної політики, недосконалість законодавства стосовно регулювання суспільних відносин в інформаційній сфері, невизначеність стратегічного наративу, недостатній рівень медіакультури суспільства;

- поширення закликів до радикальних дій, пропаганда ізоляціоністських та автономістських концепцій співіснування регіонів в Україні [397].

Національна безпека нерозривно пов'язана з діяльністю держави. Тільки вона, спираючись на свій апарат, владні органи, діяльність яких поставлена в жорсткі рамки і підкріплюється відповідними правовими актами, може забезпечити спокій громадян, створити сприятливі умови для їхнього життя та

діяльності. Ніякі інші соціальні сили не зможуть виконати цього завдання. Забезпечення власної безпеки та своїх громадян є одним із основних завдань будь-якої держави. Успішний розвиток і саме існування України як суверенної держави неможливі без забезпечення її національної інформаційної безпеки.

У світі розвитку інформатизації і глобалізації роль інформаційної безпеки особи, суспільства, держави збільшується, і її забезпечення повинно зайняти належне місце в політиці держави. Виходячи з цього, зазначимо основні завдання, що вимагають вирішення в забезпеченні інформаційної безпеки як складової національної безпеки держави:

Необхідність нормативно-правового регулювання щодо протидії використання інформаційних технологій, які загрожують інтересам держави;

Необхідність створення економічних передумов для розвитку національних інформаційних ресурсів та інфраструктури, впровадження новітніх технологій в інформаційну сферу;

Необхідність удосконалення виробництва вітчизняних інформаційних технологій, що розробляються, впровадження вітчизняних розробок, підвищення ефективності наукових досліджень та якості освіти у сфері інформаційних технологій.

Інформація стала одним із чинників, що спроможний призвести до великомасштабних аварій, військових конфліктів і дезорганізації державного управління. І чим вищий рівень інтелектуалізації й інформатизації суспільства, тим надійніша його інформаційна безпека. Тому Україні необхідно приділяти своїй національній інформаційній безпеці особливу увагу, оскільки вона є основою визначення найважливіших напрямків і принципів державної політики країни, життєво важливих інтересів особи, держави і суспільства.

1.2 Проблеми забезпечення інформаційної безпеки в епоху турбулентності

За всіма економічними, політичними, екологічними, культурними, інформаційними ознаками людство вступило в епоху турбулентності, яка характеризується низкою важливих особливостей: плинність, нестійкість, невизначеність, і яка ставить перед суспільством до цих пір незвідані виклики. Серед науковців існує думка, що саме інформатизація суспільства призвела до прискорення появи нових тенденцій у світовому розвитку.

Поняття «турбулентність» у проекції на суспільні процеси з'явилося наприкінці XX століття після виявлення досить суворих закономірностей хаотичної поведінки не тільки фізичних, але й біологічних і «соціальних» об'єктів, економічних і політичних явищ. Представники соціальних і економічних наук почали вживати терміни «турбулентні часи», «турбулентний світ», «соціальна турбулентність», «турбулентний соціум» [70, 332, 420, 434, 435]. Отже, саме «епоха» (тривалий період, що виділяється за характерними явищами, подіями) більш доречна у зв'язці з турбулентністю [268].

Н.С. Розов, визначаючи епоху турбулентності як певний історичний період в історії людства, стверджує, що в Європі таких періодів було шість [340]. Кожна з епох турбулентності еволюціонувала за допомогою затвердження нового міжнародного порядку, нових принципів внутрішньополітичного устрою держав, поширення нових релігійних, соціальних, моральних цінностей. Нинішню кризу глобальної стабільності вбачаємо в ряді ознак економічної, політичної, воєнної, екологічної та інших сфер діяльності людини.

У довгостроковій ретроспективі поточна критична ситуація представляється як черговий цикл геополітичного і геоекономічного переділу світу. Ключовим моментом тут є продовження розпаду біполярного світу і його перетворення на багатополярний, причому характер, геополітична структура, політична та економічна вага його окремих елементів змінюються невизначеним чином [442].

Для визначення поняття «епоха турбулентності» розглянемо декілька передумов. Термін «турбулентність» походить від латинського *turbulentus* –

«бурхливий, хаотичний, невпорядкований». Його використання вказує на переважання нелінійних процесів, хаотичність, непередбачуваність подій, різкі зміни тенденцій, зростання конфліктності. При розгляді суспільних відносин таке визначення може бути використане для аналізу «порушень соціального порядку». Згідно з класичним визначенням, соціальний порядок – система, що включає індивідів, взаємозв'язки між ними, урегульовані соціальними нормами (право, мораль, релігія тощо), що сприяють поведінці людей, необхідній для успішного функціонування цієї системи.

Вочевидь, епоха турбулентності повинна зачіпати як мінімум два рівні соціальних порядків – усередині держави (економічний, політичний, культурний, інформаційний) і порядок міжнародний, тобто формальні й неформальні правила взаємодії між державами. Крім того, у відповідний концепт необхідно включити головні зовнішні прояви турбулентності: підвищення щільності конфліктів, у тому числі насильницьких, їх загострення й масштаб. Нарешті, епоха турбулентності має не тільки об'єктивний (кризи, конфлікти та інші деструктивні процеси), а й суб'єктивний аспект у вигляді масових проявів безвиході, втрати орієнтирів, відсутності видимих шляхів подолання негараздів [281].

Враховуючи сказане, а також беручи до уваги попередні дослідження, формулюємо наступне визначення: епоха турбулентності – це історичний період, коли частішають і загострюються економічні та соціально-політичні конфлікти із характерним зростанням насильства у вигляді війн, революцій, тероризму; відчуття краху колишнього стабільного стану, бурхливих суперечливих емоцій (від утопічних надій до розгубленості й песимізму), що ведуть до істотного порушення психічного здоров'я населення, внутрішнього соціального порядку в державі, а також порядку та форм міжнародних відносин [268].

У масштабах держави причини турбулентності можуть бути як внутрішніми процесами, зумовленими, у тому числі, факторами світової турбулентності, так і зовнішніми – цілеспрямованими інформаційними

впливами недружніх країн із метою дестабілізувати суспільно-політичну ситуацію, викликати нестабільність і хаос.

Внутрішнім джерелом енергетичного збурення як причини турбулентності, є, у першу чергу, протистояння еліт у боротьбі за владу й політична «незадоволеність» населення. Особливо яскраво цей процес спостерігається під час виборів і зміни правлячих еліт. І саме держави з демократичною формою правління, яким властиві свобода слова й плюралізм, найбільш уразливі в плані виникнення турбулентності [444].

Кожну людину можна розглядати як «соціальну частку», аналогічну окремим молекулам рідини в проточній системі. Коли енергія в системі низька, тобто коли є загальне задоволення або, принаймні, мовчазна згода з керівництвом держави, суспільство «тече» в стаціонарному й корисному режимі (за аналогією з ламінарним потоком). Коли ж енергія в системі висока (присутнє велике політичне розчарування), виникає турбулентність, яка може пошкодити «канал спілкування», (тобто соціальні інститути та інші механізми соціального упорядкування). За наявності мільйонів соціальних часточок завжди буде великий сегмент населення, яке потерпає від політичного розчарування. Соціальні частки, що «не відбулися», за достатньої енергетики перетнуть поріг турбулентності системи, створюючи соціальні вири й вихори, які порушують плавну течію суспільства. Боротьба ж еліт може перетворитися в «політичне торнадо».

У демократичному суспільстві, де влада знаходиться в руках багатьох політичних діячів (тобто «народу»), практично неможливо передбачити, куди воно буде йти протягом тривалого часу. До того ж, маси часто дуже легко можуть «похитнути» демагогами і популістами, що загрожує рухом суспільства в абсолютно непередбаченому напрямку.

Демократичні інститути демонструють більшу чутливість до початкових умов («ефект метелика»). У той час, як демократична держава може теоретично бути передбачуваною на основі її поточного стану, навіть невеликі зміни можуть призвести до несподіваної політичної поведінки.

Енергія, що «запечена» в систему, у кінцевому результаті призводить до її нестійкості й повинна знайти реалізацію, як правило, у міжетнічному або міжпартійному насильстві, або в революції, що призводить до більш авторитарної, із більш низькою енергією системи [489].

Серед найбільш суттєвих факторів виникнення критичної точки турбулентності можна назвати економічний, природний, культурний, політичний, інформаційний. Щодо останнього, слід зазначити, що інформаційне середовище (ІС) – це не тільки сфера людської життєдіяльності, що найбільш динамічно розвивається, але й та, що практично одноосібно диктує умови розвитку сучасного суспільства. Динамізм змін, складність і неоднозначність ІС, а також невизначеність, непередбачуваність і нестабільність породжують синергетичний ефект, що обумовлює об'єктивний характер виникнення деструктивних чинників, які ускладнюють процес адаптації до змін, що відбуваються. Тому дослідження явищ інформаційної турбулентності та її наслідків у соціально-психологічній площині є важливим із точки зору вироблення державної стратегії забезпечення інформаційно-психологічної безпеки.

Стан ІС, із яким сучасне суспільство нероздільно пов'язане, значно впливає на світовий суспільний розвиток. У джерелі [75] розглядаються три можливі сценарії:

– *перший сценарій* полягає в тому, що для того, щоб витримати турбулентність, люди або роблять якісь дії, які знімають напругу, або адаптуються до напруженого середовища. Якщо турбулентність не закінчується або посилюється, вони поступово втрачають здатність до позитивної адаптації. Люди вибирають таку реакцію на напругу, яка призводить до їхньої деградації. Вони починають придушувати реальність, заперечуючи саме її існування, і все більше перебувати в інфантильних фантазіях, що дозволяють їм упоратися зі стресом. Відбувається переоцінка цінностей на користь менш гуманних і більш тваринних. До речі, про це попереджається і в [37]: «можливий і соціальний

ароморфоз, розщеплення людства на підвиди: людей нової свідомості, носіїв високої культури, і людей, які повертаються до зоопсихологічних форм буття».

– *другий сценарій* – сегментація суспільства, коли кожна група (етнічна, расова, гендерна) воює проти всіх інших. Нації розпадаються на регіональні групи, які, у свою чергу, дробляться на ще більш дрібні етнічні групи заради спрощення процесу прийняття рішень. Природні лінії поділу суспільства перетворюються на барикади.

– *третій сценарій* передбачає відхід індивідів до свого особистого світу і відмову від усіх соціальних зв'язків, які могли б долучити їх до чужих справ.

Підбиваючи підсумки за цими сценаріями, слід констатувати, що якоюсь мірою їхні ознаки конкретно підтверджуються сьогоднішніми реаліями. Щоб зрозуміти, що відбувається з суспільством в умовах турбулентності, потрібні серйозні фундаментальні дослідження, яких зараз украй мало.

Із огляду на викладене, впливає, що першочерговим стратегічним завданням держави є забезпечення національної єдності, включаючи соціальні, економічні, культурні, інформаційні аспекти. Поряд із цим, для подолання турбулентності й досягнення керованості необхідна систематизація та алгоритмічне використання відповідних суспільно-державних механізмів.

Історичний досвід свідчить, про те, що з моменту зародження життя на нашій планеті, людина в процесі свого існування й розвитку завжди прагнула до різних потреб (бажань), у тому числі й у сфері безпеки. Поняття «потреба» в сучасних умовах стало тим, безперечно, престижним, позитивним, необхідним, що створює умови для вдосконалення та розвитку людини. Власне, потреби формуються у процесі життєдіяльності за певного відчуття незадоволеності, і вони є вельми різноманітними. Як казав Демокріт: «Людина не знає кордонів своїх потреб». Вони можуть із часом змінюватися: одні йдуть, інші з'являються. Що взагалі-то природно. Але найголовніше – вони мають бути задоволені. У цьому полягає сутність потреб.

Аксіоматично слід визнати, що людське життя складається з потреб та їх задоволення. У цьому випадку ми можемо говорити про відчуття щастя. В

іншому випадку – відбувається порушення психологічного комфорту, зниження соціального функціонування людини, розвиток психічних розладів та антидержавних проявів.

Вивчення потреб людини пов'язано з важливими проблемами сучасного суспільства. Людина – істота біосоціальна, і в її становленні та розвитку як соціальної істоти визначальними є соціальні фактори. Система соціальних потреб мобільно впливає на поведінкові реакції різних соціальних груп, посилюючи або послаблюючи їх активність. Еволюція у сфері потреб стала дієвим чинником змін в економічних відносинах, політиці, ідеології, чинником перегляду життєвих цінностей і прагнень. Ці обставини вимагають уважного вивчення динаміки потреб із метою прогнозування соціальних змін та управління ними.

Володіння інформацією є однією з основних потреб особистості, без неї неможливе формування та існування індивідуальної свідомості, так як сучасна людина живе в епоху турбулентного розвитку інформаційних технологій та постійного інформаційно-психологічного впливу на особистість, суспільство і державу.

Акцентуація на інформаційно-психологічному аспекті безпеки особистості, суспільства і держави сьогодні не випадкова, у зв'язку з подіями, що відбуваються у світі (кризи, військові конфлікти, кібератаки, загрози гібридних війн), набуває особливого значення та безпосередньо стосується духовної сфери життєдіяльності людини. Важливим є дослідити потреби особистості в інформаційній безпеці в умовах турбулентної сучасності. Збереження інформаційної безпеки людини, її психологічного здоров'я, пошук ефективних методів розв'язання даної проблеми є важливим і актуальним питанням державної інформаційної політики [99].

Обґрунтованим у науці є той факт, що людина, її спрямованість передусім визначаються її потребами, бо останні формують діяльність людини, її вчинки, пояснюють мотиви, інтереси й цінності. Сутність «потреби» в літературі трактується по-різному [200, 331]. З одного боку, потреба – це

необхідність людини в чому-небудь, що відчувається у вигляді психологічного та фізичного дискомфорту. З іншого боку, потреба – це стан людини, що складається на основі суперечності між наявним і необхідним (або тим, що здається людині за необхідне) і спонукає її до діяльності задля усунення даної розбіжності.

Потреби – це динамічна система, що знаходиться в розвитку та під час якої відбувається їх трансформація, перехід одних потреб в інші, їх зміна. Потреби людини виступають важливими мотивами для її повсякденної діяльності. Це пояснюється тим, що будь-яка потреба – це завжди суперечність між тим, що людина має, і тим, до чого вона прагне. Вони спонукають людину до прояву активності та пошуку шляхів їх задоволення, стають внутрішніми збудниками діяльності. Розрізняють потреби суспільства та особистості. Потреби людини так само різноманітні, як багатогранна її суспільна та індивідуальна діяльності, що, власне, є зображенням тих усіляких суспільних відносин, у яких вона перебуває [269, 279]. Разом із тим, усі потреби людини, вочевидь, перебувають у певній кореляції – координації та субординації. Одні потреби виступають базовими для людини, інші – надбазовими. Тобто існують першочергові, основні потреби й ті вищі, що формуються на їхньому підґрунті за умови повного або умовно-достатнього задоволення. Індивідуальні потреби є не тільки елементом системи суспільних потреб, але є також системою, що складається з певних взаємопов'язаних елементів.

Також людські потреби формуються життєвим простором, бажанням до змін. З одного боку, це призводить до виходу із зони комфорту, тим самим спонукаючи до чогось нового, отримання бажаного, з іншого – існує потреба у стабільності та побоювання перед рухом до змін. Звідси і виникає основна потреба людини в безпеці.

Слід відмітити, що існують різні типології людських потреб [412]. За наявності багатьох класифікацій потреб, усі вони зводяться до виділення природних (біологічних) і соціальних (культурних) потреб. Однак найвідомішою з них є «піраміда потреб» американського психолога А. Маслоу,

де він згрупував безліч людських потреб. У своїй роботі «Мотивація та особистість» (1954) Маслоу [209] припустив, що всі потреби людини вроджені і що вони організовані в ієрархічну систему пріоритету або домінування, що складається з п'яти рівнів (рис. 1.3).

Зазначена піраміда А. Маслоу включає наступні рівні потреб:

Фізіологічні потреби (їжа, вода, сон тощо);

Потреба в безпеці (стабільність, порядок, залежність, захист, свобода від страху, тривоги і хаосу);

Потреба в любові та приналежності (сім'я, дружба, своє коло, референтна група);

Потреба в повазі та визнанні (я поважаю себе, шанують мене, я відомий і потрібний, я досягаю, престиж і репутація, статус, слава);

Потреба в самоактуалізації (розвиток здібностей, людина повинна займатися тим, до чого в неї є схильності та здібності);

Рис. 1.3. Ієрархія потреб за А. Маслоу

Але за дві третини століття відбулася суттєва трансформація інформаційного суспільства, демінімізувалася структура бажань і потягів, що включають у себе більш широкий діапазон потреб сучасної людини, а тому виникла нагальна потреба вдосконалення концепції відносно запиту сьогодення. Модернізована піраміда людських потреб уміщує 7 рівнів (рис. 1.4) [289].

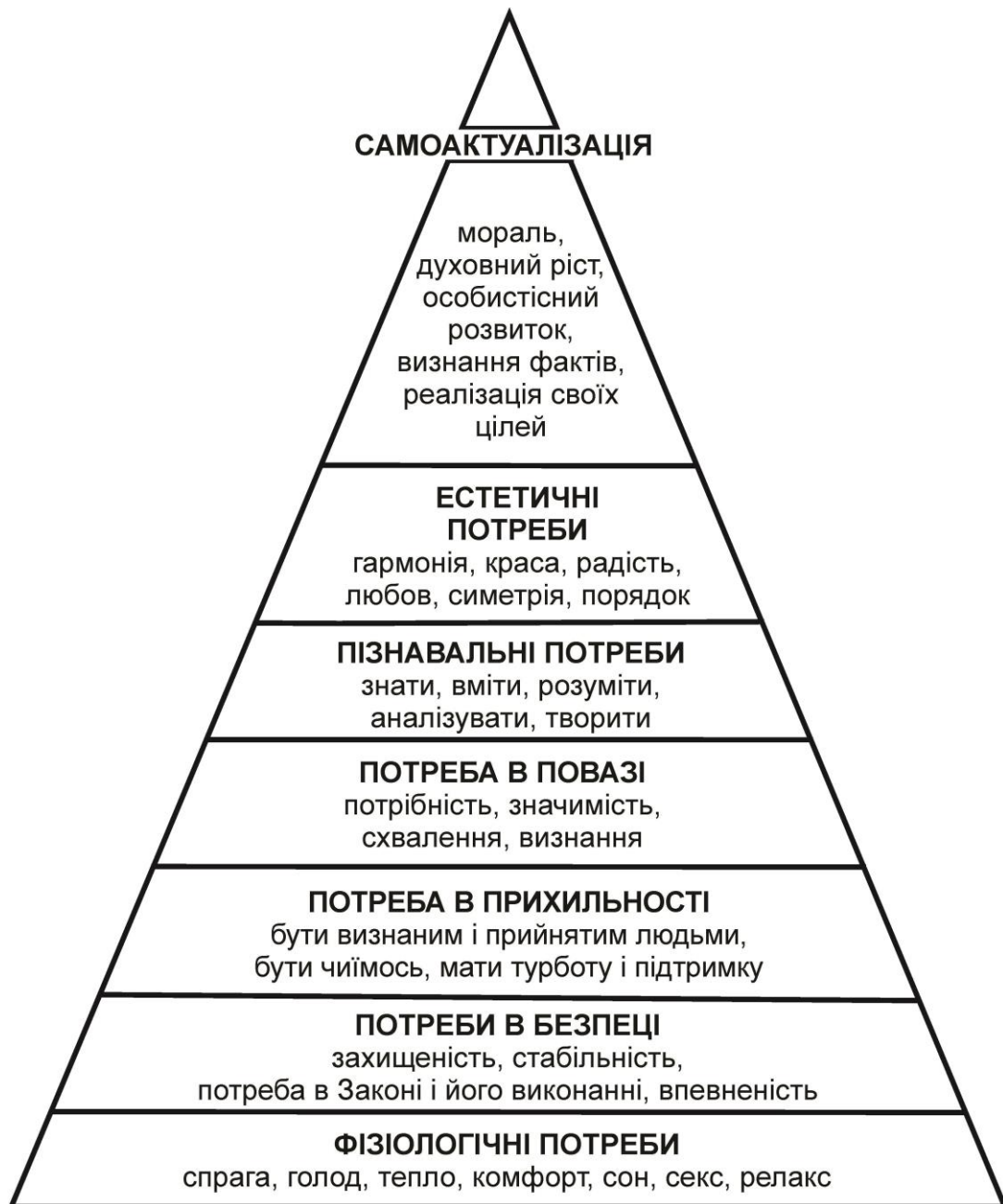

Рис. 1.4. Модернізована О. Панченком піраміда людських потреб А. Маслоу

Зміст кожного з рівнів:

Фізіологічні потреби (спрага, голод, тепло, комфорт, сон, секс, релакс) є вродженими та властиві всім людям. Їх задоволення необхідне для підтримки життя, виживання, тому їх нерідко називають біологічними потребами.

Під потребою у безпеці мається на увазі (рис. 1.5.) фізична (охорона здоров'я, безпека на робочому місці, у громадських місцях, удома), правова (захищеність, стабільність, потреба в Законі та його виконанні, упевненість), психологічна (психоемоційний комфорт), економічна (грошовий дохід, гарантованість робочого місця, державний соціально-економічний захист – заробітна плата) та інформаційна (отримання й надання достовірної інформації, захист від фейків і вбросів, інформаційних атак) [232].

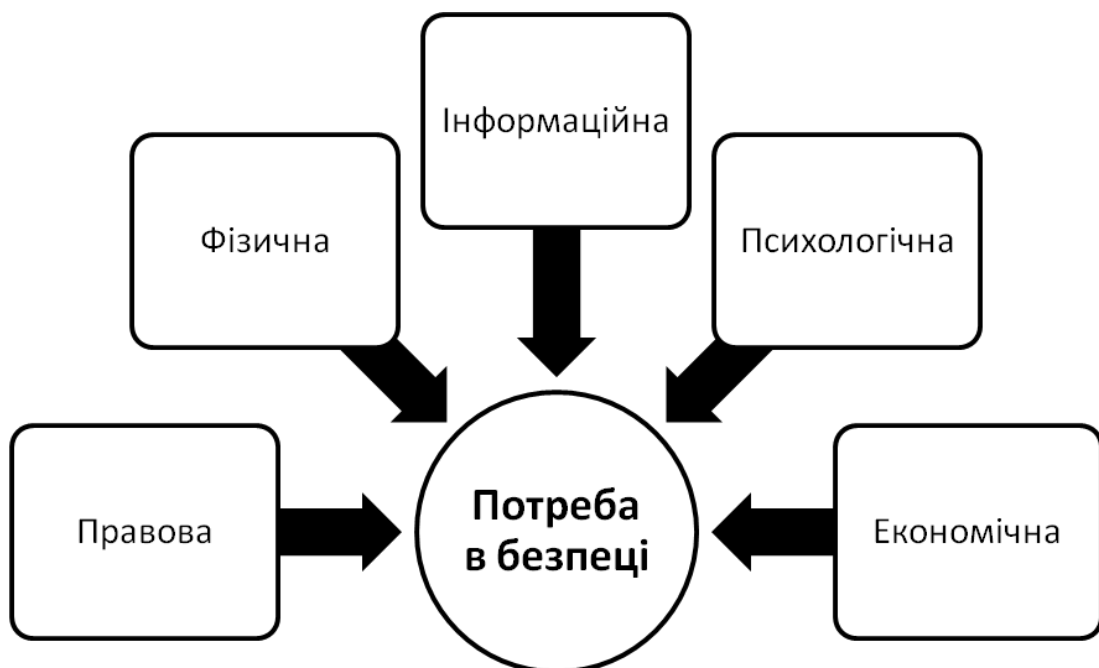

Рис. 1.5. Види потреб у безпеці

Задоволення потреб у безпеці забезпечує впевненість у завтрашньому дні. Потреба в різних видах і формах безпеки існує на всіх етапах розвитку людства, однак саме в умовах турбулентності вона набуває статусу національної (і навіть транснаціональної) ідеї [139]. Для підтримки громадського порядку важливою виступає наявність потреби в Законі, його дотриманні. Тільки маючи мотив, у

людини виникає потреба, а якщо існує потреба, то буде відбуватися пошук шляхів її вирішення.

Потреба в прихильності (бути визнаним і прийнятим людьми, бути чиймось, мати турботу та підтримку). Ця потреба орієнтується на спілкування і емоційні зв'язки з іншими: дружбу, любов, приналежність до групи та прийняття нею. Люди – істоти соціальні, колективні, а тому відчують бажання подібати іншим і спілкуватися з ними.

Потреба в повазі (потрібність, значимість, схвалення, визнання). Відносяться потреби як у самоповазі, так і в повазі з боку інших, у тому числі потреби в престижі, авторитеті, владі. Самоповага зазвичай формується при досягненні поставленої мети, вона пов'язана з наявністю самостійності та незалежності. Потреба в повазі з боку інших людей орієнтує людину на завоювання та отримання суспільного визнання, репутації.

Пізнавальні потреби (знати, уміти, розуміти, аналізувати, творити). Розглядаються такі потреби як у пізнанні нового, у самопізнанні, потреби в орієнтації, вони пов'язані з інтелектуальним пізнанням світу, зі спілкуванням, з осмисленням власного життя. Засобом задоволення пізнавальної потреби завжди є нове знання, нова інформація. При цьому отримання нового знання не гасить її, а, навпаки, підсилює. Пізнавальна потреба в розвинутій формі стає ненасиченою – чим більше людина дізнається, тим більше їй хочеться знати.

Естетичні потреби (гармонія, краса, радість, любов, симетрія, порядок) виражаються в зацікавленості людини в естетичних цінностях. Зовні потреби в естетичному задоволенні можуть проявлятися дуже схоже – у прагненні до порядку, симетрії, закінченості, структурованості, системності.

Мотивація для найбільшої реалізації особистісних можливостей – самоактуалізація (мораль, духовний ріст, особистісний розвиток, визнання фактів, реалізація своїх цілей). Під цією потребою мається на увазі бажання та прагнення людини до найповнішого виявлення, розвитку та втілення своїх особистісних можливостей, зростання. Потреби в самоактуалізації – це потреби зростання, яке може бути безмежним.

Відповідно до піраміди, сім основних рівнів потреб утворюють ієрархічну структуру, що як домінанта визначає поведінку людини. Потреби вищих рівнів не мотивують людину, поки не задоволені, принаймні частково, потреби нижнього рівня. Зазвичай ці групи потреб визначають соціальну поведінку людей своїм інтегральним впливом, вносячи більший або менший внесок у мотиви людини в залежності від умов його життя та індивідуальних особливостей особистості. У певні періоди часу та за відповідних умов одна з базових груп потреб може ставати провідною більшою мірою, ніж інші, визначаючи поведінку та діяльність людини. У зв'язку з цим вона може перебудовувати всю мотиваційну сферу особистості.

Як правило, за відносно стабільних соціальних умов потреба в безпеці досить добре влаштованої людини, принаймні в мінімальному ступені, задоволена або суб'єктивно сприймається як задоволена. У таких випадках у якості активного чинника детермінації мотиваційної сфери людини вона практично не фіксується і може проявлятися, наприклад, як перевага знайомих форм поведінки та життєвих ситуацій із цілком певними (досить чіткими) перспективами перед тими, у яких багато елементів невизначеності, прагнення до більш стабільних умов існування та ін.

Потреба в безпеці стає домінантною в умовах турбулентних явищ, які руйнують звичні стереотипи поведінки та сформований образ життя. Саме вона починає визначати мотивацію соціальної поведінки людини, перебудовуючи та змінюючи її, специфічним чином трансформуючи інші базові групи потреб, психічні особливості та характеристики особистості. Вона стає активним і переважним мобілізатором ресурсів організму людини в надзвичайних обставинах — соціальної дезорганізації, катастрофічних явищ природи, злочинних посягань та ін. Відсутність адекватних можливостей для задоволення цієї потреби викликає в особистості емоційно негативні, гостро пережиті психічні стани, на тлі яких протікають практично всі психічні процеси людини [181, 206].

Вплив інформації на особистість безперечний та очевидний. Людина в своєму існуванні не може обходитися без інформації, причому дана потреба зумовлена, у першу чергу, біологічною потребою в безпеці, орієнтацією в навколишньому середовищі, а потім уже у виборі моделей поведінки і реакції на інформаційний контент [247]. Інформація надходить до людини через сенсорні системи, що здатні диференційовано сприймати різноманітні стимули зовнішнього світу і внутрішнього стану самого організму людини і його психіки.

У будь-якому суспільстві інформація виконує такі основні функції: інтегративну – згуртування членів суспільства й соціальних груп; комунікативну – спілкування та взаєморозуміння; інструментальну – участь в організації виробництва та управління; пізнавальну – установа об'єктивних закономірностей природи, суспільства, мислення. Суспільство є цілісною багатофакторною системою, що скріплюється наявністю засобів накопичення, використання, зберігання та передачі інформації. У суспільстві, занадто великому для прямих безпосередніх контактів, такими засобами руху інформації стають преса, книжки, радіо, телефонний зв'язок, телеграф, пошта та інші засоби комунікації [296].

Потреба в інформації обумовлена тим, що людині як істоті соціальній необхідна взаємодія з іншими людьми, інакше (в даному випадку від нестачі відомостей) настає дезорієнтація, соціальна дезадаптація, а також емоційна депривація, інформаційний голод і навіть інформаційний невроз. Однак надлишок інформації, швидкість її надходження в сенсорні системи, її сенс і значення для самої особистості є одним із факторів виникнення в людини стресових розладів, а в ситуації надзвичайних подій – посттравматичного стресового розладу.

Тому людина змушена виробляти механізми захисту від впливу зовнішнього інформаційного середовища з метою забезпечення інформаційно-психологічної безпеки, оскільки поряд із інформацією, що адекватно відображає факти, там циркулює і деформована, перекручена інформація, часто

створена спеціально – для введення в оману при досягненні певних цілей. Що стосується безпеки особистості, то цілком очевидно те, що як і в біологічній, так і в соціальній природі людині всюди чатує небезпека, оскільки вона є складно організованою відкритою системою, до найважливіших психічних станів якої відносять небезпеку і безпеку [147]. Інформаційно-психологічна безпека особистості розглядається як стан захищеності психіки від дій, які впливають на неї, різноманітних інформаційних факторів, що перешкоджають чи ускладнюють формування і функціонування адекватної інформаційно-орієнтовної основи соціальної поведінки людини і в цілому життєдіяльності в сучасному суспільстві [261].

Недостатньо якісне інформаційне забезпечення, обмеженість в інформації або низька якість інформації призводить до руйнівних змін психіки людей, які проявляються в підвищенні психічної напруженості та неадекватній соціальній поведінці, що є наслідком відсутності достатніх можливостей для соціального орієнтування людини в навколишній ситуації та розуміння напрямків її розвитку, тобто в неможливості отримання соціально значущих даних у великому інформаційному потоці. Подібні речі значною мірою прослідковуються в ситуаціях умисного використання інформації для маніпулювання людьми, їхньою поведінкою. Почасти інформаційна безпека полягає в отриманні в достатньому обсязі даних для орієнтації в соціумі, що виступає однією з необхідних умов для соціально-психологічної адаптації особистості, її пристосування до актуальних суспільних змін.

Розглядаючи безпеку крізь призму державного управління, варто відзначити, що вона полягає не тільки у відсутності загроз, які суб'єктивно сприймаються окремими особами та групами, а й у готовності особистості та державних структур до цих загроз. До державних інформаційних загроз відносять комп'ютерну злочинність та комп'ютерний тероризм, розголошення конфіденційної інформації, яка є власністю держави або спрямована на забезпечення потреб та національних інтересів суспільства і держави, спроби маніпулювати суспільною свідомістю, зокрема, шляхом поширення

недостовірної, неповної або упередженої інформації, поширення засобами масової інформації культу насильства, жорстокості, порнографії. Серед ризиків інформаційної безпеки особистості в цьому контексті може бути втручання в особисте життя, використання об'єктів інтелектуальної власності, обмеження доступу до інформації, протиправне використання засобів, що діють на підсвідомість, а також дезінформація, спотворення інформації [73].

Функціонально інформаційна безпека, як і інші аспекти безпеки людини, спрямована на реалізацію прав і свобод, потреб, інтересів, прагнень особистості, підвищення якості життя, включаючи суб'єктивне відчуття захищеності, забезпечення можливостей особистісного розвитку й самореалізації. На рівні особистості інформаційна безпека повинна забезпечити захищеність психіки і свідомості людей від небезпечних інформаційних впливів: маніпулювання, дезінформування, спонукання до самогубства.

Отже, ураховуючи темп сучасного життя й техногенного розвитку, життєві потреби сучасної людини суттєво змінилися і розширилися, зріс попит на безпечну життєдіяльність та інформаційно-психологічний комфорт задля особистісної реалізації в умовах турбулентного розвитку, інформаційної навали та несистемного суспільного хаосу.

Найважливіша роль у розвитку сучасного суспільства належить інформатизації, особливість якої полягає в тому, що одним з основних видів діяльності членів суспільства є процеси, пов'язані з інформацією. Інформаційне суспільство, до якого неухильно прагне людство, докорінно змінює статус інформації, розширюючи її потенціал як позитивного ресурсу, так і виявляючи її різко негативні можливості. Інформація завжди оточувала людину, тому будь-яке суспільство можна вважати інформаційним [287].

Однак впровадження сучасних інформаційних технологій у сфери життєдіяльності (культурну, соціальну, економічну, політичну) істотно підвищило залежність суспільства й кожного конкретного індивіда від надійності функціонування інформаційної інфраструктури, достовірності

використовуваної інформації, її захищеності від несанкціонованої модифікації, а також протиправного доступу до неї.

Сучасна людина, її повсякденне життя виявилися залежними від масової комунікації. Поширення мережевих комп'ютерних технологій, мобільного зв'язку та мережі Інтернет, інформаційні ресурси сучасного суспільства можуть нести не тільки благо, але й піддаватися зростаючій кількості загроз, що може надати шкоду інтересам особи, суспільства, держави, призвести до економічних збитків, тим самим ставлячи під загрозу безпеку національної інформаційної безпеки. У зв'язку з цим надзвичайної вагомості набуває питання запиту суспільства на інформаційну безпеку.

Вітчизняним і зарубіжним науковим дослідженням властива багатосторонність висвітлення питань інформаційної безпеки, у той же час відсутність єдиної концепції інформаційної безпеки держави як складової розвитку суспільних відносин, що свідчить про недостатній рівень розробленості теми. Велика кількість науковців і практиків [165, 176, 204, 385], згідно до вимог сучасного стану соціуму, розробляють проблеми безпеки розвитку і функціонування держави, суспільства й особистості. Вони обґрунтовують положення про те, що стан інформаційної безпеки такої соціальної системи, як суспільство, безпосереднім чином залежить від забезпечення потреб та інтересів соціальних груп і людини. Збільшення шансів у соціальній системі, яка прагне підвищити рівень своєї безпеки, досягається при першочерговому захисті інтересів людини. Важливо вказати, що дослідники відходять від принципу пріоритетності окремих складових національної безпеки в залежності від ситуації, згідно з їхньою точкою зору, шлях до безпеки знаходиться тільки в єдності основних сфер життя суспільства. Зазначені дослідження стали підґрунтям для наших досліджень.

Із позиції суспільних відносин безпекою можна назвати стан, у якому людина має відчуття впевненості та захищеності, почуття довіри до іншої особи або правової системи.

Основу інформаційної безпеки становить поведінка соціального суб'єкта, який ясно усвідомлює свої права й обов'язки. При цьому система морально-етичних норм виступає в якості керівництва безпечного застосування інформаційних технологій і формування суспільних відносин в інформаційній сфері. У забезпеченні безпеки інформаційних технологій на перший план виходить інформаційна етика, що спрямована на інформування кожного соціального суб'єкта про його права та обов'язки в інформаційному суспільстві, відповідальність за створення і використання інформаційно-комп'ютерних технологій та інших форм інформації.

Українська держава включена в процес загальної інформатизації суспільства і формування єдиного світового інформаційного ринку. Такі перетворення призвели до того, що в даний час усе більш актуального характеру набуває забезпечення інформаційної безпеки як невід'ємного елементу її національної безпеки, а захист інформації перетворюється на одне з пріоритетних державних завдань. Проблема створення й підтримки захищеного середовища інформаційного обміну, що обумовлює певні правила й політику безпеки сучасної держави, є досить актуальною, оскільки сьогодні головним стратегічним національним ресурсом, основою економічної та оборонної могутності держави стає інформація та інформаційні технології. Інформація в сучасному світі є таким атрибутом, від якого у визначальному плані залежить ефективність життєдіяльності сучасного суспільства. Інформаційні технології принципово змінили обсяг і важливість інформації, її потік у технічних засобах зберігання, обробки й передачі. Загальна комп'ютеризація основних сфер діяльності призвела до появи широкого спектру внутрішніх і зовнішніх загроз, нетрадиційних каналів втрати інформації і несанкціонованого доступу до неї.

Із точки зору державного управління, інформаційна безпека розглядається як:

1) стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства й держави, при якому зводиться до мінімуму нанесення шкоди через неповність,

несвоєчасність та неправдивість інформації; деструктивний її вплив; неправомірне використання та поширення персональних даних;

2) стан захищеності національного інформаційного простору, що забезпечує формування, використання й розвиток останнього в інтересах громадян, організацій, держави [126, 293].

Доцільно виділити наступні види інформаційної безпеки (рис.1.6.)

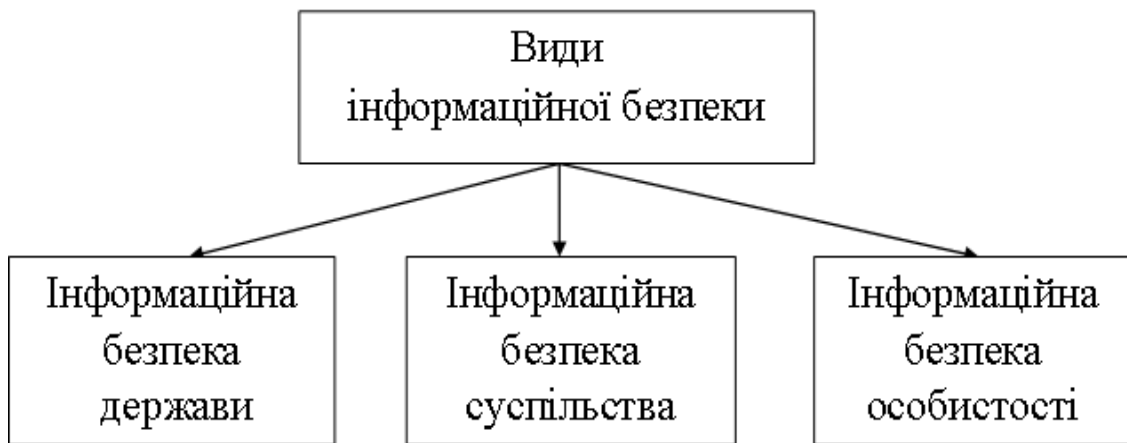

Рис. 1.6. Види інформаційної безпеки

Розглянемо більш детально кожний вид інформаційної безпеки:

Інформаційна безпека держави - стан збереження інформаційних ресурсів держави й захищеності законних прав особистості й суспільства в інформаційній сфері. Іншими словами, інформаційна безпека держави - це такий стан держави, при якому не може бути завдано шкоди його інформаційному середовищу за допомогою використання інформаційних ресурсів і систем. Інформаційна безпека держави - це складова частина національної безпеки країни, забезпечення якої здійснюється шляхом комплексної організації всіх ресурсів і систем.

Інформаційна безпека суспільства - це стан суспільства, у якому йому не може бути завдано істотної шкоди шляхом впливу на його інформаційну сферу. Інформаційна безпека суспільства може досягатися як в результаті проведення заходів, спрямованих на підтримку найбільш інформаційного середовища в

безпечному стані для захисту об'єкта, захист об'єкта від деструктивного впливу, так і шляхом зміцнення імунітету й розвитку здатності суспільства і його членів ухилятися від руйнівного інформаційного впливу.

Безпека є однією з основних людських потреб, тобто є дуже важливою для суспільства. Почуття безпеки повинно бути пов'язане зі станом миру, відсутністю страху. Для кожного суспільства питання безпеки є одним із основних вимірів його способу мислення про соціальну реальність [235].

Інформаційна безпека особистості визначається як стан захищеності особистості, усіляких соціальних груп та об'єднань людей від впливів, здатних проти їхньої волі та бажання змінювати психічні стани і психологічні характеристики людини, модифікувати її поведінку та обмежувати свободу вибору.

Інформаційна безпека особистості в сучасному суспільстві постає як нагальна проблема, що потребує комплексного та системного вирішення. Вирішення проблеми забезпечення інформаційної безпеки суспільства та особистості повинно носити комплексний системний характер і здійснюватися на різних рівнях (рис. 1.7):

- перший рівень – нормативний, повинна бути створена несуперечлива нормативна база, яка враховує всі аспекти проблеми інформаційної безпеки;
- другий рівень – інституційний, що передбачає узгоджену діяльність різноманітних соціальних інститутів, пов'язаних із вихованням і соціалізацією;
- третій рівень – особистісний, що пов'язаний, перш за все, із самовихованням, самоосвітою, формуванням високого рівня інформаційної культури особистості як частини загальної культури людини. На даному рівні відбувається формування потрібних особистісних якостей щодо забезпечення інформаційного самозахисту особистості.

Інформаційна безпека, виходячи з двоєдиної сутності інформації, повинна бути спрямована на захист об'єктивної та суб'єктивної її складових. У першому випадку вона виступає у вигляді безпеки інформації, у другому – у вигляді інформаційно-психологічної безпеки.

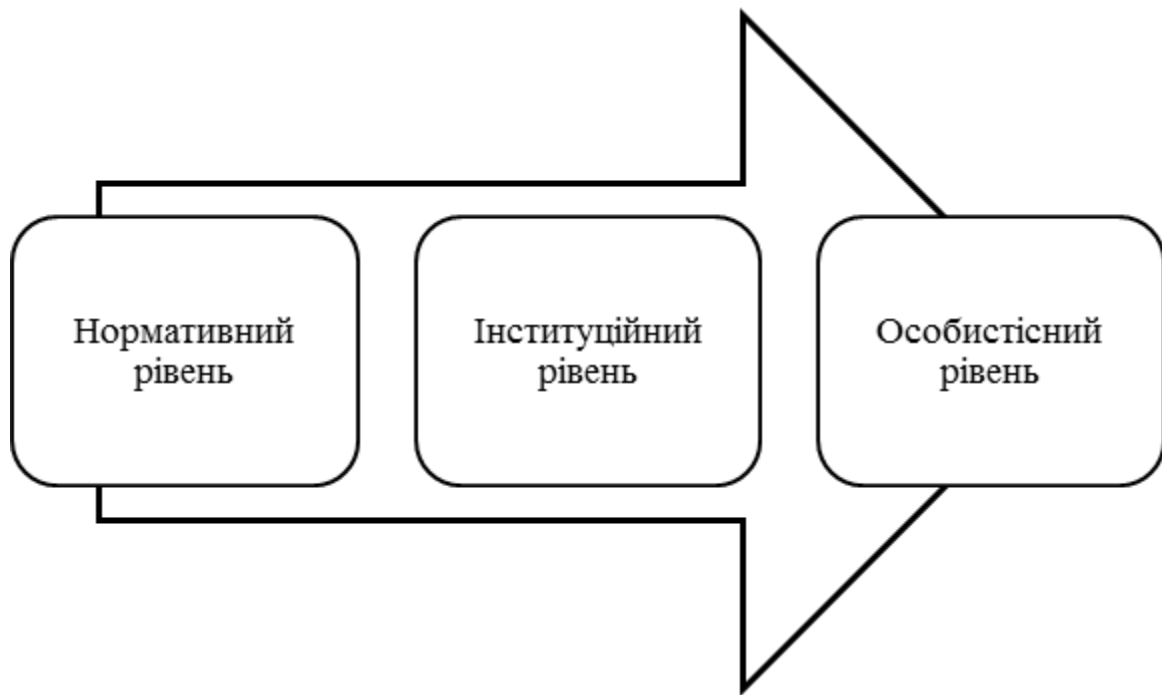

Рис. 1.7. Рівні забезпечення інформаційної безпеки суспільства та особистості

Ураховуючи той факт, що суспільні відносини в умовах інформатизації суспільства складаються і змінюються надзвичайно швидко, суспільство повинно навчитися адекватно реагувати на ці зміни, приводячи суспільні відносини відповідно до потреби реалій, попереджаючи появу небажаних для суспільства процесів. Для держави важливо мати сучасну концепцію входження в інформаційне суспільство. Вона повинна принципово відрізнятися від концепцій попередніх періодів розвитку держави, що були б орієнтовані в першу чергу на технічне забезпечення суспільних процесів.

На рівні суспільства й держави інформаційна безпека покликана забезпечити захищеність і, як наслідок, стійкість основних сфер життєдіяльності (сфери державного і військового управління, економіки, науки, а також суспільної свідомості) від небезпечних, дестабілізуючих і деструктивних інформаційних впливів.

Внутрішніми і зовнішніми аспектами національної безпеки є інформаційна безпека, що покликана надійно захищати культурне надбання

країни, інтелектуальну власність господарюючих суб'єктів і громадян, а також спеціальні відомості, що становлять державну і професійну таємницю. Тому розвиток будь-якої держави як суверенної, демократичної, правової та економічно стабільної можливий лише за умови забезпечення інформаційної безпеки всіх суб'єктів інформаційних відносин.

Практичного значення набуває аналіз суспільно значущих факторів державної інформаційної безпеки як позитивного, так і негативного характеру, що є реальними умовами здійснення правового регулювання, становлення громадянського й інформаційного суспільства, розбудови правової держави, забезпечення національної та інформаційної безпеки з метою вироблення ефективних моделей державного управління та адекватних форм і методів здійснення державної влади.

Визначаючи фактори державної інформаційної безпеки, слід урахувати взаємозв'язок базових понять «інформація», «інформаційна безпека» та «інформаційна культура». Інформація має властивість амбівалентності, тобто виступає одночасно у вигляді двох реальностей: об'єктивної та суб'єктивної. Згідно з першою, інформація носить або атрибутивний, або функціональний характер. Згідно з іншою, інформація – компонент нашого буття, реальність, але не об'єктивна, а суб'єктивна, така, що відноситься до області ідеального. Вона не матеріальна – це спалах свідомості, що породжує образ реального світу [291].

В інших джерелах деякими дослідниками зазначається, що інформація має дві сторони: змістовну і показну [235]. Суть змістової сторони інформації – відображення у свідомості людини навколишньої дійсності, що включає повідомлення у вигляді психічних відчуттів. Ця сторона інформації залежить від фізіологічних особливостей рецепторів людини, її нервової системи, наявного досвіду осмислення тих або інших відчуттів, а також досвіду фіксації пізнавальних образів у мові, що призводить до виникнення понятійного мислення. Суть показної сторони інформації визначають самі повідомлення, що передають психічні емоційні відчуття іншим людям. Показна сторона

інформації залежить від здатності людини відтворювати свої відчуття окремою мовою, перетворювати описи в повідомлення й передавати їх іншим людям. Перетворення показної сторони інформації в змістовну і навпаки складає суть основного закону розповсюдження інформації.

Важливою складовою показної сторони інформації є інформаційне середовище, що складається з організаційної і технологічної складової. Організаційна складова поєднує виробництво засобів інформатизації й інформаційних послуг, ринок інформації, підготовку та перепідготовку кадрів, проведення наукових досліджень. Технологічна складова інформаційної інфраструктури формується інформаційно-телекомунікаційними системами [291].

Основними принципами інформаційної безпеки є забезпечення конфіденційності, доступності, цілісності й автентичності інформаційних ресурсів та інфраструктури, що її підтримує (рис. 1.8).

Рис. 1.8. Основні принципи інформаційної безпеки

Доступність інформаційних ресурсів – це можливість за прийнятний час одержати необхідну інформаційну послугу, яка знаходиться у вільному доступі.

Інформація повинна надаватися повноправним користувачам ресурсів своєчасно й безперешкодно. Тому, не протиставляючи доступність решті аспектів, її можна виділити як найважливіший елемент інформаційної безпеки.

Цілісність інформаційних даних означає здатність інформації зберігати початковий вигляд і структуру як у процесі зберігання, так і після неодноразової передачі. Вносити зміни, видаляти або доповнювати інформацію вправі тільки власник або користувач із легальним доступом до даних. Цілісність виявляється найважливішим аспектом ІБ у тих випадках, коли інформація служить «керівництвом до дії».

Конфіденційність – це захист від несанкціонованого доступу до інформації. У процесі дій і операцій інформація стає доступною тільки користувачам, які включені до інформаційної системи й успішно пройшли ідентифікацію.

Достовірність указує на приналежність інформації довірній особі або власнику, який одночасно виступає в ролі джерела інформації, це гарантія того, що джерелом інформації є саме та особа, яка заявлена як її автор. Достовірність інформації безпосередньо впливає на суспільну та індивідуальну свідомість, такою ж мірою й на громадську думку, і в силу цього стає одним із основних принципів забезпечення інформаційної безпеки [90].

Власне, у контексті інформаційного розвитку суспільства та забезпечення інформаційної безпеки існують об'єктивні та суб'єктивні фактори [165, 176]. Ураховуючи великий колорит різнопланових наукових досліджень стосовно забезпечення інформаційної безпеки [90, 204, 241, 432] визначено 8 основних факторів інформаційної безпеки (рис. 1.9). Перший із яких – це динамізм інформаційної сфери. Швидкість технічного прогресу інтенсивно примножує зміст інформаційного простору, що надає нові можливості використання інформаційного контенту, реалізації нових ідей і задумок.

Другий фактор – економічний, який створює підґрунтя інформаційного розвитку суспільства й держави та матеріально-технічні можливості впровадження інформаційно-комунікаційних технологій.

Третій фактор – інтелектуальний, що включає як інтелект людини, так і штучний інтелект який все більше входить в наше життя і може повноцінно застосовуватися у формуванні інформаційної безпеки. Зокрема, людський інтелект посідає головуючу роль у цьому процесі ні одна машина не зможе замінити людини.

Рис. 1.9. Основні фактори інформаційної безпеки

Четвертий – людський фактор. Людський фактор заслуговує особливої уваги на думку багатьох авторів, у тому числі Д.Г. Маркова [204], тому що саме люди формують режим інформаційної безпеки і вони ж виявляються головною загрозою, бо прийняття рішення людиною і його виконання не є константою, навіть при однакових умовах.

П'ятий фактор – технічний. Складові технічного фактору характеризують технічну досконалість і сучасність засобів обробки інформації, що визначає рівень технічної готовності до розгортання інформаційних процесів.

Шостий фактор – підвищення соціального значення інформаційних процесів. В.І. Шульга визначає підвищення соціального значення інформаційних процесів [432], як пріоритетність організаційно-забезпечувальної діяльності держави в інформаційній сфері, як основу подальшого розвитку суспільства, що підтверджується такими чинниками: усепроникливість інформаційних процесів; створення широких інформаційно-комунікативних можливостей; виникнення додаткових можливостей саморозвитку суб'єктів.

Сьомий фактор – політико-ідеологічний, визначає рівень усвідомленості соціально сильними групами індивідів необхідності вирішення соціальних проблем та проблем інформаційної сфери.

Восьмий, останній, фактор – це правове забезпечення. Даний фактор є основним, бо інформаційна безпека, як і будь яка інша галузь держави потребує обов'язкового нормативно-правового врегулювання. Із точки зору О. Тихомирова [385], інформаційна безпека виступає об'єктом правового захисту. Правові засоби забезпечення інформаційної безпеки є провідним фактором захисту національних інтересів у цій сфері, а їхнє застосування визначається оптимізацією балансу відносин між правом суб'єктів інформаційних відносин на отримання інформації та правом на встановлення обмежень таких відносин із боку інших осіб щодо відомостей, володарями яких вони є; розробкою та реалізацією правових заходів захисту інформації, доступ до якої повинен обмежуватися правовими підставами в процесі захисту інформаційних ресурсів. Правове забезпечення ліквідації загроз і ризиків у сфері інформаційної безпеки є основним фактором структурування, формування, розглядається як законотворча діяльність, що спрямована на запобігання шкоди інтересам особи, суспільства та держави в інформаційній сфері.

Поряд із вище зазначеним, слід відмітити, той факт, що кожний фактор який несе позитивну складову для побудови інформаційної безпеки, може мати певні ризики щодо сприяння розвитку останнього, а тому одним із пріоритетних завдань держави на етапі розвитку є визначення цих ризиків і розуміння напрямків правового регулювання та створення правових гарантій, необхідних для самореалізації суб'єктів в інформаційній сфері. Більшість із перелічених факторів є загальними чинниками (джерелами) процесу утворення національного права і тому дозволяють розглядати процеси розвитку інформаційного права України в контексті проблем становлення правової системи держави в цілому.

Підсумовуючи, зазначимо, що сутність інформаційної безпеки держави можна визначити як стан інформаційного середовища, який забезпечує задоволення інформаційних потреб суб'єктів інформаційних відносин, безпеку інформації та захист суб'єктів від негативного інформаційного впливу.

Інформаційна (інформаційно-психологічна) безпека особистості в сучасному суспільстві постає як нагальна проблема, що потребує комплексного та системного вирішення. Суспільно значущі фактори державної інформаційної безпеки зумовлюють особливу важливість та пріоритетність різнопланової високопрофесійної державної діяльності в інформаційній сфері, юридичного її забезпечення, а також виваженого вибору методів правового регулювання.

1.3 Нормативно-правові засади забезпечення інформаційної безпеки

1.3.1. Система забезпечення інформаційної безпеки держави

Сучасні турбулентні виклики для держави, зумовлені впливом комплексу соціально-демографічних, економічних, політичних, правових, інформаційних, психологічних і технологічних факторів, вимагають системного реагування, адекватної трансформації сектору безпеки.

Сьогоднішній стан законодавчої основи забезпечення національної безпеки та інформаційної безпеки, як її складової, можна визначити як стан

системи, що знаходиться в стадії формування, а тому неминуче несе якості перехідного етапу.

У сучасних реаліях України в умовах реформування всіх сфер її життєдіяльності, у тому числі й інформаційній, проблема інформаційної безпеки і створення механізмів її забезпечення є однією із ключових.

Практично щодня у світі й державі відбуваються різноманітні події, висвітленням яких займаються засоби масової інформації. Від того, наскільки об'єктивною й достовірною буде інформація, що надається, залежить те, який інформаційний вплив вона матиме на одержувачів і як вони на неї реагуватимуть. Держава, суспільство – явища складні, і для їх нормальної взаємодії дуже важливий обмін інформацією, що стосується політичних, економічних, соціальних, культурних та інших сфер її життєдіяльності. Від своєчасності передачі, отримання інформації залежить, наскільки швидко розвиватиметься держава, суспільство. Функція забезпечення інформаційного розвитку суспільства та інформаційної безпеки здійснюється всім державним механізмом, доказом чого служить те, що активно реалізується в Україні і світі концепція «електронної держави», суть якої полягає в активному використанні всіма державними органами у своїй повсякденній діяльності інформаційних технологій. Така відкритість діяльності держави підвищує довіру суспільства до неї. Таким чином, функція забезпечення інформаційної безпеки й інформаційного розвитку суспільства сприяє розвитку науки і вдосконаленню практики, а також є найважливішим засобом усунення наслідків соціальних негараздів.

Наука, у свою чергу, не тільки збільшує рівень знань з означеної проблеми, а й виробляє необхідні підходи щодо консолідації правового простору, удосконалення правових засобів задля захисту суверенітету держави, дотримання національних інтересів та запобігання загрозам національній безпеці держави.

Із огляду на сказане, представляє інтерес наукове визначення поняття «система забезпечення інформаційної безпеки» (СЗІБ), яке має не тільки суто

теоретичне, а й практичне значення, пов'язане із необхідністю формування системи органів державного управління інформаційною безпекою держави.

В.А. Ліпкан, Ю.Є. Максименко, В.М. Желіховський розглядають СЗІБ як систему інформаційно-аналітичних, теоретико-методологічних, адміністративно-правових, організаційно-управлінських, спеціальних та інших заходів, спрямованих на забезпечення стійкого розвитку об'єктів інформаційної безпеки, а також інфраструктури її забезпечення [185]. Як бачимо, автори в громіздкому визначенні поєднують суб'єктивний та нормативний підходи, не вказуючи елементів системи. Інший підхід демонструє А.А. Стрельцов, включаючи до СЗІБ такі елементи: суб'єкти інформаційних процесів, інформація, призначена для використання суб'єктами інформаційного суспільства, інформаційна інфраструктура, суспільні відносини, які складаються у зв'язку зі створенням, зберіганням, передачею та розповсюдженням інформації [375]. Але вчений, на наш погляд, розглядає механізм забезпечення інформаційної безпеки, а не саму систему. Очевидним є те, що СЗІБ є сукупністю окремих елементів, якими, зазвичай, є об'єкт, суб'єкти та види. У той же час окремими її складовими є основні характеристики, рівні інформаційної безпеки та перелік загроз.

Суттєвим є висловлювання В.А. Ліпкана, що функціонування СЗІБ не обмежується лише великим масивом нормативно-правових актів. Не можна констатувати остаточне створення основних елементів системи забезпечення інформаційної безпеки. Це й несформованість системи забезпечення національної безпеки, і невизначеність політики національної, а отже, й інформаційної. Урешті-решт, недосконалість нормативно-правового регулювання даних процесів негативно впливає і на державне управління в даній сфері [184].

Система правового регулювання інформаційної безпеки, у свою чергу, включає масив правових норм, які регулюють відносини в даній сфері, правовідносини, що виникають на основі застосування правових норм, та відповідні правозастосовчі акти. Правові норми складають базу забезпечення

інформаційної безпеки і визначають ефективність діяльності держави, суспільства та окремих громадян із захисту національних інтересів України в інформаційній сфері. До складу цієї бази включаються й норми міжнародних договорів України, закони України, акти Президента України, постанови уряду, нормативні акти органів державної влади, які регулюють відносини в даній сфері.

Аналіз стану нормативно-правового регулювання забезпечення інформаційної безпеки України показує, що інформаційну безпеку України становлять три структурні елементи (рис. 1.10):

Інформаційна безпека у сфері прав і свобод людини та громадянина – управління реальними чи потенційними загрозами з метою забезпечення права на інформацію. Зміцненню в Україні цілісного механізму захисту прав і свобод людини, такого, що відповідає новітнім викликам і загрозам інформаційній безпеці, перешкоджають чинники, які склалися на практиці, зокрема: корпоративний опір носіїв влади незалежній правозахисній діяльності, проблеми свободи ЗМІ, відсутність належного рівня правової інформованості в суспільстві й неконструктивне суперництво між суб'єктами правозахисної діяльності, що мають єдину або різну правову природу. Подолання деструкції такої конкуренції – завдання, що найбільш складно вирішується, оскільки цього не можна досягти за простим велінням [239].

Інформаційно-психологічна безпека – управління реальними чи потенційними загрозами, що можуть завдати шкоди психіці людини, суспільства. В умовах сьогодення все більше дослідників звертають увагу на необхідність активної розробки проблематики інформаційної і психологічної безпеки особистості, суспільства й держави. Сам процес суспільного розвитку висуває ці проблеми в число першочергових. Це обумовлено тим, що без їхнього вирішення неможливий подальший сталий суспільний розвиток і забезпечення безпеки особистості, суспільства й держави в політичній, економічній, соціальній, духовній, військовій та інших областях.

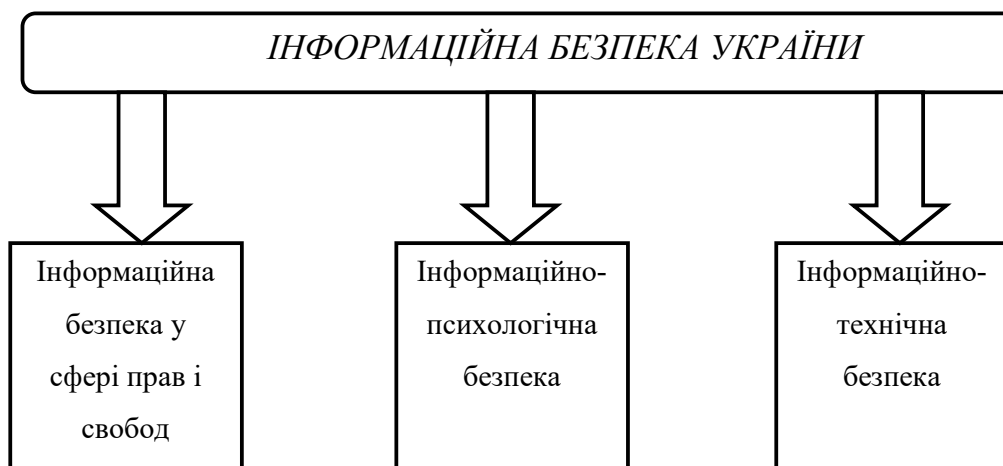

Рис. 1.10. Елементи забезпечення інформаційної безпеки України

Інформаційно-технічна безпека – управління потенційними чи реальними загрозами з метою захисту комп'ютерних, телекомунікаційних технологій та інших технологій зв'язку. На сьогодні проблеми інформаційно-технічної безпеки посідають одне з важливих місць у системі забезпечення реалізації всіх політико-правових проблем та стають життєво важливими при реалізації інтересів усіх без винятку осіб, суспільств і країн. В роботі всіх владних структур вони стають ключовою організаційно-управлінською та регулятивно-контрольною функцією, тому що сбої нормального функціонування інформаційних та телекомунікаційних систем, як наслідок ведуть за собою серйозну небезпеку. Це обумовлює негайну потребу створення нових, більш досконалих адміністративно-правових норм інформаційно-комунікаційної діяльності в державі.

Нормативно-правові засади побудови, поточної діяльності та розвитку СЗІБ України на сьогодні складають такі документи: Конституція України, Закон України «Про інформацію», Закон України «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах», Закон України «Про основи національної безпеки України», Закон України «Про захист персональних даних», Закон України «Про державну таємницю», Закон України «Про

Національну програму інформатизації», Указ Президента України «Про Доктрину інформаційної безпеки України», Концепція національної безпеки України та інші законодавчі та нормативно-правові акти, що регулюють суспільні відносини в інформаційній сфері.

В своїй більшості нормативно-правове підґрунтя відповідає міжнародним стандартам, принципам і нормам забезпечення прав і свобод людини та громадянина, що свідчить про його розвинений характер, зокрема права на свободу слова, отримання та поширення інформації. Водночас системні проблеми впливають на вирішення галузевих проблем, тому несформованість нормативно-правової бази щодо регулювання суспільних відносин у сфері національної безпеки, відповідним чином негативно впливає на можливість формування достатньої й ефективно діючої нормативно-правової бази з питань забезпечення національної безпеки в інформаційній сфері.

Серед завдань правового забезпечення особливу увагу слід звернути на ті, які найбільшою мірою розкривають його зміст. До них слід віднести:

- визначення ризиків інформаційної безпеки особистості, суспільства й держави;
- закріплення на законодавчому рівні національних інтересів;
- визначення основних напрямків забезпечення національної та інформаційної безпеки в різноманітних сферах життя суспільства;
- створення організаційних основ системи забезпечення національної та інформаційної безпеки (визначення основних завдань, принципів організації, внутрішньої структури, сил і засобів, місця в механізмі держави, закріплення функцій і розмежування повноважень органів держави, що входять до системи забезпечення національної та інформаційної безпеки);
- забезпечення балансу інтересів особистості, суспільства й держави у сфері забезпечення національної та інформаційної безпеки;
- встановлення та реалізація юридичної відповідальності за протиправні дії, що посягають на безпеку особистості, суспільства й держави;

- формування системи попередження правопорушень у сфері національної та інформаційної безпеки;
- правове виховання і формування правосвідомості громадян і посадових осіб, зорієнтовані на забезпечення національної та інформаційної безпеки.

Основними елементами організаційної основи СЗІБ України є такі суб'єкти: Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Рада національної безпеки й оборони України, органи виконавчої влади України, міжвідомчі й державні комісії, створені Президентом України та Кабінетом Міністрів України, органи місцевого самоврядування, органи судової влади, громадські об'єднання, громадяни, що беруть участь відповідно до законодавства України у вирішенні завдань забезпечення інформаційної безпеки України (рис. 1.11).

Суб'єкти СЗІБ України мають тісно взаємодіяти між собою. Кожний суб'єкт, відповідно до своєї компетенції, спеціалізується на вирішенні конкретних завдань, використовуючи при цьому відповідні, визначені законом, адміністративно-правові форми та методи. І як результат такої взаємодії ці суб'єкти доповнюють один одного, внаслідок чого утворюють єдину організаційно-функціональну систему, об'єднану системою владно-розпорядчих повноважень і функцією із забезпечення інформаційної безпеки.

Об'єктами системи забезпечення інформаційної безпеки України є:

- інтереси органів державного управління в інформаційній сфері;
- система органів державного управління, а також їхні компетентні особи і відносини між ними (суспільні відносини в інформаційній сфері);
- власне система забезпечення інформаційної безпеки України [184].

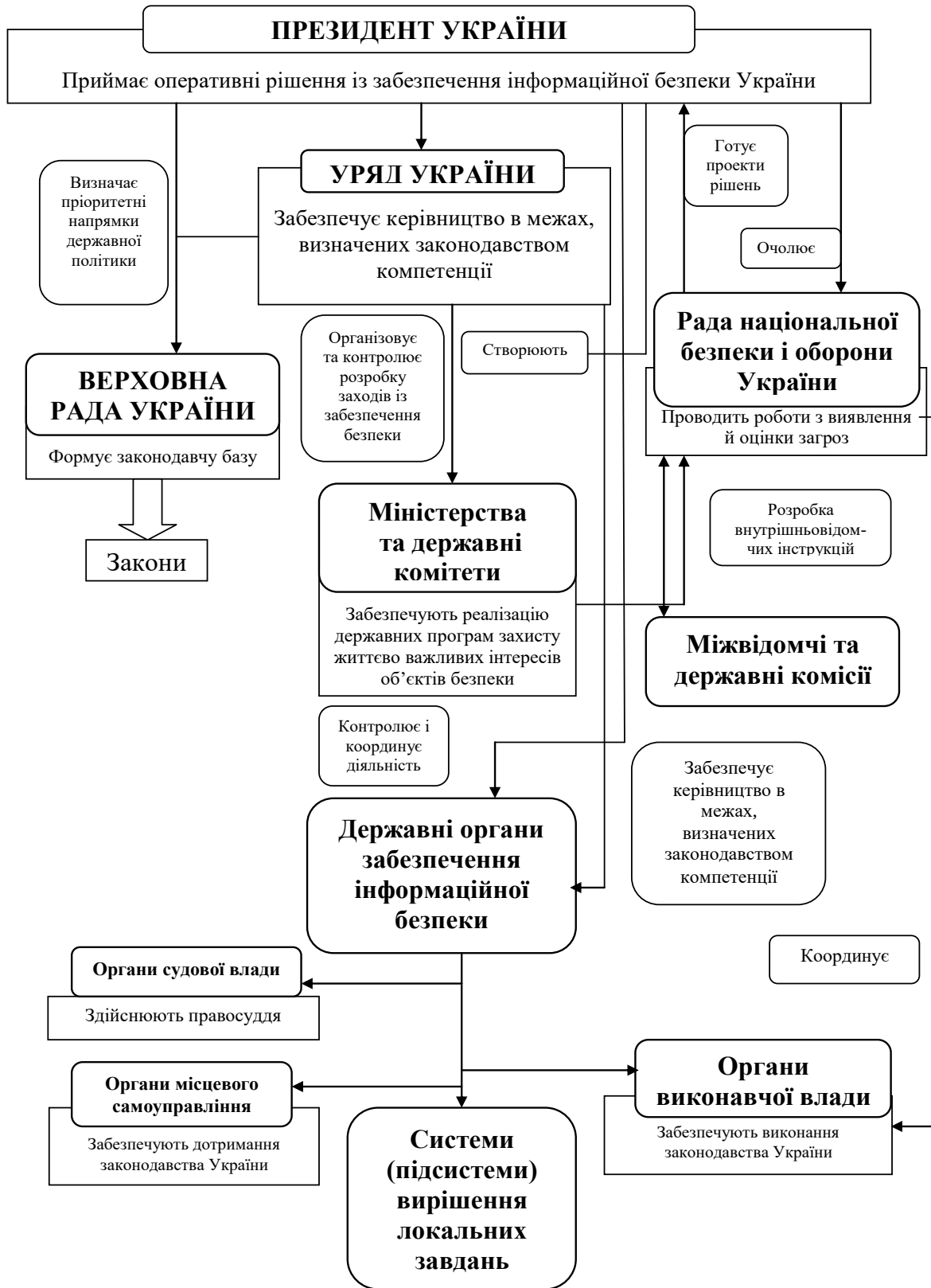

Рис. 1.11. Елементи організаційної основи системи забезпечення інформаційної безпеки України

Із певною долею умовності можна говорити про те, що в Україні в основному створено законодавчу основу забезпечення інформаційної безпеки,

що включає сукупність основних нормативних правових актів, які містять юридичні принципи й норми, спрямовані на правове врегулювання суспільних відносин у сфері забезпечення інформаційної безпеки держави. Разом із тим правова база регулювання відносин у цій сфері ще далека від досконалості, що пов'язано з формуванням нової структури економічних, політичних, соціальних і духовних реалій як усередині країни, так і на міжнародній арені. У законодавстві не відображені реальні й дієві правові механізми адекватної протидії новим ризикам інформаційної безпеки. Потребують уточнення й класифікації сфери діяльності держави щодо її забезпечення. Протиріччя, подвійне тлумачення та декларативність положень відповідних законів перешкоджають їхньому ефективному й цілеспрямованому виконанню.

Із огляду на викладене, впливає, що першочерговим завданням для законодавця є формування гнучкої правової системи інформаційної безпеки держави, яка б комплексно врегулювала дану сферу відносин і відобразила державну політику у сфері забезпечення інформаційної безпеки, заходи захисту інформації, види та джерела загроз у сфері інформаційної безпеки, першочергові заходи щодо забезпечення інформаційної безпеки.

1.3.2. Сучасна законотворча діяльність у сфері інформаційної безпеки

Проблема забезпечення інформаційної безпеки є на сьогодні однією з найгостріших не лише в нашій країні, але й у розвинених країнах світу.

Нинішній стан інформаційної безпеки України – це стан нового, що тільки формується з урахуванням веління часу. Багато чого вже зроблено, але ще є проблеми, що вимагають найоперативнішого вирішення.

Як уже зазначалось вище, інформаційна безпека є складовою національної безпеки України, що забезпечує захист системи публічного управління від інформаційно-комунікаційних загроз та викликів, у той же час сама система публічного управління забезпечує суспільство, державу та громадян інформаційно-якісними послугами та якісною інформацією. Тобто

система інформаційної безпеки носить двосторонній характер: зовнішній та внутрішній – і захищає себе та інших від неякісної інформації, інформаційних атак тощо.

Найважливіше завдання в справі забезпечення інформаційної безпеки держави – здійснення комплексного врахування національних інтересів особистості, суспільства й держави в даній сфері (рис. 1.12).

Дотримання принципу балансу інтересів громадян, суспільства й держави в інформаційній сфері передбачає законодавче закріплення пріоритету цих інтересів у різних областях життєдіяльності суспільства, а також використання різних форм громадського контролю над діяльністю органів державної влади. Реалізація гарантій конституційних прав і свобод людини й громадянина, що стосуються діяльності в інформаційній сфері, є найважливішим завданням держави в галузі інформаційної безпеки [262].

Чинне законодавство України не містить відповідного розгорнутого тлумачення поняття «інформаційна безпека держави», проте нормативні акти, які торкаються питань інформаційної безпеки, закономірно розглядають її в контексті більш загального поняття національної безпеки. Такий підхід значно обмежує та звужує зміст категорії «інформаційна безпека держави», позаяк виключно інформаційний простір слугує каналом реалізації загроз національній безпеці в усіх сферах діяльності держави. Термін інформаційної безпеки закріплено лише у Законі України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки» [116].

Як зазначено у Законі України «Про національну безпеку», державна політика у сферах національної безпеки й оборони спрямовується на забезпечення воєнної, зовнішньополітичної, державної, економічної, інформаційної, екологічної безпеки, кібербезпеки України тощо [114].

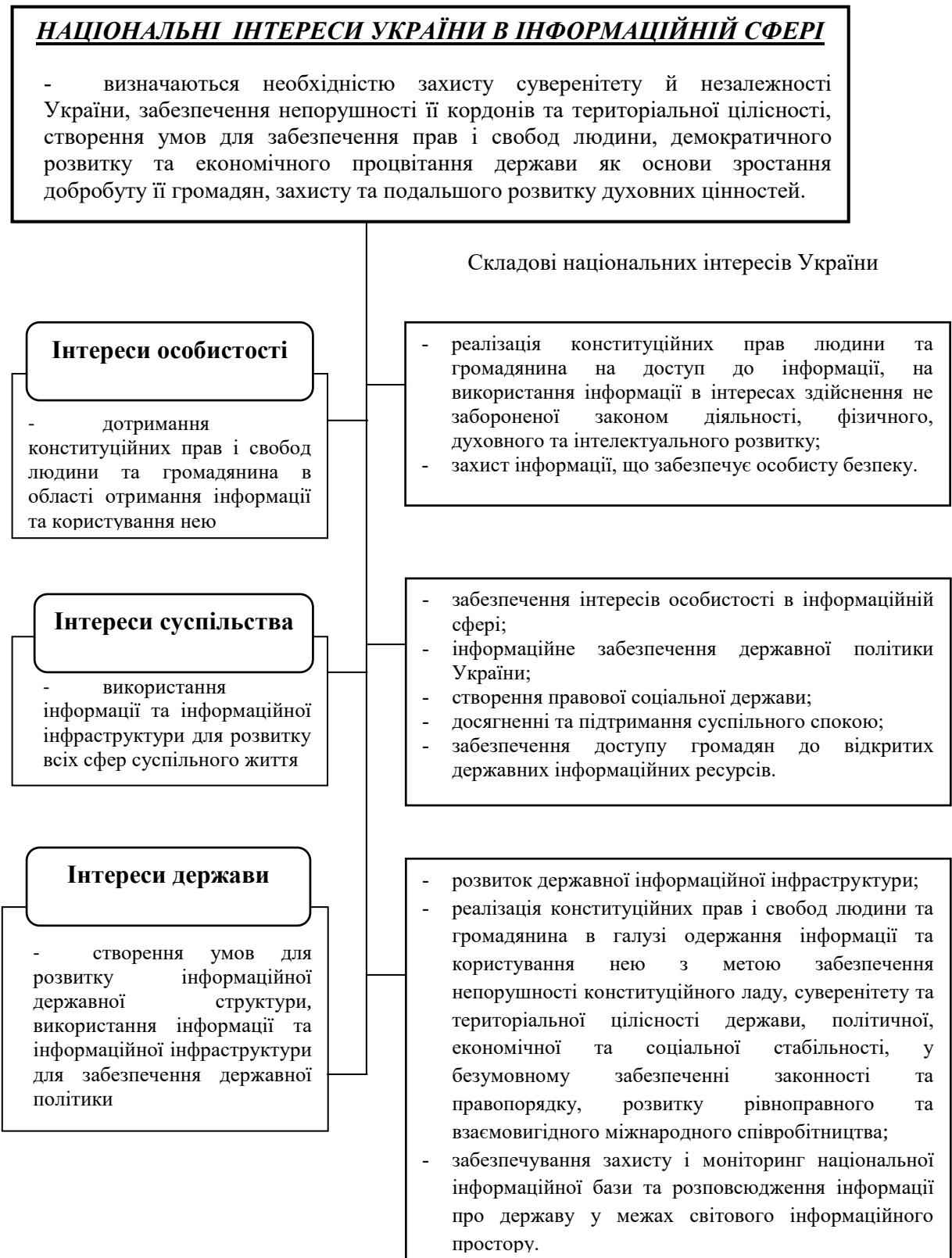

Рис. 1.12. Національні інтереси України в інформаційній сфері

Однак національний інформаційний простір України, на превеликий жаль, зазнає суттєвих загроз, викликів, що становлять небезпеку

функціонування держав, її політичного та економічного розвитку, інтеграції у європейські та євроатлантичні структури [139].

У Доктрині інформаційної безпеки України визначено, що до національних інтересів України в інформаційній сфері віднесено такі життєво-важливі інтереси особи, як забезпечення конституційних прав і свобод людини на збирання, зберігання, використання та поширення інформації; забезпечення конституційних прав людини на захист приватного життя; захищеність від руйнівних інформаційно-психологічних впливів. Також у ній зазначено такі загрози інформаційній безпеці країни: поширення у світовому інформаційному просторі викривленої, недостовірної та упередженої інформації, що завдає шкоди національним інтересам України; зовнішні деструктивні інформаційні впливи на суспільну свідомість через ЗМІ та мережу Інтернет; деструктивні інформаційні впливи, що спрямовані на підрив конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності України; прояви сепаратизму в ЗМІ та в мережі Інтернет за етнічною, мовною, релігійною та іншими ознаками [397].

Проте цей документ представляє собою сукупність теоретичних понять про цілі, принципи та правові складові інформаційної безпеки. Але, із нього не зрозуміло чітких завдань та відповідальних суб'єктів за інформаційну безпеку, тому що він є тільки основою для розроблення проектів, концепцій, стратегій, цільових програм і планів дій із забезпечення інформаційної безпеки України.

Інформаційна безпека України – передбачений Конституцією захист політичних, державних, громадських інтересів країни, загальнолюдських і національних цінностей [273]. Важливість забезпечення інформаційної безпеки задекларована в ст.17 Конституції України [163] як одна із найважливіших функцій держави та справа всього Українського народу поряд із захистом суверенітету, територіальної цілісності України та економічною безпекою.

У сучасних умовах найважливішим елементом інформаційної безпеки є кібербезпека. Про пріоритетність забезпечення кібербезпеки в Україні свідчить запроваджена в 2016 році Стратегія кібербезпеки України, затверджена Указом

Президента України від 15 березня 2016 року № 96/2016 [396]. Отже, початок регулюванню інформаційної безпеки в Україні покладено, що однозначно є позитивним кроком. Однак шляхи реалізації прийнятих норм на практиці розробляються дуже повільно та в більшості випадків не служать правовим інструментом для практичного застосування та забезпечення ефективності заходів кібербезпеки.

Основною метою державного управління є розробка та реалізація концептуальних основ державної інформаційної політики шляхом прийняття адекватних нормативно-правових актів щодо врегулювання інформаційних відносин [184]. Останнім часом значно зросла необхідність у комплексному та ефективному підході до процесу забезпечення безпеки національного інформаційного простору, що наглядно представляється в нормативних документах закордонних країн. У провідних країнах світу протягом десятиліть створювалося законодавство з інформаційної політики та інформаційної безпеки і, як засвідчує їхній досвід, великого значення для нормального функціонування інформаційної сфери держави набуває узгоджена діяльність відповідного державно-правового механізму, тобто система взаємопов'язаних державних органів, організацій, установ щодо вироблення та реалізації сукупності норм та принципів права, які повинні врегулювати суспільні відносини в інформаційній сфері [199].

Наприклад, у Молдові діє Стратегія інформаційної безпеки, що містить опис безпечних та правових проблем, цілі, задачі, ключові показники ефективності (КРЕ), план реалізації з чітким розподілом відповідальних суб'єктів. У Данії теж на державному рівні розроблено стратегію інформаційної та кібербезпеки, що комплексно охоплює питання реалізації – від найвищого державного рівня до безпеки людини в мережі. В Естонії, яка вважається європейським лідером із застосування цифрових технологій в економіці та адмініструванні, дбають про інформаційний захист із 1996 року.

Для реалізації національних інтересів в інформаційній сфері слід переглянути пріоритети державної політики, розробити нові концептуальні

підходи щодо регулювання ринку інформаційно-комунікаційних технологій, інформаційної та інвестиційної політики, розвитку інформаційного законодавства й забезпечення інформаційної безпеки [26]. Зважаючи на вищесказане, можна запропонувати необхідні перші кроки для посилення інформаційної безпеки (рис. 1.13):

Провести комплексні аудити (правовий, технічний, комунікаційний та освітній) у сфері інформаційної безпеки в державних органах із залученням зацікавлених суб'єктів, це дозволить виявити специфічні сегменти, що вимагають реформування у сфері інформаційної безпеки.

Сформулювати національну стратегію інформаційної безпеки та реалістичний план її виконання на основі виявлених уразливостей разом із фахівцями у сфері інформаційної безпеки.

Розпочати реалізацію реформи інформаційної безпеки з урахуванням змін обстановки, характеру та змісту загроз національній безпеці України в інформаційній сфері, умов реалізації державної інформаційної політики та формування національного інформаційного простору [10].

Рис. 1.13. Ключові кроки модернізації інформаційної безпеки

Виходячи з вище зазначеного, можна зазначити, що стан політичної, економічної, оборонної та інших складових національної безпеки України залежить від рівня інформаційної безпеки, це зумовлено тим, що частіше реалізація інформаційних загроз – це завдання шкоди в політичній, військовій, економічній, соціальній, екологічній сферах тощо. На жаль, на сьогодні в Україні немає реальних гарантів її інформаційної безпеки, відсутній комплекс нормативно-правових актів щодо захисту інформаційних ресурсів та інформаційної інфраструктури. Разом із тим процес інформатизації має стихійну, некеровану природу з переважним ухилом у бік використання засобів інформатизації іноземного виробництва, а тому окреслені кроки модернізації інформаційної безпеки є вкрай необхідними для розбудови міцної національної безпеки та конкурентоспроможності країни щодо ефективного використання ресурсів (із урахуванням їх якості).

1.3.3. Правовий захист громадян щодо інформаційної безпеки

Теоретичне осмислення дії правового механізму захисту інформаційних прав і свобод – украй важливе питання, бо тут не можна обійтися лише аналізом і коментуванням чинного законодавства в цій сфері. Необхідно системне теоретико-правове обґрунтування та дослідження цієї злободенної правової проблеми.

Права людини є фундаментом сучасної правової держави. На постіндустріальному етапі розвитку захист прав людини набуває особливого характеру. Удосконалення інформаційно-комунікаційних технологій супроводжується розширенням можливостей їхнього недобросовісного використання, яке створює загрози інформаційній безпеці та може призвести до порушень прав людини. У зв'язку з цим виникає проблема співвідношення інформаційної безпеки і прав людини, передусім, права на недоторканість приватного життя [280].

Співвідношення свободи і відповідальності, прав і обов'язків у взаємовідносинах громадянина та держави неможливе без інформаційного забезпечення. Інформація стає фактором успішного та стабільного розвитку як суспільства в цілому, так і його членів – суб'єктів суспільних відносин, які отримують, використовують і поширюють інформацію. Інформаційні права, таким чином, мають як власне юридичну, так і загальносоціальну значимість. Інформація, інформаційні права надають можливість забезпечувати взаємно необхідні відносини громадянина й держави.

Інформаційні права і свободи вбудовані в загальну систему прав і свобод. Це означає, що осмислення й дослідження питань дії правового механізму захисту інформаційних прав і свобод позитивно впливає на вивчення й організацію правової охорони та захисту прав і свобод людини й громадянина в Україні в цілому.

Правова форма захисту інформації – це захист інформації, який «базується на використанні статей Конституції і законів держави, положень цивільного і кримінального кодексів та інших нормативно-правових документів у галузі інформатики, інформаційних відносин та інформації. Вона регламентує права й обов'язки суб'єктів інформаційних відносин, правовий статус органів, технічних засобів і способів захисту інформації і є базою для створення морально-етичних норм в області захисту інформації» [92].

В Україні захистом прав і свобод людини й громадянина зайняті багато структур, де особливе місце посідають Президент України, законодавчі та виконавчі органи, правозастосовні структури. Правозахисні об'єднання, ініціативи депутатів, а також громадян, зацікавлених в об'єктивному й справедливому вирішенні того чи іншого питання, також мають свій помітний, деколи вирішальний вплив у вирішенні питань захисту прав і свобод людини й громадянина в Україні.

Діяльність усіх органів і структур, що забезпечують або впливають на характер захисту прав і свобод людини й громадянина, безумовно, потребує

стабільного й надійного функціонування правового механізму захисту прав і свобод людини й громадянина в державі.

В Україні поняття «безпека», «інформаційна безпека» і «національна безпека» розкриваються через стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства й держави. Слід підкреслити, що захист від неправомірного інформаційного втручання є дуже важливим аспектом інформаційної безпеки особи, оскільки, на відміну від порушень свободи слова, подібне втручання може мати прихований характер, але, разом із тим, створювати значну загрозу.

На думку А. Нашинець-Наумової, важливим підґрунтям удосконалення інформаційного законодавства є адекватне сучасним умовам відображення у свідомості нормотворців інформаційної безпеки у всій повноті аспектів, зокрема психологічному, технічному та правовому [241].

Одним із основних пріоритетів інформаційної політики будь-якої країни є дотримання балансу відповідних інтересів особистості, суспільства й держави. Але країни, що обрали демократичний шлях розвитку, принципово виходять при цьому з примату прав і свобод особистості. На нормативному рівні це зазвичай виражається в конституційних гарантіях свободи слова та доступності інформації для кожного громадянина. Реалізація цих прав у практичному вимірі передбачає дотримання двох базових принципів:

Свобода публічних висловлювань незалежно від їхнього політичного змісту;

Забезпечення безперешкодного отримання громадянами повної та неупередженої інформації. Обмеження цього фундаментального права особистості розглядається як виняток із загального принципу відкритості інформації та реалізується тільки відповідно до чинного законодавства і лише в окремих випадках [241].

Загалом вітчизняна законодавча база у своїх основах відповідає духу та букві основних міжнародно-правових актів у сфері інформації й продовжує вдосконалюватись. Так, 17 грудня 2008 р. Верховна Рада України ратифікувала Європейську конвенцію про транскордонне телебачення [105], а в 2017 році

Указом Президента України було затверджено Доктрину інформаційної безпеки України [397]. У Доктрині визначено національні інтереси України в інформаційній сфері, у ній інформаційна безпека розглядається як стан захищеності національних інтересів України в інформаційній сфері, що складається із сукупності збалансованих інтересів особи, суспільства й держави, від внутрішніх і зовнішніх загроз.

Конституція України містить цілий комплекс прав і свобод людини й громадянина, що визначають її правовий статус у сфері інформаційних відносин. Як зазначено в статті 3, «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їхні гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження та забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави». Також ключовими в цьому аспекті, безумовно, є норми статті 34 Конституції. Так, стаття 34 визначає: «Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань» [163].

Крім загального визначення права людини на інформацію, у ст.34 Конституції є ряд інших інформаційних прав і свобод, що закріплюються конституційними нормами:

1. Свобода особистого та сімейного життя (ст. 32: «...не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини»).

2. Таємниця листування, телефонних переговорів, телеграфної й іншої кореспонденції (ст. 31: «...винятки можуть бути встановлені лише судом у випадках, передбачених законом, із метою запобігти злочинам чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо»).

3. Право громадянина не зазнавати втручання в його особисте та сімейне життя, шляхом збирання, зберігання, використання та поширення

конфіденційної інформації про особу без її згоди, знайомитися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах та організаціях із відомостями про себе (ст. 32: це стосується відомостей, що «не є державною або іншою захищеною законом таємницею»).

4. Право громадянина направляти індивідуальні або колективні письмові звернення чи особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та до посадових і службових осіб цих органів (ст. 40).

5. Право кожного громадянина на сприятливе навколишнє середовище, достовірну інформацію про її стан (ст. 50: «...така інформація ніким не може бути засекречена»).

6. Право кожного на свободу творчості та право доступу до культурних цінностей (ст. 54: результати інтелектуальної, творчої діяльності громадянина «ніхто не може використовувати або поширювати їх без його згоди, за винятками, установленими законом»).

7. Право кожного громадянина на одержання кваліфікованої правової допомоги (ст. 59: «...у випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно»).

Утрата зв'язку з вищою цінністю – правами людини для діяльності держави та її органів із забезпечення інформаційної безпеки, будь то правотворча, правоохоронна діяльність, яка створює ризики для порушення відповідних прав. Тому будь-яка діяльність держави, у тому числі спрямована на забезпечення інформаційної безпеки, повинна ґрунтуватися у своїй вихідній точці на визнанні, дотриманні й захисті прав людини.

Розглядаючи проблеми прав людини при забезпеченні інформаційної безпеки, можна виділити дві складові, які обумовлені різними проявами цієї діяльності й у сукупності дозволяють гарантувати реалізацію прав людини. Перша складова пов'язана з тим, що заходи щодо забезпечення інформаційної безпеки можуть бути безпосередньо спрямовані на захист прав людини. Друга складова заснована на тому, що такі заходи не повинні призводити до

обмеження прав людини та повинні бути відповідні загрозам і наслідкам їхнього прояву.

Загрозами інтересам суспільства в інформаційній сфері можуть бути:

- невиконання вимог законодавства, що регулює відносини в інформаційній сфері;
- створення монополій на формування, отримання й поширення інформації в Україні, у тому числі з використанням телекомунікаційних систем;
- дезорганізація та порушення системи накопичення і збереження культурних цінностей, включаючи архіви;
- посилення залежності духовної, економічної та політичної сфер суспільного життя України від зарубіжних інформаційних структур, девальвація духовних цінностей, пропаганда зразків масової культури, заснованих на культі насилля, на духовних і моральних цінностях, що суперечать цінностям, прийнятим в українському суспільстві;
- збільшення відтоку за кордон спеціалістів і правовласників інтелектуальної власності;
- порушення правил у сфері обігу інформації, а саме протиправний збір і використання інформації, порушення технології обробки інформації, витік інформації технічними каналами, знищення, порушення чи крадіжка інформації в мережах передачі даних і на лініях зв'язку, нав'язування оманливої інформації, несанкціонований доступ до інформації, що знаходиться в банках і базах даних, порушення законних обмежень на поширення інформації;
- порушення правил у сфері функціонування інформаційних систем і у сфері використання засобів забезпечення інформаційної безпеки, а саме: компрометація ключів і засобів криптографічного захисту, використання несертифікованих вітчизняних і зарубіжних інформаційних технологій, засобів захисту інформації, телекомунікацій і зв'язку при створенні й розвитку української інформаційної інфраструктури [167].

Заходи щодо забезпечення інформаційної безпеки, які безпосередньо спрямовані на захист прав людини, можуть носити організаційно-правовий

характер, у тому числі вони можуть бути виражені в розвитку державного регулювання та створення необхідної нормативно-правової бази для захисту даних прав. Також вони можуть полягати в реалізації технічних заходів. Однак захист прав людини в обох випадках є основною їхньою метою.

Слід відрізняти загрози інформаційній безпеці від загроз життю, здоров'ю, власності, іншим подібним цінностям у результаті скоєння правопорушень. Загрози інформаційній безпеці можуть мати самостійне значення, наприклад, у випадках, коли їхнім об'єктом є недоторканність приватного життя і втручання, яка призведе до порушення відповідних прав. Також мова може йти про неправомірні дії тих чи інших осіб, при яких порушення інформаційної безпеки не є самоціллю, а лише служить засобом порушення інших видів безпеки. Так, дезінформація в мережі щодо політико-правових подій може бути спрямована на організацію громадських заворушень. Утручання до функціонування інформаційних систем може бути причиною збою окремих систем забезпечення життєдіяльності.

Коли порушення інформаційної безпеки не є самоціллю, загрози власне інформаційної безпеки стають передумовою загрозам, що відповідають «не-інформаційним» цінностям. У зворотному випадку можна говорити про загрози безпеці життя, здоров'я, економічної безпеки, але не про загрози інформаційній безпеці. При порушенні інформаційної безпеки неправомірний акт, пов'язаний із реалізацією загроз інформаційним цінностям, повинен передувати порушенню права на життя, здоров'я, власність і т.ін. Друга складова проблеми прав людини при забезпеченні інформаційної безпеки пов'язана з відповідністю застосованих заходів щодо виявлення, попередження та усунення загроз безпеки, локалізації та нейтралізації наслідків їхнього прояву.

Технічні й технологічні вразливості, як правило, виявляються та усуваються з використанням таких же по суті технічних рішень. Уразливість з боку людини, що бере участь у системі забезпечення інформаційної безпеки, включає, з одного боку, прийняття організаційно-правових заходів, які пов'язані з покладанням на дану людину деяких обов'язків і відповідними можливостями

вимагати від неї активної поведінки, а з іншого боку – здійснення контролю за діями даної людини. Але оскільки контроль у більшості випадків здійснюється також людиною, то сфера контролю стає тотальною.

Тотальний контроль при забезпеченні інформаційної безпеки, по суті, заснований на припущенні, що кожна дія й кожна подія потенційно створює загрозу її порушення. Подібне припущення дозволяє застосовувати до фізичних осіб заходи контролю, засновані на свого роду «презумпції потенційної винуватості», і, таким чином вторгтися у сферу приватного життя. Керування даним припущенням призводить до того, що обмеження прав людини на недоторканність приватного життя, особисту таємницю, таємницю листування і т.ін. починають проникати все глибше в правове регулювання і ставати повсюдними. Саме тому розвиток більшої частини існуючих систем забезпечення інформаційної безпеки поступово перетворюється на систему тотального стеження за всіма учасниками системи, при цьому з поступовим виходом за межі даної системи.

Проблема тотального контролю при забезпеченні інформаційної безпеки з'явилася відносно недавно, у кінці XX століття, і викликана не тільки розвитком технічних можливостей, але також випадками актів тероризму, що призводять до масових жертв. Протидія даним загрозам вимагає посилення державної влади. При цьому можна сформулювати наступне правило: чим більший дисбаланс влади, тим більше потрібен захист приватного життя.

Вплив сучасних інформаційно-комунікаційних технологій проявляється, насамперед, у сфері особистих прав, серед яких особливе місце займає право на недоторканність приватного життя. Слід погодитися з твердженням, що «без інформаційної безпеки не може бути недоторканності приватного життя». Порушення прав людини, що виразилося в незаконному зборі, зберіганні, обробці, наданні та поширенні інформації про нього, може стати засобом для більш тяжких правопорушень незалежно від того, відбуваються вони від приватних осіб або державних органів. Держава завжди більш оперативно реагує на можливості, яких надають нові інформаційно-комунікаційні

технології для захисту публічних, ніж приватних інтересів. При цьому вони об'єктивно прагнуть до посилення даних можливостей і схильні тлумачити їх розширено, що, у свою чергу, може призводити до обмеження прав людини.

Важливим елементом механізму забезпечення права людини на конфіденційність приватного життя може розглядатися встановлене ст. 31 Закону "Про інформацію" право громадян на доступ до інформації про них, зібраної органами державної влади та місцевого самоврядування. Це право (ч.1. ст.31) включає в себе право громадян знати в період збирання інформації, які відомості про них і з якою метою збираються, як, ким і з якою метою вони використовуються; та право громадян мати доступ до інформації про них, і, у разі необхідності, заперечувати її правильність, повноту, доречність тощо [165].

Основними принципами для встановлення обмежень прав людини, закріпленими в більшості конституцій і ряді міжнародних угод, які гарантують реалізацію прав людини, є «встановлення обмеження тільки законом» і «необхідність у демократичному суспільстві». При цьому такий принцип як «необхідність у демократичному суспільстві» є оціночним і застосовується вже після встановлення обмеження.

Вторгнення в приватне життя з метою забезпечення інформаційної безпеки може бути виражене в зборі, обробці, зберіганні, наданні або поширенні інформації про приватне життя особи, забезпеченні доступу до неї. Навіть за наявності закону, яким встановлено відповідне обмеження, і обґрунтованості мети його введення «необхідністю» в демократичному суспільстві, перевірці також підлягає відповідність способів реалізації обмеження цілям його встановлення. Оцінка відповідності з цим принципом дозволяє не тільки визначити доцільність або обґрунтованість такого обмеження, але також оцінити можливість ефективного досягнення тих же цілей у відсутності обмеження права або його меншому обмеженню. Наскільки подібне вторгнення є обґрунтованим і «необхідним у демократичному суспільстві», залежить від численних факторів, які поки слабо піддаються формалізації і можуть казуїстично трактуватись у практиці національних судів,

перш за все, конституційної юстиції і рішеннях Європейського суду з прав людини.

У даних умовах гарантією реалізації права людини на недоторканність приватного життя повинна служити система вживаних державою заходів, не тільки спрямованих на захист прав людини безпосередньо шляхом забезпечення інформаційної безпеки, але також і таких, що дозволяють своєчасно виявляти факти невідповідності обмежень прав людини загрозам інформаційної безпеки та наслідків їх прояву. Як відзначають у зарубіжній літературі, «забезпечення недоторканності приватного життя не повинно обмежуватися тим, що законодавці, судді та державні службовці надають їй достатньої уваги. Вони також повинні забезпечити постійний контроль для того, щоб переконатися, що недоторканність приватного життя може відігравати важливу роль у якості протизагрози перед обличчям нових загрозливих подій».

Сучасні технології створюють можливості не тільки для їхнього недобросовісного використання, але також і для попередження, виявлення та припинення адміністративних правопорушень і злочинів. Однак порушення права людини на недоторканність приватного життя може статися в обох випадках незалежно від мети використання відповідних технологій. У зв'язку з цим необхідні не тільки подальша вироблення і вдосконалення заходів забезпечення інформаційної безпеки, спрямованих на захист прав людини, а й створення системи контролю та нагляду, яка б дозволяла своєчасно виявляти факти невідповідності обмежень прав людини загрозам інформаційної безпеки та наслідків їхнього прояву.

Загальним висновком може слугувати нагадування про те, що сфера інформаційної безпеки людини та суспільства є дуже тонкою і відповідальною. З одного боку, вона вимагає втручання держави з метою забезпечення необхідного рівня безпеки й уникнення суспільно небезпечного та непередбачуваного розвитку інформаційних відносин. З іншого боку, надмірне державне втручання саме по собі створює загрозу та може призвести до

негативних наслідків, обмеження прав людини й руйнації демократичних інститутів громадянського суспільства.

Висновки до розділу 1

Відокремлено інформаційно-психологічні факторитурбулентно-політичного і соціально-економічного плану «інформаційного хаосу» та розвинуто поняттєво-категорійний апарат державного управління інформаційною безпекою в умовах турбулентності. Акцентовано увагу на тому, що змістове наповнення поняття «інформаційна безпека» визначається трьома складовими: задоволенням інформаційних потреб суб'єктів в інформаційному середовищі, безпекою інформації, захистом суб'єктів інформаційних відносин від негативного інформаційного впливу. Базуючись на основних наукових здобутках попередників сформульовано наступне визначення інформаційної безпеки, як стан інформаційного середовища, що забезпечує задоволення інформаційних потреб суб'єктів інформаційних відносин, безпеку інформації та захист суб'єктів від негативного інформаційного впливу. У даному визначенні суб'єктами інформаційних відносин можуть бути держава, суспільство, організації, людина.

У контексті національної безпеки більш повним визначенням інформаційної безпеки можна вважаємо наступне: «інформаційна безпека – це стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства й держави, при якому зводиться до мінімуму завдання шкоди через неповноту, невчасність та невірогідність інформації, негативний інформаційний вплив, негативні наслідки функціонування інформаційних технологій, а також через несанкціоноване поширення інформації». Доведено, що інформаційна безпека займає ключове місце в системі національної безпеки держави. Виділено три основні напрямки забезпечення інформаційної безпеки: захист інформаційних прав і свобод людини і громадянина; захист інформаційних ресурсів, у тому числі й інформації з обмеженим доступом, від неправомірного доступу; захист суспільства від шкідливої і недоброякісної інформації.

Визначено найбільш суттєві групи інформаційно-технічних небезпек. Перша група пов'язана з бурхливим розвитком нового класу зброї – інформаційної, що здатна ефективно впливати і на психіку, свідомість людей, і на інформаційно-технічну інфраструктуру суспільства. Друга група інформаційно-технічних небезпек для особи, суспільства й держави – це новий клас соціальних злочинів, що ґрунтуються на використанні сучасних інформаційних технологій. Третя група інформаційних небезпек – використання нових інформаційних технологій у політичних цілях.

Акцентовано увагу на складностях у сфері державного регулювання інформаційною безпекою, а саме, на сьогодні відсутня чітко виражена організована система вироблення та реалізації єдиної державної політики у сфері забезпечення інформаційної безпеки, що займається визначенням пріоритетів розвитку єдиного інформаційного простору. Спираючись на це, окреслено основні проблеми забезпечення інформаційної безпеки в епоху турбулентності, серед яких є безсистемний розвиток законодавства, що регулює інформаційну сферу; низький рівень правової та інформаційної культури громадян і суспільства в цілому; незадовільне фінансування діяльності забезпечення інформаційної безпеки; недостатній розвиток інформаційних і комунікаційних технологій в області державного управління, неготовність органів державної влади до застосування ефективних технологій управління й організації взаємодії з громадянами і господарюючими суб'єктами; недостатній рівень підготовки кадрів в області створення і використання інформаційних і комунікаційних технологій. Вирішення проблеми забезпечення інформаційної безпеки суспільства та особистості повинно носити комплексний системний характер і здійснюватися на різних рівнях: нормативному, інституційному, що має на увазі узгоджену діяльність різних соціальних інститутів, пов'язаних із вихованням і соціалізацією; та особистісному, що пов'язаний, перш за все, із самовихованням, самоосвітою, формуванням високого рівня інформаційної культури особистості як частини загальної культури людини.

Дано авторське визначення «епоха турбулентності», що трактується як історичний період, коли частішають і загострюються економічні та соціально-політичні конфлікти із характерним зростанням насильства у вигляді війн, революцій, тероризму; відчуття краху колишнього стабільного стану, бурхливих суперечливих емоцій (від утопічних надій до розгубленості й песимізму), що ведуть до істотного порушення психічного здоров'я населення, внутрішнього соціального порядку в державі, а також порядку та форм міжнародних відносин. Окреслені основні риси та ознаки епохи турбулентності. Визначено, що для подолання турбулентності і досягненні керованості необхідна систематизація та алгоритмічне використання відповідних суспільно-державних механізмів. Доведено, що з позиції системного підходу, що система забезпечення інформаційної безпеки являє собою відкриту систему зі специфічними і структурними елементами, яка має власні внутрішні зв'язки і зв'язки з навколишнім середовищем, а також функціонує і розвивається під впливом численних факторів.

Наголошено на тому, що проблеми інформаційної безпеки на сьогодні актуалізуються значним зростанням ролі накопичення, обробки і поширення інформації, зокрема, в ухваленні стратегічних рішень, збільшилася кількість суб'єктів інформаційних відносин і споживачів інформації. Інформація стала одним із чинників, здатних привести до великомасштабних аварій, військових конфліктів і дезорганізації державного управління. І чим вище рівень інтелектуалізації і інформатизації суспільства, тим надійніше його інформаційна безпека. Тому, Україні необхідно приділяти своїй національній інформаційній безпеці особливу увагу, оскільки вона є основою визначення найважливіших напрямів і принципів державної політики країни, життєво важливих інтересів особи, держави і суспільства.

Зазначено, що володіння інформацією є однією з основних потреб особистості, без неї неможливе формування та існування індивідуальної свідомості, так як сучасна людина живе в епоху турбулентного розвитку інформаційних технологій та постійного інформаційно-психологічного впливу

на особистість, суспільство і державу. За останній час відбулася суттєва трансформація інформаційного суспільства, демінімізувалася структура бажань і потягів, що включають у себе більш широкий діапазон потреб сучасної людини, а тому виникла нагальна потреба вдосконалення концепції відносно запиту сьогодення. Тому, ураховуючи темп сучасного життя й техногенного розвитку, життєві потреби сучасної людини представлена модернізована піраміда людських потреб, що уміщує 7 рівнів.

Проаналізовано законодавче забезпечення та нормативно-правове регулювання формування й реалізації державної інформаційної політики України в сучасних умовах суспільного розвитку. Показано, що інформаційну безпеку України становлять три структурні елементи: інформаційна безпека у сфері прав і свобод людини та громадянина, інформаційно-психологічна безпека, інформаційно-технічна безпека. Виявлено основні проблемні питання, пов'язані з нормотворчістю у цій предметній сфері, оскільки аналіз взаємовпливу держави, суспільства й інформації перетворюється на одну із найважливіших теоретико-методологічних і практико-орієнтованих проблем сьогодення, а також узагальнено підходи до вдосконалення нормативно-правової бази щодо державного регулювання інформаційної політики в Україні.

РОЗДІЛ 2 СТАН ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЮ БЕЗПЕКОЮ В УМОВАХ СУСПІЛЬНО-ІНФОРМАЦІЙНОЇ ТУРБУЛЕНТНОСТІ

2.1 Турбулентні явища та суспільні метаморфози як фактори ризиків державного управління

Поняття «турбулентність» досліджувалось із точки зору інформаційно-психологічної безпеки особистості [268, 275, 284, 274, 282]. При цьому взята за основу така інтерпретація турбулентності: безладні завихрення енергетичних потоків. Турбулентність виникає при зустрічі із протилежним потоком, або з перешкодою. Із цього визначення можна вибрати такі «соціальні характеристики»: рух (потік), безлад (нестійкість), зміна стану речей. З останньою характеристикою асоціюється й поняття «метаморфоза» (докорінна зміна, перетворення). О.Н. Яницький, наприклад, дає таке визначення: «Турбулентність насправді означає крайній ступінь нестабільності світової економічної і політичної системи, коли ймовірність досягнення точки її біфуркації і / або злому дуже висока» [440]. Виникнення критичної точки турбулентності пов'язане з низкою тенденцій сучасного світового розвитку, що супроводжується незворотними радикальними змінами – метаморфозами. Виникає замкнуте коло, коли одне породжує інше і навпаки. Для підтвердження цього нами виділено п'ять найбільш вагомих аргументів [281].

По-перше, суспільство, яке змінюється, є перманентним генератором метаморфоз. Інновації можуть бути настільки відмінні від попередніх реалій, що сприймаються людьми як шок. Джерелом збудження як причини турбулентності є, у першу чергу, протистояння еліт у боротьбі за владу й політична «незадоволеність» населення. Особливо яскраво цей процес спостерігається під час виборів і зміни правлячих еліт. І саме держави з демократичною формою правління, яким властиві свобода слова і плюралізм, найбільш уразливі в плані виникнення турбулентності.

По-друге, турбулентні явища, пов'язані з глобалізацією та періодичними економічними кризами, докорінно змінюють світ. В умовах глобалізації він не став більш стабільним і передбачуваним. Навпаки, його головними характеристиками стали хаос і підвищений потенціал конфліктності. Поки економіка розвивається, настрої у суспільстві в цілому позитивні. Але під час кризи, коли життєві стандарти різко знижуються, виникає різке невдоволення населення. І навіть розвиваючись, світова економіка, нерівномірно розподіляє продукт свого розвитку. Багато держав, регіонів, перебуваючи на «периферії», живуть на дотації «центру» або позикові кошти. Нерівномірно розподілений фінансовий капітал спричиняє переміщення робочої сили (у тому числі й нелегальної), матеріалів, енергії. У таких умовах сталий розвиток стає більш ніж проблемним.

Глобалізація також породила метаморфози відкритості і закритості соціуму. Раніше традиційне суспільство відрізнялося своїми «жорсткими» цінностями й нормами, які підтримувалися завдяки політичним і культурним межам. Ідеологи лібералізму розглядають відкритість кордонів соціуму як «універсальний» ідеал для всього людства. Однак його реалізація (на прикладі біженців) стала сьогодні шоком для багатьох європейців. Слід зазначити, що турбулентність генерується самим фактом різноманітності культур і життєвого укладу. Масове ж «нашествя» чужорідних культур вимагає від Європи все більших зусиль із підтримки «єдності в різноманітності» для запобігання міжнаціональним конфліктам.

Як це не парадоксально, в умовах відкритості виникають метаморфози закритості у вигляді небачених раніше локальних сегрегацій і анклавних спільнот. За одним зі сценаріїв розвитку суспільства в умовах турбулентності, це його сегментація, коли кожна група (етнічна, расова, гендерна) воює проти всіх інших. Нації розпадаються на регіональні групи, які, у свою чергу, дробляться на ще більш дрібні етнічні групи заради спрощення процесу прийняття рішень. Природні лінії поділу суспільства перетворюються на барикади. Приклад – світова турбулентність у вигляді коронавірусу COVID-19,

унаслідок якого Євросоюз фактично опинився в стані паралічу. Причина навіть не в тому, що були закриті кордони його держав-членів, а в тому, що кожна держава відособилась у своїх проблемах. І коли в Італії розпочався дефіцит медичних масок, апаратів штучного дихання, тестів на вірус та іншого обладнання, вона не змогла закупити необхідне в інших країнах Євросоюзу. Держави закриваються й можуть розраховувати тільки на власне виробництво та зайнятість населення всередині держави.

Розмірковуючи про некеровану відкритість, мусимо зазначити, що вона виробляє і небезпечні для соціуму метаморфози в духовному житті, які виражені в зростаючому символічному насильстві, обумовленому комерціалізацією мас-медіа: сенсаційність, фейкові новини підмінили собою якісну аналітичну інформацію й мистецтво, а шоумейкери буквально витіснили з екранів освітні програми, затьмарили цінності сім'ї, навчання, праці. Це викликає соціальну тривогу й невизначеність.

По-третє, зміна взаємовідносин між людством і біосферою призвела до появи складних соціальних і техноприродних гібридів, як правило, глобального характеру. До недавнього часу людина вважала себе господарем природи. Однак на сьогодні все більше свідчень того, що Біосфера (через природні аномалії і катастрофи) усе частіше визначає поведінку людини й соціуму. Панування над природою змінюється проблемою збереження того, що людині вдалося досягти. Це підтверджує і О.Н. Яницький, коли говорить, що звичний поділ на природу й суспільство більше не відповідає процесам стиснення й інтеграції всього того, що відбувається на Землі [441]. Ми тепер живемо в соціобіотехносфері, її закони нами ще не досліджені. По суті, стався ряд метаморфоз із природою, соціумом, технічними новаціями, які раніше представляли самотійну реальність, а нині в багатьох випадках утворюють єдине ціле. Одним із таких гібридів є вже наведений приклад пандемії коронавірусу COVID-19, яка струснула планету останнім часом.

По-четверте, турбулентні світові тенденції відображають небезпечний характер розвитку подій, який характеризується метаморфозою стирання

роздільних ліній між станом війни і миру. Конкуруючи між собою сторони все частіше вдаються не до правових вирішень спорів, а до інших засобів, що дозволяє комплексно впливати на розвиток кризової ситуації у своїх інтересах і при цьому створювати видимість неупередженості, приховуючи свою безпосередню задіяність у протистоянні.

Інструменти для досягнення стратегічних цілей, що включають політико-дипломатичні, інформаційно-психологічні, економічні та силові, визначаються як «неявні військові дії», «нелінійні», «асиметричні», «нетрадиційні» та «гібридні» операції. Узагальненим поняттям для позначення нової форми протистояння стало «гібридна війна – приховані агресивні дії, що йдуть урозріз із нормами міжнародного права» [148].

Політика явного примусу силою до цих пір існує, змінилися тільки її форми та інструменти. Ще більше турбує те, що політика одностороннього насильства по відношенню до мирних жителів у формі геноциду, тероризму або етнічних чисток, що практикується неурядовими акторами, включаючи «непізнані формування», отримує загальне поширення.

По-н'яте, процес інформатизації світової системи, що сприймається як символ і індикатор прогресу, має декілька проблемних явищ, пов'язаних з інформаційними метаморфозами:

- процес вимагає більшої прозорості інформаційних відносин, а це неминуче призводить до порушення прав і свобод;
- прихід «пост-паперової» культури істотно змінює структуру і функції інститутів управління, освіти і науки;
- загострюється боротьба між глобальними гравцями за роль «програмістів» і «перемикачів» засобів масової інформації й комунікації, мережевих систем, за допомогою яких формується глобальна політика.

В. Моско вважає, що нині відбувається перехід від постіндустріального й постінтернетного суспільства до суспільства цифрового, побічні ефекти якого змінюють власне людські комунікації на людино-машинні, які, у свою чергу,

радикально змінюють природу влади, насильства і справедливості [501]. Останнє ствердження потребує більш детального розгляду.

Метаморфоза соціальної влади в цифрову владу. Влада завжди була соціально обумовленою. Її характер і зміст змінювалися в міру розвитку й ускладнення соціальної структури суспільства. Під впливом прагматичного характеру науки і технологій, інформатизації та діджиталізації соціуму влада радикально змінюється, із неї вихолощується соціальний і культурний контекст. В. Моско підкреслює, що нові реалії цифрового суспільства «фундаментально змінюють стосунки між людьми й цифровими машинами», «означають постійну інтеграцію людей і машин». Але головне, що створюються принципово нові владні структури, «що домінують над цифровим світом», виступають «силою в політико-економічних і геополітичних конфліктах», а також «контролюють індивідуальні тіла й соціальні відносини», беручи на себе функції світового уряду.

Метаморфози соціального насильства в цифрове насильство. У доіндустріальному суспільстві в людей були відносно стійкі уявлення про насильство, які були обумовлені символізацією, життєвим досвідом, культурою. Зараз же в різні форми соціального насильства безпосередньо входять цифрові компоненти, а також побічні ефекти прагматичних трендів розвитку науки і технологій. Найбільші виклики культурі несе саме цифрове насильство. Ми не помітили, як створили міф про те, що діджиталізація представляє тільки блага, незважаючи на весь спектр негативних побічних ефектів даного процесу. У. Вандербург порівнює цифрове насильство з «нашою війною з самим собою» [500]. На його думку, у сучасному суспільстві затвердився соціальний тип «гомоінформатикус». Тінейджери починають жити так, ніби в них немає культурних ресурсів, відповідно, вони «повинні покладатися на інші численні факти й думки, доступні з їхніх мобільних комп'ютерів. Крок за кроком світ стає безпечним для техніки й небезпечним для людей, співтовариств та екосистем».

Цифрове насильство сприяє утвердженню небаченого раніше типу тотального нагляду. Зібрана інформація про користувачів різних сервісів без їхнього відома накопичується в глобальних цифрових структурах. «Повсюдний нагляд збирає стільки даних, скільки можливо, створюючи цифрову версію всевидючого паноптіка ... усюди вимірюються і відстежуються майже всі аспекти фізичного й ментального функціонування людини».

Метаморфози культурно обумовленої справедливості в цифрову несправедливість. Історично справедливість була обумовлена культурно-локальним контекстом, стосувалася характеру взаємодії людей. Однак нині в уявлення про добро і зло, справедливість і несправедливість включаються технологічні, економічні, цифрові і навіть кліматичні чинники, залишаючи осторонь їхню власну культурну складову.

В уявлення про сучасну справедливість втрутилися економічні міфи про капітал, прогрес, роботу і щастя. Заміщення культурного підходу на економічний поклало початок реорганізації людського життя й суспільства за образом машини, що, по суті, призвело до приниження культурно обумовленої справедливості і становлення цифрової несправедливості. Процеси діджиталізації привнесли нові несправедливості в характер праці, зокрема, роботи не тільки витісняють робочі місця, а й мінімізують культурні зв'язки людей. Нові форми несправедливості проявляються в тому, що «все більше людей працюють як асистенти роботів і інших розумних засобів». Більше того, мозок і мислення людини набувають характеру функціонування цифрової техніки.

Проміжний висновок із наведеного матеріалу полягає в тому, що фундаментальною характеристикою турбулентного соціуму є те, що він допускає існування тільки нестабільних, плинних, мінливих об'єктів. І це є його головною метаморфозою, що стосується також тих соціальних утворень, які є базовими для конструювання життєвого світу людини – державності, сім'ї, праці, власного благополуччя. Хаотичні нелінійні процеси, що мають

вирішальний вплив на життя сучасної людини, неможливо редукувати за універсальними правилами. Тут потрібне більш «тонке» налаштування.

Як уже зазначалося, влада завжди була соціально обумовленою. Історично так склалося, що протягом 20-го століття держава брала на себе все більше соціальних обов'язків, «і громадяни тепер чекають від неї найширшого захисту, розв'язання суперечок, виробництва й розподілу». При цьому державою конструється специфічний об'єкт управління – «населення», благополуччя якого розглядається як статистична категорія, у той час, як питання благополуччя окремої особистості відходить на другий план і переміщується у вузьку область прикладної психології.

Всеохоплюючий процес турбулентності зачіпає й інститути державного управління, послаблюючи їх, що, у свою чергу, прямо впливає на якість життя людей – функції, які держава значною мірою монополізувала, вони перестають виконуватись, у кращому випадку – виконуються неналежним чином. Так, розпад Радянського Союзу, який став соціальною й антропологічною катастрофою, призвів до того, що люди, які знаходились під опікою держави, були покинуті напризволяще. Будучи вихованими й реалізованими в колишньому СРСР, люди вмить опинилися взагалі без нічого – викинуті за борт соціуму, зі збитими орієнтирами, без пошани й поваги, навіть без роботи. Злами стереотипів мислення й поведінки призвели до станів фрустрації: гніву, відчаю, тривоги, роздратування, розчарування і т.ін., або й повної дезорганізації діяльності людини.

Слабкість держави найбільш яскраво виявляється у феномені сучасного тероризму. До недавнього часу механізми забезпечення національної безпеки були спрямовані на боротьбу з ворогом, який явно і стабільно існує в часі й просторі. Сучасний тероризм має зовсім іншу форму. Це мережеві структури, які постійно змінюються, не мають чітких обрисів і кордонів і можуть переходити зі стану ворога в стан союзника і навпаки (приклад – Близький Схід в останні десятиліття). Боротьба з тероризмом, що сприймається як зовнішній ворог, може стати боротьбою держави зі своїми громадянами. По відношенню

до такого «потокового» за своєю сутністю явища традиційні інститути, що опікуються безпекою, часто є неефективними, а їхні контртерористичні заходи лише обмежують конституційні права громадян. При цьому вмиле й цілеспрямоване маніпулювання тривогами, страхами й розгубленістю простої людини дозволяє сформувати підґрунтя для закриття самого проекту правової держави.

Одним із альтернативних виходів із ситуації, що склалася, може стати розвиток концепту культури безпеки як «турботи про себе». Спираючись на дослідження Є.В. Щекотина [434, 435] у цьому напрямку, відзначимо дві базові складові поняття «культура безпеки»: 1) ціннісно-когнітивна установка – норми, ідеали, повсякденні звички і правила, які регулюють соціальну поведінку людей; 2) сукупність практичних навичок – знання і вміння діяти в ситуації ризикових факторів безпеки (у нашій конкретиці – це «інформаційна культура» та «формування турбулентного мислення»). Поняття «культура безпеки» й «турбота про себе» відображають взаємозалежні явища і процеси. Культура безпеки є категорією психологічною, тому роль людської психіки в забезпеченні безпеки є базовою. Турбота про себе – це характеристика людини та її життєдіяльності, основною передумовою якої є творче освоєння цієї людиною культури безпеки. Це означає, що в лінійці ці два поняття включають в себе не лише систему ідеальних уявлень, а й здатність діяти і вести себе належним чином, тобто є частиною практики конструювання персонального благополуччя. У даному контексті *благополуччя визначається як якісний життєвий стан людини, що вона сприймає, як відчуття щастя*. Таким чином, «турбота про себе» – це набір ціннісних установок, знань, правил і практик, дотримання яких дозволяє особистості жити «щасливим життям», тобто, це шлях досягнення благополуччя.

Як було наголошено, державний підхід до благополуччя наразі заснований на статистичному підході й припущенні, що володіння тим чи іншим благом (матеріальним або нематеріальним) дозволяє судити про ступінь благополуччя людини. Однак в умовах турбулентного соціуму цього

недостатньо. Прикладом є ситуація з безпекою. Безпека – одна з основних умов «щасливого життя», і її забезпечення історично є головною функцією держави. Але в сьогоdnішніх умовах реалізація цієї функції, по-перше, вступає в протиріччя з іншими складовими «щасливого життя» (наприклад, правом на свободу – переміщення, слова і т.ін.), по-друге, не реалізується на належному рівні (нездатність упоратися з новими викликами, наприклад, із тим же тероризмом).

Щодо шляхів розвитку державної політики й соціального регулювання в умовах турбулентності зазначимо наступне:

Перший напрямок – посилення авторитарних тенденцій державного регулювання. При належному реформуванні, політичній згоді й підтримці суспільства це може спрацювати, але тільки в обмежений часовий проміжок, де наслідком буде скорочення простору вільних можливостей для людини.

Другий напрямок – послаблення ролі держави, посилення місцевого самоврядування. Ця практика має право на життя, але за умови, що місцеві органи не візьмуть на себе функції «приватної безпеки» і не перетворяться на «окремі князівства», що також загрожує зростанням насильства і свавілля, обмеженням свобод людей. За приклад знову оберемо ситуацію з COVID-19. За благословення держави в областях почали створюватись паралельні до владних структури для боротьби із коронавірусом, що призвело до виникнення конфлікту інтересів. Більше того, держава почала підтримувати ці квазізаконні формування, наслідком чого стало суспільне протистояння.

У якості третього варіанта вирішення проблеми може стати симбіоз делегування широких повноважень на локальний рівень при належному контролі центру й «культури безпеки» як форми реалізації турботи про себе. Розвиток цієї практики вимагає зміни підходів до проблеми благополуччя в цілому. Культура безпеки не зводиться до суворого слідування певним наборам правил та інструкцій. Це більш складний процес, який інколи неможливо формалізувати і в якому вирішальну роль відіграють місцеві культуральні спільноти і «локальні» знання, які дозволяють людині найкращим чином

пристосуватися до конкретних життєвих умов і нюансів, а також розвиток певних особистісних якостей і компетенцій.

Розвиток культури безпеки передбачає кілька важливих кроків: зміцнення громадянської свідомості, посилення локальних спільнот і розширення певних прав громадян, пов'язаних із самозахистом. Держава має усвідомити необхідність інноваційних заходів, де, перш за все, є відкритість і готовність до сприйняття нових реалій, можливостей, суспільних запитів. У. Бек [445] у посмертно виданій книзі «Метаморфоза сучасного світу» наголошував: «Було б хибно прирівнювати метаморфозу світу зі зміною на краще. Метаморфоза світу нічого не говорить про те, чи є дане перетворення на краще чи на гірше. Як концепція, вона не виражає ні оптимізму, ні песимізму з приводу ходу історії. Вона не описує занепад Заходу, не припускає, що все буде краще. Вона залишає все відкритим і направляє нас до значних політичних рішень». Цей вислів підтверджує нашу думку про те, що суспільство потребує інноваційних політичних рішень, спрямованих на здійснення гуманістичної модернізації, у тому числі сприяння втіленню концепту культури безпеки як «турботи про себе». Зволікання в цьому загрожує глобальними ризиками: нинішні негативні ефекти метаморфоз можуть призвести до переходу фатальної межі як встановленого правопорядку й соціальних відносин, так і умов самого існування суспільства.

Таким чином, можна стверджувати про наявність причинно-наслідкового зв'язку між турбулентністю й метаморфозами суспільства. Більше того, це породжує синергетику ризикових явищ щодо суспільних відносин і державного управління. Головною метаморфозою сучасного суспільства є перетворення його в турбулентний стан, де основною ознакою є потокова реальність, і в силу цього суспільство пронизане хаотичними, неконтрольованими процесами. Ці турбулентні явища можуть призвести як до нових революційних змін і відкриття нових можливостей для людини, так і до катастрофічних наслідків. Нестабільне середовище продукує як високі ризики, так і високі шанси для держави не втратити управлінські функції. Важливим завданням є

інвентаризація досягнутого, розуміння нових реалій і вироблення відповідної державної політики. Варіантом вирішення проблеми може стати симбіоз делегування широких повноважень на локальний рівень при належному контролі центру й «культури безпеки» як форми реалізації турботи про себе. Розвиток культури безпеки передбачає кілька важливих кроків: це зміцнення громадянської свідомості, посилення локальних спільнот і розширення певних прав громадян, пов'язаних із самозахистом, самоактуалізацією та особистою відповідальністю за теперішнє і майбутнє.

2.2. Соціальні інформаційно-психологічні аспекти в системі державного управління інформаційною безпекою в умовах турбулентності

Як уже було зазначено, сучасний етап світового розвитку характеризується явищами, які отримали назву «турбулентність». Причому турбулентність зачіпає всі сфери людської життєдіяльності, у тому числі й інформаційну, де інформаційне середовище представляє собою сукупність інформації, інформаційної інфраструктури, соціально-економічних і культурних регуляторів інформаційних процесів [281]. Знаходячись у ІС, суб'єкт інформаційних відносин піддається різним впливам, серед яких: 1) той, що активізує діяльність суб'єкта за рахунок наявності достатньої кількості інформації необхідної якості, тобто високого ступеня задоволення інформаційної потреби; 2) той, що гальмує надмірною кількістю «інформаційних шумів» і низьким рівнем задоволення інформаційної потреби; 3) нейтральний, що не надає суттєвого впливу на діяльність суб'єкта. У цьому полягає суперечливість ІС – поряд із конструктивними впливами, воно володіє й деструктивними. Слово «деструкція» трактується як «порушення, руйнування нормальної структури чого-небудь». Так, деструктивна діяльність людини під дією інформаційних впливів може бути направлена як назовні – на інших людей, громадські структури або на суспільство в цілому, на природне середовище, архітектурні пам'ятники, історичну пам'ять, різні предмети, так і

звернена на самого себе – руйнування особистості, здоров'я, суїцид [423].

Конструктивні та деструктивні впливи ІС визначаються рядом властивостей і характеристик, що власне і відображають закономірності його розвитку і функціонування.

Першою важливою особливістю, на яку потрібно звернути увагу, є те, що ІС притаманне постійне і стрімке розширення. Особливо бурхливо розширення інформаційного середовища суспільства відбувається останнім часом, і темпи його постійно зростають. За таких умов людині буває дуже складно розібратися в якості й істиності отримуваної інформації, що створює дезорієнтацію не тільки в інформаційному полі, але й у реальності.

Постійне оновлення ІС призводить до того, що люди навіть не встигають виробляти власну думку з приводу подій, що відбуваються, тому швидше приймають вже готову інтерпретацію запропонованої постачальником інформації, і це негативно позначається на їх здатності до аналітичного, критичного мислення, і, як наслідок, у них знижується імунітет до маніпулятивного впливу. Крім цього, звернемо увагу ще на один важливий момент. У дослідженнях [416] констатується, що великі обсяги інформації змінюють як саму людину, так і сутність суспільних відносин. ІС, що стрімко змінюється, несе новий лад життя, нові правила поведінки, нові уявлення про світ. На арену виводиться Homo Informaticus – «людина інформаційна», у якій занадто мало специфічно людського: звужується сфера безпосередніх, особистих контактів; з'являються нові культурні практики, невідомі раніше; нові правила поведінки, засновані на прагненні до самоізоляції від перманентно вибухонебезпечного світу та ін.

Наступною важливою рисою ІС є складність і неоднозначність. У глобальному масштабі формується принципово нове максимально насичене інформацією складне високоавтоматизоване середовище, що ставить людину в залежність від нього. У такому середовищі для отримання корисної інформації людина змушена обробляти значну кількість різноманітної інформації (найчастіше непотрібної), щоб отримати необхідні відомості. Крім того,

людина змушена виробляти механізми захисту від інформаційних впливів із метою забезпечення інформаційно-психологічної безпеки, оскільки поряд з інформацією, яка адекватно відображає факти, в ІС циркулює й деформована, перекручена інформація, часто створена спеціально для введення в оману при досягненні певних цілей. Як підкреслюється в [100], найбільш небезпечним джерелом загроз є істотне розширення можливості маніпулювання свідомістю людини за рахунок формування навколо неї індивідуального «віртуального інформаційного простору», а також можливості використання технологій впливу на її психічну діяльність.

І нарешті, основною характеристикою ІС є «турбулентність» – невпорядкований рух, якому характерна швидка зміна темпів процесів, що відбуваються. Турбулентність ІС означає, що зміни в ньому відбуваються з високим ступенем невизначеності й непередбачуваності. У такому стані не можна однозначно визначити характер впливу ІС – чи є сприйнята інформація корисною, нейтральною або шкідливою. Зони турбулентності характеризують вкрай нестійке положення, яке під час найменшого негативного впливу може втратити рівновагу й змінити свій стан. Якщо не вживати належних заходів протидії, виникає хаос.

Виходячи з визначення структури ІС (інформація+регулятори інформаційних потоків), її турбулентність визначається двома складовими: інформаційна та соціально-політична.

Для розуміння їх суті вважаємо доречним привести деякі відомі факти з теорії хаосу (власне турбулентність і є хаотичний явище). Теорія хаосу – аспект багатьох різних дисциплін і зачіпає динамічні системи, які дуже чутливі до початкових умов. Ця чутливість зазвичай згадується як «ефект метелика». Невеликі відмінності в початкових умовах для хаотичних систем приводять до результатів, що значно відрізняються, звідси довгострокове передбачення практично неможливе.

Іншою важливою властивістю є топологічне змішування, що означає таку схему розширення системи, що одна її область в якійсь стадії розширення

накладається на будь-яку іншу. Математичне поняття «змішування», як приклад хаотичної системи, відповідає змішуванню різнокольорових фарб або рідин. В рамках філософії зазначене поняття відповідає стандартній інтуїції. Як відомо, інтуїція – одна з опорних категорій теорії пізнання, рушійна сила наукового пошуку. За Декартом, інтуїція – «природне світло розуму», і, як така, носить раціональний характер [378]. За допомогою інтуїції, на основі так званого «осяяння», у відсутності достатніх підстав, суб'єкт здатний на вербальному рівні сформулювати здогад, який в підсумку може стати основою для нового наукового методу або нової наукової теорії. Велике значення інтуїція має для вирішення нестандартних завдань, для яких відсутній алгоритм рішення. У таких випадках вдаються до так званої евристики, що будується на основі припущення, отриманого за допомогою інтуїції.

Турбулентність в динамічній системі текучого середовища починає відбуватися, коли досягається граничне значення енергії потоку і швидкості, що призводить до хаотичних змін в локалізованій швидкості потоку і тиску текучого середовища. Чим більше енергії додається, тим ближче до порогу турбулентної поведінки.

Проводячи аналогію між природничо-науковим явищем турбулентності і феноменом «соціальної турбулентності», можна привести визначення останньої, як «непередбачувана поведінка соціальної або політичної системи після досягнення порогового рівня соціально-політичної енергії всередині системи» [489]. Накопичення енергії до рівня турбулентного стану викликано «політичною фрустрацією», яка відбувається, коли влада/еліта не може успішно функціонувати в даній соціально-політичній системі.

Коли ми говоримо про інформаційну турбулентність, ми розуміємо, що при цьому не можна однозначно визначити характер впливу ІС - чи є сприйнята інформація корисною, нейтральною або шкідливою. На характер поведінки ІС істотно впливає сучасне протиставлення масової культури елітарній політичній культурі. Масову культуру зараз переважно формують такі ЗМІ, як телебачення і соцмережі. Необхідність задоволення потреби в інформації зумовлює все

більше звернення саме до них. Бурхливий розвиток Інтернету, як однієї з головних компонент ІС, призвело до появи мережових ЗМІ, які по ряду показників випереджають традиційні, стрімко розширюють свою цільову аудиторію, а в умовах прискореного темпу життя поступово стають пріоритетними і достатніми для все більшого числа людей. Засоби масової інформації з сукупністю системних характеристик стають непрохідним лабіринтом змішаних смислів, образів, значень, що вводять в оману аудиторію, розпилюють думки, віднімають ясність. Інформаційна турбулентність багато в чому пов'язана з типологічною інверсією ЗМІ, трансформацією їх в ЗМС (засоби масового спілкування), злиттям журналістів з працівниками шоу бізнесу. Сьогодні в суспільстві склалися такі умови, коли за допомогою ЗМІ та ЗМС створюється загальний нездоровий інформаційний фон, що згубно впливає на людей. Більш того, використовуючи можливості Глобальної мережі, людина сьогодні стає не тільки споживачем пропонованої інформації, але і бере участь у створенні нової, поширенні і трансформації вже існуючої, розподілі інформаційних потоків. При цьому поряд з позитивним впливом (естетичним, емоційним, інформаційним), спостерігаються негативні тенденції, коли для людей, що піддаються інформаційному впливу, навколишній світ все в більшій мірі перестає бути реальним і все більше набуває віртуальний, сконструйований, штучний характер, де немає місця індивідуальності.

Вплив інформаційної турбулентності слід розглядати в трьох площинах: державній, суспільній та особистісній.

Якщо розглядати площину держави, то причинами турбулентності можуть бути як внутрішні процеси, зумовлені протиріччями становлення й розвитку в нових умовах світового порядку, так і зовнішніми – цілеспрямованими інформаційними впливами недружніх країн із метою дестабілізувати суспільно-політичну ситуацію, викликати нестабільність і хаос. Відомий німецько-американський психолог Курт Левін підкреслював роль навмисно створюваної турбулентності при веденні психологічної війни: «Один із головних методів придушення морального духу за допомогою стратегії

заялювання полягає в точному дотриманні такої тактики – тримати людину в стані невизначеності щодо її поточного положення і того, що може чекати на неї в майбутньому. Крім того, якщо часті коливання між суворими дисциплінарними заходами й обіцянкою гарного звернення укупі з поширенням суперечливих новин роблять когнітивну структуру ситуації неясною, то людина втрачає впевненість у тому, призведе її якийсь конкретний план до бажаної мети або ж, навпаки, віддалить від неї. За таких умов навіть ті особистості, які мають чіткі цілі й готові піти на ризик, виявляються паралізованими сильним внутрішнім конфліктом щодо того, що слід робити» (цитуються по [75]).

Завдання держави – забезпечити національну безпеку, що має на увазі не тільки її обороноздатність, але й соціальні, економічні, культурні, інформаційні аспекти.

Причому, як підкреслює Є.В. Щекотин [433], необхідний перегляд стратегічного дискурсу в бік відмови від формулювання безпеки в термінах загроз і переорієнтація на мислення, що спрямоване на управління ризиками національної безпеки. На відміну від загроз ризики підкреслюють динамічний характер викликів, що виникають.

Не можна не погодитися з [2], де стверджується, що першочергова стратегія інформаційної безпеки України полягає в подоланні турбулентності й досягненні керованості. Необхідна систематизація та алгоритмічне використання механізмів для забезпечення внутрішньої інформаційної безпеки і формування підтримки України в суспільствах країн-партнерів.

Доктрина інформаційної безпеки України (затверджена Указом Президента України від 25 лютого 2017 року № 47/2017 [397]) зазначає, що комплексний характер актуальних загроз національній безпеці в інформаційній сфері потребує визначення інноваційних підходів до формування системи захисту й розвитку інформаційного простору в умовах глобалізації і вільного обігу інформації. Доктрина розділяє національні інтереси України в інформаційній сфері на життєво важливі інтереси особистості, де в третьому пункті йдеться про захищеність від руйнівних інформаційно-психологічних

впливів; і життєво важливі інтереси суспільства й держави, де серед багатьох пунктів значущими в контексті даного дослідження є наступні: усебічне задоволення потреб громадян, підприємств, установ і організацій усіх форм власності в доступі до достовірної та об'єктивної інформації; збереження й примноження духовних, культурних і моральних цінностей народу України; розвиток медіакультури суспільства й соціально відповідального медіасередовища; формування ефективної правової системи захисту особистості, суспільства й держави від деструктивних пропагандистських впливів; створення на базі норм міжнародного права системи й механізмів захисту від негативних зовнішніх інформаційно-психологічних впливів, насамперед пропаганди; розвиток інформаційного суспільства, зокрема його технологічної інфраструктури.

Із приводу впливу інформаційної турбулентності на суспільство існують різні, іноді діаметрально протилежні погляди. Так, у роботі [332] з оптимізмом стверджується, що «в процесах розвитку турбулентних систем соціальної природи потенція, що відображається спочатку в енергії хаотичних коливань, або інакше, пасіонарності, трансформується з часом на корисну роботу суспільства...». В іншому ж дослідженні, навпаки: «Якщо потрясіння відбуваються занадто часто і їх інтенсивність із кожним разом зростає, є небезпека, що все суспільство буде введено в стан масового психозу ... люди будуть роз'єднуватися, намагаючись поодинокі втікати від шоківих реалій, замикатися в собі, знаходити заспокоєння в запереченні дійсності і в популярних розвагах, але при цьому в будь-який момент будуть готові до спалаху люті» [75]. Ще в одній роботі знаходимо: «... відбувається деградація масової культури, оскільки інформаційна турбулентність, хаос не дозволяють вижити ні високим смислам, ні високим почуттям, стандартна логіка й емоції просто «не доганяють», вони занадто повільні, залишається рефлекс, інстинкт і зоопсихологія афекту. Таким людям не треба нічого пояснювати, ними легко управляти на несвідомому рівні методами НЛП і двадцять п'ятого кадру в період споживання чергової порції інформаційної жуйки» [37].

Беручи до уваги ще одну думку, що «епоха турбулентності, яка почалася, буде дуже важкою для людства; разом із тим вона принесе з собою не тільки негативні й руйнівні, але й позитивні, необхідні для подальшого розвитку наслідки» [260]. Слід зауважити, про це вже було сказано раніше, що на світовий суспільний розвиток значно впливає стан ІС, з яким сучасне суспільство нероздільно пов'язане. Інформаційна турбулентність може в корені поміняти стан речей.

У джерелі [75] підкреслюється найважливіший результат багаторічних досліджень учених в області психології, соціології та психіатрії: щодо кількості змін, які здатна витримати людська свідомість, існують чіткі межі, і в майбутньому події можуть відбуватися так швидко, що людський мозок не зможе осмислювати інформацію.

При дослідженні шляхів подолання турбулентності крізь призму властивостей особистості, сформовано поняття «інформаційно-психологічна турбулентність» – нестабільний стан психіки людини, викликаний інформаційним впливом, що виявляється в раптових припливах гніву, печалі або відчаю, відчутті тривоги, роздратування, страху чи смутку. У такому стані особистість неадекватно оцінює навколишнє оточення й робить нелогічні вчинки.

Безсумнівно, інформаційно-психологічна турбулентність є фактором загроз інформаційно-психологічної безпеки особистості і потрібні заходи з деактивації цього фактору. Стратегічно важливим як для держави, так і суспільства (що і зазначено у вищезгаданій Доктрині) є формування такої політики, де інформаційна культура займає провідне місце. Мається на увазі не тільки накопичення суми знань, а й розвиток фундаментальних навичок мислення і творчості, духовного розвитку особистості. Відповіддю на турбулентні інформаційні виклики може стати розвиток «турбулентного мислення», заснованого на неформальному, евристичному підході до аналізу ситуації і прийняття рішень (досвід, інтуїція, спритність, винахідливість і т.ін.).

Із наведеного слід зробити висновок, що інформаційна турбулентність,

яка є наслідком синергетики властивостей інформаційного середовища, є деструктивним фактором інформаційно-психологічної безпеки як по відношенню до держави й суспільства, так і окремої особистості.

Введене нами поняття «інформаційно-психологічна турбулентність», що характеризує нестабільний психічний стан людини, потребує розвитку й подальшого смислового наповнення задля актуалізації державного та суспільного реагування на проблему для вироблення дієвої політики для її вирішення.

2.3 Державні управлінські підходи до забезпечення інформаційної безпеки в умовах турбулентного стану сучасного суспільства

2.3.1. Інформаційне насилля

Для дослідження генезису інформаційного насильства, як об'єктивної складової суспільного буття, було розглянуто наступні передумови.

Найбільш широким є розуміння насильства як поведінки, що завдає шкоди іншим [58]; будь-який збиток (фізичний, моральний, психологічний, ідеологічний та ін.), що наноситься людині, або будь-які форми примусу щодо інших індивідів та соціальних груп [155].

Соціальне насильство згідно енциклопедії визначається як «застосування тим чи іншим класом (соціальною групою) різних, аж до озброєного впливів, форм примусу щодо інших класів (соціальних груп) з метою придбання або збереження економічного та політичного панування, завоювання тих чи інших прав або привілеїв» [402].

Більш розширене визначення дає В.В. Денисов [83]: «своє конкретне вираження соціальне насильство знаходить в застосуванні або загрозі застосування певною групою, класом, державою, суспільною системою різних форм, методів і засобів прямого або непрямого примусу і придушення (політичних, економічних, військових, юридичних і т.п.) по відношенню до інших груп, класів, держав, громадських систем з метою забезпечення

захоплення і утримання політичної влади та економічного панування, надбання і збереження незалежності і суверенітету, різного роду прав і привілеїв, задоволення територіальних та інших претензій, обмеження інтересів протилежної сторони, нав'язування будь-кому своєї волі».

З наведених визначень можна зробити наступні висновки.

По-перше, насильство не самоцільно – воно є лише засобом досягнення цілей. По-друге, насильство виступає як примус в двох основних формах: політичній та економічній та служить єдиній меті задоволенню інтересів насильника. По-третє, в наведених визначеннях ще явно не простежується інформаційна складова. Хоча, розглядаючи такі цілі насильницької взаємодії як «надбання і збереження панування», «нав'язування будь-кому своєї волі» можна побачити деякі ознаки інформаційно-психологічного примусу, спрямованого на придушення волі соціального опонента, зміни характеру соціальної взаємодії в сторону асиметричних відносин, відносин примусу на майбутнє.

Більш поглиблене бачення аспекту насильницької взаємодії, в якому вже явно простежуються елементи інформаційного, було запропоновано Д. Галтунгом [53], який поряд з прямим насильством, що передбачає безпосередній вплив суб'єкта на об'єкт (вбивство, тілесні ушкодження, затримання, вигнання та т.п.), ввів поняття «структурне насильство» – створення певних умов (структур), що ущемляють потреби і інтереси людей, наприклад, експлуатація людини людиною в суспільстві. Представляє інтерес запропонована ним типологізація насильства, в якій пряме та структурне насильства поєднуються з чотирма класами основних потреб (виживання, благополуччя, ідентифікація, свобода). В результаті автор отримує вісім типів насильства. В цій конструкції поєднання структурного насильства з потребою ідентифікації означає: впровадження в свідомість; обмеження інформації.

Ще більший інтерес представляє класифікація видів насильства, запропонована С. Жижеком [106]. Він розділяє насильство на три види.

1. Суб'єктивне насильство – прояви соціального насильства, які «лежать

на поверхні», легко помітні та визнаються більшістю людей (і кримінальним законом): вбивства, теракти, війни і т.п.

2. Системне (об'єктивне) насильство – «потайливе», непомітне, але яке постійно присутнє в людському суспільстві (і тим більше небезпечне). Це – «нерідко катастрофічні наслідки спокійної роботи наших економічних та політичних систем».

3. Символічне насильство, втілене в мові, мовленні. Але це не тільки очевидні випадки мови-ненависті (ображення, погрози тощо), а ще більш фундаментальна форма насильства. Як приклад, С. Жижек наводить масові спалахи насильства в мусульманському світі у зв'язку з опублікуванням в одній з європейських газет карикатур на пророка Мухаммеда. Більшість учасників заворушень в очі не бачили ні цієї газети, ні самих карикатур. Але ця публікація, що стала в принципі відомою завдяки глобалізації ЗМІ і «всесвітній павутині», зачепила звичні символи, установки, ворожі мусульманському світу.

Якщо два перших є повторенням типологізації і насильства Д. Галтунга в інших термінах, то останній практично підводить нас до поняття «інформаційне насильство», оскільки прямо передбачає інформаційну взаємодію. Безперечно те, що насильство не може не зачіпати духовну та психологічну структуру особистості. Духовний та ідеологічний вплив, зосереджений вплив через пропаганду, засоби масової інформації, а також страх, емоції, почуття, викликані застосуванням насильства, виявляються настільки ж потужними регуляторами поведінки людини, як і загроза прямої фізичної розправи. Таким чином, ми підійшли до усвідомлення присутності інформації в реалізації насильства. А.Ю. Шеховцев [429] зазначає, що за своїм онтологічним статусом інформація не відрізняється від простору, часу, енергії, маси та інших категорій. У той же час поняття інформації істотно ширше кожної з цих філософських категорій. Воно є значущою характеристикою матеріальних та ідеальних об'єктів та їх взаємодій на всіх рівнях організації матерії. Сказане дає підстави стверджувати, що інформаційна компонента міститься в будь-якому насильстві.

Інформаційне насильство в широкому сенсі – це не силовий впорядкований вплив на об'єкти, що носить антисоціальний або антиособистісний характер. Інформаційне насильство, маючи природні передумови, виступає особливою формою соціального насильства, де інформаційна складова в результаті інверсії набуває самостійну сутність. Його поширення пов'язане з антропологічною кризою, модернізаційним шоком, розпадом традиційних культур, які звільнили деструктивні та антисоціальні імпульси. У вузькому сенсі інформаційне насильство – несиловий вплив на ментальну сферу [33]. Викладене дозволяє нам відобразити соціальне насильство у вигляді системи, де політичне, економічне та інформаційне насильство становлять «триєдину структуру в орбіті соціального насильства» (рис. 2.1).

Рис. 2.1. Трикомпонентне уявлення системи соціального насильства

Удавана простота системи насправді комплексно відображає весь спектр суперечностей в сучасному інформаційному суспільстві. Дійсно,

функціонування держави, її соціальна, політична, економічна, індустріальна сфери знаходяться в прямій залежності від роботи інформаційних мереж, систем зв'язку та управління, програмного забезпечення, що складають технічну базу інформаційного простору. До того ж, агресія і насильство у специфічному відбитті, що відповідає соціально-економічній, політичній та культурній ситуації, створюють кризу і нестабільність, де інформаційне насильство виявляється неминучим супроводом суспільного буття. Засоби масової інформації нав'язують вигідні їм, та їх реальним господарям, оцінки, думки, електоральну поведінку. Інформаційним насильством є прославлення культу сили і гангстеризму, вестернізація або, навпаки, заповнення вульгарною естрадою екранів телебачення і кінематографа. Насильство входить в мову, семантику передач, повсякденні комунікації.

Розглянувши визначення, властивості і форми насильства, можемо проаналізувати його в контексті національної безпеки. Тут ми беремо до уваги саме триєдину форму насильства (див. рис.1), так як в даному ракурсі розгляду поділ насильства на окремі компоненти був би, на нашу думку, неефективним.

А.І. Поздняков виділяє три методологічних підходи до визначення поняття «національна безпека» [300]. Згідно першого підходу, безпека визначається як захищеність національних інтересів від загроз. У другому підході акцент робиться на збереженні цілісності, стійкості, стабільності та нормального функціонування соціальної системи при деструктивних діях на неї.

В принципі, і перший, і другий підходи можуть бути застосовані для нашого аналізу національної безпеки, оскільки насильство, по суті, і є деструктивний вплив або загроза. Сам А.І. Поздняков, критикуючи обидва, підкреслює, що в першому випадку «захист умов і можливостей реалізації законних інтересів, особливо життєво важливих, можна включати в функціонал структур забезпечення безпеки тільки за умови, якщо суперники застосовують підлі, підступні, аморальні та ті, що виходять за рамки права методи і засоби». Власне, перераховані автором «методи і засоби» й відносяться до

характеристик насильства. Хоча при цьому він підкреслює, що трактування безпеки як «захищеність інтересів» може бути використано агресором, оскільки воно виправдовує їх замаху на чуже надбання.

У другому випадку, на думку А.І. Позднякова, «в певних умовах прагнення зберегти цілісність може бути небезпечним для соціальної системи, а деструктивний вплив – благом. Все залежить від конкретного стану і самої системи, і зовнішнього середовища». Деякі соціальні системи можуть перейти на більш високий рівень прогресу тільки через біфуркації і революції. Таким, наприклад, є перехід від тоталітаризму до демократії. У зв'язку з цим і поняття «деструктивний вплив» є вельми умовним. У кожному конкретному випадку потрібні ціннісні координати, щоб зняти питання: добре це чи погано з точки зору безпеки.

Нам видається цікавим третій підхід, який А.І. Поздняков вважає найбільш продуктивним, – аксіологічний. Згідно з останнім безпека визначається як захищеність матеріальних і духовних цінностей суб'єкта (держави, суспільства, особистості) від небайдужого для цього суб'єкта шкоди. Найважливішим достоїнством цього підходу є можливість пов'язати основні поняття теорії безпеки в логічно струнку і послідовно виведену систему: цінності (надбання, ресурси, багатство, блага і т.п.) – збиток (шкода, ризик) – небезпека (загроза) – безпека. При цьому можна використовувати простий і зрозумілий критерій рівня небезпеки – ймовірний збиток (величина збитку і ймовірність його отримання, нанесення) або ризик в широкому його трактуванні.

Головна цінність країни – люди (населення, народ, нація), їх кількість і якість (здоров'я, освіта, кваліфікація). Основні матеріальні цінності країни: територія, корисні копалини, виробничі фонди, транспортна та інформаційна інфраструктури.

Основні духовні цінності: наукові знання, моральні цінності (обов'язок, честь, совість), патріотизм, релігія, політична та правова свідомість населення, морально-психологічний стан населення, ідеологія, національна ідея, та ін.

Небезпека для країни – це потенційна або реальна можливість отримання небайдужого збитку національному надбанню (національним матеріальним і духовним цінностям).

Під збитком слід розуміти результат негативних впливів, негативна зміна цінностей суб'єкта або зміна, яка негативно впливає на життєдіяльність суб'єкта, а тому небажана.

Національна безпека – захищеність національного надбання від будь-яких видів збитку, значущого для країни та її народу. Якщо брати до уваги такий критерій небезпеки як ризик, можна сформулювати наступне визначення: національна безпека – здатність держави задовольняти потреби людини у життєдіяльності, самореалізації та розвитку з мінімізацією ризиків збитку набутим базовим цінностям.

На основі аксіологічного підходу пропонуємо авторську модель забезпечення національної безпеки в разі об'єктивізації небезпеки збитку у вигляді насильства (рис. 2.2).

Рис. 2.2. Модель забезпечення національної безпеки при об'єктивізації небезпеки збитку у вигляді насильства

1. Превенція – державні та громадські заходи, спрямовані на попередження насильства. Проблема насильства в національній безпеці визначається зовнішніми та внутрішніми чинниками. Зовнішні – це ті, які виникають внаслідок конкуренції провідних акторів світової політики, що виявляється у вигляді гібридних воєн (комплексного застосування сучасних підривних технологій) і міжнародного тероризму.

Можна виділити наступні форми:

- психологічний тиск: примус, загроза, залякування, приниження, навіювання почуття провини;
- інформаційні атаки;
- економічна блокада;
- політична і соціальна ізоляція;
- ідеологічна пропаганда;
- підривні технології керованого хаосу;
- культурна агресія;
- військові і бойові дії, в тому числі і у вигляді проксі («війна за дорученням», «опосередкована війна», «війна чужими руками») – конфлікти, в яких у власних інтересах бере участь третя сторона, яка забезпечує одного з двох акторів військовою, організаційною, ресурсною, політичною та іншою підтримкою

У сучасній геополітиці насильство проявляє себе в двох принципово різних версіях: відкрите і приховане. Набув поширення прагматичний підхід, що допускає випадки морального виправдання застосування відкритого насильства. Одним з критеріїв виправданості насильства прийнято вважати такий, що співпадає з поняттям ефективності і результативності його застосування. У теорії «справедливої війни» з'явилися терміни: «законне застосування сили», «гуманітарна інтервенція», «гуманітарне втручання», «примус до миру» і т.д. [173].

Для превенції зовнішнього насильства необхідна розробка інноваційних адаптивних технологій. Важливим завданням є розуміння небезпеки, й завчасне вироблення адекватних заходів протидії. В системі забезпечення національної безпеки країни важливо своєчасно розкрити вразливі місця, а також провести аналіз з метою визначення можливого характеру прояви насильства. З урахуванням масштабів та реального характеру загрози насильства, успішне вирішення комплексу задач з забезпечення національної безпеки може бути досягнуто за рахунок консолідації суспільства, зміцнення національної оборони, розвитку зв'язків з союзниками і партнерами, вмілим використанням потенціалу наявних конструктивних організацій забезпечення міжнародної безпеки та рішучою протидією спробам легалізації насильства в сфері міжнародних відносин.

Внутрішні чинники визначаються тією обставиною, що консенсус в суспільстві забезпечується асиметричним балансом між двома різноспрямованими векторами дії насильства. Перший – насильство, що застосовується владними структурами за ієрархічною схемою «панування – підпорядкування»; другий (протестний) – насильство підвладних мас по відношенню до влади. У сучасному нормально функціонуючому суспільстві насильство трансформується в інструмент організації соціального порядку, стаючи надійним та легітимним засобом інтеграції і конструювання влади, населення та території. Держава застосовує насильство з метою боротьби з явищами, які дестабілізують її діяльність: злочинність, масові заворушення, спроби державних переворотів, та ін.

Свій відбиток державне насильство знаходить в правових приписах уповноважених суб'єктів (армія, правоохоронні структури, спецслужби та інші державні інститути: законодавчі, виконавчі судові).

Будь-яка влада постійно намагається «узаконити» прийнятні для неї види насильства, зробити насильство необхідним (природнім) елементом культури, використовуючи різні засоби: переконання, примус, авторитет вождя, стимулювання, маніпулювання та ін. У певний момент насильство влади може

досягти точки біфуркації, викликаючи реакцію суспільства у відповідь, яка може призвести до непередбачуваних, і неконтролюємих наслідків.

Для створення ефективного механізму превенції насильства, згідно теорії О.Ю. Тевлюковой [383], необхідно інноваційне оновлення усіх підсистем суспільства – політики, економіки, культури, соціальної сфери. Головним напрямком реорганізації суспільства повинна стати оптимізація структури соціальної організації (перехід від владарювання до соціального регулювання) через конструювання механізму взаємодії суспільства і держави. Перехід до соціального регулювання передбачає реорганізацію системи соціального управління, відновлення ролі держави як гаранта соціальної безпеки, створення можливостей для участі широких верств населення в процесах вироблення, реалізації та контролю за виконанням соціальних та політичних рішень. Соціальне регулювання сприятиме превенції групового та соціального насильства.

2. Збереження, захищеність, нарощування позитивних національних цінностей та позбавлення від негативних – дві основні творчі цілі (завдання) державної влади в найширшому їх трактуванні. В забезпеченні національної безпеки на перших місцях знаходяться такі цілі державної влади, як оборонні та охоронні. Головним завданням державної влади є збереження національних цінностей, в тому числі і духовних, захист національного надбання від збитку.

Незабезпечення державою належного рівня безпеки, психічного благополуччя своїх громадян обумовлює і поширення такого явища, як дискредитація державної влади, яка виступає однією з ключових фаз соціальної напруженості. Соціальна напруженість – це такий нестабільний стан суспільства, де емоційно-психологічна компонента грає одну з провідних ролей. Можна припустити, що соціальна напруженість створюється для того, щоб викликати дискредитацію влади, провести надлом усталених цінностей, менталітету, суспільної думки про державні інститути. Хоча соціальна напруженість може бути викликана не тільки прагненням досягнення бажаної мети, але і різного роду помилками і некомпетентністю лідерів.

Нинішні протиріччя в суспільстві не сприяють нарощуванню позитивних національних цінностей, формуючи в багатьох випадках антигромадський спосіб життя, різноманітні, в тому числі аморальні, погляди і вчинки. В результаті утворюється тимчасова або стійка неузгодженість особистості із соціумом, що лежить в основі більшості форм злочинної поведінки. Тому важлива охоронна функція держави з метою підтримки вже досягнутих позитивних національних цінностей.

3. Усунення збитку. Оскільки насильство є невід'ємною складовою суспільного буття, викоринити насильство, а отже, і можливість нанесення ним збитку, в принципі неможливо. Проблема полягає не в тому, щоб знищити насильство як явище, а в тому, щоб мінімізувати його застосування, тим самим знизивши витрати на усунення завданого збитку. Задачі держави, перш за все, викоринювати причини, що породжують насильство, та створювати умови, при яких насильство стане непотрібним та недоцільним.

4. Організаційно-правові заходи. Крім оперативного реагування державних органів і громадськості на найбільш небезпечні наслідки насильства, необхідні заходи з метою ліквідації або обмеження завданого збитку для подальшого розвитку превенції. На рис. 2 це показано у вигляді зворотного зв'язку. До таких заходів відносяться, перш за все, зміцнення правової бази, спрямованої на обмеження насильства, а також застосування державою «конструктивного насильства».

Підводячи підсумок, можемо резюмувати, що для реалізації алгоритму запропонованої моделі потрібні не тільки матеріальні витрати, але й, в більшій мірі, потрібні політична воля та організаторський талант державних діячів і громадських інститутів.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

1. Інформаційне насильство поряд з економічним та політичним є системоутворюючим фактором соціального насильства.

2. Запропонована модель, що відображає аксіологічний підхід до

забезпечення національної безпеки, при об'єктивізації небезпеки збитку у вигляді насильства, враховує наступні конструкти: превенція; збереження, захищеність, нарощування національних цінностей; усунення збитку, завданого насильством; пост\превенційні організаційно-правові заходи для мінімізації можливого збитку, завданого насильством.

3. Викладені теоретичні дослідження можуть бути основою для подальшого смислового наповнення насильства в контексті національної безпеки та дослідження означеної проблеми в плані виробки дієвої державної політики для її вирішення.

2.3.2. Інформаційна безпека як процес управління ризиками

У було вже зазначено, хаотичні нелінійні процеси в суспільстві, у тому числі й інформаційного характеру, мають вирішальний вплив на життя сучасної людини. Особливого значення в турбулентному суспільстві набуває управління інформаційною безпекою, адже деструктивні явища в цьому аспекті можуть призвести до економічних, соціально-політичних і техногенних зрушень, аж до підриву належного функціонування держави. Тому важливо визначити головні державні управлінські підходи до забезпечення інформаційної безпеки з точки зору констатації турбулентного стану сучасного суспільства.

Вихідним поняттям у даному контексті постає безпека, яка є об'єктом управління. У теорії безпеки життєдіяльності добре відома аксіома про потенційну небезпеку: «Усі дії людини і всі компоненти середовища існування, насамперед, технічні засоби й технології, крім позитивних властивостей і результатів, мають здатність генерувати травмуючі й шкідливі фактори. При цьому будь-яка нова позитивна дія або результат неминуче супроводжуються виникненням нових негативних факторів» [18]. В умовах турбулентного суспільства цей принцип правомірно використовувати для оцінки не тільки технічних, а й соціальних, економічних, політичних систем. Невизначеність середовища, у якому протікає життя людини, нестійкість соціальних і

природних процесів змушує розглядати це середовище як потенційне джерело різних небезпек, загроз, факторів ризику й застосовувати запобіжні заходи забезпечення безпеки. Оскільки сучасна людина, окрім природного й соціального, знаходиться ще і в інформаційному середовищі, логічно в цьому контексті вести мову і про інформаційну безпеку.

Сутність управлінських підходів розглядається нами на основі трактування безпеки в термінах управління ризиками. На відміну від загроз ризику підкреслюють динамічний характер викликів, що виникають у турбулентному суспільстві. Найбільш відповідне трактування безпеки в такому ракурсі дає Н. Луман, який ототожнює безпеку зі збереженням і розуміє як відсутність втрат, забезпечену індивідуальною калькуляцією ризиків, успішне конструювання ситуації [466]. Схоже трактування пропонує А.І. Поздняков [300], де безпека визначається як захищеність цінностей суб'єкта (держави, суспільства, особистості) від небайдужого для цього суб'єкта збитку. При цьому можна використовувати простий і зрозумілий критерій рівня небезпеки – ймовірний збиток або ризик у широкому його трактуванні.

Ризик – поняття, що має багато значень, але в даному випадку зрозуміло, що мова йде про можливі події, явища й процеси, наслідки яких можуть мати несприятливий вплив на різні аспекти стану людського життя (у тому числі й на інформаційну безпеку).

Управління безпекою передбачає не тільки розрахунок-вимір ризиків, але також зниження й управління ними. Рівень того чи іншого ризику кількісно характеризує ефективність прийнятих заходів безпеки. Діяльність із їх планування та здійснення є безпосередньою функцією державного управління. Тому доцільно трактувати рівень захищеності населення від впливу інформаційних ризиків, рівень забезпечення інформаційної безпеки як критерій оцінки ефективності управління.

У загальному вигляді інформаційна безпека – це стан інформаційного середовища, який забезпечує задоволення інформаційних потреб суб'єктів інформаційних відносин, безпеку інформації та захист суб'єктів від негативного

інформаційного впливу [287]. У даному визначенні суб'єктами інформаційних відносин можуть бути держава, суспільство, організація, людина.

У контексті національної безпеки інформаційна безпека може розглядатися, з одного боку, як самостійний її елемент, а з іншого – як інтегрована складова будь-якої іншої безпеки: військової, економічної, політичної і т.ін. У такому руслі більш повним визначенням інформаційної безпеки можна вважати наступне: «інформаційна безпека – це стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства й держави, при якому зводиться до мінімуму завдання шкоди через неповноту, невчасність та невірогідність інформації, негативний інформаційний вплив, негативні наслідки функціонування інформаційних технологій, а також через несанкціоноване поширення інформації» [139]. Але й це визначення не розкриває всю сутність поняття, адже воно дається в статичних категоріях. Найбільш доречним нам видається динамічний підхід, який показує дії задля забезпечення належного стану суб'єкта. Релевантним у цьому плані виглядає визначення А.Д. Урсул, Т.(Ф).Н. Цирдя [400], яке з певними авторськими доповненнями й змінами виглядає наступним чином: інформаційна безпека – «здатність держави, суспільства, соціальної групи, особистості, по-перше, забезпечити з певною ймовірністю достатні й захищені соціальний інтелект і інформаційний ресурс, оптимальну соціальну ентропію й інформаційне середовище для підтримки життєдіяльності та життєздатності, стійкого функціонування й розвитку соціуму; по-друге, протистояти інформаційним небезпекам і загрозам, негативним інформаційним впливам на індивідуальну та суспільну свідомість і психіку людей, а також на комп'ютерні мережі та інші технічні джерела інформації; по-третє, виробляти особистісні та групові навички та вміння безпечної поведінки; по-четверте, підтримувати постійну готовність до адекватних заходів в інформаційному протиборстві, ким би воно не було нав'язане; по-п'яте, постійно й послідовно за певною безпечною програмою «вмонтовувати» штучний інтелект в суспільне середовище».

Щодо сутності державного управління, то воно розглядається як один із

видів соціального в широкому трактуванні, тобто є особливою функцією, що виникає з потреб суспільства як самодостатньої системи та здійснюється у відповідних державних чи недержавних формах шляхом організаторської діяльності спеціально створеної для цього групи органів. Головне, що система державного управління повинна бути близькою до потреб суспільства, підконтрольною йому, прозорою та ефективною.

Беручи до уваги дослідження Є.В. Щекотина [434, 435] та базуючись на власному аналізі, було виділено чотири парадигми управління інформаційною безпекою.

Перша спирається на системний підхід і бере до уваги ряд базових постулатів: система є цілісним і якісно своєрідним утворенням; вона знаходиться в стані динамічної рівноваги із середовищем і здатна самовідтворюватися. Ризик у парадигмі системного підходу потрібно розуміти як порушення рівноваги системи, що виникає внаслідок неузгодженості елементів усередині системи або впливу зовнішніх факторів. В основі управління ризиком лежить максимально повний облік усіх можливих дестабілізаційних факторів, вразливостей як усередині, так і назовні системи.

Управління ризиком повинно бути зосереджене на розробці і впровадженні заходів, що сприяють підвищенню стійкості системи до внутрішніх та зовнішніх чинників нестабільності. Як правило, така сукупність заходів спрямована на посилення контролю над елементами системи, над каналами взаємодії із зовнішнім середовищем. Системний підхід в управлінні ризиками полягає в посиленні заходів контролю, секретності, чіткому розрізненні потенційних загроз і ризиків, калькуляції можливих втрат і т.ін. Такий підхід характерний для систем, де інформаційна безпека є складовою державної, військової, банківської і т.ін.

Друга базується на синергетичному підході, що є розвитком системного підходу. У даному підході розглядаються нелінійні динамічні системи, еволюція яких визначається внутрішніми процесами самоорганізації. Синергетичний підхід в управлінні спрямований на створення умов для

саморозвитку системи, можливостей еволюціонувати в напрямку властивих системі характеристик і цілей.

У синергетичній парадигмі ризик розглядається як ймовірність реалізації катастрофічного сценарію еволюції системи. Система в неврівноваженому стані знаходиться під загрозою руйнування, і в цьому випадку управління ризиком вимагає більше не калькуляції втрат, а здатності передбачати можливі сценарії і проводити попереджувальні дії на ранніх етапах. Враховувати потрібно не тільки системні чинники небезпеки й загрози, а й їх можливе взаємне накладання, резонанс взаємно підсилюючих нелінійних коливань.

У даній парадигмі управління ризиками слід розцінювати як вплив на поведінку системи для того, щоб уникнути руйнівних наслідків. Важливо підкреслити зв'язок ризику й темпоральності явища. У період нестійкості системи ризик різко зростає, чутливість до випадкових факторів загострюється. У зв'язку з цим особливого значення набуває здатність управлінця передбачати траєкторії руху системи за слабкими сигналами.

Прикладом застосування синергетичного підходу в управлінні є сценарні прогнози, наприклад, щодо інформаційного ажіотажу навколо проблеми коронавірусу.

Третя парадигма управління – феноменологічна. Для пояснення її сутності наведемо декілька супутніх понять. Згідно з класичним визначенням Е. Гуссерля, феноменологія – дескриптивна наука про сутності трансцендентально чистих переживань у межах безпосередньої інтуїції. Феноменологічний підхід – розгляд проблем управління з позицій життєвого досвіду й особистісного сенсу учасників спільної діяльності, тих інтерсуб'єктивних значень предметів, якими люди керуються при прийнятті рішень [368]. Інтерсуб'єктивність – здатність людини в процесі комунікації встановлювати співвідношення між декількома точками зору – власної та чужої, тобто враховувати, порівнювати, протиставляти, примиряти різні точки зору на об'єкти й події [356].

Виходячи з наведених визначень, можна констатувати, що

першочерговими у феноменологічному підході є питання цінностей, значень, переконань людей, дотримання прийнятого порядку і т.ін. Управлінський вплив, щоб бути ефективним, направляється на релевантні предмети життєвого середовища та проблемні життєві ситуації, він повинен враховувати ситуативний характер взаємодії. Умовою ефективного управління є розуміння тієї реальності, у якій живуть різні люди й спільноти, знання механізмів конструювання інтерсуб'єктивності реальності, здатність до виявлення неявних ознак, фонових очікувань, фонових знань, що лежать в основі інтерпретації дій і подій. У цьому контексті доречно згадати введені поняття турбулентне мислення – мислення, засноване на неформальному, евристичному підході до аналізу ситуації й прийняття рішень (досвід, інтуїція, винахідливість і т.ін.), що призводить до формування умов для забезпечення інформаційної безпеки.

У феноменологічній парадигмі ризик пов'язаний із неправильним розумінням, неузгодженістю смислів, якими люди наділяють події й дії, розбіжність ціннісних орієнтирів. Державне управління ризиком має бути спрямоване на прояснення значень, установлення прозорості смислових систем, коригування ціннісних установок суб'єктів взаємодії. Тому величезного значення набуває комунікація, узгодження ціннісно-смислових орієнтирів керівників і керованих.

Феноменологічний підхід в управлінні інформаційною безпекою важливий, коли мова заходить про оцінку тих чи інших подій і явищ як ризикованих, ступеня їх небезпеки для суспільства, сприйнятті соціальних ризиків і т.ін.

Четвертий підхід – когнітивний, що набув широкого поширення у зв'язку з розвитком концептуальних моделей «суспільства знання», «інформаційного суспільства», «постіндустріального суспільства» і т.п. У всіх цих концепціях підкреслюється зростання ролі знань і наукомістких технологій для процесу виробництва й управління.

Якщо розглядати ризик із позиції когнітивного підходу, то його можна інтерпретувати як форму знання. Ризик – це знання, інформація про можливі

небезпеки. Управління ризиками в рамках даної парадигми пов'язане з кваліфікованою експертизою ситуації, ризик-комунікацією (своєчасним інформуванням суспільства про ризики) і т.ін. Яскравий приклад реалізації когнітивного підходу в управлінні безпекою – це феномен інформаційних війн, який набуває все більшого значення у зв'язку з поширенням засобів масової комунікації.

Повертаючись до визначення інформаційної безпеки, поданим А.Д. Урсул, Т.(Ф).Н. Цирдя, можемо стверджувати, що кожен із його пунктів тією чи іншою мірою може бути забезпечений наведеними управлінськими підходами. У той же час слід зазначити, що наведені підходи до державного управління, по-перше, не є універсальними й відокремленими в якомусь конкретному випадку, тобто вони мають системний характер, і управлінець повинен уміти комплексно застосовувати підходи залежно від ситуації; по-друге, повинні враховуватися особливості процесу управління, що неминуче виникають у ситуації зростаючої турбулентності в суспільстві, природі та техносфері. Треба брати до уваги той факт, що при аналізі підходів до управління інформаційною безпекою зазвичай береться за основу базове припущення про можливу редукцію ризиків до гомогенної абстрактної схеми їхньої взаємодії. У той же час в умовах соціальної турбулентності особливо важливим виявляється враховувати їх гетерогенність. Так, у випадку системного підходу за основу береться припущення типізації керованих елементів, тобто гомогенність у даному контексті означає встановлення фактичної їх рівності (або, щонайменше, еквівалентності). Абстрактний підхід розширює можливості контролю за поведінкою, обчислення суворих алгоритмів поведінки. Однак у ситуації турбулентності, коли керовані елементи стають «текучими об'єктами», такі системи стають занадто громіздкими й неефективними. Вони просто не встигають слідом за потоками. Наприклад, Х. Молотч у роботі з характерною назвою «Проти безпеки» показує основні недоліки сформованої «мілітаристської» ідеології [472]. Побудовані за стандартизованими схемами, ці системи безпеки спрямовані на уніфікацію,

посилення контролю й неухильне підпорядкування цим абстрактним правилам. На численних прикладах Х. Молотч показує, що такі «мілітаристські» системи виявляються нездатними запобігти терактам і часто самі стають причиною численних неприємностей і навіть небезпеки для населення. Із цього можна зробити висновок, що складні закриті системи, що базуються на посиленні контролю як головному інструменті в забезпеченні інформаційної безпеки методами уніфікації і конструюванні абстрактних типів, закритості й суворому розмежуванні, універсальності правил і схем і т.ін., ефективні для стабільних суспільств, у яких ступінь дифузії, рухливості й проникнення кордонів невелика.

В умовах же соціальної турбулентності потрібні нові підходи, одним із яких може стати концепт гетерогенності. У цьому випадку акцент в управлінні інформаційною безпекою повинен бути зроблений на мікрорівні, тобто на безпосередніх практиках взаємодії, які враховують локальну специфіку й особливості.

Взагалі принцип гетерогенності з розгалуженим зворотним зв'язком послаблює загрози, зміцнює безпеку і сприяє підвищенню стандартів якості життя людини, який є основним актором забезпечення не тільки національної але й глобальної безпеки.

Держава має зменшити монополію на управління інформаційною безпекою та делегувати більш широкі повноваження місцевому самоуправлінню, суспільним та громадським інститутам, які є більш динамічними в розрахунку-вимірі ризиків і управлінні ними.

Важливо для держави забезпечити ефективну взаємодію між центром та регіонами, не порушуючи їх права, але й не доводити ситуацію до «регіонального сепаратизму». Мистецтво управління полягає в оптимальному застосуванні позитивних і негативних зворотних зв'язків, завдяки чому забезпечується необхідний рівень стабільності в соціумі та одночасна його творча, інноваційна самоорганізація.

Управлінські рішення з позиції аспектів інформаційної безпеки:

законодавчих, процедурних, економічних, технічних і соціально-управлінських.

Управлінське рішення з позиції економічного аспекту інформаційної безпеки означає, що вартість заходів інформаційної безпеки (програмно-технічних засобів, устаткування, оплата праці фахівців з безпеки) має бути мінімізована по відношенню до вартості інформації, що захищається. Для обчислення вартості інформації, що захищається, можна використати спосіб розрахунку економічної ефективності заходів інформаційної безпеки, метод експертних оцінок або виходити з фактичної важливості інформації, що захищається, для діяльності організації.

Управлінське рішення з позиції законодавчого аспекту інформаційної безпеки пропонує керівництву організації приймати рішення виходячи із законодавчих і технічних норм інформаційної безпеки, що діють на території держави. При цьому під «законодавством» розуміється увесь комплекс нормативних документів, оскільки управлінські рішення можуть порушувати не лише питання інформаційної безпеки, але і, наприклад, особисті права співробітників організації. При ухваленні управлінських рішень обов'язково також враховувати технічні нормативи (державні стандарти і технічні регламенти) в області інформаційної безпеки, оскільки усі використовувані в організації засоби захисту інформації повинні пройти процедуру ліцензування для експлуатації на території України.

Соціально-управлінський аспект управлінських рішень в області інформаційної безпеки припускає, що заходи, що приймаються по захисту інформаційного середовища організації, мають комплексний і цілісний характер, підпорядковані єдиній стратегії і не суперечать один одному, а також мають загальну спрямованість на співробітників організації. Для реалізації єдиної стратегії безпеки організації вимагається, щоб заявлені заходи були затверджені у вигляді окремого нормативного документу по інформаційній безпеці. Необхідність ухвалення управлінських рішень в тісному взаємозв'язку із співробітниками організації обумовлена центральною роллю, займаною ними

в проблематиці безпеки організації, коли співробітники одночасно є виконавцями правил інформаційної безпеки і основним джерелом загроз.

З позиції процедурного аспекту інформаційної безпеки, управлінські рішення мають бути виражені у вигляді конкретних дій-процедур, спрямованих на підтримку високого рівня безпеки. Навіть за наявності в організації окремих осіб, відповідальних за виконання правил безпеки, необхідно створити умови, при яких кожен співробітник у рамках власної компетенції брав участь би в заходах по скороченню ризиків і загроз інформаційної безпеки. Найбільш важливі заходи безпеки можуть бути прописані в посадових інструкціях співробітників відповідно до займаної посади. На останньому етапі механізму розробки управлінських рішень відбувається безпосереднє ухвалення управлінських рішень з урахуванням проведеної роботи і розділення на аспекти інформаційної безпеки.

Отже, державне управління інформаційною безпекою, що базується на трактуванні безпеки в термінах управління ризиками, враховує динамічний характер викликів, що виникають у турбулентному суспільстві. Слід зазначити, що розглянуті парадигми державного управління, по-перше, не є розмежованими та універсальними, по-друге, повинні враховувати особливості процесу управління, що неминуче виникають у ситуації зростаючої турбулентності в суспільстві, природі та техносфері. В умовах турбулентності ефективним може стати концепт гетерогенності, де акцент в управлінні інформаційною безпекою переноситься на мікрорівень, тобто на безпосередні практики взаємодії, які враховують локальну специфіку й особливості.

Висновки до розділу 2

Проаналізовано зв'язок між турбулентністю і метаморфозами суспільства, результати яких свідчать про наявність причинно-наслідкового зв'язку. Головною метаморфозою сучасного суспільства є перетворення його в турбулентний стан, де основною ознакою є потокова реальність, і в силу цього суспільство пронизане хаотичними, неконтрольованими процесами. Хаотичні нелінійні процеси, що мають вирішальний вплив на життя сучасної людини, неможливо редукувати за універсальними правилами. Тут потрібне більш «тонке» налаштування.

Визначено, що інформаційна турбулентність є наслідком синергетики властивостей інформаційного середовища та деструктивним фактором інформаційно-психологічної безпеки як у відношенні до держави і суспільства, так і окремої особистості. Інформаційне насильство поряд із економічним та політичним є системоутворюючим фактором соціального насильства. Нестабільне середовище продукує як високі ризики, так і високі шанси для держави не втратити управлінські функції. Важливим завданням є інвентаризація досягнутого, розуміння нових реалій і вироблення відповідної державної політики. Доведено, що успішне управління інформаційною безпекою в епоху турбулентності базується на чотирьох парадигмах: системна, синергетична, феноменологічна та когнітивна. Базовими елементами механізму взаємодії між владою і суспільством у даній сфері є інституційна, нормативно-правова та практична складові. Від повноцінного використання всіх можливостей і ресурсів суспільства залежить ефективність функціонування всієї системи інформаційної безпеки держави. Характер інформаційних потреб суб'єктів національної безпеки визначає зміст інформаційного забезпечення національної Політика інформаційної безпеки повинна бути орієнтована на забезпечення гарантій інформаційного суверенітету України та інформаційної безпеки всіх суб'єктів сфери інформатизації, бо інформаційне забезпечення національної безпеки являє собою процес задоволення інформаційних потреб

суб'єктів національної безпеки.

Зазначено, що турбулентність зачіпає всі сфери людської життєдіяльності, у тому числі й інформаційну, де інформаційне середовище представляє собою сукупність інформації, інформаційної інфраструктури, соціально-економічних і культурних регуляторів інформаційних процесів. Знаходячись у ІС, суб'єкт інформаційних відносин піддається різним впливам, серед яких: 1) той, що активізує діяльність суб'єкта за рахунок наявності достатньої кількості інформації необхідної якості, тобто високого ступеня задоволення інформаційної потреби; 2) той, що гальмує надмірною кількістю «інформаційних шумів» і низьким рівнем задоволення інформаційної потреби; 3) нейтральний, що не надає суттєвого впливу на діяльність суб'єкта. Конструктивні та деструктивні впливи ІС визначаються рядом властивостей і характеристик, що власне і відображають закономірності його розвитку і функціонування. Першою важливою особливістю, на яку потрібно звернути увагу, є те, що ІС притаманне постійне і стрімке розширення. Наступною важливою рисою ІС є складність і неоднозначність. І нарешті, основною характеристикою ІС є «турбулентність» – невпорядкований рух, якому характерна швидка зміна темпів процесів, що відбуваються. Турбулентність ІС означає, що зміни в ньому відбуваються з високим ступенем невизначеності й непередбачуваності. У такому стані не можна однозначно визначити характер впливу ІС – чи є сприйнята інформація корисною, нейтральною або шкідливою.

До факторів інформаційного середовища, здатних впливати на психологічну безпеку соціуму слід віднести якісну та кількісну характеристику інформації (обсяг, справжність, кількість та інше), відповідність характеристик інформації параметрам реципієнтів та установкам навколишнього середовища, наявність в сучасних інформаційних технологіях специфічних елементів, що змінюють психічний стан людини, наявність в інформаційних потоках вдосконалених фізичних носіїв інформації, які впливають безпосередньо на фізіологічні носії. Однак, інформаційне середовище не єдине джерело ризиків для суспільства, а й сама особистість може бути джерелом формування факторів інформаційно-психологічного ризику, серед

яких можна виділити: незрілість і нездатність до фільтрації одержуваної інформації, особистісний конформізм, схильність до маніпулятивних дій ззовні, масове зараження ідеями, функціональні зміни психіки, психоемоційний стрес, фрустрацію, тривожність. Із метою збереження інформаційно-психологічної безпеки людини треба забезпечити постійний контроль і аналіз усіх джерел підвищеного інформаційного ризику, завчасне прогнозування процесів їхнього прояву та оперативне відпрацювання адекватних контрзаходів для відвернення чи мінімізації небажаних наслідків.

При дослідженні шляхів подолання турбулентності крізь призму властивостей особистості, сформовано поняття «інформаційно-психологічна турбулентність» – нестабільний стан психіки людини, викликаний інформаційним впливом, що виявляється в раптових припливах гніву, печалі або відчаю, відчутті тривоги, роздратування, страху чи смутку. У такому стані особистість неадекватно оцінює навколишнє оточення й робить нелогічні вчинки.

Інформаційне насильство поряд з економічним та політичним є системоутворюючим фактором соціального насильства. На основі аксіологічного підходу пропонується авторська модель забезпечення національної безпеки в разі об'єктивізації небезпеки збитку у вигляді насильства, що враховує наступні конструкти: превенція; збереження, захищеність, нарощування національних цінностей; усунення збитку, завданого насильством; пост\превенційні організаційно-правові заходи для мінімізації можливого збитку, завданого насильством.

Особливого значення в турбулентному суспільстві набуває управління інформаційною безпекою, адже деструктивні явища в цьому аспекті можуть призвести до економічних, соціально-політичних і техногенних зрушень, аж до підриву належного функціонування держави. Тому важливо визначити головні державні управлінські підходи до забезпечення інформаційної безпеки з точки зору констатації турбулентного стану сучасного суспільства.

В умовах же соціальної турбулентності потрібні нові підходи, одним із

яких може стати концепт гетерогенності. У цьому випадку акцент в управлінні інформаційною безпекою повинен бути зроблений на мікрорівні, тобто на безпосередніх практиках взаємодії, які враховують локальну специфіку й особливості. Держава має зменшити монополію на управління інформаційною безпекою та делегувати більш широкі повноваження місцевому самоуправлінню, суспільним та громадським інститутам, які є більш динамічними в розрахунку-вимірі ризиків і управлінні ними.

РОЗДІЛ 3 ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ДИТИНИ

3.1 Інформаційні ризики безпеки дитини в турбулентному інформаційному середовищі

Сучасний темп науки і техніки виступає швидкоплинним прогресом у використанні новітніх розробок, технологій, можливостей, чим полегшує життя кожної людини на плані, але поряд із цим виникають різноманітні загрози і ризики, що особливо небезпечні для особистісного становлення найменш захищеної категорії суспільства – дітей.

Розглядаючи власно поняття ризик, то його можна визначити форму деяких подій, явищ і процесів, наслідки яких можуть мати несприятливий вплив на різні аспекти стану людського життя (у тому числі й на інформаційну безпеку). Таке тлумачення має і поняття «загроза». Різниця полягає в тому, що загроза – це вірогідний шанс завдання шкоди, а ризик окреслює, вимірює і оцінює, цю загрозу, формує прогноз для конкретного випадку щодо можливості виникнення певної шкоди. У той же час, загроза - це явище, що має пасивну сутність і при певних умовах може перейти у активну дію, мати і нести впливовість на інші об'єкти чи суб'єкти. Небезпека виступає це конкретним проявом загрози, що формується під впливом і несе деструктивність для оточення чи людей.

Можна стверджувати, що рівень загрози і її трансформація у небезпеку відповідає рівню ризика, яка визначається силою впливу на особистість. Тобто рівень ризику, що був прийнятий, як негативний вплив зовнішніх і внутрішніх факторів навколишнього середовища розглядається як загроза особистості. Під час встановлення надвисокого рівня ризику (критичний рівень) переходить у небезпеку.

Викладені сентенції дозволяють трактувати інформаційні ризики безпеки, що оточують дитину в інформаційному середовищі турбулентного часу як

сукупність умов, факторів та явищ, під дією яких можливе порушення змістовності інформаційної безпеки дитини, її психологічної атмосфери або розвиток небезпеки актуальних інтересів.

В.М. Фурашев відмічає, що інформаційна загроза – це явище, що одномоментно є внутрішнім чи зовнішнім інформаційним впливом, що формує небезпеку зміни напрямку, темпів прогресивного розвитку індивідуумів чи суспільних утворень і поряд з цим створює небезпеку для останніх, зокрема стати жертвою негативного інформаційного впливу [408].

Під негативним впливом стосовно дитини слід розуміти «таку дію інформації або дію за допомогою інформації з використанням спеціальних засобів і технологій, яка завдає шкоди фізичному чи психічному здоров'ю дитини або спонукає її до девіантної поведінки» [330]. Поряд із поняттям «інформаційний вплив» використовується й «інформаційно-психологічний вплив», оскільки він пов'язаний із втручанням у внутрішній психологічний та психічний стан дитини через її свідомість та підсвідомість, із використанням інформаційних технологій, що призводить до негативних і деструктивних наслідків для дитячої психіки.

Психіка дитини є достатньо вразливою до інформаційних впливів. Так як дитяча психіка характеризується не сформованістю головних психічних структур і функцій, що забезпечують адекватну переробку інформації і захист особистості психологічного спрямування. Спираючись на соціальні контексти розвитку, внутрішню позицію дитини і її ставлення до світу, інформаційна безпека дитини (ІБД) повинна враховувати два аспекти: захист від негативного впливу інформаційного середовища й розвиток умов, що забезпечують позитивну соціалізацію та індивідуалізацію дитини [265]. Тобто, *інформаційна безпека дитини – це захищеність від негативного впливу інформаційного середовища на здоров'я, психічний, духовний, моральний розвиток; створення умов для позитивної соціалізації особистості, оптимального особистісного розвитку, збереження соматичного, психічного та психологічного здоров'я і благополуччя, формування позитивного світосприйняття.*

У своїх працях Топчій О.В. пропонує поняття «інформаційна безпека дитини» розмежувати між поняттям стосовно малолітніх і поняттям – для неповнолітніх [390]. Можна погодитись із такою думкою, якщо розглядати малолітніх і неповнолітніх у якості відособлених учасників інформаційний та правових відносин. Топчій О.В. аргументує це, насамперед, тим, що молода людина, яка вже увійшла у нову соціальну категорію, а поряд з цим ще не отримала повну дієздатність та має специфічні вікові, фізіологічні, соціально-поведінкові, психологічні, особливості.

Також слід зупинитися на тому, що процес сучасної правової соціалізації, у тому числі і кіберсоціалізація, що супроводжуються ментальним протиборством в аксіологічній системі координат, і стає випробуванням на вірність обраних ідеологем, а то й суттєвим послабленням морального «імунітету» під впливом медійної асфери [390]. Надзвичайне раннє використання гаджетів, а поряд з цим, недосконалі інформаційні знання провокують дітей і підлітків для скоєння перших правопорушень у інформаційному просторі, наслідками яких стають зміни ідентифікації особи, формування джерел інформаційних загроз, пастки для потенційних жертв, якими, часто стоять самі ж користувачі цієї вікової групи.

У цьому руслі Н.В. Ортинська підкреслює: «існують розбіжності у відносинах, у які неповнолітні можуть вступати самостійно нарівні з дорослими суб'єктами права, та особливими відносинами, які не визнають неповнолітнього повноцінним суб'єктом права» [254].

Топчій О.В. пропонує під інформаційною безпекою неповнолітніх розуміти захищеність (як ціль, стан, процес і результат) особи, яка знаходиться на етапі своєї соціалізації й неповної дієздатності, від негативного впливу інформаційного середовища на основі системного застосування науково обґрунтованого комплексу адміністративно-правових, організаційно-управлінських, технологічних і психолого-педагогічних засобів із

метою забезпечення її права на інформацію та сприяння безперешкодному розвитку й самореалізації особистості [390].

Порівнюючи це визначення з вищенаведеним щодо дитини, можемо побачити їх суттєву схожість, окрім доповнення «на основі застосування...».

В обох дефініціях можна помітити особливості, що диференціюють дитину (неповнолітнього) від абстрагованої особистості в інформаційній безпеці, так як вона ще знаходиться на етапі формування відносно власної соціалізації та не набула повноцінної дієздатності. Поряд із цим, підкреслюється сприйнятливість молодшої особи й актуальність щодо організації інформаційної захищеності, як з боку держави, так і з боку суспільства. Масове перебування дітей і підлітків у інформаційному просторі, зокрема довготривале знаходження у соціальних мережах, використанні ігрових додатків, загальному пошуковому Інтернет-просторі все це може формувати ризики рівня національної безпеки держави.

О.Г. Радзівська розділяє ризики та загрози для дитини на індивідуальні та суспільні [328]. Індивідуальні – це такі ризики й загрози, що викликані інформаційними впливами, направленими на індивідуальну свідомість та підсвідомість дитини, які можуть призводити до деструктивних наслідків, негативно впливати на формування особистості, її фізичне, психічне чи моральне здоров'я та викликати девіантну поведінку. Суспільні – це такі ризики й загрози, що викликані інформаційними впливами, спрямованими на суспільну свідомість, які можуть призвести до дисбалансу в суспільних відносинах, порушити суспільні норми та викликати девіантну поведінку дитини в соціумі через дію деструктивного інформаційного впливу на її індивідуальну свідомість, що призводить до розвитку помилкового (спотвореного) світогляду, хибних морально-етичних та загальнолюдських цінностей і порушення її комунікативних компетенцій.

Встановлення загроз в ІС має свої труднощі через ряд причин та складнощів, серед яких:

- заподіяння шкоди відбувається в ментальному просторі;

- встановити ступінь заподіяної шкоди є майже нереальним;
- ступінь отриманої шкоди прямопропорційний актуальному психоемоційному стану індивіда і його індивідуальним психофізичним і психологічним особливостям;
- усвідомлення наслідків заподіяння шкоди відтерміновано в часі;
- встановлення певної категорії загроз стає можливим лише у межах постфактум, після визначення наслідків діяння;
- відсутній єдиний набір інструментарію щодо діагностування, оцінки і попередження загроз, лише опосередковані методи комплексного (системного) аналізу психофізичного, психологічного, економіко-політичного, соціального, інформаційного та технічного чинників.

Великі обсяги інформації, що циркулюють в ІС, змінюють як саму особистість, так і сутність суспільних відносин. Щодо дитини, то вона є не здатна зосередити свою увагу на конкретному об'єкті чи тематичному контенті. Наслідком останнього стає виснаження (психофізіологічного, інтелектуально-когнітивного характеру), стомлюваність та зміни емоційного стану (збудження (разгальмованість) чи загальмованість). Недостаність потрібного рівня концентрації уваги на фоні мозаїчного (кліпового) потоку інформації інноваційними засобами трансляції (телебачення, Інтернет) призводить до поверхневого її сприйняття, і це може призвести до зниження інтелектуального рівня дитини, порушення ментальних функцій (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, застосування отриманих даних, матеріалів, інформації). У протидії негативному інформаційному впливу звичайні профілактичні вміння можуть мати недостатню ефективність, зокрема під час усвідомленого (спеціального) маніпулювання на дитячу свідомість.

ІС не завжди пропонує істинні цінності, а підміняє їх на систему символів та ілюзорних норм. Прикладом такої підміни понять є реклама, особливо – політична, де істина підміняється чарівним образом, створюється ілюзія позитиву та приховується інший його бік. Через відсутність аналітичної фільтрації дитиною подібні образи сприймаються як цілком правдиві, що

закладаються у її світосприйнятті і у по дальшому формує систему поглядів та цінностей, і як наслідок, стають еталонами. Подібні явища призводять до суттєвих змін свідомості дитини, видозмін її світосприйняття та основних цінностей. Дитина з видозміненою свідомістю, вступаючи в суспільні взаємовідносини, змінюватиме й саме суспільство.

Другий фактор суттєвих загроз для формування особистості в дитини, є *медіанасилля*, яке впливає на свідомість та підсвідомість дитини. Беззаперечним є й той факт, що збільшення агресії на екрані провокує підвищення агресивної поведінки дитини в реальному житті, а відтак – збільшення агресії у суспільстві [35]. Слід також звернути увагу й на агресивні комп'ютерні ігри, що становлять загрозу не лише психологічному, але й фізичному здоров'ю дитини та викликають залежність. Діти, які довготривало знаходяться у віртуальному просторі агресивних комп'ютерних ігор, часто не в повну міру усвідомлюють нереальність подій гри і, тобто, начебто, зтираються межі між реальністю і віртуальністю. Діти, перебуваючи у стресовій ситуації під дією психологічного напруження, можуть переносити отримані знання і навички в ситуації реального життя. Представлені в іграх заохочення, призи й подарунки, які отримуються після виконання поставлених завдань, наприклад убивства, у дитини створюється хибне враження, що насилля – це добре. Це радикально змінює уявлення про основні загальносуспільні моральні цінності [214].

Найбільш небезпечним, на наш погляд, є негативним є вплив соціальних мереж. У визначенні інформаційної безпеки дитини було виділено однією зі складових створення умов інформаційного середовища для позитивної соціалізації та індивідуалізації особистості.

Відомо, що соціалізація особистості є складним і багаторівневим процесом, що відбувається впродовж усієї життєдіяльності людини, при цьому традиційні форми соціалізації включають два види – первинну і вторинну. Первинна соціалізація проходить в межах родинних зв'язків, тобто відбувається вона з дитинства, вторинна – у рамках соціальних інститутів і загальних

соціальних контактів поза межами безпосереднього життєвого середовища людини [370]. І саме соціальні мережі все більше впливають на вторинну соціалізацію людини. Під впливом, так би мовити, мережевого суспільства відбуваються зміни стилю і способу життя, звички, зокрема змінюються звичні канали отримання інформації, форма отримання, переробки, відображення і застосування інформації, структура міжособистісних взаємин, характер дозвілля, прогресивно формується вироблення нових (модернізованих) моделей взаємодії з навколишнім середовищем і оточуючими людьми. Також, усе це впливає на процес особистісного становлення дитини, її соціалізацію. Більш того, Інтернет вступає активним представником вторинної соціалізації і є конкурентом інститутів, що реалізують первинну соціалізацію. Такі зміни відбуваються через динамізм сучасного життя, бурхливе примноження криз традиційних інститутів і системи цінностей.

Головний постулат діяльності людини – це задоволення власних потреб. Спеціально проведені дослідження надали змогу встановити певне коло потреб з якими стикаються підлітки, у задоволенні яких, вони застосовують соціальні мережі та Інтернет, а саме [50]:

- потреба в самостійності, тобто бути, в першу чергу, незалежним від батьків);
- потреба в самореалізації та визнанні, звичайно дитині підліткового віку потрібно бути особливими, неповторним, мати прихильність оточуючих;
- потреба в пізнанні та визнанні, тобто бути частиною референтної групи;
- потреба в спілкуванні, мати приналежність до групи за інтересами, перше кохання, стосунки з протилежною статтю, адже підлітковий період – це час, коли людина прагне знайти людей які розуміють та поділяють інтереси і погляди;
- потреба у володінні, зокрема володінні інформацією, тобто знати про події, що відбуваються навколо;
- пізнавальна потреба, отримати нові знання задля досягнення визнання з боку однолітків і досягти самореалізації;

Дослідження доводять, що використання соціальних мереж підлітками, у останніх виникає відчуття повноцінного контролю і володіння ситуацією, що задовольняє потребу в безпеці, як однієї з основних потреб людини [50].

Отже, соціальні мережі надають можливість підліткам проявити власну індивідуальність і оригінальність. І ураховуючи нестандартність підходу, перетворення особистості відбувається завдяки комп'ютерним технологіям.

Дані статистики за 2018 рік показують [367, 495, 484]:

- 95% дітей віком від 13 до 18 років мають постійний доступ до смартфонів, і 45% із них говорять, що знаходяться онлайн «практично завжди»;
- 88% підлітків спостерігали в соцмережах, як хтось був злим або жорстоким по відношенню до іншої людини;
- 67% підлітків знають, як приховати від батьків те, чим вони займаються в соцмережах;
- 66% дорослих користувачів Facebook не мають поняття, як користуватися налаштуваннями конфіденційності;
- 55% батьків, які мають дітей 12 років і молодше, відповіли, що їхні діти вже зареєстровані в Facebook. Крім того, 76 % із них самі надали допомогу дітям у цьому питанні;
- 41% підлітків у соцмережах уже мали досвід негативного змісту;
- 29% дітей спілкувалися в соціальних мережах із незнайомими людьми;
- 29% сексуальних злочинів мають передісторію в соціальних мережах;
- 22% підлітків заходять до улюблених соцмереж не менше 10 разів на день;
- 25% зіткнулися в реальному житті з проблемами через те, що написали у своїх постах, у 6% це викликало труднощі в школі;
- 22% підлітків утратили друзів через свої дії у соцмережах,
- тільки 10% дорослих розмовляли "по душам" зі своїми дітьми 10 років і менше про безпечну поведінку в соціальних мережах.

Безперечно, використання соцмереж, як джерела нової інформації, інструмента самовираження, спілкування, має певні плюси. Але якщо дорослі,

можуть фільтрувати інформацію, то з дітьми зовсім інша історія. Їхня психіка не «загартована». Поспілкувавшись у соцмережах, діти можуть відчувати себе емоційно вигорілими, відчувати депресію. Крім того, спілкуючись здебільшого через месенджери, а не обличчям до обличчя, діти не можуть навчитися диференціювати емоції тих з ким вони спілкуються і не відчують мову тіла, не розуміють вираз обличчя й інтонації, тобто вони втрачають невербальну частину інформації.

Формування більш слабких соціальних навичок спілкування не єдина небезпека, яка може спіткати на дитину в соціальних мережах.

Спам, віруси, фішинг. Небажані реклами послання рекламного характеру з підозрілими посиланнями можуть з'являтися як в коментарях, так і в особистих повідомленнях. Причому, в адресанта часто висвітлюються знайомі профілі: спамери зламують чужі акаунти, щоб робити масові розсилки друзям їхніх власників. Часто спамери практикують недійсні акаунти реальних людей і вони копіюють уже існуючу інформацію задля того, щоб викликати довіру, а потім виконати свою місію – закидати непотрібною інформацією, заманити на свій сайт або спонукати скачати документ. Поширені види спаму:

- реклама будь-яких товарів або послуг;
- повідомлення про виграш у лотерею або отримання спадщини;
- листи щастя або нещастя;
- прохання підтвердити особові дані;
- привабливі пропозиції грошового заробітку;
- відповісти грошей позик або надати фінансову допомогу.

Тролі. Так називають тих, хто залишає коментарі чи повідомлення з певною метою, а саме «посіяти» конфлікт або викликати неординарну емоційну реакцію (щоб людина проявила злість або гнів). Тому характер і зміст подібних висловлювань завжди недоброзичлива, це цілком може бути «чорний» жарт про маму, негативні оцінки творчості дитини або її зовнішності, перебріхування фактів і т.ін. Зазвичай коментарі тролів жодним чином не пов'язані з контентом, під яким їх написали. Такі повідомлення рідко «лайкають» (постять) і

залишають коментарі від свого особистого імені. Головна привілеція тролів – анонімність, а значить, однією з причин тролінгу стає ідея висловити те, що дитина не змогла б висловити знайомому безпосередньо. Це може бути давня образа або постійні образи з боку знайомого з реального життя, що мешкає у дворі або навчається разом у школі. Друга причина розвитку тролінгу може полягати в тому, що діти віком 12-17 років тільки починають усвідомлювати свої соціальні ролі, і нехай не завжди їхній вибір можна назвати раціональним, тролінг у мережі здається їм нешкідливим (на рівні «приколу» або «Пранк»).

Хейтери. Хейтерами називають у соцмережах тих, хто всіляко намагається нівелювати заслуги успішних людей. Чужі невдачі радують хейтера більше, ніж власний успіх. Принижуючи інших, вони самостверджуються. Серед причин, чому користувачі стають хейтерами, часто називають такі:

- їх засмучує, що в іншій дитини є те, чого немає в них;
- вони вважають, що дитина не гідна популярності й слави, яку має;
- у минулому в них з цією дитиною був конфлікт або, навпаки, дружні відносини, які погано закінчилися;
- вони обурюються, мають злість;
- їм не вистачає достатньої любові та уваги.

Кібербулінг. Кібербулінг є характерним для осіб вікової категорії 12-17 років, саме вони найчастіше використовують Інтернет для залякування, переслідування, погроз або приниження своїх однолітків. Ознаки кібербулінгу:

- в особистих повідомленнях у соцмережах безліч загроз від одного або кількох людей за достатньо малий проміжок часу;
- дитина отримує повідомлення у соціальних мережах, що на неї поскаржилися за неприпустиму поведінку одночасно скарги надходять від декілька людей задля того, щоб дитина була вигнанцем навіть у соцмережах);
- її відзначають у коментарях, постах з принизливим контентом (негативні фотографії, відео, образливі жарти, нецензурні хештеги);

- в акаунта дитини з'являється прототип, який веде агресивну діяльність відносно інших користувачів, тим самим порушується імідж дитини;
- у соцмережах поширюється контент, який висміює дитину, його зовнішній вигляд або поведінку.

Групи смерті. Це такі онлайн квести в соціальних мережах, із якими пов'язують кілька смертей підлітків 15-16 років в Україні та Росії (синій кит, Момо і т.ін.). Дітям пропонують виконувати різні завдання – від цілком «невинних» (типу підйом о 4.20 ранку або перегляд фільмів-жахів) і до таких радикальних, як нанесення собі каліцтв і самогубство.

Підводячи підсумки, слід наголосити на таку особливість. Діти дуже безпечні щодо інформації про членів сім'ї, відпочинок, видання персональних даних, ведення розмов та листування з незнайомцями. Подібні речі створюють умови для застосовування соціальних мереж із метою злочина та правопорушень. Поряд з цим, персональні сторінки (акаунти) будь-якого користувача містять різні статистичні дані перебування користувача в мережі: дату, час, тривалість, адреси, використані при підключенні комп'ютера та ін. Таким чином, кожен акаунт – це сховище персональних даних і повний архів листування. Більшість користувачів навіть не здогадуються про те, наскільки широкому колу осіб конфіденційна інформація може стати відомою, не усвідомлюють реальну й потенційну небезпеку можливого протиправного використання відповідним чином аналітично обробленої їхньої персональної інформації щодо фактично всіх сфер їхнього особистого життя.

Немає сумнівів у тому, що дитина, будучи активним учасником суспільних відносин в інформаційній сфері, є найбільш незахищеним їх суб'єктом у силу вікового онтогенезу та підвищеної інформаційної вразливості, тому вона потребує особливого захисту з боку держави.

3.2 Міжнародні нормативно-правові документи щодо забезпечення інформаційної безпеки дитини

3.2.1. Базові стандарти

Інформаційна безпека дітей є предметом регулювання великої кількості міжнародних актів. При цьому під час вирішення протиріч між забезпеченням прав і свобод дорослих осіб та захистом прав і законних інтересів дітей, пов'язаних із забезпеченням їхнього здоров'я та розвитку, використовуються наступні принципи:

- допустимість обмеження законом свободи слова, масової інформації та художньої творчості з метою поваги прав і репутації інших осіб, охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я і моральності населення;

- реалізація диференційованого підходу в законодавчому забезпеченні прав і свобод дорослих і неповнолітніх, який передбачає введення більш жорстких стандартів захисту прав дітей, у порівнянні із захистом прав дорослих;

- пріоритетність прав та інтересів дітей, їхньої моральності, здоров'я, фізичного, розумового, духовного й соціального розвитку, забезпечення державою особливого їхнього захисту як найбільш вразливої групи.

Міжнародні стандарти інформаційної безпеки дітей, у першу чергу, передбачають:

- розробку й закріплення спеціальних заходів протидії демонстрації невмотивованого насильства, поширення матеріалів, що містять зображення жорстокості, порнографії та інші небезпечні для молоді види інформації у формі електронних ЗМІ, відеозаписів та ін.;

- виключення показу дітей і особистих відносин у формі, що принижує гідність;

- припинення й попередження будь-якого зловживання зображенням або голосом дитини в еротичних цілях.

Базовим міжнародним актом у сфері прав людини є «Загальна декларація прав людини», прийнята 10 грудня 1948 року Генеральною Асамблеєю ООН [52]. У числі основних прав людини в ній закріплені:

– право на свободу думки, совісті й релігії, включаючи свободу змінювати свою релігію або переконання і свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і спільно з іншими, публічним або приватним порядком у навчанні, богослужінні і виконанні релігійних та ритуальних обрядів (ст. 18);

– право на свободу переконань і на вільне їх виявлення, включаючи свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань та свободу шукати, одержувати й поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами незалежно від державних кордонів (ст. 19).

Разом із тим, закріплюючи зазначені права, Декларація передбачає допустимість їх обмеження: «При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання й поваги прав і свобод інших та задоволення справедливих вимог моралі, громадського порядку й загального добробуту в демократичному суспільстві» (ст. 29).

У сфері правового забезпечення захисту прав людини особлива увага приділяється стандартам у галузі прав дитини, оскільки діти є пріоритетним об'єктом захисту від негативного інформаційно-психологічного впливу. Базовим універсальним документом у цьому відношенні є «Конвенція ООН про права дитини» від 20 листопада 1989 г. [161], спрямована на забезпечення інтересів дитини й обов'язки держав «забезпечити дитині такий захист і піклування, які необхідні для її благополуччя, беручи до уваги права й обов'язки її батьків, опікунів або інших осіб, котрі відповідають за неї за законом», для виконання якої вони «вживають усіх відповідних законодавчих і адміністративних заходів» (ст. 3).

Стаття 12 Конвенції зобов'язує держави забезпечити дитині, здатній сформулювати власні погляди, право вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, що торкаються дитини, причому поглядам дитини приділяється належна увага згідно з її віком і зрілістю.

У статті 13 гарантується право дитини на свободу вираження своєї думки, що включає право на свободу шукати, одержувати й передавати інформацію та ідеї будь-якого роду, незалежно від кордонів, в усній, письмовій чи друкованій формі, у формі творів мистецтва чи за допомогою інших засобів за вибором дитини.

Конвенція також закріплює право дитини на свободу думки, совісті й релігії (ст. 14). При цьому обумовлюється, що «держави-учасниці поважають права та обов'язки батьків і у відповідних випадках законних опікунів керувати дитиною у здійсненні її права методом, що відповідає здібностям дитини». Документ закріплює також ряд принципів, що стосується захисту дітей від ряду кримінальних загроз (ст.19), а також гарантує право дитини на захист від економічної експлуатації (ст. 32), а також від будь-яких інших форм експлуатації (ст. 36).

Особлива увага приділяється захисту дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення. Із цією метою держави-учасники, зокрема, уживають на національному, двосторонньому та багатосторонньому рівнях усіх необхідних заходів для запобігання: а) схилення або примусу дитини до будь-якої незаконної сексуальної діяльності; б) використання з метою експлуатації дітей у проституції або в іншій незаконній сексуальній практиці; в) використання із метою експлуатації дітей у порнографії та порнографічних матеріалах (ст. 34).

Важливе значення в контексті проблеми інформаційної безпеки дітей має стаття 17 Конвенції, у якій мова йде про роль ЗМІ у взаємодії з дітьми. Згідно з цією статтею, «держави-учасниці визнають важливу роль засобів масової інформації і забезпечують, щоб дитина мала доступ до інформації і матеріалів із різних національних і міжнародних джерел, особливо до такої інформації і матеріалів, які спрямовані на сприяння соціальному, духовному й моральному благополуччю, а також здоровому фізичному й психічному розвитку дитини». Разом із тим передбачається обов'язок держав уживати заходів щодо захисту дитини від негативної інформації, що завдає шкоди її благополуччю.

Постановою Верховної Ради України № 789XII (78912) від 27 лютого 1991 Конвенція була ратифікована та набула чинності для України 27 вересня 1991 року.

2 березня 2016 р. Комітетом міністрів Ради Європи була прийнята «Стратегія Ради Європи з прав дитини (2016 – 2021 рр.)», де серед п'яти пріоритетних напрямків діяльності для гарантування прав дитини відповідно до викликів сьогодення визначено забезпечення прав дитини в цифровому середовищі [451].

У документі вказується (п.58), що Рада Європи буде заохочувати й захищати права дітей на захист від дискримінації, доступ до інформації, свободу вираження думок і участі в цифровому середовищі у співпраці з іншими зацікавленими сторонами, що діють у цій галузі. Будуть розроблятися та розповсюджуватися додатки для смартфонів і планшетів, а також інші засоби комунікації для розширення можливостей дітей, батьків і педагогів і безпечного використання потенціалу ІКТ і цифрових медіа. Спираючись на рекомендації з питань політики підтримки позитивного батьківства та інші відповідні стандарти, будуть розроблені керівні принципи щодо виховання дітей у цифрову епоху, засновані на правах дитини.

Рада Європи буде стимулювати, контролювати й підтримувати здійснення заходів, що забезпечують міцну основу для захисту дітей від потенційних ризиків для їхньої безпеки та конфіденційності в цифровому середовищі (п.59).

3.2.2. Стандарти щодо засобів масової інформації

Універсального документа щодо ЗМІ, норми якого були б юридично обов'язковими для всіх держав, не існує. Відправне значення мають уже згадані вище документи, а також «Міжнародний пакт про громадянські й політичні права», прийнятий резолюцією 2200 А (XXI) Генеральної Асамблеї від 16 грудня 1966 року [216], що гарантують право на свободу переконань і на

вільний їх вираз, включаючи свободу шукати, одержувати й поширювати інформацію та ідеї будь-якими способами та незалежно від державних кордонів. Свобода масової інформації розглядається як одна зі складових названого основного права людини безперешкодно дотримуватися своїх поглядів. У зв'язку з цим на неї поширюються норми міжнародних актів про права людини, що стосуються допустимості обмеження свободи вираження думок у певних цілях, а також містяться заборони пропаганди геноциду, апартеїду, расової дискримінації, поширення інформації, яка збуджує расову, національну чи релігійну ненависть і ворожнечу.

Останні питання більш детально відображені в «Декларації про основні принципи, що стосуються внеску засобів масової інформації у зміцнення миру й міжнародного взаєморозуміння, у розвиток прав людини й у боротьбу проти расизму й апартеїду та підбурення до війни» від 28 листопада 1978 г. [78], прийнятої Генеральною конференцією ЮНЕСКО на її двадцятій сесії. У Декларації наголошується, що ЗМІ повинні вносити важливий вклад у зміцнення миру й міжнародного взаєморозуміння і в боротьбу проти расизму, апартеїду й підбурювання до війни (ч. 1 ст. III). Для цього в документі регламентовані позитивні заходи, яких повинні вживати ЗМІ для досягнення цілей, зазначених у назві Декларації. Так, згідно з ч. 2 ст. III, «у боротьбі проти агресивних воєн, расизму, апартеїду та інших порушень прав людини, які є, поряд з іншим, породженням забобонів і невігластва, засоби інформації, поширюючи відомості про ідеали, прагнення, культуру й потреби всіх народів, сприяють ліквідації невігластва та нерозуміння між народами, усвідомлення громадянами однієї країни потреб і прагнень інших, забезпечення поваги прав і гідності всіх націй, усіх народів і всіх осіб, незалежно від раси, статі, мови, релігії чи національності, і привернення уваги до таких великих лих людства, як злидні, недоїдання і хвороби, сприяючи, таким чином, виробленню державами політики, що найбільш сприяє ослабленню міжнародної напруженості й мирному і справедливому врегулюванню міжнародних суперечок».

У рамках Ради Європи прийнято велику кількість конвенцій і декларацій, присвячених свободі масової інформації. Правовою підставою для них є стаття 10 про свободу вираження поглядів «Конвенції про захист прав людини й основних свобод» (Європейська Конвенція із прав людини, ЄКПЛ [160]).

Одним із таких документів є «Декларація про засоби масової інформації і права людини» від 23 січня 1970 г. [333], яка закріплює дві найважливіші норми:

1. Незалежність преси та інших засобів масової інформації від державного контролю повинна бути записана в законі. Будь-яке обмеження цієї незалежності допускається тільки на підставі рішення суду, а не органів виконавчої влади.

2. Не повинно бути ні прямої, ні опосередкованої цензури преси або змісту радіо– і телевізійних програм, новин або інформації, що передаються іншими засобами, наприклад хронікальних матеріалів, що демонструються в кінотеатрах. Обмеження можуть накладатися в межах, дозволених статтею 10 ЄКПЛ.

Одночасно документ закріплює ряд вимог до самих ЗМІ. Перш за все, підкреслюється, що преса й інші ЗМІ зобов'язані виконувати свої функції із почуттям відповідальності перед суспільством і окремими громадянами. Для реалізації цього передбачається ряд заходів, включаючи прийняття кодексу професійної етики для журналістів і здійснення самоконтролю самими ЗМІ, де за основу повинні бути віднесені наступні положення:

а) поширення точних і збалансованих повідомлень, виправлення неправильної інформації;

б) проведення чіткої різниці між поширюваною інформацією і коментарями;

в) недопущення поширення наклепницьких тверджень;

г) повагу права на особисте життя.

Ще одним важливим документом є «Декларація про свободу вираження поглядів та інформації» від 29 квітня 1982 г. [76]. У документі підкреслюється

важливість свободи вираження поглядів та інформації для демократії й поваги прав людини та закріплюється обов'язок держав охороняти цю свободу від порушень, а також здійснювати політику, спрямовану на підтримку якомога більшої різноманітності засобів інформації і множинності джерел інформації, допускаючи, таким чином, плюралізм ідей і думок. Декларація підтверджує такі цілі держав в області інформації та ЗМІ, як охорона права кожного на вільне вираження думки, пошук та отримання інформації незалежно від державних кордонів, відсутність цензури й будь-яких довільних контрольних механізмів або примусу по відношенню до учасників інформаційного процесу, змісту засобів інформації або при передачі або розповсюдженні інформації, існування широкої різноманітності незалежних і автономних засобів інформації, що допускають відображення різноманітності ідей і думок та ін.

Розглянуті декларації Ради Європи носять рекомендаційний характер. На відміну від них, «Європейська конвенція про транскордонне телебачення» від 5 травня 1989 г. [162] є обов'язковою для виконання. Конвенція ставить за обов'язок телемовника здійснення контролю за тим, щоб програми в цілому, їх уявлення і зміст забезпечували повагу до гідності людської особи та основні права інших людей. Зокрема, вони не повинні: а) бути непристойними і, особливо, містити порнографію; б) неправомірно пропагувати насильство. Усі програми, які можуть завдати шкоди фізичному, психічному чи моральному розвитку дітей та підлітків, не повинні транслюватися в той період часу, коли вони можуть їх дивитися (ст. 7). Відповідно до даної Конвенції реклама, адресована дітям або виконана з їх використанням, не повинна завдавати шкоди їхнім інтересам і зобов'язана враховувати їхню особливу сприйнятливність (ст. 11).

У рамках політики Європейського Союзу в цій сфері в якості основного використовується таке джерело права, як *директиви*, у яких указано цілі й результати, що підлягають досягнення, при наданні національним властям права самим визначати механізм їх виконання. Крім того, у даній сфері прийнято ряд рекомендацій ЄС, які мають значення керівних орієнтирів для

національних органів влади. Основою для прийняття даних актів виступає стаття 3 «Договору про Європейський Союз» (за редакцією Лісабонського договору від 13 грудня 2007 року) [91], яка проголошує захист прав дітей у якості однієї з цілей діяльності ЄС.

Основним документом ЄС у сфері мас-медіа тривалий час була Директива Ради ЄС 89/552 / ЕЕС від 3 жовтня 1989 року, відома як Директива «Телебачення без кордонів» (Television without Frontiers Directive) [88]. У даному акті містилася спеціальна глава 5: «Захист неповнолітніх і громадського порядку», а також інші норми, спрямовані на захист неповнолітніх, що передбачають заборону реклами тютюнових виробів (ст. 13), обмеження на рекламу алкогольних напоїв (ст. 15); вимогу про неприпустимість заподіяння рекламою фізичного або морального збитку неповнолітнім (ст. 16).

У 2007 році прийнята Директива 2007/65 / ЕС28, що вносить поправки до Директиви «Телебачення без кордонів» і трансформує її в Директиву про аудіовізуальні медіа послуги (Audiovisual Media Services Directive). 10 березня 2010 р. прийнята кодифікована версія даної директиви [87]. У новій редакції документ поширив свою дію на аудіовізуальні послуги, що надаються провайдером для перегляду програм за вибором глядача (on-demand). У ньому частково збережені колишні й закріплений ряд нових норм, що стосуються захисту неповнолітніх. Так, ст. 9 Директиви закріпила норму, згідно з якою держави-учасниці гарантують, що аудіовізуальні комерційні комунікації не завдаватимуть фізичної й моральної шкоди неповнолітнім. Тому вони не будуть безпосередньо пропонувати неповнолітнім придбати товар або скористатися послугою, використовуючи їхню недосвідченість або довірливість, безпосередньо підбурювати їх умовляти своїх батьків або інших осіб придбати рекламовані товари або послуги, використовувати особливу довіру неповнолітніх до батьків, учителів або інших осіб, або невинувато зображувати неповнолітніх у небезпечних ситуаціях.

Директива зберегла спеціальну главу про захист неповнолітніх у телевізійному мовленні, оновивши її зміст порівняно з попередньою Директивою і представивши її в такій редакції (ст.27):

1. Держави-учасниці будуть дотримуватись відповідних заходів для забезпечення того, щоб передачі телемовників, які перебувають під їхньою юрисдикцією, не включали програми, що можуть завдати серйозної шкоди фізичному, духовному й моральному розвитку неповнолітніх, зокрема програми, що містять порнографію або невинувдане насильство.

2. Заходи, передбачені в пункті 1 цієї статті, повинні також поширюватися на інші програми, які можуть порушити фізичний, духовний та моральний розвиток неповнолітніх, за винятком тих випадків, коли за допомогою вибору часу трансляції або застосування спеціальних технічних засобів, що виключають можливість перегляду або прослуховування неповнолітніми таких передач.

3. Крім того, коли такі програми транслуються в некодованій формі, Держави-учасники повинні гарантувати, що їм буде передувати звукове попередження або наявність візуального попередження протягом усієї трансляції».

3.2.3. Стандарти щодо мережі Інтернет

Незважаючи на актуальність проблеми, що стосується забезпечення інформаційної безпеки дітей у мережі Інтернет, суспільні відносини в цій сфері ще не отримали комплексного правового регулювання ні на загальному, ні на регіональному рівнях. Тут домінують переважно політико-декларативні документи, тоді як міжнародних договорів із жорсткими юридичними зобов'язаннями практично немає.

Одним із найбільш відомих документів є «Окінавська Хартія глобального інформаційного суспільства» від 22 липня 2000 [250]. У документі в частині безпеки підкреслюється, що зусилля міжнародного співтовариства,

спрямовані на розвиток глобального інформаційного суспільства, повинні супроводжуватися «узгодженими діями щодо створення безпечного і вільного від злочинності кіберпростору» (ст. 8).

За підсумками Всесвітньої зустрічі на вищому рівні з питань інформаційного суспільства в Женеві була прийнята Декларація принципів «Побудова інформаційного суспільства – глобальне завдання в новому тисячолітті» від 12 грудня 2003 [79], що представляє собою досить об'ємний і комплексний документ. Поряд із іншими аспектами в ньому приділено увагу питанням довіри і безпеки при використанні ІКТ. У якості основного напрямку вирішення цих завдань називається формування, розвиток і впровадження глобальної культури кібербезпеки (ст. 35). Женевська декларація приділяє увагу й етичним аспектам інформаційного суспільства (розділ 10). У ній визнається значимість етичних норм, що повинні сприяти справедливості, а також підтримувати гідність і цінність людської особистості. Для цього всі учасники інформаційного суспільства повинні «робити відповідні дії і приймати встановлені законодавством заходи щодо запобігання неналежного використання ІКТ, такого як незаконні та інші дії на ґрунті расизму, расової дискримінації, ксенофобії і пов'язані з ними прояви нетерпимості, ненависті, насильства, усі форми жорстокого поводження з дітьми, включаючи педофілію й дитячу порнографію, а також торгівля людьми та їх експлуатація (ст. 59).

Більш розширені питання, які стосуються забезпечення ПБ (інформаційно-психологічна безпека) у мережі Інтернет, регламентовані в регіональних актах Ради Європи. У першу чергу відзначимо «Декларацію про свободу обміну інформацією в Інтернеті» від 28 травня 2003 р [77], прийняту Комітетом міністрів Ради Європи. В основу документа закладена концепція балансу між свободою інформації в Інтернеті та інтересами інших осіб і держави. У ньому закріплені ряд принципів в області обміну інформацією в Інтернеті, які представляють інтерес у контексті проблеми ПБ, до числа яких відносяться:

- контроль за змістом інформації в Інтернеті: держави не піддають зміст інформації в Інтернеті більшому обмеженню, ніж це стосується інших ЗМІ;

- регулювання або саморегулювання: держави повинні підтримувати регулювання або саморегулювання щодо змісту інформації, поширюваної в Інтернеті;

- відсутність державного контролю: суспільні органи влади не повинні заборонними або обмежувальними заходами перешкоджати доступу громадськості до інформації та вільному обміну інформацією в Інтернеті, незалежно від кордонів. Це не заважає встановити обмеження для захисту неповнолітніх користувачів, особливо в доступних місцях, таких як школи або бібліотеки. При дотриманні гарантій, передбачених п. 2 ст. 10 ЄКПЛ, можуть бути вжиті заходи, що зобов'язують видаляти чітко розпізнавану інформацію або блокувати доступ до неї в разі, якщо компетентні національні органи влади приймуть тимчасове або остаточне рішення про її незаконність;

- обмежена відповідальність служб надання інформації за зміст інформації в Інтернеті: держави не повинні накладати на служби надання інформації основні зобов'язання зі спостереження за змістом інформації в Інтернеті, до якої вони здійснюють доступ, передають або містять, а також за пошуком фактів чи обставин, що вказують на незаконну діяльність, так само як і відповідальність за зміст такої інформації;

- анонімність: для забезпечення захисту проти спостереження в мережі й розширення вільного обміну інформацією та думками держави повинні враховувати бажання користувачів Інтернетом не ідентифікувати свою особу. Це не заважає державам уживати заходів і співпрацювати для встановлення відповідальності за злочини, відповідно до національних законодавств, ЄКПЛ та інших міжнародних угод у галузі правосуддя та підтримки громадського порядку.

Питанням забезпечення безпеки неповнолітніх Інтернет-користувачів присвячені також інші нормативні документи Ради Європи у вигляді рекомендацій [336, 337, 480].

Що стосується Європейського Союзу, то ним були прийняті Рекомендації щодо захисту неповнолітніх та людської гідності 98/560/ ЄС від 24 вересня 1998 року та 2006/952 ЄС від 20 грудня 2006 р., які закріпили комплекс заходів, спрямованих на захист дітей від деструктивної інформації у ЗМІ та мережі «Інтернет», що реалізуються державами-членами ЄС, Європейською комісією, ЗМІ та іншими суб'єктами [359]. У документах наголошується зокрема, що держави-учасники повинні заохочувати пошук і впровадження нових способів захисту неповнолітніх й інформування користувачів; протидіяти поширенню в онлайн службах незаконного контенту, такого, що принижує людську гідність; сприяти забезпеченню безпечного використання аудіовізуальних та інформаційних онлайн послуг неповнолітніми; формувати відповідальну позицію з боку виробників, посередників і користувачів аудіовізуальних та інформаційних онлайн послуг; боротися з незаконною діяльністю в мережі Інтернет, яка може завдати шкоди неповнолітнім і т.ін.

Поряд із зазначеними правовими актами в Європейському Союзі діє Програма «Безпечний Інтернет» (Safer Internet Programme), мета якої полягає в розширенні прав і захисту дітей та молодих людей в онлайн шляхом реалізації ініціатив підвищення обізнаності та боротьби з незаконним і деструктивним контентом і поведінкою [482]. В основу Програми закладено багатосторонній підхід, спрямований на внесення вкладу в підвищення безпеки Інтернету всіма зацікавленими учасниками: національними правоохоронними органами, неурядовими організаціями, ученим співтовариством і органами корпоративного саморегулювання.

Для забезпечення підтримки та безпеки дітей в Інтернеті Програма «Безпечний Інтернет» передбачає реалізацію наступних напрямків діяльності:

- фінансування цільових проєктів, спрямованих на створення безпечного онлайн-середовища для дітей і підлітків;
- підтримку Дня безпечного Інтернету;
- організацію Форуму безпечного Інтернету;
- стимулювання й підтримку корпоративного саморегулювання;

– взаємодію з іншими міжнародними організаціями.

Програма ЄС «Безпечний Інтернет» реалізується переважно через цільові проекти на національному та Європейському рівнях, спрямовані на створення безпечного онлайн-середовища для дітей і підлітків. Дані проекти вирішують завдання підвищення обізнаності, боротьби з нелегальним контентом, фільтрації й маркування контенту, підтримку бази даних з інформацією про використання новітніх технологій молоддю, а також залучення громадянського суспільства в проблематику онлайн безпеки дітей.

Вельми цікавими прикладами участі громадянського суспільства у вирішенні завдання забезпечення безпеки дітей в Інтернеті в ЄС є Європейський молодіжний комітет (European Youth Panel) і Європейський батьківський комітет (European Parents Panel). Вони являють собою дискусійні майданчики, у форматі яких формулюються диференційовані думки дітей і дорослих із проблеми безпечного використання Інтернету, які в подальшому обговорюються в ширшому форматі на «Форумі безпечного Інтернету». Крім того, Центри безпечного Інтернету, що функціонують у країнах-членах ЄС, заснували національні молодіжні комітети, які консультують їх на регулярній основі.

3.3 Державне управління інформаційною безпекою дитини

3.3.1. Дитина і інформаційне середовище

Проблема інформаційної безпеки дітей, як уже було зазначено, є надзвичайно актуальною і зумовлює вирішення комплексу питань, пов'язаних із упорядкуванням інформаційного простору України, поглибленням наукових досліджень щодо протидії шкідливому впливу ЗМІ, удосконаленням нормативно-правової бази по відношенню до суб'єктів інформаційної діяльності. Рішення даної проблеми не можна досягти без урахування гуманітарного чинника інформаційного середовища, оскільки «заборонні» функції держави сьогодні є малоефективними й нерідко стають об'єктом

критики з боку інститутів громадянського суспільства. Необхідно також урахувати зарубіжний досвід щодо вирішення зазначених питань.

Б.А. Кормич підкреслює: «Компетенція держави у сфері інформаційної безпеки обумовлюється конкуренцією між інформаційними правами особи та функціями держави та її органів з регулювання інформаційних процесів та відносин. Тому в демократичному суспільстві державне регулювання інформаційної сфери має здійснюватися виключно шляхом установлення правових норм» [166]. На його думку, «інформаційна безпека людини та суспільства базується на нормах природного права і вимірюється ступенем свободи від втручання держави та інших осіб, можливостями самореалізації та самовизначення», у той час, як інформаційна безпека держави «побудована на позитивному праві, пов'язана зі застосуванням обмежень, заборон, жорсткою регламентацією, невід'ємним елементом яких є сила державного примусу» [166].

Нами доведено, що при реалізації державної політики інформаційної безпеки на першому місці має бути метод переконання, зазначимо, що обмеження й заборони в сучасних умовах поступаються формуванню усвідомленого ставлення до норм правопорядку.

Організація ІБ дитини при одночасному дотриманні її прав і свобод, гарантованих національним та міжнародним правом, потребує ефективного функціонування в державі системи правових й організаційних заходів. Для створення ефективної системи протидії негативним інформаційним впливам на дітей та забезпечення їх ІБ потрібно чітко усвідомлювати загрози, механізми їхньої дії на свідомість дитини та наслідки, до яких може призвести їхня дія. Крім цього, у сучасних умовах України особливого значення, на думку Н.В. Ортинської, набувають правовідносини, що «виникають у разі військових конфліктів та екстремальних ситуацій, які вимагають особливої ролі державних органів в охороні життя і здоров'я неповнолітніх» [254]. Стосовно інформаційної сфери можна зазначити, що ведеться масова реалізація інформаційних операцій проти України, спрямованих на викривлення

суспільної свідомості, спотворення адекватної думки її громадян, насамперед, тих, чия правосвідомість та система цінностей ще остаточно не сформувалася. При забезпеченні ІБ неповнолітніх слід чітко розмежувати їхні категорії, обираючи особливий адміністративно-правовий інструментарій для дітей, які зростають у типових соціально-психологічних умовах або дітей певної категорії, зокрема дітей-сиріт, дітей-біженців, дітей, які опинилися в складних життєвих обставинах, із урахуванням норм міжнародного гуманітарного права.

Дитина як суб'єкт інформаційних відносин може взаємодіяти як у симплексному, так і в дуплексному режимах [329]. У першому випадку дитина отримує інформацію, не маючи зворотного зв'язку, а у другому – зворотно реагує і впливає на джерело інформації. Прикладом першого випадку є телебачення, коли дитина є пасивним отримувачем інформації. У другому – це соціальні мережі, де дитина не лише отримує інформацію, але й має можливість реагувати на неї, створюючи та розповсюджуючи власний контент. В обох випадках взаємодії між суб'єктами інформаційних відносин характерним є відповідний розподіл соціальних функцій. Для телебачення притаманні інформаційно-пізнавальна та розважальна соціальна функція, а для соціальних мереж основною соціальною функцією є комунікаційно-інформаційна.

Аналізуючи інформаційні відносини з позиції форми взаємодії між суб'єктами цілком можна стверджувати, що кожному з них будуть притаманні певні ризики та загрози, а методи протидії їм носитимуть окремий характер і потребуватимуть різних організаційно-правових заходів.

При симплексному режимі інформаційної взаємодії відповідальність за забезпечення ІБ повинна нести держава. Має працювати чітка система регулювання та контролю з її боку за дотриманням законодавчо закріплених правових норм щодо створення та обігу медійного контенту та запобігання поширення матеріалів, що можуть зашкодити психічному та фізичному здоров'ю дитини. Відповідальність за недотримання вимог чинного законодавства покладається на виробника та поширювача медійного продукту.

Функції державних інститутів також полягають у контролі за дотриманням правових норм суб'єктами інформаційних відносин.

3.3.2. Інформаційно-психологічний захист дитини

Зараз нормативно-правове регулювання у сфері ІБ дітей представлене переважно в контексті загальних прав і свобод дитини [161, 163] та в Законі України «Про основи національної безпеки України» [114]. Ці акти, декларативно торкаються зазначеної проблеми. Згідно зі статтею 52 Конституції України, «Діти рівні у своїх правах, будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом» [163]. Це положення деталізовано у п.4 ст.20 Закону України «Про охорону дитинства»: «Пропагування у ЗМІ культу насильства й жорстокості, розповсюдження порнографії та інформації, що зневажає людську гідність і завдає шкоди моральному благополуччю дитини, заборонено» [117]. Також серед положень вітчизняних законодавчих актів, що спрямовані на забезпечення ІБ дітей, є: ст. 5, 7 Закону України «Про захист суспільної моралі» [111], ст.62 Закону України «Про телебачення й радіомовлення» [123], ст.3 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» [110], ст.20, п.3 ст.22 Закону України «Про рекламу» [119]. У вказаних правових актах можна виділити наступні нормативно закріплені принципи:

1) пріоритетність прав і законних інтересів дітей, особлива увага держави до їх захисту;

2) створення державою умов обігу інформаційної продукції, яка є безпечною для життя і здоров'я дітей та забезпечує їхній повноцінний розвиток і соціалізацію;

3) пріоритетність прав дитини на охорону моральності, здоров'я та забезпечення повноцінного розвитку перед інтересами забезпечення свободи слова та масової інформації, іншими правами і свободами дорослих споживачів інформаційної продукції, а також її виробників і розповсюджувачів;

4) неприпустимість використання засобів масової інформації, інформаційно-телекомунікаційних мереж загального користування та інших засобів масової комунікації з метою пропаганди порнографії, насильства й жорстокості, наркотичних засобів і психотропних речовин, антигромадської поведінки;

5) повага до історичних і інших традицій і культурних цінностей держави і т.п.

У процесі вдосконалення сфери захисту дитини від шкідливої інформації слід враховувати вже існуючі на міжнародному рівні акти, а також досвід їхнього впровадження. Зокрема це стосується Модельного закону «Про захист дітей від інформації, що завдає шкоди їхньому здоров'ю та розвитку», прийнятого 3 грудня 2009 року на тридцять третьому пленарному засіданні Міжпарламентської Асамблеї держав-учасниць СНД [225], спрямованого на забезпечення дотримання обов'язків із забезпечення розробки належних принципів захисту дитини від інформації і матеріалів, що завдають шкоди її благополуччю», у тому числі від обороту дитячої порнографії, а також установлення необхідних обмежень прав самої дитини на свободу вираження поглядів, включаючи свободу шукати, одержувати, передавати інформацію та ідеї будь-якого роду. Закон дозволяє реалізувати в національному законодавстві держав-учасниць СНД гарантії захисту дитини від інформації, пропаганди та агітації, що завдають шкоди її здоров'ю, моральному та духовному розвитку.

У дуплексному режимі суб'єкти інформаційних відносини мають можливість здійснювати ряд дій з інформацією (створювати, передавати, приймати, трансформувати і т.ін.). У цьому випадку має бути застосована комплексна модель забезпечення ІБ дитини.

Закон України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства на 2007-2015 роки» визначає, що інформаційна безпека характеризується станом захищеності «важливих інтересів людини, суспільства, держави, при якому запобігається завдання шкоди через негативний інформаційний вплив» [116]. Спираючись на змістовну частину щодо визначення національної безпеки

в інформаційному просторі в Законі України «Про основи національної безпеки України» [114], можемо зробити висновок, що для забезпечення ІБ державі необхідно застосувати комплексну систему захисту у трьох основних напрямках (рис. 3.1).

Рис. 3.1. Напрямки система захисту інформаційної безпеки

Перший напрямок полягає у захисті інформації, інформаційних ресурсів та забезпечення надійного функціонування інформаційно-комунікаційних систем, у тому числі систем критичної інфраструктури.

Другий – забезпечення ефективної системи виявлення та протидії новітнім викликам і загрозам в інформаційному суспільстві, у тому числі й системі протидії негативним інформаційним та інформаційно-психологічним впливам на індивідуальну й колективну свідомість у суспільстві, недопущення впливу на неї через маніпулювання з інформацією;

Третій напрямок реалізується у вихованні в особи навичок та умінь із підвищення її інформаційної безпеки.

Очевидно, що зазначене повною мірою стосується дитини. Слід також відзначити те, що істотною вадою українського законодавства, на відміну від європейського, є відсутність реальних дієвих гарантій забезпечення охорони та захисту прав, свобод і законних інтересів дитини. Юридичні гарантії

забезпечення, охорони та захисту прав дитини в Україні також потребують свого законодавчого закріплення, оскільки без них права дитини в багатьох випадках будуть залишатися лише декларацією.

Стратегія Ради Європи з прав дитини (2016 – 2021 рр.) [451], спонукала Кабінет Міністрів України з метою імплементації європейських стандартів та підходів у забезпеченні прав дитини в Україні до видання 5 квітня 2017 року розпорядження № 230-р, яким було затверджено Концепцію Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року [33].

У рамках даного документу [33] серед інших засадничих принципів забезпечення прав дитини передбачено й усебічний доступ до інформації і знань, необхідних для розвитку дитини з використанням досягнень сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, відсутність дискримінації в інформаційній сфері, захист від усіх видів насильства, у тому числі й психологічного, а також створення безпечного інформаційного простору для дітей, а саме:

- забезпечення захисту персональних даних дитини та іншої конфіденційної інформації про неї, забезпечення безпеки дітей в інформаційному просторі;
- формування політики запобігання проявам радикалізму, расизму, ксенофобії та іншим формам екстремізму в дітей в умовах стрімкого розвитку інформаційних технологій;
- унесення до освітніх програм для дітей віком від 7 до 14 років та програм підвищення кваліфікації вчителів питань безпеки дітей в інформаційному просторі;
- упровадження системи соціально-педагогічної роботи з батьками з питань безпеки дітей в інформаційному просторі.

Отже, інтереси майбутнього країни та її безпеки постійно вимагають від органів державної влади України, регіонального керування, органів місцевого самоврядування, громадянського суспільства організації невідкладних заходів

для поліпшення становища дітей та їх захисту. Останнє можливе при визначенні основних напрямків державної політики в інтересах дітей і ключових механізмів її реалізації, що базуються на загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права.

Інструментом практичного вирішення багатьох питань у сфері інформаційної безпеки дитинства буде доцільна реалізація пріоритетних національних проектів «Здорова дитина» та «Якісна освіта», цільових програм, прийняття низки найважливіших законодавчих актів, спрямованих на попередження найбільш серйозних загроз здійснення прав дітей, а саме: розробка Закону «Про інформаційну безпеку дітей», у якому буде чітко визначення понять «інформаційна безпека», «інформаційна грамотність», «інформаційний імунітет», «медіаграмотність». Даний Закон визначить правові основи радикального перетворення інформаційного простору українського суспільства з урахуванням потреби формування соціального середовища, сприятливого для повноцінного психічного й морально-духовного розвитку дітей.

3.3.3. Ювенальна юстиція – основна складова інформаційної безпеки

Окремим питанням у державному управлінні інформаційною безпекою дітей і його вирішенням є ювенальна юстиція, так як на останнє покладається правове забезпечення загальної національної безпеки. Розвиток адміністративно-правового регулювання прав дитини в Україні також важливий насамперед тому, що депопуляція та негативні демографічні тенденції, зниження якості життя і можливостей дітей та молоді, що є занадто далекими від світових стандартів, а також шалена непропорційність між кількістю так званих «високоосвічених фахівців за дипломом» та катастрофічно низьким рівнем їх професійних знань, умінь і навичок, слаба нормативно-правова культура, безсистемність попередження протиправних дій серед дітей і

підлітків – все це стає підґрунтям для розвитку соціально-психологічного і економіко-політичного хаосу та знищення українського народу в цілому.

Насамперед, розглядаючи поняття ювенальна юстиція, то слід відмітити його синтез двох окремих понять, що походять із римського права: дитинство/молодість (від лат. *Juvenalis* – юний, молодий) і юстиція (від лат. *Iustitia* – справедливість, правосуддя), і в найширшому розумінні означає справедливе ставлення до дітей і молоді. У сучасній юридичній науці поняття «ювенальна юстиція» єдиного й однозначного тлумачення не має.

Дослідники виділяють принаймні два підходи до визначення ювенальної юстиції та її системи, умовно називаючи їх широким і вузьким. Перший передбачає, що ювенальна юстиція – це система всіх ланок державного механізму, органів місцевого самоврядування, які займаються проблемами сім'ї та підлітків. Другий розглядає ювенальну юстицію в рамках судової системи як можливість створення спеціалізованих судових органів у справах сім'ї та неповнолітніх, удосконалення процесуальних форм при розгляді судом справ, що стосуються молоді [317].

За онтологічним статусом ювенальна юстиція може розглядатися як винятково державна система й діяльність або як інституція громадянського суспільства, що поєднує державні та недержавні органи і форми діяльності.

Державницька модель ювенальної юстиції передбачає наявність спеціалізованого суду, який здійснює правосуддя в справах неповнолітніх, усі інші інституції – державні та громадські – виконують допоміжні функції. Альтернативою судової моделі є адміністративна модель ювенальної юстиції, яка діє, зокрема, у Шотландії, де центральне місце займають адміністративні комісії у справах про правопорушення неповнолітніх. Позасудові способи вирішення конфліктів за участі дітей є в той же час і перевагою такої системи, і її недоліком, оскільки вони не здатні врегулювати конфлікти дитини з кримінальним законом.

У скандинавських країнах поєднуються судова й адміністративна ювенальна юстиція. Зокрема, у Швеції немає окремих ювенальних судів, але в

місцевому суді працює ювенальний суддя або створюється ювенальний відділ суду для розгляду справ неповнолітніх. Провідну роль серед державних інститутів, що займаються захистом прав неповнолітніх у скандинавських країнах, грає соціальна служба, що організована за територіальним принципом і оперативно й ефективно вирішує проблеми конкретної дитини зусиллями фахівців, що працюють на території її проживання.

Цікавий досвід залучення до ювенальної юстиції інститутів громадянського суспільства має США, де існують недержавні підліткові суди, у яких дорослі мають обмежену участь. У цих судах розглядаються справи неважких первинних злочинів серед неповнолітніх, якщо особа визнає свою провину. Виправними заходами за рішенням таких судів є проходження курсу спеціальних занять для подолання наркотичної або алкогольної залежності; грошове покарання, зобов'язання взяти участь у судовому засіданні підліткового суду як присяжний і т.п.. Подібні заходи мають нерепресивний характер і значний виховний потенціал.

У багатьох державах, наприклад, у Нідерландах ефективно функціонують недержавні інститути виконання покарань для неповнолітніх правопорушників. У межах місцевої громади виконується значна частина судових рішень у справах неповнолітніх, зокрема, громадські роботи (дрібний ремонт будівель, прибирання території і т.п.). У католицьких країнах (Іспанії, Італії, Португалії, Польщі) важливу роль у ювенальній юстиції відіграє церква.

Вітчизняні дослідники ювенальної юстиції пропонують «плюралістичну» модель, яка передбачає залучення до системи ювенальної юстиції поруч із державними органами інститути громадянського суспільства, поряд із правовими — медико-соціальні та психолого-педагогічні принципи [171]. Концептуальне визначення ювенальної юстиції дається як «система державних, муніципальних і громадських судових, правоохоронних та правозахисних органів, установ і організацій, які на основі ювенального права і за допомогою медико-соціальних і психолого-педагогічних методів здійснюють правосуддя по відношенню до дітей, профілактику й попередження правопорушень дітей і

проти дітей, захист прав, свобод та інтересів, а також ресоціалізацію дітей, які перебувають у складній життєвій ситуації».

Загальновизнаною метою системи ювенальної юстиції, яку задекларовано в усіх відповідних міжнародних положеннях щодо захисту прав людини, є реабілітація та соціальна реінтеграція дитини. Конвенція ООН про права дитини (ст. 40) проголошує: «Держави-сторони визнають право кожної дитини, яка, як вважається, порушила кримінальне законодавство, обвинувачується або визнається винною в його порушенні, на таке поводження, що сприяє розвиткові в дитини почуття гідності та значущості, зміцнює в ній повагу до прав людини й основних свобод інших та при якому беруться до уваги вік дитини й бажаність сприяння її реінтеграції та виконання нею корисної ролі в суспільстві» [161].

Відповідно до «Пекінських правил» [219], «система ювенальної юстиції спрямована, у першу чергу, на забезпечення благополуччя неповнолітнього й забезпечення того, щоб будь-які заходи впливу на неповнолітніх правопорушників завжди були співвідносними як з особливостями особистості правопорушника, так і з обставинами правопорушення». Цей документ, на думку С. Закірової [109], виокремлює два головних і найважливіших завдання ювенальної юстиції (рис. 3.2).

Перше завдання полягає в «забезпеченні благополуччя неповнолітнього», і, більше того, це головна з пріоритетних правових систем, де справи неповнолітніх розглядаються сімейними судами чи адміністративними органами», а й «тих судових систем, які дотримуються моделі кримінального переслідування», аби вони сприяли «уникненню застосування виключно каральних санкцій».

Другим завданням є «принцип співвідносності», який розглядається, як «засіб для стримування важкості правопорушення», що в конкретному контексті означає, що «відповідь на дії молодих правопорушників має ґрунтуватися не тільки на ступені важкості правопорушення, а й з урахуванням особливостей особистості», таких, як «соціальний статус, ситуація в сім'ї,

шкода, якої було завдано внаслідок правопорушення та інші чинники, які визначають особливості особистості».

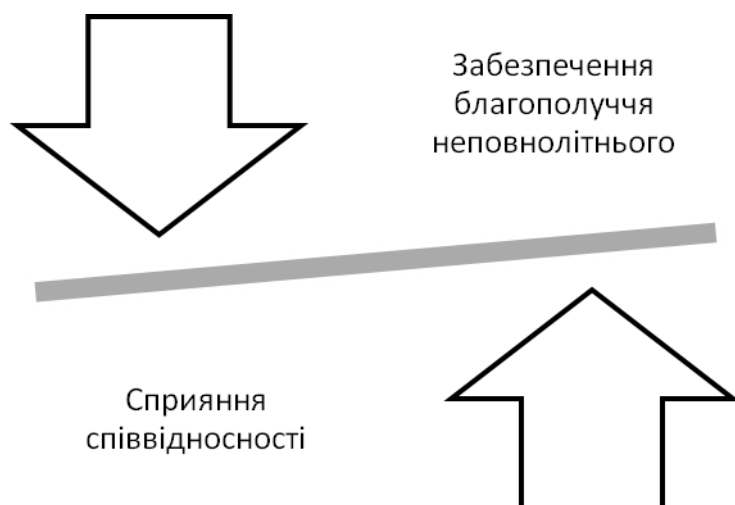

Рис. 3.2. Основні завдання ювенальної юстиції

Отже, основна мета ювенальної юстиції – це попередження поширеності первинного злочину серед неповнолітніх осіб, її максимальна мінімізація, запобігання рецидивів злочинності і сприяння всебічному адекватному розвитку дитини.

Задля досягнення окресленої мети доцільним є застосування системного підходу. Для реалізації останнього і, урахувуючи результати власних теоретично-прикладних досліджень розроблено авторську модель формування системи державного управління у сфері інформаційної безпеки дитини. Розроблена модель вміщує п'ять складових, що логічно взаємодіють між собою (рис. 3.3). Для кожної з цих складових характерні свої суб'єкти, власні функції і завдання, досягнення яких складають умови для наступної, подальшої роботи у рамках всієї моделі.

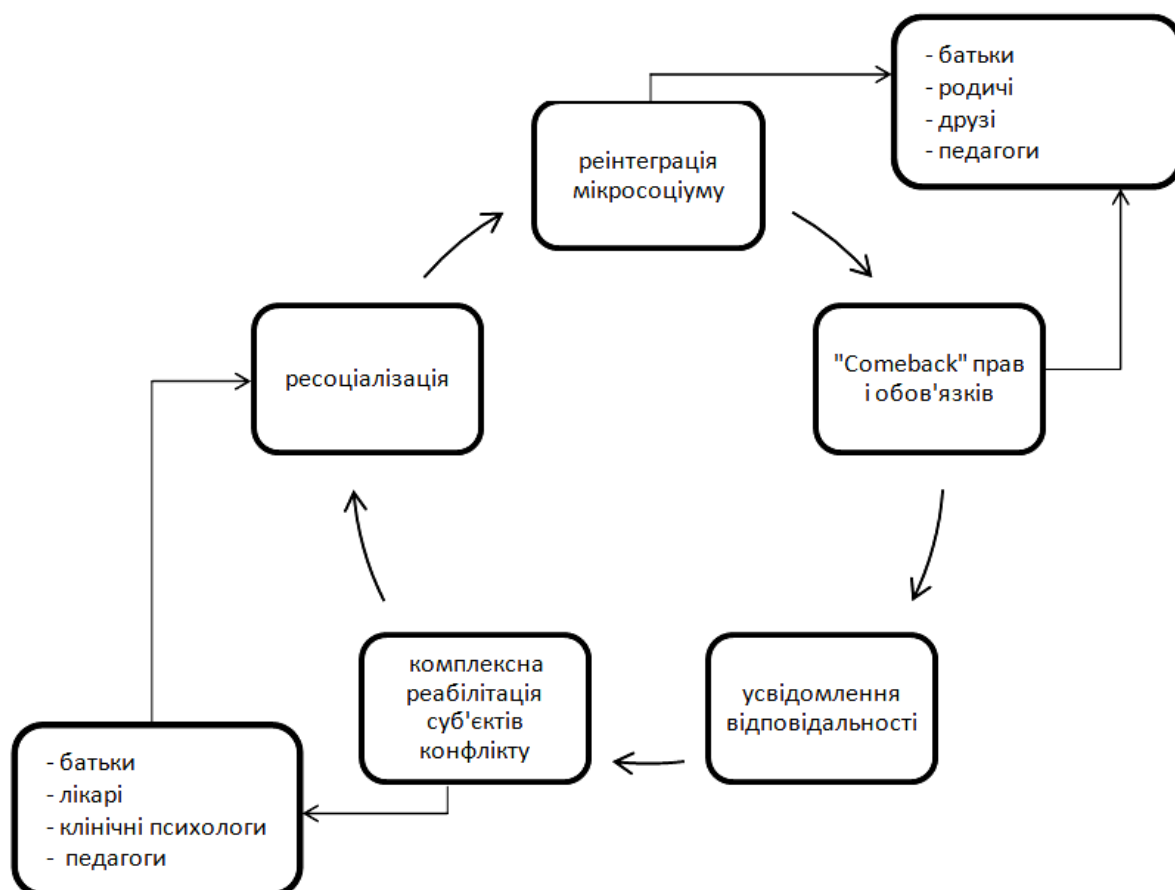

Рис. 3.3. Модель формування системи державного управління у сфері інформаційної безпеки дитини

Перша складова моделі – «Реінтеграція мікросоціуму». Ураховуючи функціонал ювенальної юстиції, вектор діяльності її представників, спрямований на взаємний процес суб'єктів соціально-правових відносин, під час якого змінюються всі зазначені. При цьому суб'єктами соціально-правових відносин виступають правопорушник, жертва, їх батьки, родичі, друзі, педагоги. Підліток – як будь-яка інша людина, істота соціальна, який живе, функціонує і розвивається у навколишньому світі, вступаючи в контакти з іншими людьми. І сім'я є тим першим найближчим середовищем, що безпосередньо впливає на формування особистості підлітка. Тому для того, щоб змінити поведінку і поведінкові реакції останнього потрібно починати з сім'ї.

Налагодження взаємовідносин і формування позитивного психологічного клімату, як у сім'ї правопорушника, так і у сім'ї жертви.

Друга – «"Comeback" прав і обов'язків». «Comeback», у перекладі з англійської, означає «повертатися», тобто повертатися до того, що вже було чи мав. Таким чином, дана складова включає повернення або точніше відновлення прав і свобод, обов'язків суб'єктів соціально-правових відносин. Особливо важливим у цьому виступає інформування про права і свободи жертви, та обов'язки правопорушника і його батьків, щодо відповідальності і виховання останнього. Особа, яка відчула порушення своїх громадянських прав і свободи, зазнала шкоди фізичного, психологічного, психічного, матеріального та будь-якого іншого характеру цілком має можливість претендувати на ліквідацію втрат. Із подальшим відновленням, отриманих збитків, зокрема, пов'язаних зі станом свого здоров'я та самопочуття.

Третя складова «Усвідомлення відповідальності» включає прийняття правопорушником на себе відповідальності за скоєну ним шкоду і усвідомлення потреби в усуненні цієї шкоди. На цьому етапі відбувається трансформація актуальних життєвих потреб, підвищується вмотивованість до ведення здорового способу життя, загальноприйнятої поведінки. Саме під час проходження цих кроків підліток набуває досвіду відповідального дорослого.

Четверта складова «Комплексна реабілітація суб'єктів конфлікту». Беззаперечно, будь-яке правопорушення чи злочин супроводжуються наявністю негативних особистісних проявів, рис характеру, поведінкових реакцій, шкідливих звичок, хімічної чи нехімічної залежностей. Тому, комплексна реабілітація є ключовим фактором у відновленні особистості і успішної її соціалізації. Поряд із цим, реабілітацію потребують власно жертви, які зазнали фізичного, психологічного та інших видів насильства. Отже, реабілітації підлягають як жертви, так і правопорушники, а також батьки перших і других. Процес реабілітації включає такі види впливу як-от: медичний, психологічний, соціальний, педагогічний. Початком виступає комплексна діагностика (об'єктивізацію актуального стану), потім профільне

лікування і власно реабілітація, що сприятиме адаптивній соціалізації. У такому процесі задіяні батьки (як відповідальні особи за своїх дітей)

П'ята, завершувальна, складова «Ресоціалізація». Досягнення примирення і знаходження порозуміння між жертвою, правопорушником і спільнотою, у якому вони живуть. Оновлене входження індивіда в соціальну систему, використовуючи при цьому нові знання, отриманні уміння і навички. Інтеграція в соціальне середовище відбувається через оволодіння соціально-прийнятими нормами, правилами і цінностями, що становляться запорукою успішного функціонування і життєдіяльності.

У рамках всіх складових керуюча роль відводиться саме представникам ювенальної юстиції. Запропонована модель має складну взаємопов'язуючу структуру, так як для її реалізації потрібне залучення інших установ і фахівців, зокрема медичної, психологічної, педагогічної, соціальної ланок, а це потребує розробки регулюючих документів щодо успішної співпраці цих установ, зокрема спільних наказів, і інших керуючих документів. Таким чином, на державу покладається функція інформаційного забезпечення і організації інформаційної безпеки (захист документообігу, персональних даних, попередження хакерських атак і т. ін.).

Ефективним засобом відновлення і як частина усвідомлюваної і реабілітаційної складових є медіація, яка сьогодні впроваджена в систему ювенальної юстиції багатьох країн світу. Медіація – це процес добровільного, зрілого й усвідомленого вирішення спору проактивними сторонами на підставі принципів взаємної поваги, рівності і "виграють всі" ("win-win") за посередництва нейтральної, незалежної й неупередженої, але компетентної особи – медіатора, який допомагає сторонам прийти до взаємоприйнятного рішення [19]. У порівнянні з іншими способами вирішення спору (судового чи арбітражного/третейського) сторони самі контролюють процес медіації та його результати, а медіатор не виносить обов'язкового для сторін рішення й не зобов'язує сторони підписувати медитативні угоди й дотримуватися їх. У разі

успіху медіації сторони підписують медіативну угоду й добровільно виконують її, в іншому випадку – ідуть до суду.

На жаль в Україні напрямок медіації тільки входить у суспільне використання, і тому має великі обмеження. На даний час медіацію у своїй професійній діяльності використовують практичні психологи для вирішення вузьких завдань (дитячі конфлікти у школі, конфліктні ситуації серед колег, непорозуміння між подружжям, батьками і дітьми, і т.ін.). Для реалізації медіації на державно-захисному рівні потрібно деякий час і дієвість реалізації міжнародного досвіду.

Яскравим прикладом можна навести досвід держав, де медіація застосовується для встановлення консенсусу у конфліктах у рамках судового процесу, із чітко встановленими нормативно-правовими нормами та завіреними актами.

Розглядаючи державне управління медіації Сполучених Штатах Америки, ще уже в 1981 р. Каліфорнія стала першим штатом, у якому медіація була запропонована для вирішення суперечок, пов'язаних з опікою над дітьми. Для громадян Амеики надактуальним виступає збереження конфіденційної інформації. У США діє понад 250 правил приватності та привілеїв, що є діючими у різних штатах і регулюють питання про те, який контент може бути опрелюдненим в процесі медіації без побоювання його подальшого поширення. Із цією метою був розроблений Однаковий закон про медіацію (The Uniform Mediation Act) [196].

Що стосується європейської практики запровадження медіації, «Директива 2008/52/ЄС Європейського Парламенту та Ради з певних аспектів медіації в цивільних і комерційних справах», затверджена в 2008 р., передбачає імплементацію норм у законодавство держав-членів. Зазначена Директива закріплює основні принципи проведення та запровадження процедури медіації в національне законодавство країн-членів ЄС [86].

Отже, за стандартами міжнародного законодавства про права людини, ювінальна структура орієнтована на підтримку реабілітаційної допомоги та

соціальної реінтеграції дитини, розвиток у останнього почуття гідності до її особистості, а також формування потреби щодо поваги фундаментальних прав інших людей. Саме організація вірного супроводу дає можливість дитини повірити у свої сили, усвідомити те, що вона кому-то потрібна, відчувати своє соціальне значення, і як наслідок – сприятлива адаптація до нових умов і форм поведінки, адекватно-прогресуюча соціалізація, профілактика протиправних дій. Але для успішної реалізації останнього велике значення має сім'я, у якій зростає дитина, бо вона є тим безпосереднім соціальним осередком у якому формується особистість дитини.

3.3.4. Ювенальна юстиція і сім'я

Правові основи взаємодії сім'ї і системи ювенальної юстиції закладені в міжнародних стандартах ювенальної юстиції: відповідних положеннях Конвенції ООН про права дитини (1989) [161], Пекінських правилах (1985) [219], Ер-Рядських керівних принципах (1990) [86], Гаванських правилах (1990) [316], Європейських правилах (2008) [335] та ін.

Базовими положеннями зазначених імперативних і рекомендаційних актів щодо забезпечення взаємодії сім'ї і системи ювенальної юстиції є:

- вимога негайного інформування батьків про всі процедури й можливі санкції щодо неповнолітнього;
- забезпечення участі батьків на всіх стадіях слідства у справі неповнолітнього;
- вимога збереження сімейного середовища неповнолітнього правопорушника.

Відзначимо, що стандарти та практичний досвід іноземних систем ювенальної юстиції мають достатньо велику кількість наробок щодо прилучання родини до дотримання ювенального правосуддя, а саме виконання основної функції, такої як – соціальне відновлення правопорушника неповнолітнього віку.

Головним чином це відноситься до первинної і вторинної профілактики правопорушень серед неповнолітніх. Можливість виникнення протиправної поведінки можливо через підкріплення соціальних зв'язків і взаємодії підлітка зі своєю сім'єю, школою та іншими інститутами громадянського суспільства. Відносно третинної профілактики, слід відмітити, що акцент робиться на зміні (покращенні) сімейного психологічного клімату. Подібне формує найбільш ліпші умови для удосконалення методів виховання та ресоціалізації неповнолітнього правопорушника.

Найбільш розповсюдженою практикою ювенальної юстиції на території Нової Зеландії відносно покращення психологічного клімату у сім'ї є організація і проведення сімейної конференції (СК). У подібній конференції приймають участь всі учасники конфлікту (підліток-правопорушник, члени сім'ї, жертва й особи, які її підтримують, соціальний працівник (тільки в певних випадках), адвокат у справах молоді (на вимогу підлітка), і будь-які інші особи, за бажанням сім'ї, досвід яких може бути доцільним для підлітка. Під час СК проходить великий дискус щодо інциденту, який відбувся і приймається рішення, наскільки є необхідним переслідування підлітка в кримінальному порядку, а також вирішується форма покарання чи виправлення, але пріоритет надається альтернативним (некаральним) заходам. СК планує маршрут дій власної реабілітації правопорушника, наприклад, підліток приносить вибачення постраждалому, компенсує отримані жертвою збитків (у грошовому еквіваленті або у вигляді роботи в інтересах жертви), виконує роботу на громадських засадах тощо.

При таких умовах судові слухання переносяться до завершення виконання складеного маршруту. Якщо рішення не досягнуто, справа знову передається в суд або поліцію (залежно від того, від кого вона потрапила на СК).

Що стосується України, то перелічені вище базові положення ювенальної юстиції лише частково відображені в чинному законодавстві, хоча сім'я неповнолітнього правопорушника є активним агентом ювенальних практик. Так, чинним кримінальним законодавством України передбачені такі види

примусових заходів виховного характеру, як обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог щодо поведінки неповнолітнього (п. 2 ч. 2 ст. 105 Кримінального кодексу), передача неповнолітнього під нагляд батьків або осіб, які їх замінюють (п.3 ч.2 ст.105 Кримінального кодексу) [172] І у першому, і у другому випадку активно залучаються батьки правопорушників у виконанні виховної функції ювенальної юстиції. І поряд із цим, батьки вимагають допомоги щодо виконання даних заходів. Підтримка батьків полягає у роз'яснювальній роботі, їх навчанні щодо вміння розвитку у дітей навичок відповідальної правової поведінки; співпраці з представниками ювенальної юстиції, мати довірчі відносини з осанніми; зобов'язання виконувати законні приписи й розпорядження суб'єктів ювенальної юстиції.

Не можна не погодитися з думкою [170], що у новому законі України про ювенальну юстицію, доцільно ввести окремий розділ про родину як складової ювенальної юстиції, що вміщують наступні положення:

1. Батьки або інші законні представники дитини повинні застосовувати правове виховання задля розвитку законослухняної особи, поваги до морально-етичних цінностей, прав і свобод інших людей.

2. Батьки або інші законні представники дитини в разі його конфлікту з законом мають право на активну участь у процесі ведення справи про правопорушення неповнолітнього і бути присутніми на всіх стадіях розгляду справи.

3. Батьки або інші законні представники дитини в разі скоєння останнім правопорушення надають згоду на проходження ним примирливої або корекційної програми. Крім тих випадків, коли існує загроза інтересів дитини.

4. Дитина, яка має девіантну поведінку може бути направлена на корекційну програму Службою у справах дітей за запитом батьків або інших законних представників дитини.

5. Батьки або інші законні представники дитини в разі її конфлікту з законом мають зобов'язання щодо сприяння ресоціалізації дитини шляхом дотримання правових вимог представника ювенальної юстиції, співпраці з

навчальним закладом, установою освіти, трудовим колективом, громадськими та благодійними організаціями, які залучені до справи ресоціалізації їхньої дитини.

6. Батьки або інші законні представники дитини в разі її конфлікту з законом мають зобов'язання щодо сприяння у виконанні примирної або корекційної програми, на яку неповнолітній підозрюваний або звинувачений був направлений представником ювенальної юстиції.

7. У разі ухилення без поважних причин від зобов'язань, покладених на батьків або інших законних представників дитини в разі її конфлікту з законом, вони несуть відповідальність відповідно до чинного законодавства.

3.3.5. Стан і перспективи розвитку ювенальної юстиції в Україні

В Україні функціонує широка система захисту прав дітей, але останні, які скоїли протипорушення, зазвичай потрапляють під юрисдикцію органів кримінального правосуддя. Дана проблема гостро постала в роки незалежності, так як першочерговим виступає розробка адекватного механізму з боку держави і з боку суспільства на ситуацію із правопорушеннями серед дітей і підлітків. У сучасний час не припиняються спроби реалізувати систему роботи з дітьми-правопорушниками на більш гуманних підходах.

Н.М. Крестовська пропонує запровадити поняття «ювенальна відповідальність», яке застосовується до дитини-правопорушника. На її думку, даний вид відповідальності застосовується і виконується не тільки державними органами, але й іншими соціальними суб'єктами, якими є недержавні органи та служби у справах дітей, медіатори, громадські організації, адміністрація навчальних закладів, недержавні суди, недержавні виховні установи тощо.

О.О. Навроцький, говорячи про специфіку національної моделі законодавчої регламентації прав дитини, наголошує на відсутності в системі законодавства України уніфікованого нормативного акта, регуляторний потенціал якого всебічно був би спрямований на забезпечення прав, свобод і

законних інтересів дитини [236]. Визначаючи поняття «адміністративно-правові гарантії забезпечення прав дитини», науковець пропонує їх диференціацію на нормативні, організаційні та безпекові гарантії.

В Україні існують деякі правові та організаційні передумови для формування системи ювенальної юстиції, однак її судовий елемент залишається найбільшою проблемою, яка потребує вирішення на законодавчому рівні. Окремі кроки в цьому напрямку вже зроблені. Указом Президента України від 10.05.2006 № 361/2006 було схвалено «Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів» [320]. Згідно з Концепцією, на одному з етапів реформи системи судів загальної юрисдикції необхідно впровадити спеціалізацію судів з поділом на цивільні, кримінальні та адміністративні, передбачивши в них спеціалізацію суддів, у тому числі за суб'єктною ознакою (наприклад, у справах неповнолітніх). Концепція вказує на необхідність запозичення позитивного досвіду демократичних держав із реституційного правосуддя, яке полягає не в покаранні особи, а в примиренні обвинуваченого та потерпілого за участі посередника (медіатора) і / або у відшкодуванні потерпілому завданої матеріальної та моральної шкоди [163].

Указом Президента України № 597/2011 від 24.05.2011 схвалено "Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні", де визначено, необхідність побудови в Україні повноцінної системи кримінальної юстиції, здатної забезпечити законність, обґрунтованість та ефективність кожного рішення щодо дитини, яка потрапила в конфлікт із законом, пов'язаного з її перевихованням та подальшою соціальною підтримкою [395].

Ще одним кроком до ювенальної юстиції в Україні стало доповнення до ст. 18 Закону України "Про Судоустрій і статус суддів", згідно з яким, «У місцевих загальних судах та апеляційних судах діє спеціалізація суддів із здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх» [122].

Важливе значення має впровадження інституції Уповноваженого з прав дитини при Президентові України, мета якої –забезпечення належних умов для

реалізації громадянських, економічних, соціальних та культурних прав дітей в Україні, беручи до уваги необхідність особливого піклування про дитину, на виконання Україною міжнародних зобов'язань у сфері прав дитини [398].

Ще у 2013 році у Верховній Раді України був зареєстрований законопроект № 2425а-1 «Про медіацію», у якому передбачено й участь дитини в процедурі медіації, однак у 2014 р. законопроект був відкликаний.

У 2014 р. Україна підписала Угоду про Асоціацію з Європейським Союзом. Згідно зі ст. 1 Угоди, Україна і ЄС мають посилювати співпрацю у сфері юстиції, свободи та безпеки з метою забезпечення верховенства права та поваги до прав людини та основоположних свобод [393]. Країни Європейського Союзу погодилися, що забезпечення верховенства права та кращого доступу до правосуддя повинно включати доступ як до судових, так і до позасудових методів врегулювання спорів.

Пізніше Указом Президента України №276/2015 від 20.05.2015 р. була схвалена «Стратегія реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 рр.». Відповідно до п. 5.4 Стратегії, передбачено розширення способів альтернативного (позасудового) врегулювання спорів (зокрема, шляхом практичного впровадження інституту медіації та посередництва) [399].

Станом на липень 2020 року у Верховній Раді України новий проект Закону «Про медіацію» (№3665) пройшов перше читання й наразі триває доопрацювання законопроекту №3665 до другого читання. У Статті 2 (Сфера застосування медіації), п.5. указано, що «Медіація застосовується під час вирішення сімейних спорів (конфліктів), якщо такі спори (конфлікти) впливають чи можуть вплинути на права й законні інтереси дитини, зокрема як третьої особи, відповідно до законодавства та з урахуванням найкращих інтересів дитини» [324].

При прийнятті Закону про медіацію в Україні може викликати ряд нових складностей для його активного впровадження, зокрема низький рівень знань та компетенцій щодо медіації серед населення, недовіра і обурення до такої

процедури. Але впровадження медіації в Україні є цілком реальною інновацією для її реалізації, за умов формування вірних кроків і плану визначення цієї процедури на законодавчому рівні, а також проведення компетентного навчання серед громадян задля підвищення грамотності із зазначеного питання останніми.

Незважаючи на, здавалося б, очевидність необхідності розвитку ювенальної юстиції, в Україні багато її противників. Існує думка, що ювенальна юстиція узаконює неповагу дітей до батьків і не дозволить застосувати до дитини примус, без якого виховання неможливо. Н. Крестовська вважає, що наші громадяни просто плутають примус, насильство й покарання, повністю ототожнюючи їх [169]. Насправді, жоден із нормативно-правових актів із питань ювенальної юстиції не ставить під сумнів необхідність поєднання переконання і примусу в процесі виховання дитини. Забороняється батьківське насильство (його визначення є в Законі України "Про попередження насильства в сім'ї" [118]), виконання покарання покладається на державні органи, а примус (зрозуміло, що без побиття) як був, так і залишається одним із методів виховання.

Серед інших аргументів противників ювенальної юстиції звучить такий, що в Україні і так достатньо інститутів, що займаються проблемами дітей. Частково погоджуючись із тим, що ювенальна юстиція, хоча й незавершена і недосконала, в Україні вже існує і відображена в багатьох законодавчих актах, актуальним є приведення цієї системи у відповідність до потреб підростаючого покоління і всього українського суспільства й до міжнародних зобов'язань держави у сфері захисту прав дитини. Реформування ювенальної юстиції в Україні— це лише питання часу, і хотілося б, щоб він не витрачався даремно.

Маємо зазначити, що наразі функціонує Міжвідомча координаційна рада з питань правосуддя щодо неповнолітніх — консультативно-дорадчий орган КМУ, утворений згідно з постановою КМУ від 24 травня 2017 року № 357 з метою запровадження міжінституційної платформи для системного обговорення та вирішення проблемних питань розвитку правосуддя щодо

неповнолітніх, прийняття узгоджених рішень, що відповідають інтересам дитини.

Ключовими завданнями Міжвідомчої координаційної ради є:

- координація дій органів виконавчої влади з метою забезпечення розвитку політик і практик забезпечення інтересів неповнолітніх, які вчинили кримінальне правопорушення, стали жертвами або свідками злочинів;
- дослідження спроможності запуску єдиної системи органів, що працюють із дітьми;
- удосконалення нормативно-правової бази з питань правосуддя щодо неповнолітніх із урахуванням досвіду зарубіжного законодавця;
- формування достатніх пропозицій запровадження ефективного правосуддя щодо неповнолітніх, які вчинили правопорушення;
- вивчення шляхів вирішення проблемних питань функціонування відновного правосуддя в Україні.

Серед конкретних планів Міжвідомчої координаційної ради є:

- вивчення необхідності розробки законопроекту про внесення змін до Закону України «Про безоплатну правову допомогу» щодо надання безоплатної первинної та вторинної правової допомоги дитині та інформування її про свої права і свободи, порядок їхньої реалізації;
- розробка проекту Закону України «Про ювенальну юстицію» з урахуванням міжнародних стандартів забезпечення розбудови системи ювенальної юстиції;
- затвердження Стратегії попередження злочинності неповнолітніх [223].

Також, відповідно до ст. 12 «Особливості пробації щодо неповнолітніх» Закону України «Про пробацію», а саме пробація стосовно осіб віком від 14 до 18 років [124] на представників Центру пробації крім основних функцій покладено, такі функції і завдання, що спрямовані на попередження правопорушень серед неповнолітніх:

- вести співпрацю з органами і службами у справах дітей, а також спеціальними установами та закладами, що здійснюють соціальний захист

останніх, а саме приймати участь в організації заходів соціально-виховного спрямування і проводити профілактику правопорушень.

- сприяти у отриманні неповнолітніми повної загальної середньої освіти;
- прилучати батьків та осіб, які їх заміщують до соціально-виховної роботи;
- сприяти обмеженню комунікацій між дорослими і неповнолітніми суб'єктами пробації, через регулювання прийомних днів та годин;
- застосування у своїй професійній діяльності відповідного віку спеціалізованого психодіагностичного і психокорекційного інструментарію (програми, методики, методичні розробки).

У роботі з неповнолітніми уповноважені органи з питань пробації використовують наступні регулюючі документи і інформаційно-методичне забезпечення: наказ Міністерства юстиції України від 03.12.2018 № 3787/5) «Про затвердження Методичних рекомендацій оцінки ризиків вчинення повторного кримінального правопорушення особами, які вчинили кримінальні правопорушення (обвинувачуються у вчиненні кримінальних правопорушень) у віці 14-18 років», наказ Міністерства юстиції України від 11.06.2018 р. № 1797/5 «Про затвердження Переліку заходів щодо реалізації пробаційних програм», наказ Міністерства юстиції України від 23.10.2019 р. № 3235/5 «Про затвердження пробаційної програми «Формування життєвих навичок».

Затверджені методичні рекомендації оцінки ризиків вчинення повторного кримінального правопорушення особами, які вчинили кримінальні правопорушення (обвинувачуються у вчиненні кримінальних правопорушень) у віці 14-18 років» спрямовані на виявлення схильності «рецидивів» правопорушень. Під час проведення даної роботи комплексно вивчається особа і ґрунтовно збирається інформація про останнього задля встановлення актуальних потреб в протиправної поведінці і скоєнні злочину, виявленню криміногенних зовнішніх і внутрішніх факторів ризику. Систематизована і проаналізована зібрана інформація застосовується у судовому процесі під час підготовки досудової доповіді, плануванні індивідуальної роботи. Зміст

рекомендацій містить теоретичний і практичний матеріал для організації ефективної системи оцінки ризиків.

Відносно апробаційних програм, то це матеріали із спеціальними формами і методами впливу, що спрямовані на реадaptaцію правопорушника, а також відновлення психологічного комфорту, фізичного здоров'я, соціального статусу та максимально інтегрувати особистість у правослухняне життя.

Пробаційна програма призначається за рішенням суду особі, звільненій від відбування покарання з випробуванням, та передбачає широкий комплекс заходів, що спрямовані на корекцію загальної поведінки або її окремих проявів, навчання плануванню власного життя і перспектив майбутнього, сприяння соціально-позитивним змінам особистості, які можливо об'єктивно перевірити. Такими програмами виступають:

– Програма «Зміна прокримінального мислення». Мета даної програми – змінити мислення правопорушника через розвиток та підтримку конструктивного та критичного мислення у остатнього. Впровадження рефлексії, навчання плануванню та постановки цілей, а також сприяння примноженню соціально прийнятних норм поведінки та навичок конструктивної взаємодії з оточенням.

– Програма «Подолання агресивної поведінки» – трансформація негативних емоцій, а саме ознайомлення з поняттям «саморегуляція», формування навичок самостійної регуляції своїх емоцій, почуттів, складних психоемоційних проявів (управління гнівом, агресивними проявами та інш.), а також розвиток комунікаційних компетентностей, ефективної взаємодії; сприяння дотримуваттю соціально прийнятних норм та адаптивних моделей поведінки.

– Програма «Попередження вживання психоактивних речовин» – попередження формування шкідливих звичок, пропаганда здорового способу життя, навчання навичкам ефективного самоконтролю, вмотивуванню щодо реалізації стратегій здорового тіла і світлих думок.

– Програма «Формування життєвих навичок». Ця програма є ґрунтовною і вміщує чотири модулі. Перший модуль присвячено спілкуванню. Другий – сім'я і цінності. Третій про освіту і працевлаштування. Останній, четвертий – цілепокладання та планування майбутніх перспектив. Мета програми – удосконалення соціальної поведінки через формування просоціальних цінностей/потреб, зокрема потреба в безпеці, затишку, освіті, працевлаштуванні та інше; налагоджування взаємостосунків і відпрацьовування ефективних форм спілкування у сімейному колі, підвищення віри у власні сили, розвиток ефективної комунікації з меншими за віком, однолітками та дорослими.

Ключовими особливостями програм є: добір тематик занять у відповідності до головних завдань та ураховуючи вікові особливості, активний розвиток когнітивної, емоційної, поведінкової та соціальної сфер підлітків. У програмах переважає реалізація поведінкових технік, ігрових методик, використання метафор, афоризмів, розказів. Все це сприяє створенню оптимальних умови для набуття сприятливо-коригуючого досвіду.

За офіційними електронними джерелами [373] національну модель ювенальної пробації проваджено в 14 містах України, а саме Дніпро, Житомир, Запоріжжя, Кривий Ріг, Київ, Кропивницький, Маріуполь, Мелітополь, Львів, Миколаїв, Одеса, Полтава, Рівне, Харків. Поряд із цим, функціонують сектори ювенальної пробації, 9 з яких (Дніпро, Маріуполь, Житомир, Мелітополь, Київ, Львів, Миколаїв, Одеса, Харків) повноцінно функціонують.

Зазначені сектори розташовані в окремих приміщеннях, повністю оснащені потрібним та у більшості з них наявні кімнати для корекційних занять (групової та індивідуальної форми), в яких роботу проводять психологи секторів. Діяльність секторів спрямована на реалізацію пробації щодо неповнолітніх, у ході здійснення якої виключено контакти із повнолітніми правопорушниками.

Статистика свідчить, що реалізована модель ювенальної пробації несе свою ефективність у розбудові законослухняного суспільства і активних його членів. Це підтверджується зниження рівня злочинності серед неповнолітніх,

які перебувають на обліку секторів ювенальної пробації у порівнянні із загальними показниками серед неповнолітніх суб'єктів пробації по всій Україні.

3.3.6. Інформаційно-ювенальне право

На сучасному етапі суспільного розвитку вплив інформації на дитину актуалізується не тільки в плані психолого-педагогічної проблеми, але й у правовій площині. Інформаційна безпека дитини розглядається як сегмент інформаційної безпеки суспільства й держави, а тому потрапляє у правові відносини, що мають регулюватися державою.

Як було зазначено раніше [287], сукупність явищ і проблем, пов'язаних із глобальною інформатизацією, призвели до появи інформаційного права – комплексного поєднання науки й галузі права, яке відокремилось від інших суспільних відносин у самостійний вид на підставі історичного розвитку людської формації, розвитку новітніх технологій, які потребують якісно нових способів і прийомів регулювання інформаційних відносин.

Погоджуючись із О.А. Барановим [16], який пропонує в якості базового принципу інформаційного права використовувати принцип забезпечення інформаційної безпеки, зазначимо, що забезпечення ІБ є однією з основних атрибутивних особливостей систем, у тому числі соціальних. Цей принцип знайшов відображення й у ст.17 Конституції України, про що вже наголошувалось раніше. Похідними від цього принципу в даному контексті виділимо наступні:

- свобода отримання й поширення інформації;
- об'єктивність, достовірність, повнота й точність інформації;
- гармонізація інтересів особистості, суспільства й держави в інформаційній діяльності;
- мінімізація негативного інформаційного впливу;
- об'єктивність надання інформації;

- обмеження доступу до інформації;
- гармонізація українського законодавства щодо регулювання інформаційних відносин із міжнародним законодавством.

Підставою для виділення інформаційної безпеки дитини у якості об'єкта правового регулювання, на думку О.В. Топчій [390], є актуальність держави й суспільства у захисті інформаційних прав та інтересів підростаючого покоління. Поряд із цим, важливим постає те, що інформаційна безпека дитини виступає складовою інформаційної безпеки особи, а також суспільства й держави. У випадку виникнення ризиків чи загроз в одній зі складових то відбувається збій у функціонуванні всієї системи.

На даний час в Україні відсутнє комплексно-організоване законодавство у питанні забезпечення прав, свобод і законних інтересів дитини, про що було наголошено раніше. Також, існує проблема щодо врегулювання інформаційних правовідносин із захисту й забезпечення законних інтересів дітей в інформаційній сфері. Норми правового забезпечення представлені в сотнях нормативно-правових актів і в абсолютній більшості зорієнтовані на дорослих суб'єктів, а не на дитину. Ті законодавчі акти, що розглядалися впродовж розділу, спрямовані насамперед на забезпечення інформаційної безпеки держави в цілому. Про забезпечення інформаційної безпеки дитини у них взагалі не йдеться. Крім цього, законотворці зосереджуються в основному лише на необхідності захисту дитини від негативного впливу інформації. Зовсім не враховується те, що поняття інформаційної безпеки особи має декуди більш широке трактування. О.В. Топчій пропонує власну концепцію класифікації видів ІБД, яка, на її думку, може полегшити дослідження інформаційної безпеки неповнолітніх та втілення основних засад у державну інформаційну політику, нормативно-правові акти, практику правозастосування. Вона виділяє: інформаційно-психологічну, інформаційно-валеологічну, інформаційно-соціальну, інформаційно-правову, інформаційно-економічну та інформаційно-технічну безпеку [390]. Наведемо коротку характеристику кожного із зазначених видів.

Інформаційно-психологічна безпека – стан, процес і результат цілеспрямованої діяльності держави, інститутів громадянського суспільства, усіх свідомих суб'єктів інформаційних правовідносин щодо захисту психіки і свідомості особи від деструктивних впливів, створення умов для повноцінного гармонійного розвитку та самореалізації особистості.

Головним інструментарієм забезпечення ІПБ дитини виступає експертна, консультативна, просвітницька, корекційна діяльність психологів і педагогів, їхні рекомендації уповноваженим органам влади щодо нормативного врегулювання процесів розповсюдження не бажаної для суспільства інформації.

Інформаційно-валеологічна безпека – вид інформаційної безпеки, спрямований на захист особи від негативного впливу інформації, яка може призвести до суїциду або особливо небезпечних травм чи хвороб, погіршення стану здоров'я через куріння, вживання алкогольних, наркотичних та ін. шкідливих речовин, нерозбірливих статевих відносин, навмисного пошкодження частин тілу чи шкіри (у тому числі через шрамінг або татуювання), потягу до нездорової їжі (фастфуду) чи біодобавок, із одночасним протиставленням цьому здорового способу життя, культури тіла й фізичної активності.

Головним інструментарієм забезпечення інформаційно-валеологічної безпеки дитини виступає праворегулювальна й правозастосовна діяльність, зокрема в частині нормування змісту кіно-, теле- і медіапродукції, реклами; адміністрування просвітницької та дозвільної роботи шкільних і позашкільних закладів освіти; діяльність органів місцевого самоврядування щодо стану довкілля, упорядкування територій, організації спортивних майданчиків; своєчасна реакція на появу так званих наркографіті з інформацією щодо джерел придбання шкідливих для здоров'я речовин; створення завдяки адміністративним засобам відповідального батьківства.

Інформаційно-правова безпека – невід'ємна частина інформаційної безпеки, спрямована на застосування правових механізмів для захисту

інформаційних прав і свобод, безперешкодної реалізації громадянської освіти, убезпечення дитини від не призначеної для неї інформації та упередження інформаційних деліктів.

Предсавлений вид безпеки безпосередньо пов'язаний із таким категоріально-понятійним апаратом, як «правова свідомість», «правова культура», «правове виховання», «безпечне інформаційне середовище», «правова просвіта» тощо. Зазначений вид інформаційної безпеки складається з норм захисту й дотримання інформаційних прав неповнолітнього і норм щодо превенції інформаційних правопорушень.

Інформаційно-соціальна безпека – розділ безпеки, у рамках якого правовими, організаційно-управлінськими та іншими інструментами створюються умови для повноцінного розвитку особистості як гідного законослухняного члена суспільства з активною громадянською позицією й убезпечення неповнолітньої особи від негативних інформаційних впливів деструктивних спільнот (кримінальних, екстремістських, релігійних та ін.).

Інструментарієм забезпечення інформаційно-соціальної безпеки виступає не тільки правове регулювання інформаційних правовідносин, а й важелі державної інформаційної політики, адміністративне сприяння підтримці соціально-етичних норм, скерування освітньо-виховних засобів тощо.

Інформаційно-економічна безпека – складова інформаційної безпеки, яка передбачає убезпечення дитини та її родини від нанесення матеріальної шкоди як окремій особі, так і її родині внаслідок агресивної реклами інтернет-шопінгу, нав'язування сумнівних послуг, залучення до азартних ігор (у тому числі інтернет-казіно), участі в сумнівних фінансових проектах. Відтак виникає необхідність запровадження в системі освіти елементів фінансової грамотності із роз'ясненням сутності та наслідків матеріальних ризиків, включенням до стандартів медіаосвіти тем, пов'язаних із маніпулюванням свідомістю не тільки в політичній сфері, а й у торговельно-фінансових відносинах на рівні бюджету сім'ї.

Інформаційно-технічна безпека – складова, що передбачає поєднання інформаційно-технологічних компетенцій із застосуванням заходів технічної безпеки, формуванням відповідального ставлення до роботи з інформацією, ресурсами, пристроями, до процедур збирання, зберігання, поширення інформації. Даний вид інформаційної безпеки тісно взаємопов'язаний із кібербезпекою, оскільки реалізується у безпосередньому спілкуванні із застосуванням відповідних технічних засобів.

Засоби забезпечення інформаційно-технічної безпеки це, насамперед система технічних і технологічних заходів, застосування спеціалізованого програмного забезпечення, у яких передбачено батьківський контроль, освітньо-виховна і просвітницька діяльності.

Правове регулювання інформаційної сфери дитини повинно охоплювати весь спектр розглянутих видів ІБД. Від укладачів закону потребується пошук балансу між співвідношенням державних, суспільних інтересів та інформаційних інтересів особистості, що базуються на правах людини. Мусимо констатувати, що наразі ключовий термін «Інформаційна безпека дитини» ще залишається в лоні доктринальних підходів у праві й не знаходить свого відображення в законодавстві, хоча формальний склад закріплених в існуючих нормативно-правових актах кореспондується із поняттям ІБД. Законодавство потребує суттєвої модернізації, приведення у відповідність до реалій сьогодення.

На думку О.В. Топчій, вагомим теоретичним джерелом формування концепції ІБД є безпекознавство – суспільна міждисциплінарна наука, яка досліджує загальні та специфічні об'єктивні закономірності організації та функціонування систем безпеки різного класу і виробляє на підставі їх пізнання загальні теоретичні положення, які спрямовані на підвищення ефективності їх функціонування (В.А. Ліпкан [183]). О.В. Топчій пропонує в розділі інформаційного безпекознавства створити *інформаційно-ювенальне безпекознавство* як підгалузь, «що має на меті дослідження і впровадження у практичну діяльність концептуального конгломерату адміністративно-

правових, організаційно-управлінських, науково-технічних, психолого-педагогічних засад пізнання та діагностики інформаційних загроз та ризиків негативного впливу на неповнолітнього, забезпечення взаємодії органів державної влади та інституцій громадянського суспільства в контексті публічного управління задля одночасного підтримання безпечного інформаційного середовища і формування інформаційного імунітету особистості, вибору ефективних засобів превенції та протидії інформаційним деліктам» [390].

У якості складових елементів запропонованої підгалузі пропонується розглядати *інформаційно-ювенальну превентологію* (як напрям, що досліджує профілактику/попередження правопорушень у сфері інформаційної безпеки неповнолітніх, запобігання негативним інформаційним впливам на особистість на етапі її соціалізації), *інформаційно-ювенальну деліктологію* (як напрям, що досліджує правопорушення неповнолітніми інформаційної безпеки інших осіб або комп'ютерних систем або посягання дієздатних осіб на ІБД), ювенальну *інформаційно-безпекову компаративістику* (як напрям порівняльного правознавства, у межах якого досліджуються міжнародно-правові акти та нормативні акти інших держав, закордонний практичний досвід забезпечення ІБД, шляхи адаптації цих знань до української дійсності) [390].

У цілому зазначимо, що інтеграція наукових засад адміністративного й інформаційного права, інформаційного безпекознавства із ювенальним правом має перспективу створення міцного теоретичного підґрунтя для практичного забезпечення інформаційної безпеки дітей, що може сприяти консолідації українського суспільства на сучасному етапі.

Висновки до розділу 3

У сфері правового забезпечення захисту прав людини особлива увага приділяється стандартам у галузі прав дитини, оскільки діти є пріоритетним об'єктом захисту від негативного інформаційно-психологічного впливу. Проаналізовано міжнародні нормативно-правові документи щодо забезпечення інформаційної безпеки дитини та визначено, що базовим універсальним документом у цьому відношенні є «Конвенція ООН про права дитини». На основі даного документу розроблено певна кількість міжнародних документів, серед яких такі як-от: міжнародні стандарти інформаційної безпеки дітей, «Стратегія Ради Європи з прав дитини (2016-2021 рр.)», Програма ЄС «Безпечний Інтернет» (Safer Internet Programme), рекомендації щодо захисту неповнолітніх та людської гідності, забезпечення безпеки неповнолітніх Інтернет-користувачів та інше. Але поряд із цим, універсального документа щодо засобів масової інформації, норми якого були б юридично обов'язковими для всіх держав, не існує. Розроблені нормативно-правові документи носять більш рекомендаційний характер. Тому, незважаючи на актуальність проблеми, що стосується забезпечення інформаційної безпеки дітей у мережі Інтернет, суспільні відносини в цій сфері ще не отримали комплексного правового регулювання ні на загальному, ні на регіональному рівнях. Тут домінують переважно політико-декларативні документи, тоді як міжнародних договорів із жорсткими юридичними зобов'язаннями практично немає.

У свою чергу, аналіз нормативно-правове регулювання, показав, що сфер ІБ дітей в Україні представлено переважно в контексті загальних прав і свобод дитини – це Конвенція про права дитини, Конституція України, Закон України «Про основи національної безпеки України». Істотною вадою українського законодавства, на відміну від європейського, є відсутність реальних дієвих гарантій забезпечення охорони та захисту прав, свобод і законних інтересів дитини. Юридичні гарантії забезпечення, охорони та захисту прав дитини в

Україні також потребують свого законодавчого закріплення, оскільки без них права дитини в багатьох випадках будуть залишатися лише декларацією.

Вирішення проблеми інформаційної безпеки дітей можлива тільки з урахуванням гуманного чинника інформаційного середовища, оскільки «заборонні» функції держави сьогодні є малоефективними. Доведено, що при реалізації державної політики інформаційної безпеки на першому місці має бути метод переконання, зазначено, що обмеження й заборони в сучасних умовах поступаються формуванню усвідомленого ставлення до норм правопорядку. При забезпеченні ІБ неповнолітніх слід чітко диференціювати їхні категорії, обираючи особливий адміністративно-правовий інструментарій для дітей-сиріт, дітей-біженців, дітей, що опинилися в складних життєвих обставинах, із урахуванням норм міжнародного гуманітарного права. Розглядаючи інформаційні відносини з позиції форми взаємодії між суб'єктами можемо стверджувати, що кожному з них будуть притаманні певні ризики та загрози, а методи протидії їм носитимуть окремий характер і потребуватимуть різних організаційно-правових заходів.

Наголошується, що симплексний режим інформаційної взаємодії (взаємодія без зворотного зв'язку) потребує державного забезпечення інформаційною безпекою. Тобто, має працювати чітка система регулювання та контролю з боку держави, а саме контроль за дотриманням законодавчо закріплених правових норм щодо створення та обігу медійного контенту та запобігання поширення матеріалів, що можуть зашкодити психічному та фізичному здоров'ю дитини. У дуплексному режимі суб'єкти інформаційних відносини мають можливість здійснювати ряд дій з інформацією (створювати, передавати, приймати, трансформувати і т.ін.), а тому доцільним є застосування комплексної моделі забезпечення ІБ дитини за трьома основними напрямками: захист інформації, інформаційних ресурсів та забезпечення надійного функціонування інформаційно-комунікаційних систем, у тому числі систем критичної інфраструктури; досягання ефективної системи виявлення та протидії новітнім викликам і загрозам в інформаційному суспільстві, у тому

числі й системі протидії негативним інформаційним та інформаційно-психологічним впливам на індивідуальну й колективну свідомість у суспільстві, недопущення впливу на неї через маніпулювання з інформацією; виховання в особи навичок та умінь із підвищення її інформаційної безпеки.

Таким чином, задля покращення становища дітей та удосконалення їх захисту необхідна реалізація основних напрямків державної політики в інтересах дітей і ключових механізмів щодо організації, зокрема: розбудова нормативно-правових актів у сфері інформаційної безпеки дитини, впровадження національних і регіональних програм. Суттєвим при цьому є урахування загальновизнаних принципів і норм міжнародного права. У свою чергу дієвість цього залежить від вмотивованості органів державної влади, регіонального керування, органів місцевого самоврядування, громадянського суспільства.

Інструментом практичного вирішення багатьох питань у сфері інформаційної безпеки дитинства є реалізація пріоритетних національних проектів «Здорова дитина» та «Якісна освіта», цільових програм щодо безпечного використання Інтернет-простору, прийняття низки найважливіших законодавчих актів, спрямованих на попередження найбільш серйозних загроз здійснення прав дітей, а саме: розробка Закону «Про інформаційну безпеку дітей», у якому буде чітко визначення понять «інформаційна безпека», «інформаційна грамотність», «інформаційний імунітет», «медіаграмотність». Даний Закон визначить правові основи радикального перетворення інформаційного простору українського суспільства з урахуванням потреби формування соціального середовища, сприятливого для повноцінного психічного й морально-духовного розвитку дітей.

Не менш важливим є залучення батьків до забезпечення інформаційної безпеки дітей. Яскравими прикладами останнього є Європейський молодіжний комітет (European Youth Panel) і Європейський батьківський комітет (European Parents Panel), що дії на території держав Європейського Союзу.

У сфері державного управління інформаційної безпеки дітей має місце розбудова діяльності ювенальної юстиції, так як на останнє покладається правове забезпечення захисту дітей і загальної національної безпеки взагалі. За онтологічним статусом ювенальна юстиція може розглядатися як виключно державна система й діяльність або як інституція громадянського суспільства, що поєднує державні та недержавні органи і форми діяльності. Державницька модель ювенальної юстиції передбачає наявність спеціалізованого суду, який здійснює правосуддя в справах неповнолітніх, усі інші інституції – державні та громадські – виконують допоміжні функції.

Основна мета ювенальної юстиції – це попередження поширеності первинного злочину серед неповнолітніх осіб, її максимальна мінімізація, запобігання рецидивів злочинності і сприяння всебічному адекватному розвитку дитини. Розроблена авторська модель формування системи державного управління у сфері інформаційної безпеки дитини є системною і спрямована як на попередження злочинності між неповнолітніми, так і роботу з підлітками, які вже скоїли правопорушення. Складовими моделі є «Реінтеграція мікросоціуму, «"Comeback" прав і обов'язків», «Усвідомлення відповідальності», «Комплексна реабілітація суб'єктів конфлікту», «Ресоціалізація». Для кожної з цих складових характерні свої суб'єкти, власні функції і завдання, досягнення яких складають умови для наступної, подальшої роботи у рамках всієї моделі. Вона має складну взаємопов'язуючу структуру і потребує розробки регулюючих документів повноважень щодо успішної співпраці цих установ, зокрема спільних наказів, і інших керуючих документів. Доведено, що ефективним засобом відновлення є медіація, яка сьогодні впроваджена в систему ювенальної юстиції багатьох країн світу.

Таким чином, правове регулювання інформаційної сфери дитини повинно охоплювати весь спектр розглянутих видів ІБД. Від укладачів закону потребується пошук балансу між співвідношенням державних, суспільних інтересів та інформаційних інтересів особистості, що базуються на правах людини. Мусимо констатувати, що наразі ключовий термін «Інформаційна

безпека дитини» ще залишається в лоні доктринальних підходів у праві й не знаходить свого відображення в законодавстві, хоча формальний склад закріплених в існуючих нормативно-правових актах кореспондується із поняттям ІБД. Законодавство потребує суттєвої модернізації, приведення у відповідність до реалій сьогодення.

РОЗДІЛ 4 МЕДИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ОСОБИСТОСТІ

4.1. Інформаційний аспект розладів психіки людини

На біологічному рівні сутність здоров'я розглядається як динамічне рівновага роботи всіх внутрішніх органів і їх адекватне реагування на вплив навколишнього середовища. Різні види серйозних органічних порушень призводять до змін в психіці, особистісному статусі і соціальну поведінку людини. Чим важче захворювання організму, тим сильніше воно впливає на стан психічного і соціального здоров'я. З іншого боку, з точки зору психосоматики, особлива увага приділяється ролі психічних чинників у виникненні, перебіг та наслідки фізичних захворювань, розробляється система відповідностей між органічними захворювання і специфічними рисами особистості, типами емоційних конфліктів.

Терміном «соціальне здоров'я» найчастіше характеризуються: громадська система або її частина; здоров'я населення в цілому (суспільне здоров'я); соціальні фактори здоров'я; взаємодія особистості з соціальним середовищем [159]. Незважаючи на широкий спектр застосування терміна, у всіх випадках, за винятком, якщо мова йде про соціально-психологічні характеристики особистості, його найчастіше розглядають як метафору. Адекватним контекстом для застосування даного поняття є медико-соціальний, де воно визначається як сукупність особистісних характеристик індивіда, що забезпечують його гармонійну взаємодію із соціальним середовищем, в результаті якого, з одного боку, реалізуються біопсихосоціальні потреби людини, з іншого, зберігається і розвивається соціальне середовище [159]. Сутність соціального здоров'я полягає в можливості, які надають індивіду його соціальні зв'язки і відносини для соціальної самореалізації, соціальної творчості, підтримки і зміцнення свого здоров'я.

Психічне здоров'я в сучасному розумінні – це не тільки відсутність виражених психічних розладів у індивідуума, але і стан рівноваги і гармонії між людиною і навколишнім світом, суспільством, наявність душевних, психічних резервів по подоланню стресів і труднощів, які виникають виняткових обставин [287].

З психічним здоров'ям нерозривно пов'язано поняття «норма» - така індивідуальна динамічна сукупність психічних властивостей конкретної людини, яка дозволяє йому адекватно до свого віку, статі та соціального становища пізнавати навколишню дійсність, адаптуються до неї і виконувати свої біологічні і соціальні функції відповідно виникають особистим і громадським потребам, загальноприйнятої моралі.

Питання психічної норми на порядку денному стоїть вже давно. Труднощі у визначенні психічної норми обумовлені складністю структури особистості. П.Б. Ганнушкіна відзначав, що для психічної норми, на відміну від патології і пограничних станів, в цілому характерні внутрішня врівноваженість психічних функцій, гармонійність прояви їх у взаємодії з навколишнім середовищем, адекватність соціальних відносин і міжособистісних зв'язків. К.К. Платонов виділив в якості основних підструктур особистості наступні (цит. За [17]): *спрямованість* (переконання, світогляд, ідеали, схильності, інтереси, бажання – соціально сформовані, біологічного майже немає); *досвід* (звички, вміння, навички, знання – значно більше соціального); *психічні процеси* (воля, почуття, сприйняття, мислення, відчуття, емоції, пам'ять, частіше соціального); *темперамент* (темперамент, статеві, вікові, патологічні і фармакологічно обумовлені властивості) При визначенні норми повинні враховуватися стан і взаємодія цих підструктур.

Теоретичні положення К. К. Платонов мають право на життя для встановлення меж норми і патології особистості. Однак навіть при сучасних методах дослідження не представляється можливим чітко розмежувати окремі підструктури особистості, а тим більше дати їм цілісну якісну оцінку. Тому психологи і психіатри визначають стан тільки окремих (дуже умовно)

псіхофізіологічних і психологічних функцій: швидкість психосенсорних реакцій, швидкість переробки і засвоєння інформації, стійкість уваги, запаси пам'яті, здатність до аналізу і синтезу, особливість емоційних реакцій, рівні домагань, самооцінки і т.д. Навіть сукупність багатьох показників ще не дає цілком достатніх підстав для висновку про норму або відхилення від неї.

Природно, психічна норма передбачає наявність психічного здоров'я. Однак психічне здоров'я не завжди збігається з психічною нормою, особливо в його соціально-психологічній частині. Наприклад, при відсутності психічної патології можуть спостерігатися соціально ненормальні вчинки, і навпаки.

Наведений приклад дає підставу говорити ще про одне поняття - «психологічне здоров'я», яке нерідко використовується як аналог психічного з усіма нормами і патологіями. Однак ми схильні розглядати його як аспект психічного здоров'я відповідно на особистісні властивості. Нашу думку підтверджують і дослідження Л.Д. Дьоміна і І.А. Ральнікової, де показано, що психологічне здоров'я людини детермінується особливостями балансу, гармонією життєвих сил людини, своєрідністю життєвого простору і пов'язане з особливостями особистості і її цілісністю [81]. А.Г. Маслоу пов'язує психологічне здоров'я з самоактуалізації особистості і метамотивами, суть яких складають потреби і цінності зростання [209]. Він вважає, що само актуалізації особистості притаманні такі якості, як прийняття інших, автономія, спонтанність, почуття прекрасного, почуття гумору, альтруїзм, бажання поліпшити людство, схильність до творчості.

На думку О.В. Хохлаєвої, психологічне здоров'я людини включає в себе: а) здатність до саморегуляції, б) наявність позитивних образів власного Я і Іншого, в) володіння рефлексією як засобом самопізнання, г) потреба в саморозвитку [414]. Вона передбачає, що саме психологічне здоров'я є передумовою здоров'я фізичного. Інакше кажучи, якщо виключити вплив генетичних факторів, катастроф, стихійних лих тощо. Психологічно здорова людина, найімовірніше, буде здоровий і фізично. Особливо яскраво виражений

взаємозв'язок психологічного і фізичного здоров'я у дітей. Чим молодша дитина, тим більш виражений цей взаємозв'язок. Існує думка, що в період дитинства психологічні та соматичні процеси практично нерозривні, і в міру дорослішання дитини ця злитість слабшає [265].

Виходячи із сучасних напрацювань учених і практиків, слід, що якщо порушується цілісність особистості під впливом інформаційних впливів, то це може привести до взаємопов'язаних змін з боку психічного здоров'я, життєвих установок, спрямованості особистості, структури цінностей, структури мотивів, цілей, порушення структури рис особистості і світогляду, десоціалізації.

У зв'язку з цим, запропоновано спеціально виділити інформаційно обумовлене здоров'я – *інформаційне здоров'я*, як частина загального стану психічного, фізичного і соціального благополуччя, яка формується і залежить від інформації [102, 287]. На сьогоднішній день з питання інформаційного здоров'я залишаються актуальними для дослідження багато важливих моментів. Серед них, зокрема:

- яка за обсягом та якістю інформація для людини корисна, а яка шкідлива для його здоров'я;
- гігієнічно обґрунтовані стандарти і рекомендації по «шкідливій» і «здоровій» інформації;
- профілактична стратегія і гігієнічні рекомендації щодо усунення такої інформації або її дефіциту, які ведуть до виникнення негативних впливів на здоров'я людини;
- вплив змін в інформаційному середовищі на здоров'я населення;
- пріоритети інформаційної політики при вирішенні конфліктів і криз, екстремальних і надзвичайних ситуацій з метою збереження життя і здоров'я людей.

Проектуючи інформаційне здоров'я на психологічний контекст, слід говорити про *інформаційно-психологічне здоров'я* – стан психологічної захищеності, стабільності нервових процесів особистості при інформаційній дії. Основна функція інформаційно-психологічного здоров'я – це підтримка

активного динамічного балансу між людиною і надходить інформацією з зовнішнього середовища, що вимагає мобілізації ресурсів особистості в критичних моментах або важких життєвих ситуаціях.

Життя особистості в час загальних соціальних трансформацій і потужного інформаційного тиску, які змушують людину перебувати в стані постійного емоційного напруження, стає загальною нормою. Постійний вплив несприятливих факторів (екологічних і соціальних), посилення вимог до певних якостей сприяють прояву тривожності та стресу. Навантаження, що покладається на людську психіку для вирішення цього завдання, часто перевищує її резервні можливості. Подібні умови формують стресовий стан, а довготривале перебування характеризується розвитком хронічного стресу.

У ситуаціях постійних стресів та емоційних навантажень таким проблемам, як от внутрішній неспокій, тривога, дискомфорт, зазвичай не надається належної уваги, попри те, що вони можуть призводити до криз, тяжких душевних потрясінь. У такому стані людина змушена жити, пристосовуючись до довкілля, при цьому її психіка відчуває щодня колосальні навантаження, що найчастіше призводить до емоційно-тривожних, депресивних розладів.

Специфічні стани, що виникають у ситуації невизначеної небезпеки, проявляються в очікуванні несприятливого розвитку подій, що дедалі частіше є штучними та здатні вносити істотні корективи в процесі здійснення турбулентного мислення. Особливо слід виділити взаємозв'язок між турбулентним мисленням і тривожним передчуттям, яке є сутністю підсвідомого рівня з точки зору патофізіології стресу й реакції психіки людини на соціальні виклики.

Сучасне інформаційне середовище є по суті основним джерелом інформації для людини, безпосередньо впливає на її психічну діяльність, на формування її суспільної поведінки. Люди змушені жити в цьому середовищі, адекватно сприймати його реалії з урахуванням інформаційних загроз, яких із часом стає все більше. Серед ризикоутворюючих факторів центральне місце

посідає турбулентність інформаційного середовища. Усвідомлення подібних атак спричинило пильну увагу до інформаційної та психологічної безпеки, зокрема удосконалення шляхів її забезпечення [281]. Тому в час суспільних змін проблема психологічної безпеки особистості набуває особливої актуальності, стрімкого розвитку інформаційних технологій, можливостей використання різних засобів впливу на людську свідомість.

Розгляд впливу травмуючих чинників на психічне здоров'я має велике значення в осмисленні універсального реагування людини на різні дезадаптуючі впливи і своєчасному проведенні медико-психолого-соціальних профілактичних і реабілітаційних заходів.

До недавнього часу всі психічні розлади традиційно диференціювалися на неврози і психози. Вважалося, що неврози – це психогенно обумовлені функціональні розлади нервової системи, при яких на відміну від психозів людина зберігає критичне ставлення до хвороби і не втрачає здатності керувати своєю поведінкою. Деякі клініцисти відносять до неврозів все оборотні порушення нервової діяльності як психогенної, так і соматогенної етіології, які не супроводжуються грубими психічними розладами [287].

А.М. Свядощ, розглядаючи неврози як частина психогений, відносить до них оборотні порушення нервової діяльності, викликані психічними травмами, інакше кажучи, подразниками, дія яких визначається не їх фізичними параметрами, а інформаційним значенням [350]. А.М. Вейна, погоджуючись з тим, що невроз є психогенно обумовленою хворобою, що виникла під впливом несприятливих значущих психічних факторів, тобто, кажучи сучасною мовою хворобою, зумовленою впливом інформації, дає ще одне визначення захворювання: невроз виникає на ґрунті психічного конфлікту, який є результатом взаємодії психотравматическим інформації з особливостями особистості на тлі недостатніх захисних механізмів [42].

Деякі автори виділяють самостійну форму порушення вищої нервової діяльності – інформаційний невроз, що виникає внаслідок: а) тривалої роботи мозку в умовах несприятливого поєднання наступних чинників: 1) необхідності

обробки і засвоєння великого обсягу інформації, 2) постійного дефіциту часу, відведеного на цю роботу мозку, і 3) високого рівня мотивації, що визначає високу значимість інформації; б) тривалого дефіциту високозначимої інформації. У той же час невротизм, що виникає в цих умовах, можуть супроводжуватися клінічною картиною будь-якої з форм невротизму звичайної класифікації, і з цієї точки зору «інформаційний невротизм» не може розглядатися як окрема клінічна форма невротизму.

Починаючи з десятого перегляду Міжнародної класифікації хвороб (МКБ-10) традиційна диференціація між невротизмом і психозами припиняє застосовуватися. Проте, термін «невротичні» використовується в назві розділу (групи) психічних розладів «Невротичні, пов'язані зі стресом, і соматоформні розлади» (коди F40-F48).

Пограничний стан – відносно слабкий рівень вираженості психічного розладу, що не доходить до рівня вираженої патології. З точки зору психоаналізу термін має на увазі рівень розвитку організації особистості більш «порушений», ніж невротичний, але менш «порушений», ніж психотичний [246].

Вище було розглянуто поняття такого фундаментального загальнобіологічного і соціально-психологічного феномена як «адаптація». Процвітання суспільства (популяції виду *homo sapiens*) через призму адаптації, на думку В.М. Казакова і співавт., «включає, як мінімум, підвищення виживання і, відповідно, збільшення середньої тривалості життя людини, збільшення популяції, підвищення якості життя більшості людей, створення і освоєння культури, в т.ч. поліпшення екології ареалу проживання популяції в результаті її взаємодії із зовнішнім середовищем» [141].

Адаптація людини, в їх розумінні (і нашому переломленні), забезпечується за допомогою взаємодії в числі інших двох різних стратегій: а) стрес як загальний адаптаційний синдром; б) власне перебування людини в стані щастя – фізичного, соціального і психіко-психологічного благополуччя (досягнення і підтримки стану стійкої психофізичного комфорту).

Розгляд пограничних станів з точки зору такого трактування адаптації, в залежності від вибору домінуючої стратегії (дискомфорт / комфорт vs стрес), дало підстави для їх уявлень наступним чином.

Стратегія адаптації – стрес.

Прикордонні стану: розглядаються виключно в зв'язку з наявним або передбачуваним захворюванням в пом'якшеному варіанті; як «донозологические» розлади здоров'я, «передхвороба», «проміжні» між здоров'ям і хворобою; не становлять загрози для життя і «не суттєво», в порівнянні з захворюванням, погіршують якість життя пацієнта.

Психофізичний дискомфорт: не поділяють зі стресом, включаючи в число психологічних і психопатологічних характеристик стресу зазвичай в якості ординарної фонові симптоматики, з іншого боку, стрес вважають причиною виникнення стану психофізичного дискомфорту; розцінюють як одне з психосоматичних проявів тривоги і напруги; так само, як і стан психофізичного комфорту, зазвичай досліджують в контексті якості життя.

Стратегія адаптації – подолання дискомфорту, досягнення і підтримання стану стійкої психофізичного комфорту.

Прикордонні стану: визначають як «ненозологическую» категорію, де синдром поступається місцем аморфним мінливим флюктуірует симптомокомплекс з різною мозаїкою з слабовиражених психічних, нейровегетовісцеральних, нейроендокринних і нейроімунних розладів; часто протікають невизначено довго, приводячи до зниження резистентності організму і хронификации захворювань; можуть погіршувати якість життя пацієнта в більшій мірі, ніж та чи інша хвороба.

Психофізичний дискомфорт: як осьовий розлад і базове переживання при прикордонних станах первинний в співвідношенні зі стресом і часто має місце при відсутності останнього; поведінкові та фізіогномические прояви у людини представлені стійкими і нерідко нав'язливими аверсивного реакціями до об'єктів самосприйняття.

Вище в контексті комплексної інформаційно-психологічного захисту ми згадали про «бар'єрі психічної адаптації» Ю.А. Олександрівського. На думку вченого, найважливішим показником психічної дезадаптації є брак «ступенів свободи» адекватного і цілеспрямованого реагування людини в психотравмуючій ситуації. Це відбувається внаслідок прориву суворо індивідуального для кожної людини функціонально-динамічного освіти – так званого адаптаційного бар'єру [3, 4, 5]. Цей бар'єр ніби вбирає в себе всі особливості психічного складу і можливості реагування людини. Хоча він базується на двох (розчленовується лише схематично) основи – біологічної та соціально-психологічної, але по суті є їх єдиним інтегрованим функціонально-динамічним виразом (рис. 4.1).

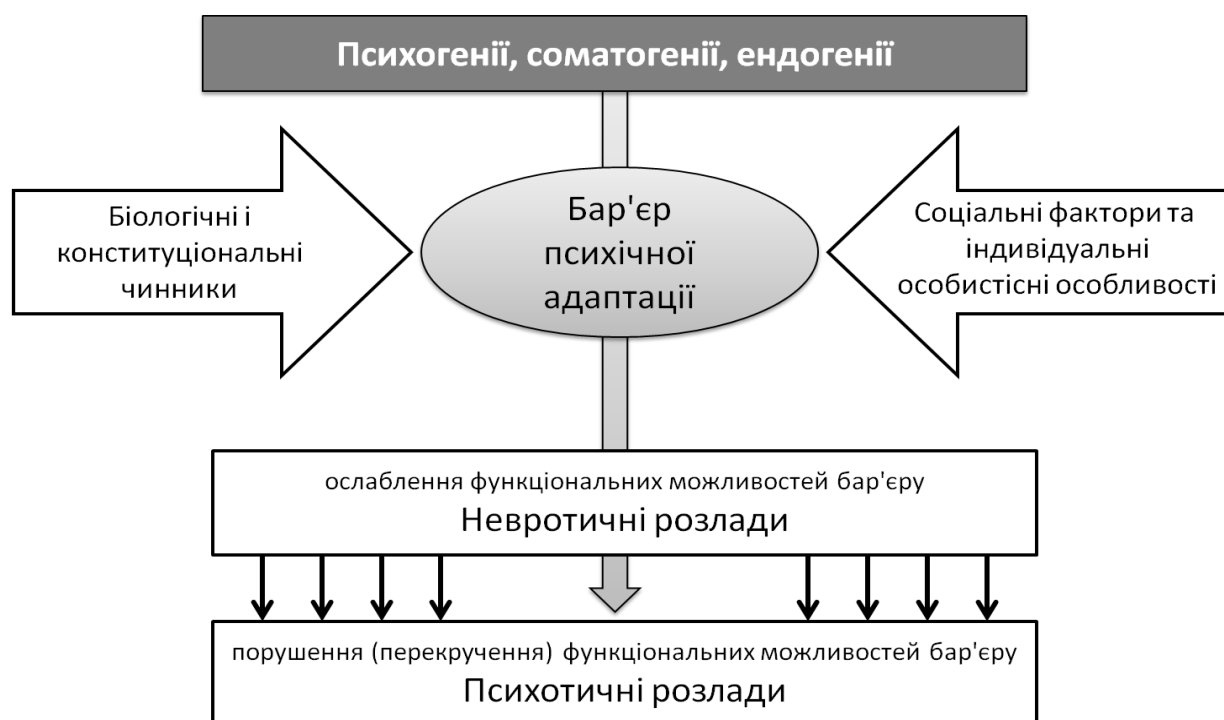

Рис. 4.1. Функціональний бар'єр психічної адаптації

Біологічна основа адаптаційного бар'єру створює лише чисто природні можливості для його функціональної активності. Бар'єр не може формуватися і існувати у людини без соціально-психологічної основи. У цьому сенсі можна

говорити про біосоціальної природі людини, що розвивається під загальним впливом біологічного початку і соціального впливу.

Соціальне середовище, спираючись на біологічні особливості людини, формує його свідомість, визначає соціально-психологічну своєрідність, створює неповторні особистісні особливості. У бар'єрі психічної адаптації як би зосереджуються всі потенційні можливості адекватної і цілеспрямованої психічної діяльності. У ньому «функціонують» системно об'єднані три складові: генетична схильність, індивідуально придбані можливості та актуальні в певному часовому відрізку фізичне і психологічне стану людини. Бар'єр психічної адаптації динамічний, він визначає межу між «порядком» і «безладом» в системній діяльності. При цьому функціональні можливості адаптаційного бар'єру під впливом біологічних і соціальних факторів постійно трансформуються. При психічному напрузі, обумовленому різноманітними причинами (в першу чергу об'єктивної значимістю впливають на людину природних, соціальних, інформаційних факторів), бар'єр адаптованого психічного реагування наближається до індивідуальної критичної величини. При цьому людина використовує всі резервні можливості і може здійснювати особливо складну діяльність, повністю контролюючи свої вчинки і не відчуючи тривоги, страху і розгубленості, що перешкоджають адекватної поведінки.

Тривале і особливо різке напруження функціональної активності бар'єру психічної адаптації призводить, як правило, до його перенапруги. Це проявляється у вигляді передхворобливих (так званих предневротических) станів з окремими і незначними (найбільш легкими) порушеннями (підвищена чутливість до звичайних подразників, незначна тривожна напруженість, занепокоєння, елементи загальмованості або метушливості в поведінці, безсоння та ін.). Вони тимчасові і парціальні, не викликають змін цілеспрямованості поведінки людини і адекватності його афекту.

Якщо тиск на бар'єр психічної адаптації посилюється і все його резервні можливості виявляються вичерпаними, то відбувається надрив бар'єру –

функціональна діяльність в цілому хоча і продовжує визначатися колишніми («нормальними») показниками, але виникають окремі прояви звуження рамок пристосувальної адаптованої психічної діяльності, а в ряді випадків з'являються якісно і кількісно нові форми пристосувальних і захисних реакцій. Зокрема, спостерігається неорганізоване і одночасне використання багатьох ступенів свободи дії, що веде до скорочення кордонів адекватного і цілеспрямованого поведінки людини. У клінічній практиці це виражається в появі невротичних розладів. З клінічної, соціальної та філософської позицій вони представляють собою хворобливий прояв, істотно відрізняється від стану здоров'я.

Загальні закономірності динаміки психогенних розладів, які виявляються у хворих з прикордонними психічними розладами, представлені на рис. 4.2 [3].

Рис. 4.2. Основні форми пограничних психічних розладів і варіанти їх динаміки

Як видно з малюнка, непатологічні прояви представлені в єдиному ряду психогенних порушень і розглядаються в якості початкового етапу розвитку

невротичних симптомів. При ряді умов вони викликають порушення функціональної активності індивідуального бар'єру психічної адаптації.

Однак психогенні психопатологічні прояви можуть починатися і безпосередньо з другого етапу, що характеризується розвитком як реактивних психозів, так і неврозів. У цих випадках тривалість непатологічних проявів вкрай незначна і вони зазвичай не враховуються фахівцями на тлі виражених стрімко розвиваються і значно складніших (чим общеневротических порушення) психопатологічних симптомів [3].

В узагальненому вигляді основні непатологічні прояви та клінічно оформлені форми прикордонних психічних розладів з урахуванням їх розвитку на різних етапах формування хворобливого стану можна представити таким чином.

1) При непатологічних невротичних проявах (адаптаційних реакціях) – астенія (неврастенія), тривожна напруженість, вегетативні дисфункції, розлади нічного сну, виникнення і декомпенсація соматичних розладів, зниження порога переносимості різних шкідливих речовин. Зазначені прояви відрізняються парціальністю, що не об'єднуються в синдром, існує можливість їх повної самокорекції.

2) при невротичних реакціях – контрольоване почуття тривоги і страху, поліморфні невротичні розлади, декомпенсація індивідуально-типологічних особливостей.

3) при неврозах – стабілізовані і клінічно оформилися невротичні стани, переважання депресивних (астенодепресивних), неврастенических, сенестопатически-іпохондричних розладів і нав'язливості, виражені соматоформні розлади.

4) при патологічному розвитку особистості – стабілізація і розвиток особистісних змін, втрата безпосереднього зв'язку невротичних розладів з конкретною психогенією, часті декомпенсації невротичних (патохарактерологіческих) порушень;

5) при реактивних психозах та афективно-шокових реакціях – почуття страху, що досягає ступеня відчуття миттєвої загибелі, дезорганізація поведінки (безладне метання, панічну втечу або заціпеніння, ступор), порушення усвідомлення навколишнього, сприйняття і осмислення, некритичність до свого стану [3].

Психічна адаптація людини може бути представлена як результат діяльності цілісної самокерованої системи, активність якої забезпечується не просто сукупністю окремих компонентів (підсистем), а їх взаємодією і «сприянням», породжують нові інтеграційні якості, не притаманні окремим підсистемам. Система постійно знаходиться в стані готовності до виконання властивих їй функцій. Адекватно відреагувавши на що впливає на неї фактор зовнішнього середовища, система повертається до вихідного стану оперативного спокою.

Принциповою відмінністю функціональної діяльності системи психічної адаптації людини від всіх інших самоврядних систем є наявність механізмів свідомого саморегулювання, в основі яких лежить суб'єктивна індивідуально-особистісна оцінка природних і соціальних впливів на людину. Завдяки цьому здійснюється координує, направляє втручання свідомої інтелектуальної активності людини в саморегулюючі процеси адаптації. Адаптована психічна діяльність є найважливішим фактором, що забезпечує людині стан здоров'я.

Виходячи з накопиченого досвіду, а також логічних міркувань, можна стверджувати, що провідне становище в ієрархії ланок психічної адаптації належить наступним підсистем [4]:

- пошуку, сприйняття і переробки інформації (основа пізнавальної діяльності);
- емоційного реагування, що створює, зокрема, «особистісне» ставлення до одержуваної інформації і є «найбільш інтегрованою» формою активності;
- соціально-психологічних контактів;
- неспання і сну;
- ендокринно-гуморальної регуляції.

Кожна із зазначених підсистем, в свою чергу, складається з власних ланок, що мають відносно самостійне значення в її функціональній активності.

Хоча названі підсистеми (і їх ланки) в тій чи іншій мірі пов'язані між собою і беруть безпосередню участь в будь-якому психічному акті людини, вони не перекривають один одного і в здійсненні адаптованої психічної діяльності мають власне функціональне значення. Поряд із забезпеченням специфічної діяльності їх активність підпорядкована єдиному завданню, загальним цілому – підтримці у людини стану психічної адаптації.

Система психічної адаптації динамічна, завжди знаходиться в розвитку. Функціональні можливості її провідних і другорядних підсистем і ланок весь час змінюються зважаючи на нестабільність визначальною їх біологічної і соціально-психологічної основи, в тому числі завдяки тимчасовим або досить стійких змін темпераменту, здібностей людини, його особистісної спрямованості, сукупності потреб, моральних якостей, вольових і емоційних властивостей.

Провідні і другорядні підсистеми і ланки системи психічної адаптації не тільки забезпечують еволюцію діяльності один одного, а й постійно доповнюють можливості їх активності. В цьому проявляється загальна закономірність функціональної діяльності різних систем: стабільна адаптована активність системи в цілому змінюється в меншому ступені, ніж активність складових її підсистем.

На різних етапах субневротического (субдезадаптірованного) стану біологічні та соціально-психологічні компоненти психічної адаптації взаємно компенсують можливі порушення кожної з них. Це забезпечується інтегративними зв'язками між ними, створюють широкі можливості пластичності, можливості пристосування до мінливих умов життєдіяльності.

На першому місці в забезпеченні психічної адаптації варто підсистема, що забезпечує пошук і переробку інформації. Багато дослідників підкреслюють, що сутність інформації так чи інакше невіддільна від таких філософських категорій, як відображення, знання, ідеальне, які характеризують психічну

активність людини [4]. Специфіка інформаційного процесу, який бере участь у формуванні психічної адаптації людини, визначається наявністю в системі адаптації «антіентропійний захисту», що робить цю систему самоорганізується і відкритою, завдяки чому підтримуються цілісність її активності і доцільність діяльності.

Одним з найважливіших умов виникнення психічних розладів є невідповідність наявних у людини соціальних і біологічних можливостей для переробки інформації, швидкості її надходження і кількостю, яке в цих випадках може бути як надлишковим, так і недостатнім. Ця невідповідність нерідко служить безпосередньою причиною різноманітних порушень упорядкованих комунікаційних відносин людини, що виражаються у вигляді невротичних розладів. На цій підставі деякі дослідники вважають невроз «хворобою, зумовленою дією інформації».

Функціональна активність підсистеми сприйняття і переробки інформації визначається рядом провідних ланок, зазвичай включають:

пошук інформативних даних, здійснюваний людиною як усвідомлено активно і цілеспрямовано, так і пасивно, підсвідомо;

сприйняття, аналіз і синтез отриманої інформації, що відбуваються в різному ступені на всіх рівнях в центральній нервовій системі;

- зберігання інформації;
- використання інформації.

За твердженням Ю.А. Олександрівського, при вивченні в клінічній практиці хворих з невротичними розладами у багатьох випадках достатньо чітко видно залежність адаптованої діяльності від повноти наявної у людини інформації та, відповідно, залежність психічної дезадаптації від нестачі інформації. У цьому знаходить відображення загальна закономірність всіх стабільно функціонуючих інформаційних систем: чим надлишковий обсяг інформації, можливості контролю її достовірності та використання, тим більше підстав для нормального, адаптованого здійснення функціональної діяльності системи, в тому числі і в особливих, екстремальних умовах.

Причинами відсутності необхідної інформації або неможливості її використання, що приводить до психічної дезадаптації людини, можуть бути різні фактори, як біологічні (зокрема, неоднакові по своїй локалізації вогнищеві ураження головного мозку), так і соціально-психологічні. Під впливом цих факторів все ланки, що зумовлюють функціональні можливості переробки інформації (її пошук, сприйняття, аналіз, синтез, зберігання і використання), можуть руйнуватися, функціонувати викривлено або ослаблене. Різні поєднання порушеною діяльності цих ланок визначають варіанти психічних розладів.

Слід зазначити, що для спрямованого пошуку інформації та її аналізу інформативні відомості повинні містити елементи новизни і бути хоча б в невеликій мірі прагматично невизначеними. Саме це багато в чому зумовлює активність людини в тій чи іншій ситуації. В умовах позбавленої новизни, монотонної і одноманітної діяльності спостерігається як би пересичення нею, функціональна активність бар'єру психічної адаптації падає нижче рівня, що забезпечує напругу, і посилюється «автоматизована» психічна активність. Для підтримки цього рівня в будь-якій діяльності повинні існувати новизна і непередбачуваність значення інформації, що надходить. Тут певною мірою укладений якийсь парадокс. З одного боку, людина прагне до відносного адаптованому спокою, а з іншого – для його активної життєдіяльності необхідно постійне порушення досягнутого врівноваженого спокою. Стимулом, підживлюють психічну активність людини і таким, що порушує психологічну ідилію спокою, крім видимих зовнішніх ознак, є внутрішня потреба в отриманні нової інформації. Засвоєння ж цієї інформації в свою чергу призводить до нових зіткнень суб'єктивного світовідчуття з об'єктивною реальністю, що вимагає нових адаптаційних зусиль. У цьому, ймовірно, і був укладений постійне джерело розвитку психічної діяльності людини.

Важливу роль в формування адаптованої діяльності відіграє підсистема емоційного реагування. Різноманітність емоційних станів багато в чому формує поведінку людини, його почуття і настрої, створюють своєрідне, суб'єктивне

ставлення до дійсності, в тому числі індивідуальну особистісну оцінку одержуваної інформації. На цьому тлі полегшується або, навпаки, ускладнюється та чи інша діяльність, що включає розробку мотивів різних вчинків, вибір шляхів їх реалізації і, нарешті, здійснення наміченого плану дії. Як свідчать численні клінічні спостереження, неузгодженість між наявними у людини прагненнями, уявленнями, можливостями дії нерідко призводить до появи різних стенических і астенічних емоційних розладів. Найбільш часто відзначаються при цьому страх, туга, лабільність настрою, депресія [272].

У підсистемі соціальних контактів людини розкривається все різноманіття його особистісних відносин, соціально-психологічних оцінок і устремлінь, що формують психічну адаптацію. Ця підсистема цілком ґрунтується на придбаних людиною протягом життя знаннях, громадських інтересах, соціальному становищі, особистісних позиціях. Саме вона робить можливим самовираження людини, визначає його людську сутність. Динамічність і суворі індивідуальність функціональних особливостей даної підсистеми створюють неповторну основу індивідуально-особистісного адаптаційного бар'єру, що забезпечує стан психічного здоров'я. У разі ж порушення психічної адаптації спостерігаються різні за якістю і ступеня вираженості дезорганізація соціальних контактів людини, зниження можливостей необхідного прогнозування результатів своїх вчинків, посилення егоцентричних устремлінь і т.д.

Підсистема системи психічної адаптації, що забезпечує різний рівень неспання і сну має першорядне значення в створенні умов для психічної адаптації, бо від неї залежать ритмічне і послідовне підвищення і зниження протягом доби психічної активності, що визначає різні можливості для людської діяльності. Організм кожної окремої людини має свій індивідуальний ритм, активності життєвих процесів, перш за все сну і неспання. Ступінь неспання багато в чому формує функціональну активність бар'єру психічної адаптації. Одними з найбільш ранніх клінічних ознак ослабленою діяльності

бар'єру психічної адаптації є різні пресомнічні, інтрасомнічні та постсомнічні розлади [290].

Ланки підсистеми ендокринно-гуморальної регуляції включають різні ендокринні та біохімічні механізми. Всі стадії напруги бар'єру психічної адаптації і його прориву супроводжуються загальними і неспецифічними для травмуючої дії біологічними змінами, широко відомими в даний час як прояви загального адаптаційного синдрому, що виникає у відповідь на стресовий вплив. Як ми вже підкреслили вище, Г. Сельє сформулював поняття про стрес як сукупності адаптаційно-захисних реакцій організму на будь-який вплив, що породжує психічну або фізичну травму. Він встановив загальний біологічний ендокринно-біохімічний механізм напруги, викликаного травмуючим впливом. Цей механізм послідовно включає реакцію тривоги з «фазою шоку» і «фазою противошока», які являють собою генералізований зусилля організму пристосуватися до нових умов; стадію резистентності, наступаючу внаслідок перебудови організму щодо травмуючого агента; стадію виснаження, змінюється станом «резистентного спокою» у взаєминах організму і продовжує своє патогенний вплив травми (цитується по [4]). З урахуванням представлених на рис. 4.3. даних про динаміку розвитку прикордонних психічних розладів, в тому числі і обумовлених стресогенним факторами, в клінічній практиці, можна виділити ряд порушень, «відповідних» певних стадій.

На закінчення слід зазначити, що біологічні і соціально-психологічні фактори грають не рівнозначну роль в походженні окремих видів стану психічної дезадаптації, що спостерігаються при прикордонних формах психічних розладів. Кожен з цих факторів може з'явитися поштовхом до початку невротичної реакції і декомпенсації патологічних рис особистості, проте можливість виникнення прикордонного стану і особливості його перебігу будуть визначатися всією системою психічної адаптації. Ю.А. Олександрівський підкреслює, що психогенної ситуацією (соціально-психологічними факторами) визначається перш за все факт виникнення

невротичного розладу; його ж тип і форма багато в чому залежать від досить стабільного особистісного своєрідності людини [4].

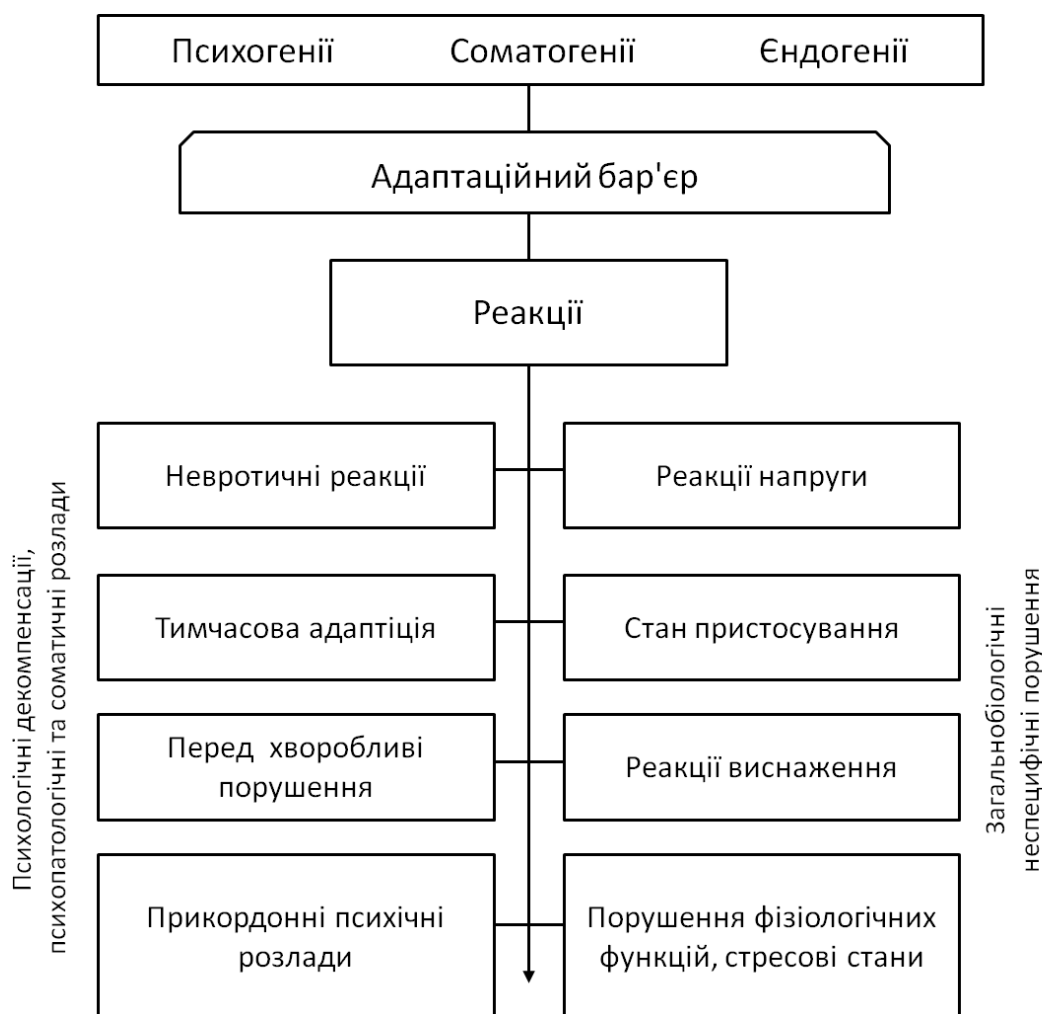

Рис. 4.3. Схема співвідношень клінічних стадій «неврозогенеза» і розвитку стресових співвідношень

Інформаційні технології сьогодні є основною загрозою інформаційно-психологічної безпеки особистості. Цій проблемі присвячені дослідження Ю.М. Кузнецової та Н.В. Чудової [174]. Автори зазначають, що на область Інтернету та інформаційних технологій у цілому проектується головні проблеми та страхи суспільства. Дослідження, присвячені проблемам інформаційно-психологічної безпеки й Інтернет-адикції, артикулюють тривогу колективного несвідомого, беручи на себе тим самим і частину функцій

художньої практики. Тому питання психологічної безпеки особистості в епоху турбулентності залишається досить актуальним.

Попередні дослідження турбулентності встановили її багатоаспектність у причинно-наслідковому зв'язку з інформаційною безпекою особистості. Аналіз властивостей інформаційного середовища показав, що турбулентність у синергетиці з іншими її характеристиками є деструктивним фактором інформаційно-психологічної безпеки як у ставленні держави та суспільства, так і окремої особистості. Під інформаційно-психологічною безпекою мається на увазі стан захищеності окремих осіб і (або) груп осіб від негативних інформаційно-психологічних впливів та пов'язаних із цим інших життєво важливих інтересів особистості, суспільства й держави в інформаційній сфері.

При дослідженні шляхів подолання турбулентності крізь призму властивостей особистості введено поняття «інформаційно-психологічна турбулентність» – нестабільний стан психіки людини, викликаний інформаційним впливом, що виявляється в раптових припливах гніву, печалі або відчаю, відчутті тривоги, роздратування, страху чи смутку [287].

В. Франкл [406] зазначав, що для повноцінного існування людини важливим є її смислові цінності. Чітке розуміння життєвих цінностей сприяє формуванню характеру, контролю дій, бажань і, звичайно ж, рішень. Смислові цінності можна поділити на три групи: цінності творчості, цінності переживання та цінності відносин. Пріоритет належить цінностям творчості, основним шляхом реалізації яких є праця та професійна діяльність. Із числа цінностей переживання В. Франкл найбільше значення надає любові, яка має життєстверджуючий потенціал. До цінностей відносин людині доводиться вдаватися, коли вона виявляється під владою обставин, що не в змозі змінити. Але за будь-яких обставин людина здатна зайняти осмислену позицію по відношенню до них і надати своєму стражданню глибокий сенс. І як наслідок тривога – занепокоєння, страх, паніка, жах. Це ті явища, які присутні в нашому психічному житті в часи неспокійного сьогодення. Вони можуть бути різними за інтенсивністю, тривалістю, структурою від легкого короткочасного

неспокою до паралізуючого жаху, складаючи різноманітну гаму переживань, що супроводжують найрізноманітніші життєві події: хвороби, конфлікти, втрату роботи, зокрема доходу, неприємні й несподівані події.

Емоція тривоги – одне з найбільш частих переживань людей у критичних ситуаціях, яке при надзвичайних впливах може виконувати різні функції – як адаптивну, так і дезорганізуючу психічну діяльність. У сучасній психіатрії та психології прийнято розрізняти поняття «тривога» та «тривожність» через категорії психічного стану й психічної властивості, хоча в англійській мові вони позначаються одним словом – *anxiety*. Тому, читаючи іноземну літературу, для розведення понять треба звертати увагу на контекст їхнього застосування.

Поняття тривоги було введено в психологію З. Фрейдом, який розводив страх на конкретний страх (нім. *Furcht*) і невизначений, підсвідомий страх – тривогу, що носить глибинний, ірраціональний, внутрішній характер (нім. *Angst*). Тривога розглядається в психології як несприятливий за своїм емоційним забарвленням стан або внутрішня умова, яка характеризується суб'єктивними відчуттями напруги, невизначеності, занепокоєння, очікування негативних подій, похмурих передчуттів. На відміну від страху, тривога зазвичай паралізує почуття, пов'язана з підсвідомою мобілізацією психічних сил організму для подолання потенційно небезпечної ситуації. Страх, навпаки, спонукає людину до неусвідомленої дії, призводить до руху [283].

Багатьма дослідниками зазначено, що стан тривоги може варіюватися за інтенсивністю та змінюватися в часі як функція рівня стресу, якому піддається людина. Аналізуючи «яскравість» переживання тривоги, Ф.Б. Березін (1988) виділив у ньому шість рівнів та об'єднав їх назвою «явища тривожного ряду».

1. Тривозі найменшої інтенсивності відповідає відчуття внутрішньої напруженості, що виражається в переживаннях напруженості, настороженості, дискомфорту. Воно не несе в собі ознак загрози, однак служить сигналом наближення більш виражених тривожних явищ. Даний рівень тривоги має найбільше адаптивне значення.

2. Відчуття внутрішньої напруженості змінюється або доповнюється реакціями гіперостезії, завдяки яким раніше нейтральні стимули набувають значимості, а при посиленні – негативних емоційних забарвлень (на цьому заснована дратівливість).

3. Наступний рівень – це власне тривога, що проявляється в переживанні невизначеної загрози, відчутті неясної небезпеки, яке може перерости в страх.

4. Стан, що виникає при наростанні тривоги та проявляється в опрідметненні невизначеної небезпеки. При цьому об'єкти, ідентифіковані як «лякаючі», необов'язково зображують реальну причину тривоги.

5. Відчуття невідворотності насування катастрофи, що виникає в результаті наростання тривоги й переживання неможливості уникнути небезпеки, неминучої катастрофи, що пов'язано не зі змістом страху, а лише з наростанням тривоги.

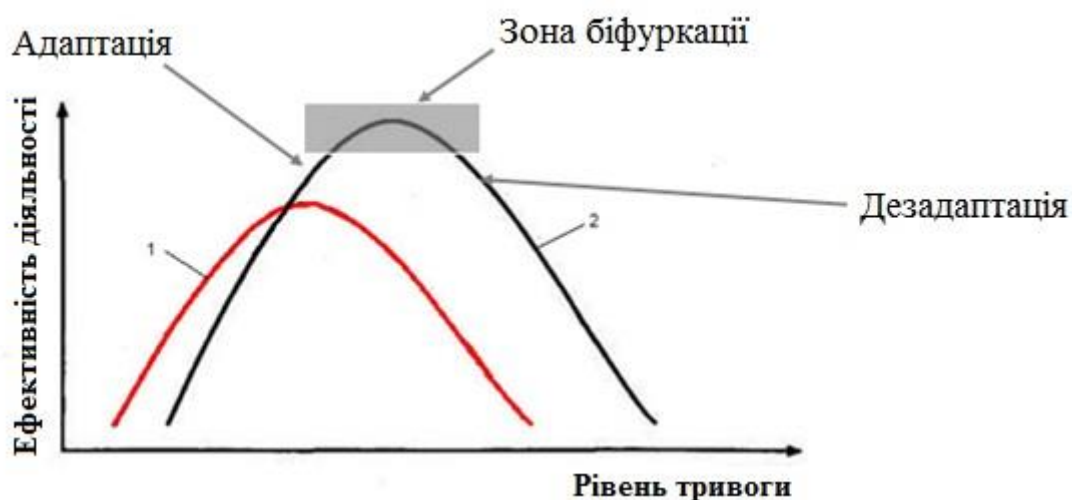
6. Найбільш інтенсивний прояв тривоги – тривожно-боязке порушення, яке виражається в потребі в руховій розрядці, пошуку допомоги, що максимально дезорганізує поведінку людини.

П'ятий рівень слід віднести до клінічного прояву тривоги, тоді як шостий вже підпадає під класифікацію МКБ-10 (F40-F41).

Таким чином, відповідно до теорії перевернутого U, що спирається на відомий закон Йеркса-Додсона, тривога до певної міри може стимулювати діяльність, але, подолавши рубіж «зони оптимального функціонування» індивіда, починає виробляти розслаблюючий – дезорганізуючий ефект (Ю.Л. Ханін, рис. 4.4) [410]. Такий ефект має тільки інтенсивна тривога, що має дезорганізуючий вплив на діяльність, це вкрай несприятливий для людини стан, що вимагає подолання або трансформації. Для психологів саме вона представляє найбільший інтерес, оскільки цей вид тривоги в суб'єктивному досвіді людини є «проблемним».

Стан тривоги виникає як функція (потенційно) небезпечної ситуації та особистісних особливостей людини, пов'язаних із її інтерпретацією. Ми

вважаємо також, що точка «перелому» (біфуркації) (рис. 4.4) настає тим швидше, чим вищий рівень турбулентності ІС.

Примітка: 1 – «Висока» тривожність; 2 – «Низька» тривожність

Рис 4.4. Закон Йеркса-Додсона

Тривожність виступає як значення функції (рис. 4.4), безпосередньо не виявляється в поведінці, але її рівень можна визначити виходячи з того, як часто й наскільки інтенсивно в людини спостерігаються стани тривоги. Особистість із вираженою тривожністю схильна сприймати навколишній світ як такий, що містить у собі небезпеку й загрозу значно більшого ступеня, ніж особистість із низьким рівнем тривожності [371].

Стан тривоги, як і будь-який інший негативний психічний стан, знаходить своє вираження на різних рівнях людської організації:

- на фізіологічному рівні – тривога проявляється в посиленні серцебиття, прискоренні дихання, підвищенні артеріального тиску, збільшенні хвилинного обсягу циркуляції крові, появі сухості в роті, зростанні загальної збудливості, зниженні порогів чутливості, слабкості в ногах та іншому;

- на емоційно-когнітивному рівні – характеризується переживанням безпорадності, незахищеності, безсилля, амбівалентності почуттів, що породжує труднощі в ухваленні рішень і досягненні цілей;

– на поведінковому рівні – безцільне ходіння по приміщенню, гризіння нігтів, стукіт пальцями по столу, хитання на стільці, крутіння в руках різних предметів, перебирання волосся і т.ін.

На відміну від тривоги, тривожність у сучасній психології розглядається як психічна властивість, індивідуальна психологічна особливість, що виявляється у схильності людини до переживання тривоги. Тривожність безпосередньо не виявляється в поведінці, але її рівень можна визначити виходячи з того, як часто і як інтенсивно в людини спостерігається стан тривоги. Особистість із вираженою тривожністю схильна сприймати навколишній світ, що містить у собі небезпеку й загрозу в значно більшому ступені, ніж особистість із низьким рівнем тривожності [371].

Сучасний підхід до феномену тривожності ґрунтується на тому, що останню не слід розглядати як початкову негативну рису особистості; вона являє собою сигнал неадекватності структури діяльності суб'єкта стосовно до ситуації. У сучасній науці тривожність розглядається як один із основних параметрів індивідуальних відмінностей. Для кожної людини характерний свій оптимальний рівень тривожності, так звана корисна тривожність, яка є необхідною умовою розвитку особистості. Фахівці вважають, що, швидше за все, в одних людей існують генетично обумовлені передумови до формування тривожності, у той час як у інших дана психічна властивість є придбаною індивідуальним життєвим досвідом. При цьому приналежність тривоги до того чи іншого рівня психічної організації людини досі залишається спірним питанням; її можна трактувати і як індивідуальну, так і як особистісну властивість людини.

Існують різні форми тривожності, тобто особливі способи її переживання, усвідомлення, вербалізації й подолання, серед яких можна виділити наступні варіанти переживання та подолання тривожності [319]:

– особистісна тривожність – це стійка індивідуальна характеристика, що визначає схильність людини до тривоги. Такий вид тривожності активізується при сприйнятті людиною ситуацій, які вона розглядає як небезпечні, загрозливі

її престижу, самооцінці, самоповазі. При високому рівні особистісної тривожності необґрунтовано широке коло об'єктивно безпечних обставин сприймається людиною як загрозливе, викликаючи реакції, інтенсивність яких не відповідає величині реальної небезпеки;

– ситуативна тривожність – це стан, що характеризується емоційними переживаннями, такими як напруженість, занепокоєння, заклопотаність, нервозність. Подібні стани виникають як емоційна реакція на конкретну зовнішню стресову ситуацію. Така тривожність може бути різною за інтенсивністю й за часом протікання. Дуже висока ситуативна тривожність викликає порушення уваги, а також тонкої координації.

Таким чином, і тривога, як психічний стан, і тривожність, як психічна властивість, знаходяться в конфронтації з базовими особистісними потребами: потребою в емоційному благополуччі, почутті впевненості, безпеки. Те ж саме можна сказати про інформаційно-психологічну турбулентність, що характеризується подібними явищами. У таблиці 4.1 наведено параметри, що дозволяють оцінити відмінність і схожість тривоги й інформаційно-психологічної турбулентності з психологічної точки зору.

Аналізуючи рис. 4.4. і табл. 4.1, припустимо, що, по-перше, точка біфуркації настає тим швидше, чим вищий рівень турбулентності ІС; по-друге, ефективність діяльності особистості поблизу зазначеної точки визначається нелінійною поведінкою рівня тривоги в силу неусвідомлених інформаційних загроз, тобто в цьому місці виявляється турбулентний стан психіки (неможливо точно сказати, чи є тривога стимулюючим або розслаблюючим фактором), і, відповідно, тривога має схожі ознаки з інформаційно-психологічною турбулентністю.

Таблиця 4.1

Порівняльні риси тривоги й інформаційно-психологічної турбулентності

Параметр	Тривога	Інформаційно-психологічна турбулентність
Специфіка	Психічний стан, що характеризується переживанням невиразної (неясної) небезпеки.	Психічний стан, що характеризується хаотичністю мислення, панічними атаками та іншими деструктивними реакціями.
Етіологія	Невизначена або загрозна ситуація; дефіцит інформації або її надлишок. Незадоволеність соціально-психологічних потреб.	Турбулентний вплив інформаційного середовища (інформаційна та суспільно-політична турбулентність); загроза інформаційній безпеці.
Можливі деструктивні прояви	Порушення когнітивних функцій, функціонування психічних процесів і соціалізації; саморуйнівної поведінки (шкідливі звички, аддикції у вигляді невротичних і неврозоподібних розладів соматоформного типу (МКБ-10 F 4).	Порушення критичності мислення, сприйняття, неадекватна оцінка подій. Девіантна й делінквентна поведінка.
Позитивний результат	Адаптація.	Адаптація. Турбулентне мислення.
Негативний результат	Деадаптація. Дистрес. Психічні та психосоматичні розлади. Зміна особистості.	

Тривожне передчуття визначаємо як спонтанний емоційний сплеск у результаті та на фоні стану тривоги, причина якої витіснена на рівень підсвідомого.

Тривожне передчуття може виступати в наступних проявах:

- прекогніція – трансперсональне переживання, у ході якого відбувається отримання або обробка інформації про майбутнє;
- інтуїція – інтуїтивне передчуття, що супроводжується відчуттями занепокоєння очікування до самого факту звершення події;
- фобія – страх, суттю якого є ірраціональний неконтрольований страх або стійкий тривожний стан.

Зазначені прояви відрізняються «яскравістю» та силою відчуттів, але в будь-якому випадку вони надані природою для того, щоб особистість змогла запобігти загрозливій події, уживши конкретні превентивні заходи.

Так, когнітивне передчуття, до володіння яким здатні тільки окремі особистості (здатність знати, що, коли і як відбудеться), можна використовувати не тільки для своєї, а й безпеки на рівні суспільства й держави.

Розвинена інтуїція дає можливість не тільки розпізнати небезпечну ситуацію, але й знайти шляхи виходу з неї. По суті, інтуїція – це результат процесу обробки інформації, що надходить до підсвідомості надвисокою швидкістю, таким чином знання, що виникає без усвідомлення шляхів і умов його отримання, «не вкладається» в логічні рамки.

Фобія часто пов'язана з перевтомою, стресом, виснаженням нервових процесів і т.ін. Вона сигналізує про те, що людині, перш за все, потрібно перестати ігнорувати себе і свої реакції на те, що відбувається. Необхідно ірраціональний страх «перемістити» в усвідомлений страх реальної загрози, із яким зрозуміло, як боротися й знаходити вихід із ситуації.

Фобія як найслабший стан психіки знаходиться в причинно-наслідковому зв'язку з інформаційно-психологічною турбулентністю, а прекогніція та інтуїція – із турбулентним мисленням. Взаємозв'язок описуваних явищ психіки відображений на рис. 4.5.

Невизначеність інформаційного середовища виступає як деструктивний чинник, формуючи шари інформаційної та суспільно-політичної турбулентності, і як наслідок – потрапляння особистості до інформаційно-

психологічної турбулентності. Перебування особи в стані інформаційно-психологічної турбулентності веде до виникнення постстресових розладів, що вимагає адекватного медико-психологічного реагування.

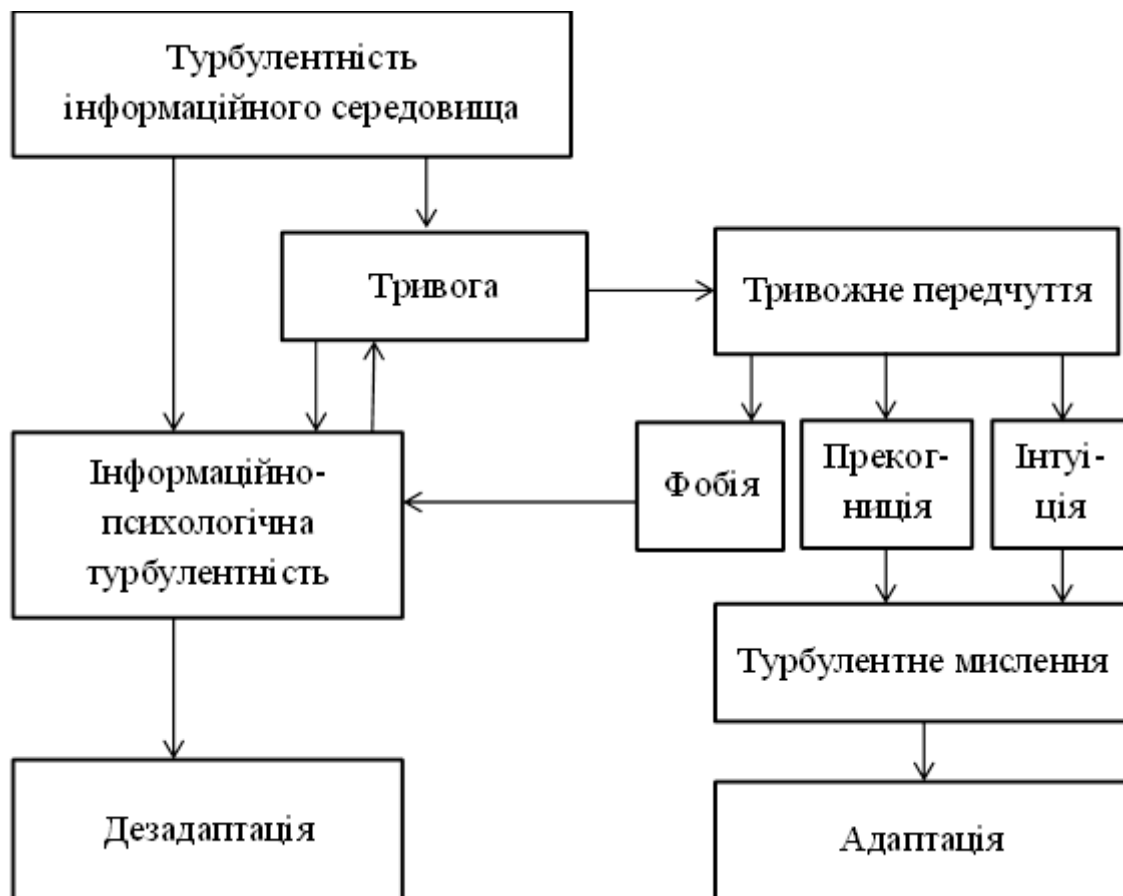

Рис. 4.5. Взаємозв'язок тривоги та турбулентності

Дані моніторингу [283] підкреслюють необхідність розробки нових підходів медико-психологічної допомоги, яка полягає в зниженні тривоги та підвищенні адаптації до нових умов існування із застосуванням комплексних медико-психологічних заходів на державному рівні.

Необхідно використовувати диференційований підхід до діагностики психічних розладів унаслідок військових конфліктів, інформаційно-психологічних війн, як основних загроз державі, суспільству, населенню. Проблема надання спеціалізованої допомоги населенню має два важливі і принципових аспекти: психологічний і власне психіатричний, що обумовлює необхідність комплексного підходу із залученням різноманітних фахівців суміжного профілю (психологів, психотерапевтів та ін.). Саме такий підхід

здатний забезпечити не тільки своєчасну адекватну медико-психологічну допомогу, а й провести адресні психопрофілактичні та психокорекційні заходи, спрямовані на зниження тяжкості та вираженості психологічних, психічних і психосоматичних наслідків під час ведення бойових дій, а також у найближчі та віддалені періоди після їх завершення.

Сучасні турбулентні явища формують тривожні передчуття серед населення, тим самим спричиняючи загрозу національній безпеці держави. Забезпечення інформаційної безпеки сприятиме формуванню повноцінно-ціннісного потенціалу як окремої особистості, так і держави загалом. Психологічна безпека особистості проявляється, з одного боку, у її здатності зберігати стійкість в інформаційному середовищі з певними параметрами, а також із різними психотравмуючими впливами в опорі деструктивним внутрішнім і зовнішнім впливам, з іншого боку – в емоційній експресивності, інтелектуальній, поведінковій варіативності, оптимальній позиції суб'єкта в умовах інформаційного середовища.

Тому турбулентні процеси в державі, тобто їхнє прогнозування, своєчасне виявлення, робота по запобіганню та нівелюванню турбулентних викликів є основою інформаційно-психологічного благополуччя особистості в державі та її плідного розвитку.

4.2 Медико-психологічний супровід пацієнтів з тривожними розладами

На сьогоднішній день тривожні розлади набули особливого значення. Практично кожна людина зіштовхувалася з тривожними переживаннями у своєму житті. Проблема тривожних розладів обумовлена низкою факторів: у структурі психічної патології тривожні розлади є другими за поширеністю після розладів настрою; тривожні розлади в рамках психічної патології відзначаються при ендогенній, екзогенній і органічній патології. Їхня поширеність у структурі психічної патології від 6 до 13,6%; дезадаптаційний вплив на соціальне функціонування, працездатність і в цілому на якість життя

[418]. Своєчасне виявлення та надання професійної допомоги обумовлено ранньою діагностикою, попередженням психосоматичних розладів і збереженням здоров'я нації.

Деструктивні чинники гібридної (інформаційно-психологічної) війни, що все частіше виникають останнім часом, можуть викликати стійкі зміни в людей із низьким рівнем стресостійкості, тим самим послаблюючи кадровий потенціал держави й систему національної безпеки загалом. Нервова система відчуває постійний тиск і може залишатися постійно в активному стані, що стимулює продовження вироблення додаткових порцій гормонів стресу протягом тривалого періоду. Це виснажує резерви організму, викликає в людини відчуття перевтоми й слабкості. Послаблюється імунна система організму, виникають інші проблеми, пов'язані з вичерпанням різних біологічних резервів. Стрес часто викликає формування різних психічних розладів, одним із яких є невротична тривога (панічний розлад).

Як зазначає Л.Н. Юр'єва, тривога може бути нормальною, патологічною, фармакогенною [439] (рис. 4.6.)

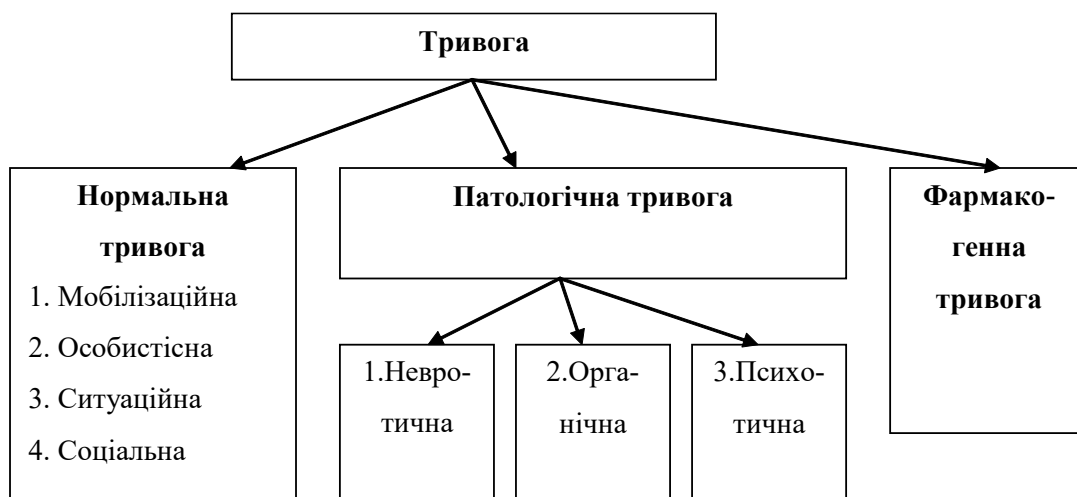

Рис. 4.6. Типологія тривоги

Нормальна (адаптаційна) тривога пропорційна об'єктивній небезпеці та є найважливішим адаптаційним механізмом людини. Вона має профілактичне значення, бо постійно сигналізує людині про небезпеку й спонукає її до дій, які

вона здійснює у силу того, що постійно прагне до емоційного гомеостазу. Ця тривога, як правило, нетривала, помірна і не порушує продуктивної діяльності людини. До даного виду тривоги відносяться наступні підвиди:

Мобілізаційна тривога. Виникає епізодично та сприяє мобілізації фізичних і психічних ресурсів людини. Характерна для психічно здорових, вольових, активно діючих особистостей;

Особистісна тривога або тривожність. Є відносно стабільною особистісною характеристикою й рисою характеру, яка визначає поріг виникнення реакції тривоги. Низький поріг характерний для тривожних, ананкастних і залежних акцентованих особистостей;

Ситуаційна тривога – стан тривоги, що виникає тільки при стресовій ситуації і припиняється по її завершенню;

Соціальна тривога – тривога, виникає при взаємодії із соціумом (публічних виступах і діях, спілкуванні з чиновниками й керівниками та ін.). Ці люди надмірно стурбовані думкою оточуючих про себе, бояться негативних оцінок і відкидання. Чим вищий рівень тривожності, тим нижчий показник життєвого задоволення. Якщо ці розлади не досягають ступеня клінічно оформленого стану з вегетативними, психологічними й поведінковими розладами та суттєво не порушують адаптацію, то вони розцінюються в рамках «нормальної» тривоги. Якщо ці розлади клінічно оформлені, то вони розцінюються в рамках патологічної тривоги (соціальна фобія – F40.1).

У деяких випадках при нормальній тривозі необхідна консультація психолога, аутотренінг. Особи з ситуаційною та соціальною тривогою є цільовою групою для первинної профілактики й психоосвітніх програм.

Патологічна тривога за своєю інтенсивністю й тривалістю не корелює із реальною загрозою та являє собою психічний розлад (невротичного або психотичного рівня). Патологічна тривога може бути причиною або пусковим механізмом як психічних, так і соматичних захворювань. Це генералізована реакція організму, що виявляється вегетативними, психологічними й поведінковими симптомами. До цієї категорії тривоги належать:

Невротична тривога – клінічно оформлений стан тривоги, що виникає в результаті соціальних і психологічних стресів і ситуацій, які не становлять небезпеки на даний час. Вона позбавляє людину здатності до нормальної життєдіяльності. Відзначають високу коморбідність невротичної тривоги із депресією, що може потенціювати суїцидальну небезпеку таких пацієнтів. Ризик суїцидальної поведінки в осіб із невротичними й пов'язаними зі стресом розладами в цілому в 3 рази вищий, ніж у популяції. Найбільшу суїцидальну небезпеку серед цієї групи розладів становлять особи із посттравматичним стресовим розладом, генералізованим тривожним і панічним розладами, де ризик суїцидальних спроб перевищує такий у популяції в 6 разів. У МКБ-10 ці стани класифікуються як:

- панічний розлад;
- генералізований тривожний розлад;
- синдром нав'язливих станів (обсесивно-компульсивний розлад);
- соціофобія (або соціально тривожний розлад);
- специфічні фобії;
- змішаний тривожний і депресивний розлад;
- тривожно-фобічні розлади.

Панічний розлад. Приступ панічної атаки є раптовим дискретним, коротким періодом інтенсивного дискомфорту, тривоги або страху, що супроводжується соматичними та / або когнітивними симптомами. Панічний розлад проявляється у вигляді виникнення повторних панічних нападів, як правило, супроводжується побоюваннями з приводу майбутніх нападів або змінами в поведінці, щоб уникнути ситуацій, які можуть призвести до нападів. Панічний розлад часто супроводжується іншими серйозними захворюваннями, такими як депресія, наркоманія чи алкоголізм. При депресії людина відчуває стан пригніченості або безнадійності, порушення апетиту або сну, знижений рівень енергії та труднощі з концентрацією.

Генералізований тривожний розлад – характеризується надмірною тривогою й занепокоєнням із приводу різних життєвих ситуацій або подій, що

присутні більше, ніж половину днів протягом ≥ 6 міс. Фокус занепокоєння не обмежений, як при інших психічних розладах (наприклад, панічні напади розвиваються в громадських місцях); пацієнт має кілька тривожних його причин, які часто з часом змінюються. До їхньої кількості відносяться ситуації на роботі, у сім'ї, фінансове забезпечення, здоров'я, безпека й т. ін. Хвилювання, як правило, супроводжується наступними проявами: рухове занепокоєння, збудженість або нервозність, легка стомлюваність, труднощі з концентрацією уваги, дратівливість, напруга м'язів, тривожний сон.

Синдром нав'язливих станів (обсесивно-компульсивний розлад). Люди, які страждають цим синдромом, переживають наполегливі неприємні думки (нав'язливі думки) і використовують ритуали (компульсивні дії), щоб контролювати тривогу, викликану самими цими думками. У рівній мірі страждають чоловіки та жінки, і зазвичай розлад проявляється в дитинстві, юнацтві або ранньому дорослому віці [388]. В однієї третини дорослих, які страждають ОКР, симптоми з'явилися в дитинстві. Дані досліджень говорять про те, що ОКР може бути спадковим захворюванням. У більшості випадків усе закінчується тим, що ритуали починають контролювати життя людини. Наприклад, якщо людина одержима страхом бактерій і бруду, у неї виробляється компульсія весь час мити руки. Якщо в неї розвивається нав'язливий страх, що хтось може проникнути до будинку, то перед тим, як лягти спати, вона багато разів закриває й перевіряє ще раз замки [290].

Соціофобія (соціальний тривожний розлад). Цей діагноз ставлять у тих випадках, коли людина стає надмірно тривожною, занадто сором'язливою або затиснутою в повсякденних соціальних ситуаціях. Люди з соціофобією відчують постійний, сильний, хронічний страх, що на них дивляться та за ними спостерігають, страх осуду й боязнь опинитися в незручному становищі. Вони можуть турбуватися протягом днів або тижнів через подію, якої вони бояться. Цей страх може бути настільки сильним, що стає на заваді в роботі, навчанні та інших повсякденних справах, ускладнює нові знайомства та ставить під загрозу стару дружбу. І хоча хворі на соціофобію розуміють, що їхній страх

перебувати поруч із людьми недоречний і необґрунтований, вони все ж не в змозі подолати його. Навіть якщо їм вдається подолати страх і вийти на люди, вони зазвичай шалено хвилюються напередодні заходу, відчувають себе вкрай некомфортно й під час та годинами по його завершенню переживають, що про них скажуть. До фізичних симптомів, які часто супроводжують соціофобію, відносяться: почервоніння, сильна пітливість, тремтіння, нудота та труднощі під час розмови.

Специфічні фобії – це сильний страх перед чимось, що насправді не представляє собою великої небезпеки або є зовсім безпечним. Деякі з найбільш поширених специфічних фобій: боязнь закритого простору, висоти, ескалаторів, тунелів, їзди по шосе, води, польотів, собак і крові. Такі фобії – це не просто сильний страх; це – ірраціональний страх чогось конкретного. Незважаючи на те, що дорослі люди, які страждають фобіями, розуміють, що їхні страхи ірраціональні, зустріч або навіть думка про зустріч із об'єктом, який уселяє страх або ситуацію, провокує напад паніки або сильної тривоги.

Змішаний тривожний і депресивний розлад. Ця категорія використовується, коли присутні симптоми як тривоги, так і депресії, але ні одні, ні інші окремо не є чітко домінуючими або вираженими настільки, щоб виправдати діагноз. Крім того, мають місце деякі вегетативні симптоми: тремор, серцебиття, сухість у роті, бурління в животі й т.ін.

Тривожно-фобічні розлади – група розладів, у якій тривога викликається виключно або переважно певними ситуаціями або об'єктами (зовнішніми по відношенню до суб'єкта), які на даний час не є небезпечними. У результаті ці ситуації уникаються або переносяться з почуттям страху. Фобічна тривога суб'єктивно, фізіологічно й поведінково не відрізняється від інших типів тривоги та може відрізнятися за інтенсивністю від легкого дискомфорту до жаху. Стурбованість пацієнта може концентруватися на окремих симптомах, таких як відчуття нудоти, і часто поєднується із вторинними страхами смерті, втрати самоконтролю чи божевілля. Тривога не зменшується від свідомості того, що інші люди не вважають цю ситуацію такою небезпечною або

загрозливою. Одне лише уявлення про попадання в фобічну ситуацію зазвичай заздалегідь викликає тривогу передбачення. Фобічна тривога часто співіснує з депресією [271].

Органічна тривога. Тривога виникає як наслідок органічних причин: патології серцево-судинної системи, органічних уражень ЦНС, патології щитовидної і паращитовидної залоз, недостатності вітаміну В12, гіпоглікемії та інших. Поведінкові особливості тривоги найчастіше проявляються у вигляді метушливості, дратівливості, емоційної лабільності, дезорганізації діяльності, нездатності розслабитися, уникнення стресових ситуацій. Серед психологічних проявів тривоги переважають почуття пригніченості, безпорадності, невпевненості, знижена самооцінка, комплекс провини та неповноцінності.

Психотична тривога. Часто передує першому психотичному епізоду, рецидивам шизофренії, шизоафективних психозів. Вона є тригером гострих афективно-маячних нападів, гострого почуттєвого марення, онейроїдних станів. Тривога в рамках тривожно-параноїчної і тривожно-депресивної симптоматики є фактором ризику скоєння суїциду. Пацієнти з психотичною тривогою потребують психіатричної допомоги (у гострому періоді – стаціонарної). У терапії питому вагу займає фармакотерапія (нейролептики, антидепресанти). Після редукції психотичних проявів можлива психотерапевтична корекція і проведення психосоціальної терапії.

Проблема панічних розладів в останні роки, характерні гібридними війнами, стає все більш актуальною. Військові дії на Сході України призвели до значного морального й матеріального збитку для регіону та країни в цілому. Усе більша кількість військовослужбовців залучається до вирішення цих конфліктів, страждає мирне населення. Гостро стоїть проблема впливу травмуючих подій на психічне здоров'я населення, яке проживає на території проведення операції об'єднаних сил.

Практика показує, що цивільне населення, яке мешкає у зоні локальних війн, не менше, ніж учасники бойових дій, переживає важкі психічні травми, які викликають відповідний рівень психічних розладів.

Специфіка даної проблеми, її багатогранність і різноманітність соціальних, психологічних, біологічних і медичних умов, проявів визначає багатокомпонентний підхід до її вивчення. Слід підкреслити необхідність і важливість психологічних досліджень для виявлення клініко-психопатологічних особливостей розладів психіки та поведінки в населення й розробки ефективних методів лікування, психокорекції та психологічної реабілітації постраждалих.

Відомо, що психогенний вплив травмуючих подій складається не тільки з прямої безпосередньої загрози життю людини у зв'язку з її очікуванням, а також із різними індивідуально-значущими наслідками. Психогенні розлади, причини їх виникнення, клініко-психопатологічні особливості, динаміка залежать від сукупності психотравмуючих чинників, а також від індивідуально-особистісних характеристик. Психологічна стійкість може залежати від організованості та узгодженості дій оточуючих, їхньої підтримки.

Війна, із точки зору екстремальних умов, сприяє виникненню психогеній, об'єднує по суті психотравмуючі фактори, властиві майже всім стихійним лихам і катастрофам. У зв'язку з почастищенням цих подій і підвищенням уваги суспільства до психічного стану населення, що знаходиться в критичних ситуаціях, особливе місце в психіатричній практиці сучасності посіли посттравматичні психічні розлади [443]. При цьому динамічний психопатологічний аналіз свідчить про стереотип розвитку непсихотичних психічних розладів: від реакції адаптації до невротичних реакцій, виникнення невротичного стану та патохарактерологічного (невротичного) розвитку особистості [381].

Специфіка даної проблеми, її багатогранність і різноманітність соціальних, психологічних, біологічних і медичних умов, проявів визначає багатокомпонентний підхід до її вивчення. Слід підкреслити необхідність і важливість психологічних досліджень для виявлення клініко-психопатологічних особливостей розладів психіки та поведінки в населення,

розробки ефективних методів лікування, психокорекції та психологічної реабілітації постраждалих, що є важливим державним завданням.

Із 2014 по 2019 рр. на базі державного закладу «Науково-практичний медичний реабілітаційно-діагностичний центр МОЗ України» (ДЗ «НПМ РЦЦ МОЗ України») проводилося психодіагностичне обстеження жителів регіону з метою виявлення клініко-психопатологічних особливостей розладів психіки та поведінки. У період проведення дослідження виконувалися науково-дослідні роботи за запитом МОЗ України: «Діагностика, лікування та реабілітація посттравматичних стресових і тривожних розладів, обумовлених соціально-стресовими факторами, у населення в зоні проведення антитерористичної операції» (№ держреєстрації 0115U002757, термін виконання 2015-2017 рр.), «Розробка системи медико-психологічної допомоги дітям та підліткам, що перебувають у зоні проведення антитерористичної операції» (№ держреєстрації 0116U004162, термін виконання 2016-2018), «Тривога й пов'язані з нею психічні, психосоматичні та соматичні розлади в населення в зоні проведення антитерористичної операції» (№ держреєстрації 0118U004166, термін виконання 2018-2019 рр.).

У дослідженні взяли участь: доросле населення, яке мешкає в зоні військового конфлікту, – 3017 осіб та дитячий контингент – 1695 дітей. Групу дорослих склали 72,3% жінок і 27,7% чоловіків, у яких переважала середньо-спеціальна та вища освіта. У таблиці 4.2. представлено психодіагностичний комплекс для дорослої групи осіб із досліджуваними показниками.

Таблиця 4.2

Психодіагностичний комплекс дослідження

Психологічний інструментарій	Досліджувані показники
Опитувальник «Способи копінг-поведінки» Р. Лазаруса;	Конфронтація, дистанціювання,
Опитувальник вираженості	самоконтроль, пошук соціальної
психопатологічної симптоматики	підтримки, прийняття
	відповідальності, втеча —

(Symptom Check List-90-Revised – SCL-90-R) Дерогатіса, Стандартизований багатofакторний метод дослідження особистості СМІЛ, Міссісіпська шкала посттравматичного стресового розладу ПТСР, Шкала психологічного благополуччя К. Ріфф, «Метод колірних виборів Люшера», Методика вимірювання рівня тривожності Тейлора; Шкала астенічного стану (Малкова Л.Д.); Інтегративний тест тривожності (Бізюк А.П., Вассерман Л.І., Іовлев Б.В.) Шкала базисних переконань Індивідуально-типологічний опитувальник Л.М. Собчик – шкала агресивності, Таблиці Горбова Анкета Опитувальник суїцидального ризику (Розуваєвої Т.М.)	уникнення, планування вирішення проблеми, позитивна переоцінка Тривожність, фобічна тривожність Соматизація Депресія Ворожість Особистісні особливості ПТСР Механізми психологічного захисту Психологічне благополуччя Рівень емоційної напруги Ступінь астенічного стану Доброзичливість навколишнього світу Агресивність Когнітивно-пізнавальна сфера Порушення сну, зниження активності, зниження інтересу до значущих видів діяльності Злам культурних бар'єрів Афектність Соціальний песимізм Антисуїцидальний фактор

У ДЗ «НПМ РЦЦ МОЗ України» розроблена система безперервного маршруту пацієнта від комплексної діагностики, лікування, реабілітації до оцінки ефективності проведених заходів (рис. 4.7).

Рис. 4.7. Система маршрутизації пацієнтів із постстресовими розладами

У реєстратурі медреєстратор оформляє медичну документацію у формі медичної картки, куди вносить персональні дані про пацієнта (прізвище, ім'я, по батькові, стать, дата народження, місце роботи, адреса проживання, паспортні дані та контактна інформація) і направляє до кабінету долікарського контролю. У кабінеті долікарського контролю медична сестра проводить попереднє обстеження (візуальний огляд, вимірювання артеріального тиску, температури, збір скарг, фіксацію висловлювань пацієнта з приводу проблем, які його турбують за станом здоров'я та емоційного забарвлення) і коротке анкетування із подальшим направленням до кабінету психолога.

Пацієнт із направленням звертається за консультацією до психолога у відділенні медичної та соціальної психології. Психолог проводить скринінгове психодіагностичне дослідження з метою виявлення особливостей психоемоційного стану і визначення «групи ризику», до якої входять пацієнти з психологічними проявами ПТСР, із високими показниками за шкалами тривожності (соматизація, депресія, агресія, порушення когнітивно-пізнавальних процесів та інше).

У разі виявлення пацієнта «групи ризику» психолог рекомендує консультацію психіатра. Психіатр консультує та дає свої рекомендації. За необхідності (за показаннями) долучаються інші вузькопрофільні спеціалісти. За результатами проведеного консультативно-діагностичного етапу складається індивідуальна програма багатокomпонентного лікування та реабілітації

пацієнтів зі встановленою патологією, що включає фармакотерапію, психотерапію, фізіотерапію. Багатокомпонентна модель реабілітації (відновлення) реалізується узгодженням зусилля команди професіоналів різного профілю (психіатр, невропатолог, фізіотерапевт, ерготерапевт, психолог, рефлексотерапевт, терапевт, кардіолог, ендокринолог, сестра медична). Склад бригади професіоналів варіюється залежно від наявних проблем і виявленої патології у пацієнта.

За результатами проведеного первинного анкетування дорослої групи були виявлені рівні емоційного, фізичного стану та працездатності. Так, свій емоційний стан оцінили як гарний 26,5% респондентів, задовільний – 40,5%, незадовільний – 33% респондентів. Фізичний стан оцінили як гарний 26,5% респондентів, задовільний – 42%, незадовільний – 32,5% респондентів. Гарний рівень працездатності відзначили 27% респондентів, задовільний рівень працездатності – 44,5%, незадовільний – 28,5% респондентів.

Дослідження ситуативної тривожності за методикою «Інтегративний тест тривожності» (Бізюк А.П., Вассерман Л.І., Іовлев Б.В.) надало змогу дослідити прояви тривожності за різними компонентами (табл. 4.3).

Таблиця 4.3

Прояви тривожності серед населення

Вид тривожності	Ситуативна тривожність	Особистісна тривожність
Емоційний дискомфорт		
низький рівень тривоги	48,5%,	30,5%,
нормальний рівень тривоги	33%	44%
високий рівень тривоги	18,5%	25,5%.
Астенічний компонент		
низький рівень тривоги	45,5%	30%
нормальний рівень	39,5%	34%

тривоги		
високий рівень тривоги	15%	36%
Фобічний компонент		
низький рівень тривоги	27,5%,	9%
нормальний рівень тривоги	41%	39,5%
високий рівень тривоги	31,5%	51,5%
Тривожна оцінка перспектив		
низький рівень тривоги	54,5%	19%
нормальний рівень тривоги	27,5%	52%
високий рівень тривоги	18%	29%
Соціальний захист		
низький рівень тривоги	51,5%	19,5%
нормальний рівень тривоги	17%	51%
високий рівень тривоги	31,5%	29,5%
Загальний рівень		
низький рівень тривоги	63,5%	57,5%
нормальний рівень тривоги	26%	16,5%
високий рівень тривоги	10,5%.	26%

За результатами дослідження особистісної тривожності за методикою «Інтегративний тест тривожності» (Бізюк А. П., Вассерман Л. І., Іовлев Б.В.) були виявлені наступні показники (табл. 4.3.).

Результати кореляційного аналізу показали статистично значущі кореляційні зв'язки між особистісною та ситуативною тривожністю ($r_s=0,718$), ($p<0,05$). Результати дослідження рівня особистісної тривожності представлені в таблиці 4.4.

Таблиця 4.4

Результати дослідження середніх значень рівня особистісної тривожності

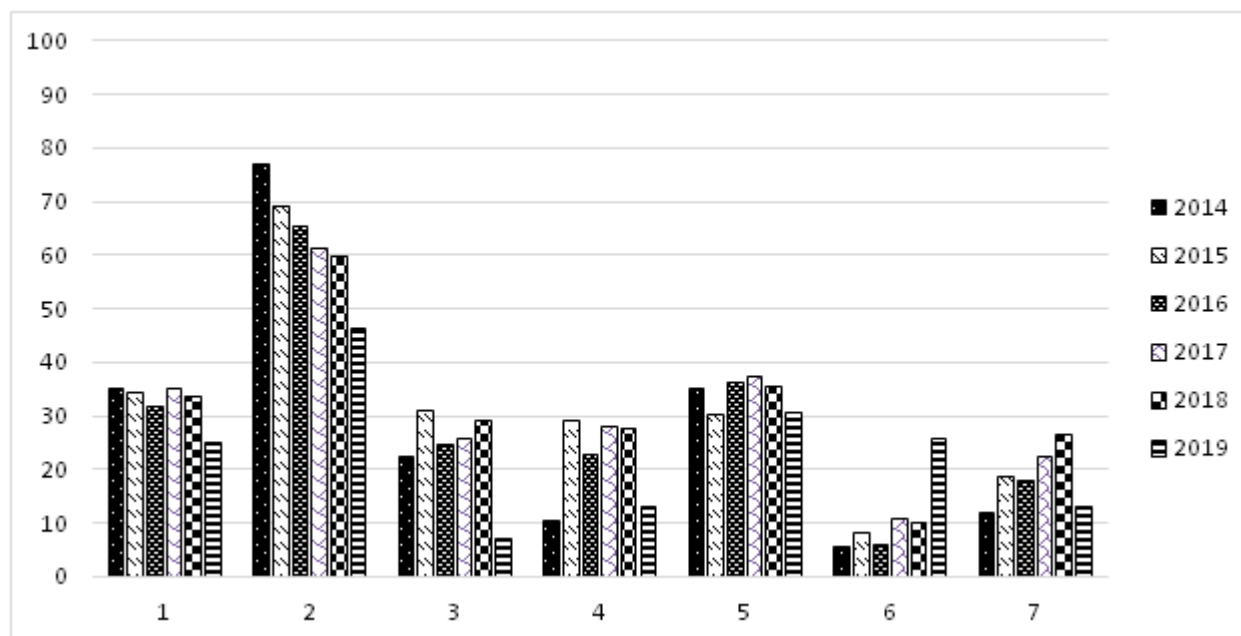
Параметр	Цивільні особи (бали)
Соціальний захист	123,52 ± 7,672
Фобічний компонент	112,82 ± 9,463
Астенічний компонент	107,83 ± 7,576
Загальний рівень	98,62 ± 8,821
Тривожна оцінка перспектив	59,73 ± 6,241
Емоційний дискомфорт	14,82 ± 0,952

Аналіз результатів дослідження, наведених у таблиці 4.4, показав, що в групи осіб, які проживали на територіях, наближених до зони збройного конфлікту, домінували такі прояви особистісної тривожності, як соціальний захист ($123,52 \pm 7,672$), фобічний компонент ($112,82 \pm 9,463$), астенічний компонент ($107,83 \pm 7,576$). Тобто тривожність як особистісна риса проявлялась у цих осіб найбільше при соціальних контактах, у схильності бачити соціальне середовище як основне джерело тривожного напруження та невпевненості в собі, при тому що вони заперечували фоновий стан напруженості. Також даному контингенту властиві відчуття незрозумілої загрози, невпевненості в собі, власної марності, скарги на хронічну втоми, в'ялість, пасивність, розлади сну.

Спостерігається значний приріст негативних емоцій у населення, серед яких перше місце посідає почуття тривоги (рис. 4.8), що може сприяти розвитку психопатологічних і соматичних проявів у жителів регіону збройного конфлікту.

Із рисунка 4.8 видно, що почуття страху має тенденцію до зменшення, але все ж залишається, за нашими даними, у кожного четвертого опитуваного. Стани відчаю та смутку також залишаються стабільно високими. Без особливих змін у бік зменшення залишається почуття роздратування. Стан безпорадності

за останній рік зменшився. Поряд із зазначеним, спостерігається тенденція до збільшення почуття байдужості.

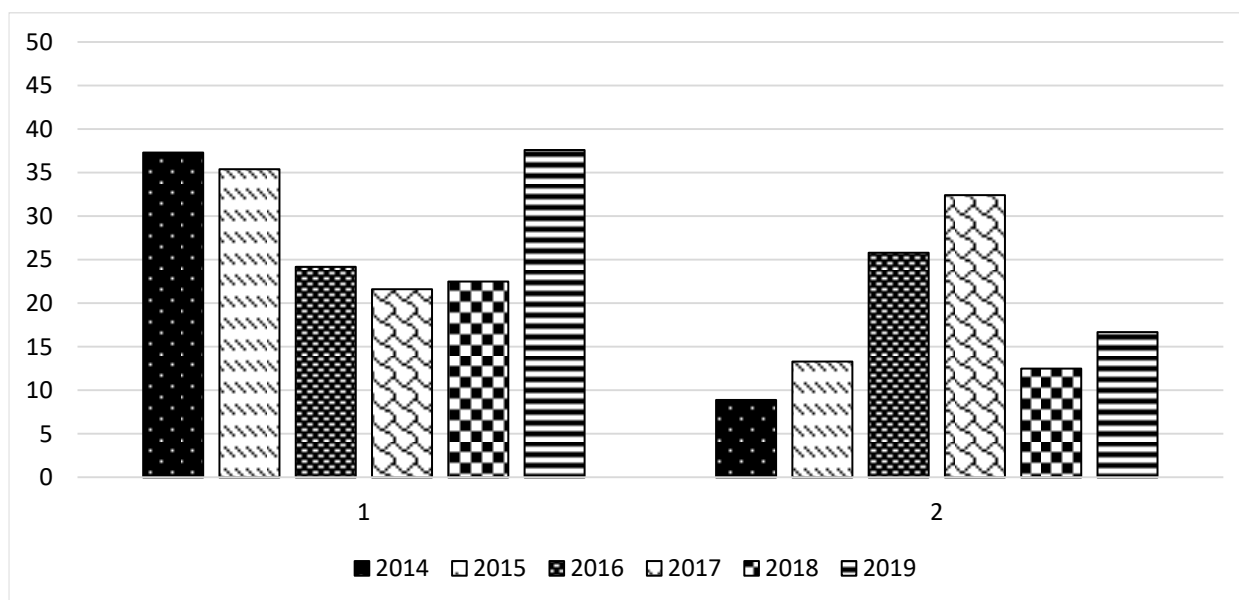

Примітка: 1 – страх, 2 – тривога, 3 – безпорадність, 4 – відчай, 5 – роздратування, 6 – байдужість, 7 – смуток

Рис. 4.8. Емоції, виявлені в населення в зоні військового конфлікту

Вивчення особливостей проявів постстресових психічних розладів у цивільних осіб, які мешкали на територіях, наближених до зони збройного конфлікту, проводилось за допомогою Міссісіпської шкали. Отримані дані наведено на рис. 4.9.

За даними дослідження 2019 року, у 16,7% осіб, які пройшли скрінінг, діагностовано ПТСР, у 37,6% – відзначались окремі ознаки ПТСР, у 45,7% ознак психопатологічних порушень виявлено не було. Відбувається зростання частки осіб із окремими ознаками ПТСР до величин 2014 року (початок проведення дослідження у зв'язку з виникненням збройного конфлікту на Донбасі) та вдвічі ПТСР порівняно з 2014 роком (з 8,9% до 16,7%).

Примітка: 1 – окремі ознаки ПТСР, 2 – ПТСР

Рис. 4.9. Результати діагностики посттравматичного розладу за допомогою Міссісіпської шкали

За результатами дослідження кореляційного зв'язку було встановлено статистично значущі кореляційні зв'язки між Міссісіпською шкалою ПТСР та шкалами особистісної тривожності інтегрованого тесту тривожності. Результати дослідження представлено в таблиці 4.5.

Таблиця 4.5.

Результати дослідження кореляційного зв'язку між Міссісіпською шкалою ПТСР та шкалами особистісної тривожності

Параметр	Коефіцієнт кореляції
Емоційний дискомфорт	0,409**
Астенічний компонент	0,412**
Фобічний компонент	0,302**
Тривожна оцінка перспектив	0,286**
Соціальний захист	0,300**
Загальний рівень	0,279**

Примітка. Коефіцієнт кореляції rs-Спірмена: * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$.

Найбільш виражені кореляційні зв'язки було встановлено між Міссісіпською шкалою ПТСР та астеничним компонентом особистісної тривожності й емоційним дискомфортом, тобто проявами ПТСР, у більшості випадків є наявність тривожності, як індивідуально-психологічної характеристики, що провокує примноження емоційної напруги і тим самим збільшує прояви ПТСР. Скаргами таких хворих були швидка втомлюваність, в'ялість, пасивність, розлади сну, знижений емоційний фон, незадоволеність життєвою ситуацією, емоційне напруження.

При розробці відновлювальних заходів і плануванні необхідної медико-психологічної допомоги важливим є дослідження особистісних механізмів подолання стресу і вирішення конфліктних ситуацій. Для діагностики зазначеного було обрано дослідження копінг-стратегій, що в представленій роботі проводилося за допомогою тесту копінг-стратегій Лазаруса. У таблиці 4.6 наведені отримані результати.

Таблиця 4.6

Дослідження копінг-стратегій у населення Донбасу

Параметр	Цивільні особи (бали)
Конфронтаційний допінг	37,42 ± 2,317
Дистанціювання	41,75 ± 2,601
Самоконтроль	49,01 ± 2,666
Пошук соціальної підтримки	52,71 ± 3,073
Прийняття відповідальності	44,95 ± 3,085
Утеча-уникнення	37,56 ± 2,301
Планування вирішення проблем	49,86 ± 3,011
Позитивна переоцінка	45,06 ± 2,598

Результати за рівнями прояву тієї чи іншої копінг-стратегій розташувались наступним чином. Конфронтаційний копінг: норма – 44%, високий рівень – у 54,5%, дуже високий – у 1,5% респондентів. Дистанціювання: норма – 42,5%, високий рівень – 44%, дуже високий – 13,5%.

Самоконтроль: норма – 27,5%, високий рівень – 50%, дуже високий – 22,5%. Пошук соціальної підтримки: норма – 29%, високий рівень – 32%, дуже високий – 39%. Прийняття відповідальності: норма – 35%, високий рівень – у 38%, дуже високий – 27%. Утеча-уникнення: норма – 39,5%, високий рівень – 51,5%, дуже високий – 9%. Планування вирішення проблем: норма – 9%, високий рівень – 39,5%, дуже високий – 31,5%. Позитивна переоцінка: норма – 27,5%, високий рівень – 50%, дуже високий – 22,5%.

На основі даних, отриманих за допомогою Міссісіпської шкали, усіх обстежуваних поділили на групи: особи без ознак ПТСР, особи з окремими ознаками ПТСР, особи з ПТСР. У групі осіб із ПТСР переважаючими копінг-стратегіями були втеча-уникнення ($r_s = 0,546$, $p \leq 0,05$) та дистанціювання ($r_s = 0,433$, $p \leq 0,05$) (див. табл. 4.7).

Таблиця 4.7

Результати дослідження кореляційної зв'язку між Міссісіпською шкалою і тестом Лазаруса

Параметр	Коефіцієнт кореляції
Конфронтаційний допінг	0,344**
Дистанціювання	0,433**
Самоконтроль	0,122
Пошук соціальної підтримки	0,337**
Прийняття відповідальності	0,325**
Утеча-уникнення	0,546**
Планування вирішення проблем	0,232
Позитивна переоцінка	0,091

Примітка. Коефіцієнт кореляції r_s -Спірмена: * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$.

У групі осіб із ПТСР досліджувалися кореляційні зв'язки між ступенем вираженості постстресових психічних розладів й індивідуально особистісними характеристиками обстежуваних (табл. 4.8).

Таблиця 4.8

Результати дослідження кореляційного зв'язку між проявами ПТСР та індивідуально-особистісними характеристиками

Параметр	Коефіцієнт кореляції
Соматизація	0,352**
Обсесивно-компульсивні розлади	0,360**
Міжособистісна сензитивність	0,295**
Депресія	0,434**
Тривожність	0,525**
Ворожість	0,376**
Фобічна тривожність	0,325**
Паранояльні симптоми	0,359**
Психотизм	0,322**
Загальний індекс тяжкості симптомів	0,398**
Симптоматичний дистрес	0,368**

Примітка. Коефіцієнт кореляції rs-Спірмена: * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$.

Аналіз результатів дослідження кореляційних зв'язків ПТСР та індивідуально-особистісних характеристик обстежуваних показав, що в групі з високими показниками за шкалою ПТСР домінували ознаки тривожності ($r_s = 0,525$, $p \leq 0,05$), депресивності ($r_s = 0,434$, $p \leq 0,05$), ворожості ($r_s = 0,376$, $p \leq 0,05$).

Слід зазначити, що в зоні військового конфлікту велику роль відіграє інформаційне середовище, що певним чином впливає на психічний стан та психологічне благополуччя населення. Переживання людей, які перебували у військовій зоні, безслідно не минають. Ситуація, що склалася, впливає на емоційний і психічний стан населення, викликаючи паніку, агресію, страх, тривогу, почуття відчаю та приреченості. З'являються нові групи осіб, які піддаються впливу стресогенних чинників. Вони можуть входити до «групи ризику» щодо виникнення розладів психіки та поведінки, пов'язаних із стресовими факторами. Тому одним із завдань дослідження було визначити

ставлення респондентів до інформаційного простору, у якому вони знаходяться, а також оцінити якість інформації та потреби в її отриманні.

Аналіз результатів анкетування показав (рис. 4.10), що потреба в новій інформації на початку військових дій досягала максимального значення в 77,6% обстежених, а в 2019 році ця потреба знизилася до 18,25%. Значно збільшилася кількість осіб, що не цікавляться інформацією взагалі, із 2,7% в 2014 році до 46,5% в 2019 році. При цьому відзначається неухильне зростання осіб із байдужістю та зневірою. Якщо кількість осіб, що зазнають байдужості, у 2014 році склала 5,5%, то в 2019 році їхня кількість становить 22,5%. Число осіб, які відчують смуток, у 2014 році – 12%, у 2019 році – 26,5.

Аналіз результатів дослідження за допомогою опитувальника SCL-90-R показав, що в 2014 році в обстежуваних домінували тривожні переживання ($2,028 \pm 0,117$), ознаки соматизації ($1,909 \pm 0,089$), тобто існує дистрес, що виникає з відчуття тілесної дисфункції і виявляється в різних скаргах, болях, а також у соматичних еквівалентах тривожності. У 2019 році домінували тривожні переживання ($1,924 \pm 0,104$), міжособистісна сензитивність ($1,830 \pm 0,126$), ознаки депресії ($1,771 \pm 0,105$).

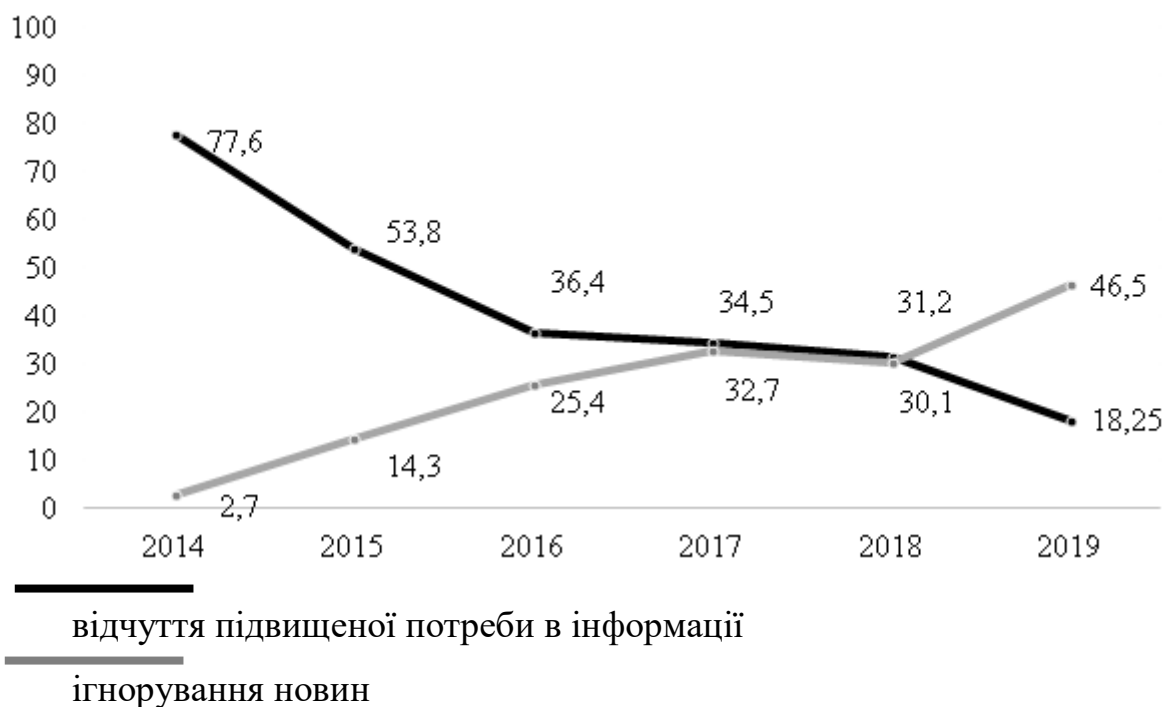

Рис. 4.10. Результати дослідження сприйняття інформації населенням, яке мешкає в регіоні бойових дій

Європейська психіатрична асоціація на початку XXI століття досліджувала поширеність тривожних розладів у популяції: як часто зустрічаються тривожні розлади у людей, які перенесли психотравмуючі події. Виявилося, що депресивні розлади є у близько 10%, а тривожні розлади мають від 15-20 до 40%. Згідно зі статистикою ВОЗ близько 12% населення Центральної Європи страждають від тривожних розладів.

За нашими даними, у 2016 році поширеність психічних захворювань (F 40-48) склала 27,2 на 10000 населення, що на 6,7% перевищує показник 2013 року (25,5 на 10000 населення). Відзначалася тенденція зростання захворювань, пов'язаних зі стресом. Так, в 2013 році питома вага невротичних, пов'язаних зі стресом і соматоформних розладів (F40 – F48) склав 18,7%, а в 2016 році – 27,1%. Серед них тривожно-фобічні розлади (F40) склали 19,4% (10,4% у 2013 році); панічний розлад (F41) – 1% (не виявлено в 2013 році); генералізований тривожний розлад (F41.1) – 34,0% (30,0% у 2013 році); obsесивно-компульсивний розлад (F42) – 1,8% (1,5% у 2013 році); реакція на важкий стрес і порушення адаптації (F43) – 24,3% (20,9% у 2013 році); диссоціативні (конверсійні) розлади (F44) – 1% (10,4% у 2013 році); соматоформні розлади (F45) – 6,8% (6,0% у 2013 році).

У роботі з дітьми й підлітками було також сформовано психодіагностичний комплекс та перевірено ефективність його використання. При обстеженні психологічного стану дітей 5-7 років використовувалися методи діагностики емоційно-вольової сфери. Для встановлення відхилень у психічному здоров'ї дитини використовувалися проєктивні та стандартизовані методики: методика «Паровозик» (С.В.Веліва), опитувальник страхів (А.І. Захаров); «Кактус» (М.О. Панфілова), «Неіснуюча тварина» (М.З.Друкаревич), «Малюнок сім'ї» (Г.Т.Хоментаскас); анкета з визначення тривожності та агресивності в дітей (Г.П.Лаврент'євої та Т.М.Тітаренко). За результатами діагностики було встановлено наявність тривожності, агресії,

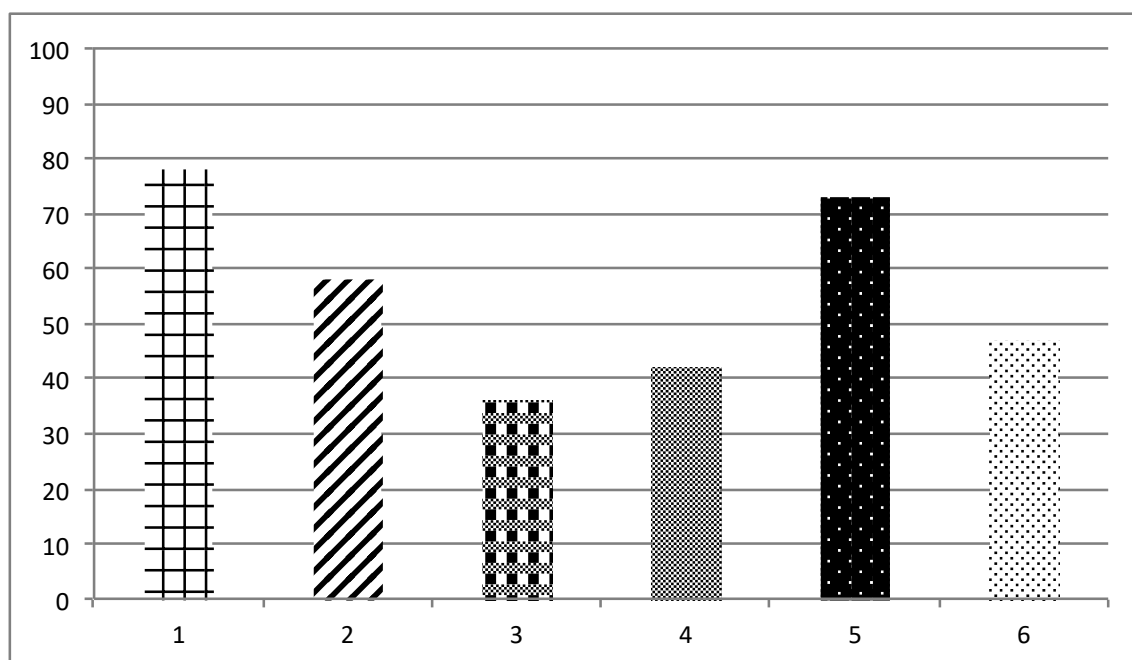
страхів, скритності, самотності, визначено рівень самооцінки, що буде розглянуто більш детально далі.

До складу психодіагностичного комплексу, що дозволяє виявити пограничні та клінічні особливості емоційно-вольової сфери підлітків, уходили стандартизовані та проєктивні методи: опитувальник темпераменту Г. Айзенку, «Дитячий опитувальник неврозів» (Седнев В.В., Збарський З.Г., Бурцев О.К.), опитувальник А. Басса-А.Дарки для визначення характеру та рівня агресії, метафоричні асоціативні карти (набір COPE), проєктивна методика «Намалюй свій страх».

На прикладі результатів медико-психологічного дослідження емоційної сфери та соматичного стану дітей, які знаходяться в зоні проведення антитерористичної операції, наочно продемонстровані порушення стану здоров'я внаслідок стресового впливу (рис. 4.11). Окрема динаміка страхів у дітей 5-7 років та 10-14 років представлена на рисунках 4.12 та 4.13 відповідно.

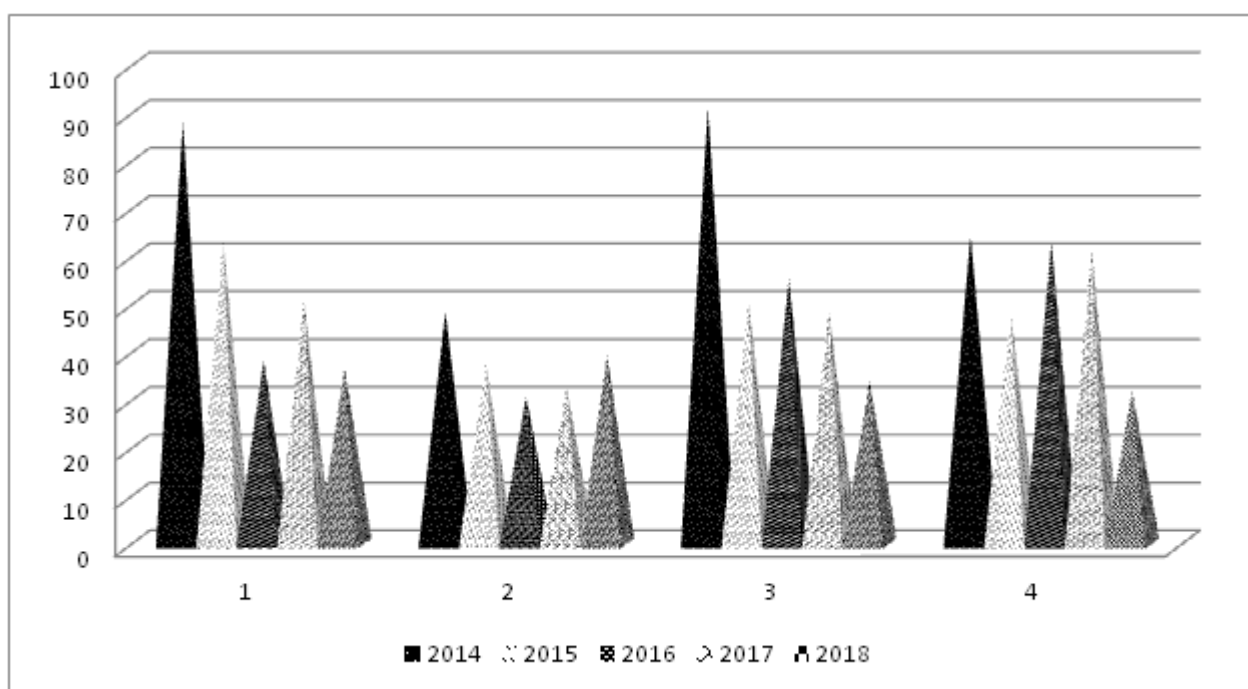
Із рисунку 4.12 видно наявність страху війни протягом усього періоду проведення досліджень. Слід наголосити на тому, що для дітей дошкільного віку, ураховуючи їхній психологічний розвиток, страх війни є невластивим для даної вікової категорії осіб, тобто – набутим за умов соціально-психологічного напруження, що вперше був виявлений у 2014 році під час громадянського конфлікту на Сході України.

Було встановлено збільшення рівня агресії серед дітей у групі респондентів зі страхом війни ($p=0,05$). Це підтвердило одне з припущень, що діти, які бояться війни, більш агресивні, ніж діти з відсутністю цього страху. Така форма поведінки виникає внаслідок емоційної травми, що проявляється в дитині поведінковими і вербальними відхиленнями. Переважання страху війни в дітей даної категорії зумовлено специфічними умовами життєдіяльності в умовах психотравмуючої ситуації [283].

Примітка: 1– тривога, 2 – вегетативні розлади, 3 – астения, 4 – порушення сну, 5 – страх війни, 6 – соціальні страхи

Рис. 4.11. Розлади емоційної сфери дітей у ситуації стресового впливу

Примітка: 1– страх війни; 2 – страх фізичної шкоди; 3 – страх темряви; 4 – медичні страхи

Рис. 4.12 Динаміка страхів у дітей 5-7 років (2014-2018 роки)

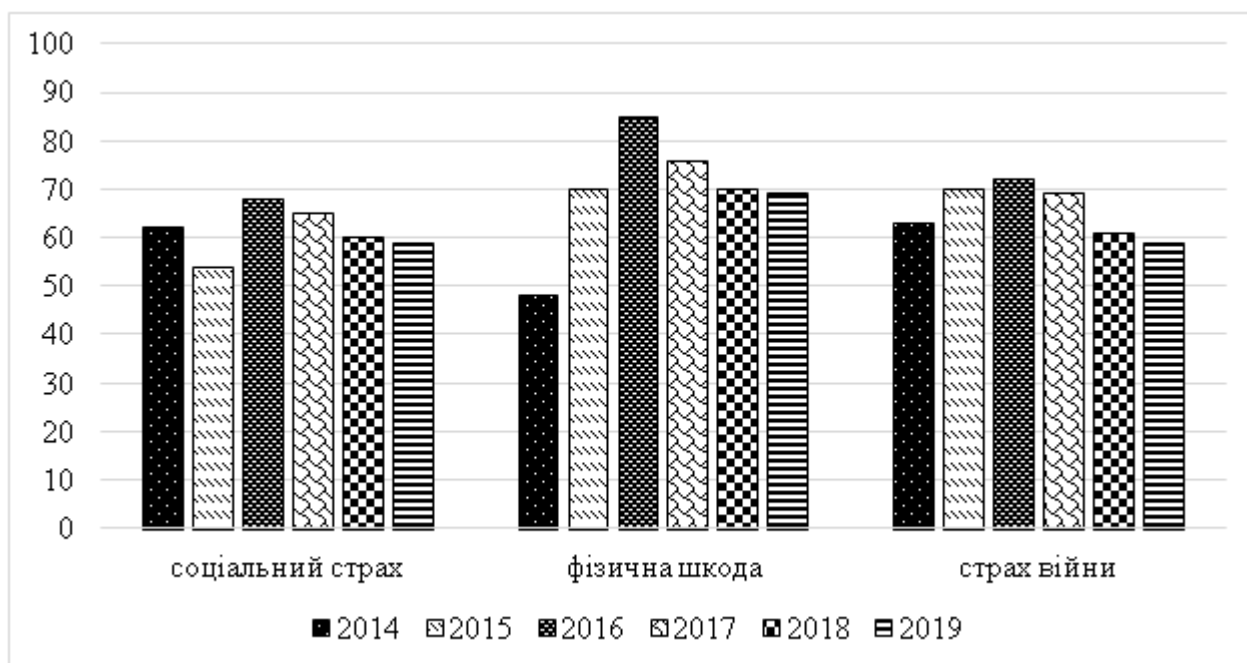
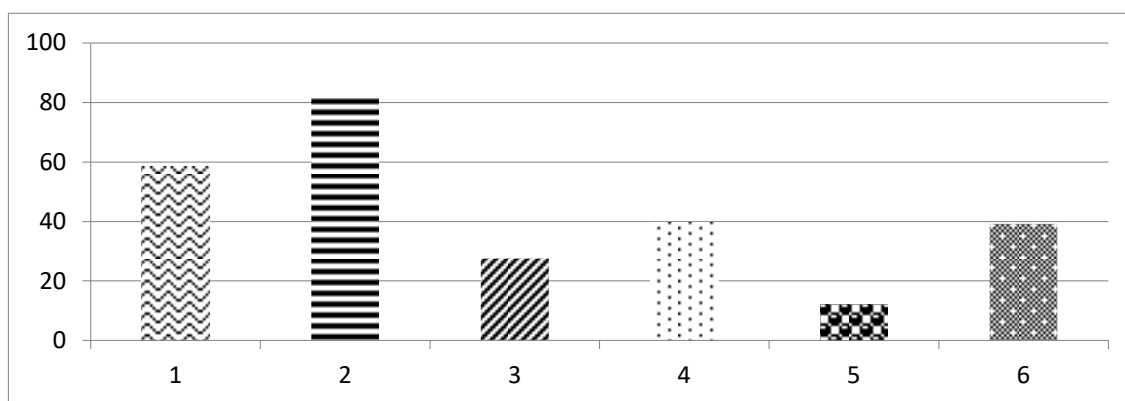

Рис. 4.13. Динаміка страхів у дітей 10-14 років

Підвищені показники за соціально-значимими шкалами «Соціальний страх» та «Страх фізичної шкоди» підтверджують відчуття небезпеки з боку соціуму. Очікування небезпеки і відчуття тривоги при взаємодії з іншими людьми сприяє розвитку соціального страху. Формування цього виду страху найбільш часто відбувається в дитячому та підлітковому віці. Саме тоді особистість найбільш вразлива, схильна до впливу та формування негативного соціального досвіду. Тривале перебування дитини в стресових обставинах здатне значним чином вплинути на сприйняття та формування картини світу загрозливого майбутнього [265]. Таким чином, дитина ізольована від суспільства та соціально неадаптована.

При медичному дослідженні групи дітей відзначились порушення з боку серцево-судинної системи (рис. 4.14).

Визначено зв'язок між показниками «Тривога» та «Порушення серцевого ритму». Дана особливість говорить про негативний вплив занепокоєння на роботу серця ($r=0,912$; $p<0,05$). Таким чином, із початком військових дій, що мають усі ознаки гібридних, чітко простежується тенденція до зростання як донозологічних, так і клінічно окреслених форм психічної патології.

Примітка: 1 – болі в серці; 2 – порушення серцевого ритму; 3 – задишка; 4 – відчуття нестачі повітря; 5 – підвищення артеріального тиску; 6 – зниження артеріального тиску.

Рис. 4.14. Порушення серцево-судинної системи дітей у ситуації стресового впливу

Структура патології кардіологічного прийому представлено на рисунку 4.15.

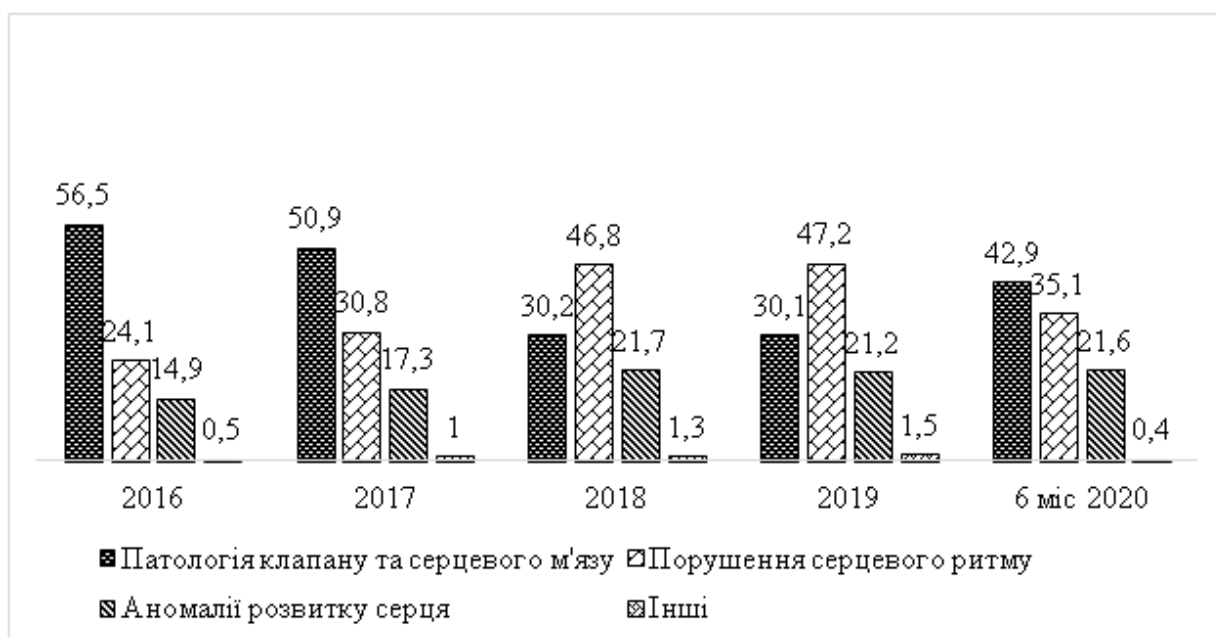

Рис. 4.15. Структура патології кардіологічного прийому

За представлений період прослідковується зростання частки патології серцевого ритму в структурі з 28,1% до 47,2%, що пояснюється впливом емоційного стану дітей та підлітків, які мешкають у зоні ООС (АТО).

Ураховуючи взаємозалежність психологічного комфорту та соматичного стану, були проаналізовані скарги з боку серцево-судинної системи (рис. 4.16.)

За результатами досліджень і проведеного статистичного аналізу встановлено лінійну залежність між емоційно-вольовими порушеннями та скаргами з боку серцево-судинної системи. Скарги часто мали психосоматичний характер (задуха, біль у серці, порушення серцевого ритму, підвищення або зниження АТ), що потребують медико-психологічної реабілітації та лікування.

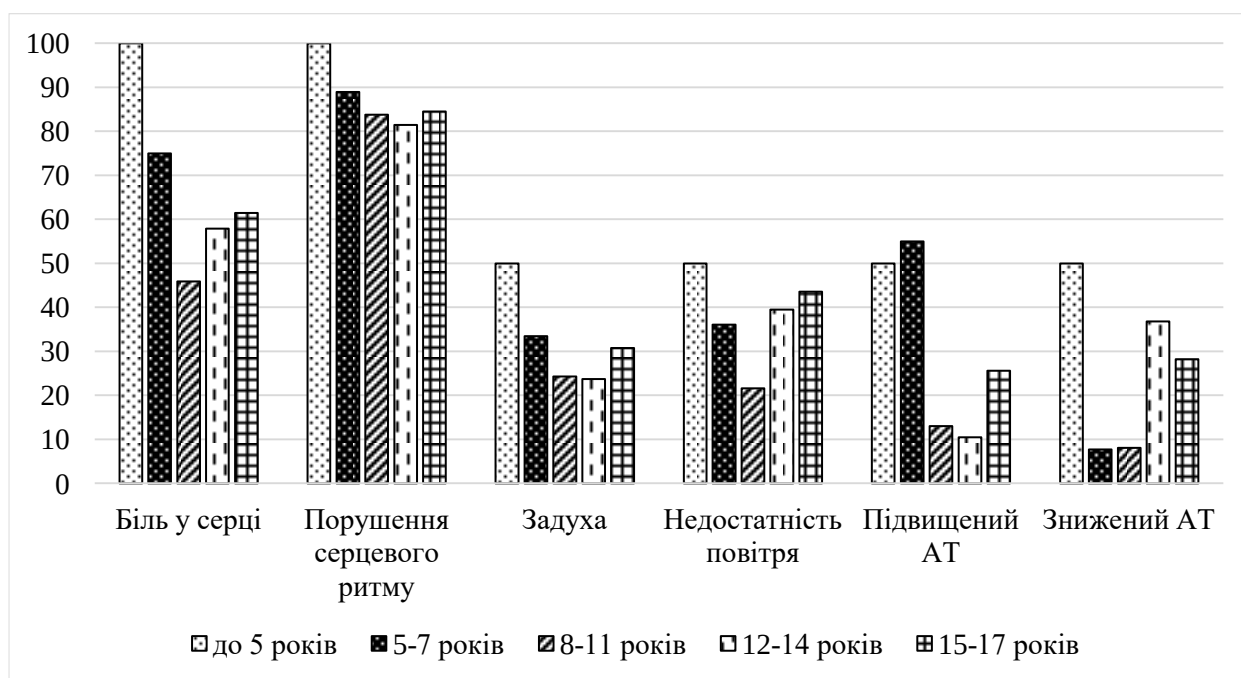

Рис. 4.16. Стан серцево-судинної системи при емоційно-вольових порушеннях у дітей (у стані тривоги)

Отриманні результати дослідження дорослих і дітей свідчать про необхідність комплексних заходів щодо відновлення психосоматичного здоров'я. Ґрунтуючись на клінічному досвіді ДЗ «НПМ РДЦ МОЗ України», створено комплексну модель реабілітації та габілітації, в основу якої покладено медикаментозне лікування, фізіотерапевтичне лікування, психотерапію (рис. 4.17). При проведенні лікувально-корекційних заходів для осіб із тривожними розладами ефективно застосовується когнітивно-поведінкова терапія, що включає в себе вироблення адекватного сприйняття й копінг-реакції, які

переводять тривогу з циклічного процесу в лінійний процес, що сприятиме поступовому згасанню тривоги й редукції розладу.

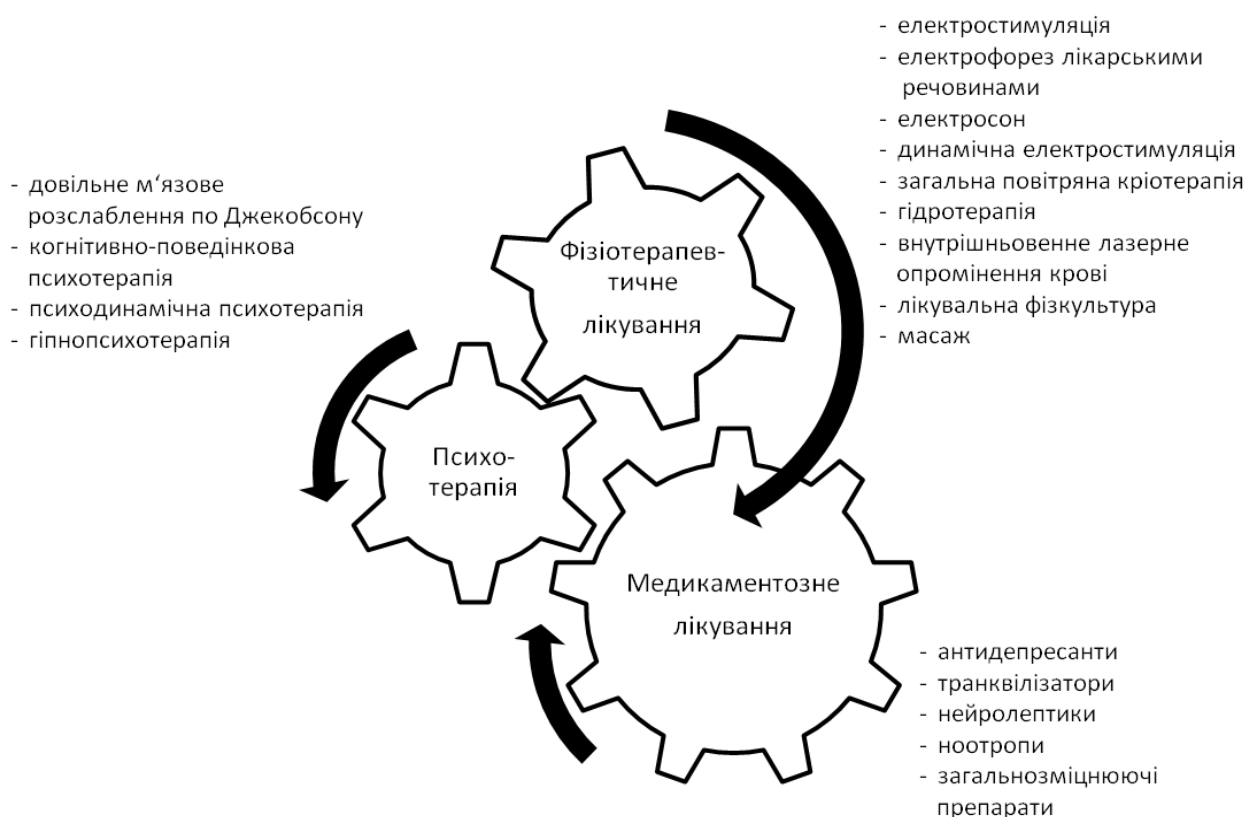

Рис. 4.17. Комплексна модель реабілітації та абілітації

Слід підкреслити, реалізація комплексного застосування реабілітаційних заходів здійснюється в амбулаторних умовах, що дає високі показники лікувального (компетентна індивідуалізація кожного окремого випадку й чітка маршрутизація пацієнтів підвищує показники прискореного відновлення, широкі можливості реалізації новітніх лікувально-реабілітаційних технологій), економічного (зменшення кількості днів перебування на лікарняному, курсу лікування в межах лікарні, зменшення витрат державного бюджету на соціальні виплати) і соціального (хворі мобільні, не мають заборони щодо переміщення, радикально не змінюючи звичайного способу життя) ефектів для держави. Таким чином, організація реабілітаційної допомоги потребує державного регулювання, щоб це було не фрагментарною допомогою особам, які її потребують, а структурованою й регламентованою системою.

4.3 Реабілітація як компонент державної політики у сфері інформаційно-психологічної безпеки

4.3.1. Забезпечення інформаційно-психологічної безпеки

Розвиток системи ефективної реабілітації із врахуванням сьогоденних викликів, без сумніву, можна віднести до найбільш важливих задач не тільки у сфері охорони здоров'я, але й державної політики взагалі. Як бачимо, стан речей, численні наукові дослідження та організаційно-правові заходи не лише не вичерпали проблему, а й, навпаки, засвідчили її глибину та багатовекторність. Нові ризики, пов'язані з інформаційно-психологічною безпекою, у тому числі й бойові дії на Сході України, підкреслюють необхідність постійного розвитку теоретичного фундаменту, у межах якого формуються науково обґрунтовані принципи побудови та практичної організації реабілітаційного процесу.

Результати власних досліджень та інші наукові роботи [40, 46, 134, 210, 266, 274, 277, 347] доводять, що порушення інформаційно-психологічної безпеки у вигляді збитку психічному стану людини (інформаційно-психологічна турбулентність, тривога, страх, ПТСР) потребують постфактумного реагування у вигляді, насамперед, медико-психологічної допомоги з акцентом на вирішення психологічних проблем. Так, за офіційними даними (2017 рік), тільки серед демобілізованих військовослужбовців ЗСУ, які звернулися до закладів охорони здоров'я, 54% потребують медичної, до 30% – фізичної і понад 80% – психологічної реабілітації. У 2019 році тільки 2% тих, хто її потребує, отримали реабілітаційну допомогу. Дослідниками відзначається взаємозв'язок успішності реабілітації в післяекстремальний період з індивідуально-психологічними особливостями людини. Вивчення цих особливостей є актуальною темою у вирішенні проблеми збереження психологічної цілісності особистості, самоактуалізації, вибору адекватних копінг-стратегій у післяекстремальних умовах. Не менш важливим є

сприятлива психічна адаптація особистості. [4] до провідних підсистем в ієрархії психічної адаптації відносить наступні:

- пошук, сприйняття й переробка інформації (основа пізнавальної діяльності);
- емоційне реагування, що створює, зокрема, «особистісне» ставлення до одержуваної інформації та є «найбільш інтегрованою» формою активності;
- соціально-психологічні контакти;
- бадьорість і сон;
- ендокринно-гуморальна регуляція.

Як видно, на перших місцях стоять інформаційна, емоційна та соціально-психологічна складові, що дають логічну підставу для виділення зі складу національної безпеки інформаційно-психологічної безпеки. Остання сприяє психологічному благополуччю особистості, мінімізує різноманітні ризики інформаційного середовища, тим самим формує адекватне відношення до навколишнього світу, сучасного інформаційного поля й самої себе. Організація інформаційно-психологічної безпеки на державному рівні виступає складовою збереження психічного здоров'я.

Психічне здоров'я в сучасному розумінні – це не тільки відсутність виражених психічних розладів у індивідуума, але й стан рівноваги та гармонії із навколишнім світом, суспільством, наявність душевних, психічних резервів для подолання стресів і труднощів, які виникають [287]. Психічне здоров'я є об'єктивним критерієм благополуччя особистості, а психологічне благополуччя – суб'єктивним (відчуттям щастя та задоволеності життям в цілому).

Із визначень впливають дві важливі для розгляду гіпотези: 1) превенцією ризиків завдання психічних збитків є *абілітація*; 2) у разі настання психічних збитків постфактумним їх усуненням є *реабілітація*.

Останнє поняття є більш дослідженим, ніж попереднє, але й не тільки сам термін, але й суть реабілітації у різних країнах трактують неоднаково.

Так, в англійському варіанті термін «rehabilitation» означає реабілітацію, відновлення здоров'я та працевлаштування, відновлення працездатності. У

франкомовних країнах вважають за краще говорити про «реадаптацію» – пристосування до трудової діяльності. Але в будь-якому випадку мова ведеться в контексті медичної реабілітації. За визначенням ВООЗ (1980), медична реабілітація – це активний процес, метою якого є досягнення повного відновлення порушених унаслідок захворювання або травми функцій, або, якщо це нереально, – оптимальна реалізація фізичного, психічного й соціального потенціалу інваліда, найбільш адекватна інтеграція його в суспільство. Це визначення розширює поняття від «пристосування до трудової діяльності» до «відновлення порушених функцій», але акцентується на інвалідах. Також у Великому тлумачному словнику української мови [43] подається таке визначення медичної реабілітації: «комплекс медичних, педагогічних, професійних засобів, спрямованих на відновлення (або компенсацію) порушених функцій організму й працездатності хворих та інвалідів», яке теж можна вважати недосконалим. З огляду на визначення психічного здоров'я, мета реабілітації повинна полягати не тільки у відновленні працездатності чи порушених функцій, а й у відновленні психологічної цілісності, гідності людини (а не інваліда), її соціально-громадської самостійності, самоактуалізації. Спираючись на це, а також враховуючи вищезгадану теорію, акцент необхідно зосередити на психологічній реабілітації як першочерговій порівняно з іншими. Подібні погляди щодо реабілітації можна все частіше зустріти в роботах вітчизняних дослідників та законодавчих актах. Наприклад, Лянной Ю.О. визначає реабілітацію як «складний багатофакторний процес, який ураховує різноманітні, тісно пов'язані і взаємодоповнюючі види, серед яких виділяють медичну, фізичну, психологічну, соціальну, професійну, економічну, педагогічну, спортивну, побутову, технічну, оздоровчу та правову реабілітацію» [193]. Проект закону «Про систему реабілітації в Україні» дає таке визначення: «сукупність заходів, що допомагають особам, які мають або в яких можуть виникнути обмеження життєдіяльності, досягнути та підтримувати оптимальний рівень функціонування у взаємодії з навколишнім середовищем, соціальну інтеграцію та незалежність» [325]. Новаторський

підхід у цьому проєкті нами бачиться в поділі реабілітації на такі види: фізико-медичну, психологічну, професійну, рекреаційно-спортивну. Але поряд із цим у проєкті є ряд недоліків.

По-перше, абілітація визначена як «сукупність заходів реабілітації, що допомагають особам зі вродженим обмеженням життєдіяльності або таким, що виник у ранньому віці, досягнути максимального рівня функціонування при взаємодії із навколишнім середовищем». При всій повазі до авторів проєкту, абілітація не тотожна реабілітації, хоча вони й знаходяться в одній площині системи підтримки і відновлення благополуччя особистості. Та й надалі для визначення абілітації взято архаїчне формулювання в дуже вузькому розумінні.

По-друге, указано, що психологічна реабілітація може бути представлена як самостійна програма, так і входити до індивідуальної програми реабілітації спільно з медико-фізичною реабілітацією. А хіба вона не може входити до програми реабілітації спільно з професійною та рекреаційно-спортивною?

По-третє, психологічна реабілітація викладена в двох тлумаченнях – короткому й розширеному. Коротке: це «сукупність заходів реабілітації, спрямованих на відновлення або компенсацію порушених психічних функцій, станів, якостей, властивостей, особистого й соціального статусу особи, її психологічна адаптація до зміненої життєвої ситуації та формування в неї свідомої активної участі в реабілітаційному процесі». Це визначення в цілому відображає суть психологічної реабілітації, за виключенням останньої фрази («формування в неї свідомої активної участі в реабілітаційному процесі»), яку запозичили, на наш погляд, із класичного визначення медичної реабілітації, де психологічна є лише складовою. Розширене ж визначення (Стаття 23) є суцільним нагромадженням виразів, яке важко систематизувати.

Найбільш креативним можна вважати визначення, викладене в діючому законодавчому акті – Постанові Кабінету Міністрів від 27 грудня 2017 р. № 1057 [303]: «психологічна реабілітація – комплекс заходів, що здійснюються з метою збереження, відновлення або компенсації порушених психічних функцій, якостей, особистого та соціального статусу особи, сприяння

психосоціальній адаптації до зміненої життєвої ситуації, осмислення досвіду, отриманого в екстремальній ситуації, та застосування його в житті».

Щодо абілітації, то не тільки зазначений проект Закону, але й багато дослідників дають звужене або неоднозначне трактування, часто отожднюючи реабілітацію й абілітацію. Так, Л.О. Бадалян дає таке визначення: «Абілітація передбачає лікувально-педагогічну корекцію рухової, психічної та мовної сфери дітей молодшого віку; реабілітація передбачає такі заходи щодо дітей старшого віку та дорослих» [13]. На думку Л.І.Боровікова, «абілітація – це не компенсація і, тим більше, не реабілітація. Це саме робота з формування соціально-психологічних і духовно-моральних новоутворень, що забезпечують зростання якості життя дітей-інвалідів» [438]. Більш розширене формулювання абілітації, спираючись на роботи інших дослідників [20, 417], можна представити так: «це лікувальні, педагогічні, психологічні або соціальні заходи по відношенню до інвалідів або морально підірваних людей, спрямовані на адаптацію їх до життя в суспільстві, на придбання можливості вчитися та працювати».

У попередніх власних роботах визначено абілітацію як «комплекс психофізіологічних, фізіологічних, біологічних, психологічних заходів, спрямованих на відновлення фізіологічних функцій або недорозвинених здібностей людини шляхом компенсаційного лікування й соціально-психологічних заходів, необхідних для створення можливостей формування, розвитку та реалізації особистості, забезпечення функціональної свободи дій, поліпшення фізичних і психічних якостей та адаптації до життєдіяльності» [46].

Таке визначення має право на існування, але, з огляду на поняття інформаційно-психологічної безпеки в нашому контексті, а також висунуті гіпотези, метою як абілітації, так і реабілітації є психологічне благополуччя. Для розкриття теми саме з такого ракурсу, ми залучили підходи спеціальної (корекційної) психології. Як відомо, предметом вивчення спеціальної психології є розвиток психіки, що протікає за несприятливих умов.

У категоріях спеціальної психології *реабілітація* – система медико-психологічних, педагогічних і соціальних заходів, спрямованих на відновлення, корекцію або компенсацію порушених психічних функцій, станів, особистісного та соціально-трудового статусу хворих, інвалідів, осіб, які перенесли захворювання; *абілітація* – система заходів, спрямованих на формування ефективних способів соціальної адаптації у можливих для людини межах [180].

У наведених визначеннях можна побачити інші поняття: «компенсація» та «адаптація».

Компенсація – відшкодування, вирівнювання, розвиток порушених або недорозвинених функцій, перебудова збережених функцій для заміщення порушених; придбання в навчанні і вихованні способів діяльності та поведінки, що сприяють соціальній адаптації та інтеграції [38]. Знову бачимо застосування поняття «адаптація», звідки можна зробити висновок, що існує системний зв'язок між адаптацією та попередніми поняттями.

Адаптація – особливий процес відновлення порушеної рівноваги між індивідом і середовищем шляхом внутрішніх змін самого індивіда [180]. Це коротке визначення потребує більш детального аналізу. Узагалі, визначаючи суть поняття «адаптація», дослідники виходять із того, що воно може розглядатися як процес, стан, властивість або результат діяльності, який виникає за певних умов, триває протягом певного періоду, поки не буде встановлено динамічну рівновагу між системами, які адаптуються [39]. Ж. Піаже [297] вперше розглянув адаптацію як двостороннє явище в єдності процесів активної зміни особистістю навколишнього середовища та зміни власного внутрішнього світу. У процесі адаптації людина мимоволі використовує певні стратегії, серед яких, можна виділити кілька векторів: фізіологічний, психологічний, соціальний. У сукупності вони розглядаються багатьма дослідниками як багаторівнева структурно-функціональна система – психічна адаптація [21, 215]. Одну з точок зору (було представлено вище.

Виходячи з розглянутих передумов, пропонуємо модель цілісного забезпечення інформаційно-психологічної безпеки (рис. 4.18), що передбачає як захист, так і відновлення психологічного благополуччя особистості.

Рис. 4.18. Модель забезпечення інформаційно-психологічної безпеки (за Панченком О.А., 2019)

Як видно з рисунку, базовими в досягненні інформаційно-психологічної безпеки є такі процеси: реабілітація, абілітація, компенсація та адаптація. Усі вони, триваючи в часі, здійснюються на чотирьох рівнях своєї організації: біологічному, психологічному, соціальному, соціально-психологічному. Кожен із рівнів має певний алгоритм реалізації:

1. Біологічний – внутрішні резерви.

2. Психологічний – механізми психологічного захисту.
3. Соціально-психологічний – копінг-технології.
4. Соціальний – інтеграція (соціалізація).

Кожен із рівнів має інформаційний супровід (паралельний інформаційний рівень). Важливо відзначити, що перераховані рівні і властиві їм алгоритми не мають суворих меж поділу та функціонування.

Абілітація, як і реабілітація, є зовнішнім процесом. Відмінність у тому, що ключовим словом при абілітації є «формування». Ми додали б ще й «прищеплення», «придбання». Оскільки реалізація цього процесу, як і всіх інших, відбувається на чотирьох різних рівнях, поняття абілітації або локалізується в прив'язці до даного рівня, або «проводиться» певний контингент (наприклад, діти-інваліди) від одного рівня до іншого. Цікаво, що визначення абілітації в прив'язці до інформаційного рівня ми не знаходимо в доступних джерелах інформації. Узявши до уваги викладений матеріал і наші попередні роботи [389], подаємо наступне визначення: «Інформаційно-психологічна абілітація – це адаптивно розвивальна діяльність із формування / прищеплювання / придбання навичок турбулентного мислення в умовах інтенсивних ризикових інформаційних факторів із метою підтримки психологічного благополуччя з відповідним забезпеченням якості життя людини».

У поняття «турбулентність мислення / турбулентне мислення» ми вкладаємо специфічне явище, що відбувається в розумовому процесі, засноване на неформальному, евристичному підході до аналізу ситуації та прийняття рішень (досвід, креативність, інтуїція, спритність, винахідливість і т.д.). Таке мислення формується шляхом як цілеспрямованих дій з боку держави й суспільства, так і занять із самовдосконалення особистості.

Приведені визначення абілітації розширюють теоретичне підґрунтя для практичної можливості її застосування поряд із реабілітацією і повинні бути враховані в законотворчій діяльності.

Отже, запропонована модель забезпечення інформаційно-психологічної безпеки системно поєднує поняття реабілітація-абілітація-компенсація-адаптація та відображає чотири рівні їхньої організації (біологічний, психологічний, соціальний, соціально-психологічний), кожен із яких супроводжується складовою інформаційного рівня.

4.3.2. Бойовий стрес

Особливості та наслідки бойового стресу

Вище було розглянуто поняття «військовий стрес» і пов'язане з ним ПТСР. Тут акцентується увага на «бойовому стресі» (Стресі комбатантів), оскільки саме його пов'язують з високою поширеністю і особливим становищем психічних порушень у ветеранів війни. Для довідки: комбатанти України - це особи, які беруть безпосередню участь у виконанні бойових завдань при захисті державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України в складі військових формувань, добровольчих формувань, які перебувають під командуванням особи, відповідальної за поведінку своїх підлеглих і підпорядковані внутрішній дисциплінарній системі, яка забезпечує дотримання норм міжнародного права і вимог чинного законодавства України, застосування в період збройних конфліктів.

З поняттям «бойовий стрес» використовуються поняття «бойова психічна травма» (war-induced psychic trauma), «бойовий посттравматичний стресовий розлад» (combat-related PTSD). В інформаційному просторі ще зустрічаються синоніми останнього - «в'єтнамський» або «афганський» синдроми.

Бойовий стрес – це системна реакція організму на вплив комплексу факторів збройної боротьби і супроводжуючих її соціально-побутових умов, з реальним усвідомленням високого ризику загибелі або серйозної втрати здоров'я, що виявляється на особистісному, психофізіологічному, емоційно-

вегетативному і соматичному рівнях за провідної ролі змін в підсвідомій сфері, що полягають в грубій деформації базових ЕГО-структур [302].

«Бойовий стрес», який призводить до формування ПТСР, має ряд відмінностей у порівнянні зі стрес-факторами, що приводять до посттравматичного стресового розладу іншої етіології (Надзвичайні ситуації мирного часу, ситуації із захопленням заручників, насильство над особистістю, ліквідація аварії на ЧАЕС, посттравматичний стресовий розлад у біженців і вимушених переселенців і т.д.). По перше, «бойовий стрес» більш поліморф, він носить кумулятивний характер – страх війни, фізичне і психічне перенапруження, порушення режимів життєдіяльності, хвороби, травми і поранення; по-друге, він тривалий за часом. І, нарешті, військовослужбовці ще до зіткнення з ситуацією «бойового стресу» проходять попередню спеціальну підготовку, спрямовану на формування нових поведінкових навичок і стереотипів, які необхідні для виживання і виконання поставлених перед ними бойових завдань.

На відміну від варіабельних психопатологічних картин психогенній мирного часу, бойові стресові розлади специфічно стереотипні в своєму розвитку і проявах [363]. Однакові, але багаторазово діючі патогенні фактори створюють патологічно змінену реактивність організму, новий фізіологічний стан ЦНС і нейрогуморального апарату. Організм довго відчуває надмірне фізичне напруження, порушуються його біологічні ритми і звичні режими життєдіяльності. Сумарна інтенсивність стресу залежить від безлічі причин - в частності, від способу ведення бойових дій, застосовуваних засобів ураження, клімато-географічних і інших бойових умов. Знаходячись під бойовим стрессорами, особистість залишається відкритою і навіть стає більш вразливою для психотравм та інших екзогеній, властивих звичайному житті. Різноманіття комбінацій патогенних факторів обумовлює поліетіологічність бойових стресових розладів, а багаторазова повторюваність однорідного екстремального впливу - певну однотипність їх клінічних проявів. Специфіка бойового стресу обумовлена особливою пристосувальною перебудовою психофізіологічних

процесів і особливим емоційно-смісловим контекстом переживань. Тому приватно-патологічний стереотип розвитку, клінічного оформлення і динаміки стресових розладів, пов'язаних з тривалим участю у війні, має ряд істотних відмінностей від розладів «мирного часу» (табл. 4.1) [363].

Таблиця 4.1.

Основні відмінності умов формування, клініки та динаміки стресових розладів

Критерії	Розлади мирного часу	Бойові розлади
Характер впливу	Оцінка події як стресової визначається індивідуальною особистісною вразливістю	Тривале виживання в життєво небезпечному середовищі, очікуваний багатократний однорідний вплив
Роль конституційних факторів	Визначають виникнення, клінічне оформлення, оборотність або хронізацію симптоматики	Чим досконаліша адаптація до бойової обстановки, тим вище ризик дізадаптації в звичайних умовах
Зв'язок в часі з дією психотравми	Найчастіше пряма	Переважає «запізнілою реактивності» поза життєво небезпечної обстановки
Первинне порушення	Неадекватність в системі відносин, антиципаційна неспроможність	Вивільнення вітальної ефективності і автоматичних механізмів
Механізм формування	Інтрапсіхічна переробка, механізми психологічного захисту	Закріплення пристосувальних психобіологічних змін, виснаження компенсаторних процесів
Переважає симптоматика	Складні, різноманітні картини, інтимно пов'язані з індивідуальними особливостями	Протраговані форми з певною однотипністю клінічних проявів
Відображення психотравми в клінічній картині	У фабулі переживань: фіксація на травмуючих обставинах, гіперактуалізація	Не тільки в репереживаннях і ехомнезіях, але і в структурі придбаних особистісних змін
Особистісні зміни	Перебільшене загострення преморбідних патохарактерологічних рис	Формування специфічних реактивних властивостей, дефензивність-епілептоїдних змін особистості
Динаміка	Вирішення ситуації призводить до поліпшення стану; при наявності схильності можлива подальша трансформація преморбідних утворень	Повернення до мирного життя нерідко є фактором психічної дезадаптації; екстремальних умовах позитивні симптоми зазвичай редукуються

Примітка. Акцентуємо увагу на вживанні терміна «Дізадаптації» (dis - приставка, що означає розлад). Загальноприйняте у психіатрії вживання терміна «дезадаптація» не цілком прийнятно (des – приставка, що позначає заперечення, знищення).

Загальноновизнаний міжнародний стандарт з військових конфліктів - 90-95% учасників бойових дій згодом мають медичні (пов'язані з нервовою системою) і соціальні проблеми, а у близько третини діагностується посттравматичний синдром, результатом якого нерідко бувають самогубства. В Україні дослідники поки що схиляються до показника ПТСР у комбатантів - кожен четвертий [45, 152].

В умовах реальних бойових дій формується тривожна настороженість, стійке сприйняття навколишнього оточення як потенційно небезпечною, ворожої, готовність до імпульсивної, в тому числі і агресивного реагування на загрозові стимули. При цьому знижується цінність людського життя, оскільки знімається психологічний бар'єр перед позбавленням іншого життя, а також особиста відповідальність за соціальні наслідки вчинюваних дій. Численні дослідження бойового ПТСР показують, що у даних осіб спостерігаються порушення, що зачіпають всю їх особистісну структуру: змінюються когнітивна сфера та сприйняття, трансформується мотиваційно-особистісна система, в тому числі і морально-етичні її складові, змінюються ставлення до себе і іншим, способи і змісту міжособистісної взаємодії, особливості організації діяльності. Всі ці порушення призводять до реальної криміналізації поведінки [14].

Анатолій Матіос, виступаючи на форумі «VIII Львівські психіатричні зустрічі (10 жовтня 2018 року) зазначив проблеми впливу стресу на свідомість комбатанта, його здатність керувати своїми діями, і озвучив такі цифри [211]. За період з 2014 року по вересень 2018 у Головну військову прокуратуру від військових органів управління надійшли повідомлення про більш 2,7 тис. небойових безповоротних втрат серед військовослужбовців. Серед них: самогубства – 615 випадків, вбивства – 228. Він навів кілька прикладів. Так, в лютому поточного (2018) року військовослужбовець ЗСУ, молодший лейтенант, учасник бойових дій в результаті раптово виниклого конфлікту з громадянином на зупинці громадського транспорту придбав в магазині

неподалік кухонний ніж, повернувся на зупинку і зарізав останнього. Інший приклад, 20 травня цього ж (2018) року молодший сержант однієї з військових частин, перебуваючи у відпустці, в стані алкогольного сп'яніння поблизу сільського кафе в Івано-Франківській області застосував ручну осколкову гранату дистанційної дії Ф-1, в результаті вибуху якої вісім громадян отримали тілесні ушкодження різного ступеня тяжкості, а один помер в лікарні. За словами Матіоса, в поведінці суб'єктів, знаходяться в стані так званого стресу комбатантів, відзначаються такі психічні явища як підвищена образливість, запальність, імпульсивні реакції, неадекватне уявлення про негативне відношення до оточуючих, знижений самоконтроль, порушення зв'язків з реальними умовами до повної дезорганізації поведінки, соціального функціонування.

Після звільнення військовослужбовців з лав Збройних сил виникають протиріччя між незадоволеними потребами і існуючими в суспільстві обмеженнями і заборонами, тобто фрустрація. І тут найбільш поширеними емоційними реакціями стають агресія, спрямована на подолання виниклої перешкоди; реакція заміщення за принципом «зірвати зло»; депресія, супроводжується необґрунтованими самозвинуваченнями, які можуть перерости в спроби самогубства. Відстрочені реакції на важкий бойовий стрес призводять таких осіб до конфліктів із суспільством і законом вже в мирний час. Це стосується і виникнення масових заворушень, соціальних конфліктів [211].

За даними американських кримінологів, третина ув'язнених, які відбували кримінальне покарання за вчинення тяжких злочинів проти життя і здоров'я, були ветеранами війни у В'єтнамі, багато з них побували в полоні. Подібні дослідження в Україні перебувають лише на початковій стадії. За даними фахівців, у 93% скоєних комбатантами злочинів їх протиправні дії були пов'язані з агресією, відзначалися непередбачуваністю, імпульсивністю, неадекватністю з вивільненням автоматизованих бойових навичок. Найбільше турбує те, що такий вид посттравматичного стресу має більш тривалий,

кумулятивний характер. У свідомості людини в такому стані відбувається девальвація цінності як власного життя, так і життя іншого, послаблюється страх смерті, особиста відповідальність за соціальні наслідки вчинюваних дій.

Таким чином, наслідком будь-якого збройного конфлікту, будь він локальний або має велику поширеність, є наявність елемента очікуваної соціальної нестабільності суспільства – це частина кола осіб, які брали участь в бойових діях, особливо з ПТСР. Світовою вченою спільнотою виділені п'ять основних особливостей посткомбатанта [45]:

1. У більшості ветеранів формується гостре бажання бути понятим спільнотою. Мається на увазі бажання ветерана бути зрозумілим, перш за все оточуючими. Зрозуміло, що учасник бойових дій змушений був воювати. Змушений був вбивати, щоб не бути убитим самому. Існує і мотивація з ідеологічних, патріотичних переконань, але перш за все це бажання не бути убитим. Для цього доводиться вбивати самому. А вбивство в цивілізованому суспільстві є засудженим з морально-етичної точки зору вчинком. Учаснику бойових дій важливо бути зрозумілим в плані того, що здійснене ним насильство було морально виправданим і соціально корисним;

2. Відзначається бажання учасника бойових дій стати соціально визнаним. Перш за все, учасник бойових дій виправдано очікує, що навколишні визнають і поставляться з повагою не тільки до досконалим їм героїчних вчинків, але перш за все до його внутрішньої перемозі над собою – адже далеко не всі в небезпечних ситуаціях можуть впоратися з самим собою, здобути внутрішню перемогу, не злякатися, що не дезертирувати, що не проявити слабкість і гідно виконати свій обов'язок. Ось це учасник бойових дій справедливо ставить собі в заслугу, і йому необхідне визнання оточуючих в цьому плані;

3. З'являється бажання і особливе прагнення бути прийнятим в систему соціальних зв'язків з більш високим соціальним статусом, ніж до його участі в бойових діях;

4. Неприйняття мирного характеру існування соціуму, яке ветеран після участі в бойових діях побачив в тилу. Особливо це характерно для української спільноти, де війна начебто і є, але її одночасно як би і немає;

5. Зниження порога стійкості до соціальної несправедливості. Чи не воювали люди адаптовані до небойові середовищі з безліччю умовностей в соціальних зв'язках, тому краще володіють собою. А ветерани на війні звикли жити без умовностей, в стилі «чорне або біле». Повернувшись з війни, вони виявляються дуже дратівливими, реагують на все здається їм несправедливим дуже гостро, а тому і стають потенційно нестабільними в якості соціального елемента.

Узагальнюючи наведені вище відомості, можемо констатувати, що бойовий стрес являє собою особливо значимий зовнішній фактор, деструктивно впливає на конституційно-психотіпологічеської структуру особистості військовослужбовців, що призводить до мінливості психологічного та психічного здоров'я комбатантів. Адаптація до умовам гострого і перманентного бойового стресу вимагає швидкої зміни колишніх стереотипів свідомості і поведінки, без чого неможливо вижити в екстремальних умовах театру військових дій. Реадаптація до мирного життя не менш складний процес, що має на увазі високу надійність індивідуальних конституціональних психологічних механізмів компенсації і адаптації у військовослужбовців, учасників бойових дій. Криза соціальних і духовних цінностей, важке становище військовослужбовців в армії і після демобілізації, падіння матеріального рівня життя і побутова невлаштованість, невпевненість в завтрашньому дні і т.д. ісприяють збільшенню числа особистісних і поведінкових розладів, психічних порушень серед як комбатантів, так і посткомбатантів.

Закономірності формування ПТСР у ветеранів війн

Семантика наведених на початку розділу термінів «бойовий стрес», «бойова психічна травма», «бойові стресові розлади» передбачає, що травма (пошкодження) є наслідком стресу; розлади (хворобливе порушення функцій) – клінічним проявом травми. Розуміння суті цієї ієрархії дозволяє розкрити закономірності формування ПТСР у ветеранів воєн (рис. 4.19.) [363].

Отже, бойовий стрес – це багаторівневий процес адаптаційної активності людського організму в умовах бойової обстановки, супроводжуваний напруги їм механізмів реактивної саморегуляції і закріпленням специфічних пристосувальних психофізіологічних змін. Стан бойового стресу в умовах військових дій переносить кожен комбатант. З'являючись ще до прямого контакту з реальною вітальною загрозою, бойовий стрес триває аж до виходу із зони військових дій. Завдяки стресового механізму закріплюється пам'ятний слід нових емоційно-поведінкових навичок і стереотипів, першочергово значущих для збереження життя, вирішення диктуються середовищем і поставлених завдань [14]. Різноманітні психовегетативні прояви стресу: психічне напруження, тривога, ейфорія, сугестивність, пригнічення больової чутливості, тахікардія, тремор і т.д. відображають адекватні екстремальним умовам кількісні зміни фізіологічних процесів. Хоча в межах адаптивного реєстра вони є нормою, бойовий стрес в той же час є станом дестабілізуючим, предпатологічним, що обмежують функціональний резерв організму, збільшує ризик дезінтеграції психічної діяльності та стійких соматовегетативних дисфункцій.

Велику роль в динаміці станів бойового стресу визначає взаємодію стресорів бойової обстановки з безперервно мінливим під їх впливом психобіологічним субстратом особистості. Результати реактивних станів, що розвиваються переважно в період термінової адаптації до бойової обстановки, набагато сприятливіші в порівнянні з такими при наявності сформованого механізму довготривалої адаптації.

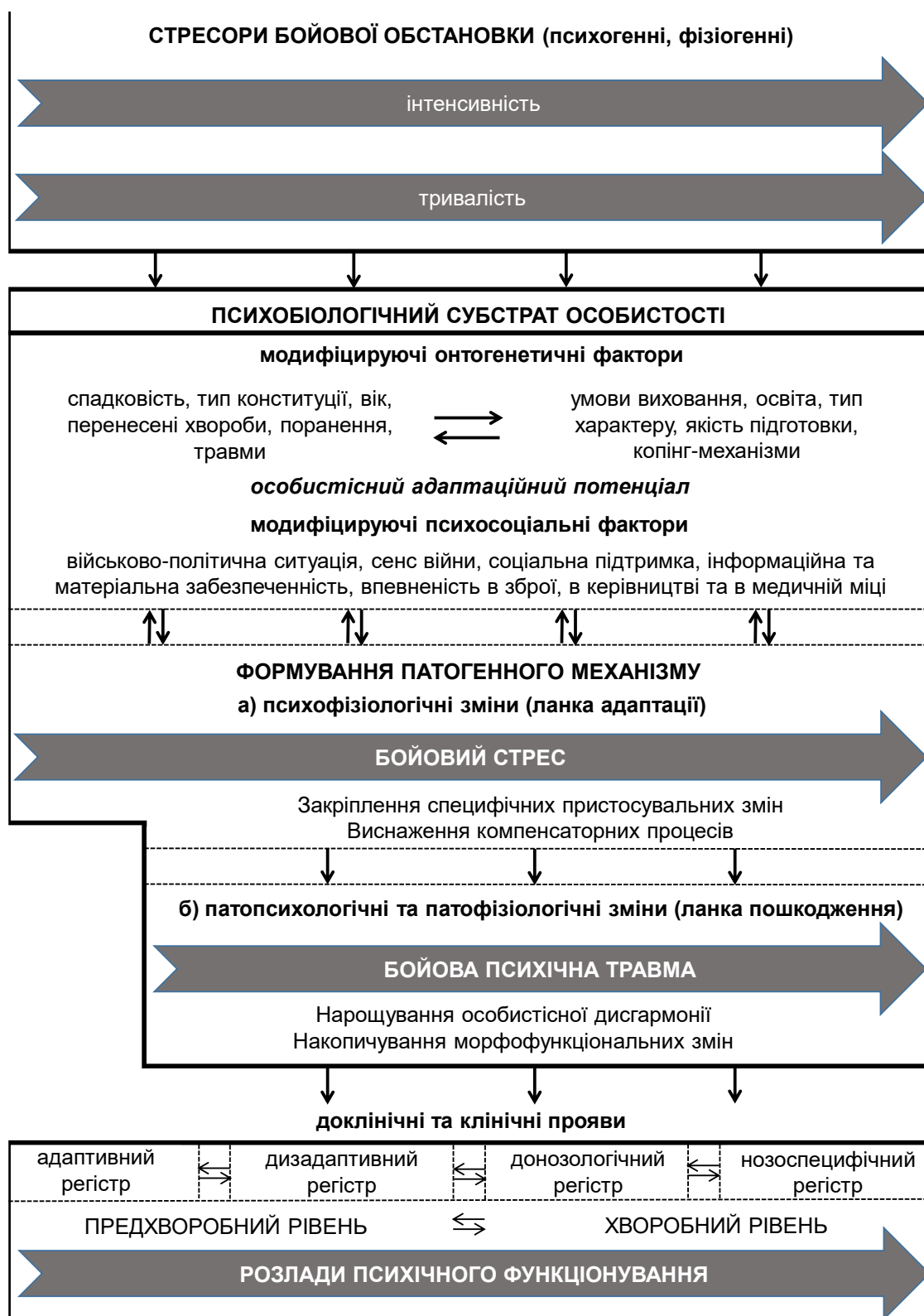

Рис. 4.19. Схема формування бойових стресових розладів

Сукупність екологічних та психосоціальних факторів (інтенсивність і тривалість бойових дій, умови, перенесення хвороби, травми і поранення, оперативна обстановка, сенс війни, громадська підтримка, згуртованість

підрозділів, ставлення місцевого населення та ін.) надає модифікуючий вплив на стан особистісного адаптаційного потенціалу, на темп виснаження функціональних резервів організму, що призводить в результаті до несприятливих наслідків [266].

На загрозу зриву компенсації вказують наростання особистісної уразливості, тривожності, збудливості, зниження критики, схильність до реалізації емоційного напруження в безпосередній поведінці. Триваюче стрес-вплив на цьому тлі може обумовити дисфункцію відповідальних за адаптацію структур ЦНС з подальшим запуском метаболічних тканинних ушкоджень. Оптимальна, фізіологічна гомеостатична саморегуляція переходить на патофізіологічний рівень; адаптивна перебудова психологічних процесів – в дізадаптивні патопсихологічні зміни. Формується механізм бойового стрессорного пошкодження психобіологічний субстрату особистості – бойової психічної травми, який проявляється болючими розладами психічного функціонування з частковою або повною втратою боєздатності (рис. 4.20).

Сутність БПТ полягає у включенні патофізіологічних механізмів регуляції гомеостазу, нагромадження морфологічних змін в структурах ЦНС, наростанні специфічної особистісної дисгармонії і готовності до психопатологічного синдромуутворення. Пов'язані з БПТ функціональні порушення (бойові стресові розлади) включають широкий спектр зі станів дезінтеграції психічної діяльності – від короточасних дізадаптивних реакцій предхворобливе, предсіндромного регістра до стійких, нозологічних хворобливих процесів [267].

Обидві взаємопов'язані ланки патогенезу – ланка адаптації та ланка ушкодження – вносять свій внесок в специфіку клінічного оформлення і динаміки бойових стресових розладів.

Рис. 4.20. Структурно-функціональна модель забезпечення інформаційно-психологічної безпеки в стресових умовах

Адаптаційний механізм визначає типові риси нажитих особистісних трансформацій і підлягають нейрометаболічних зрушень, невідповідність закріпилися в бойовій обстановці захисно-пристосувальних емоційно-поведінкових стереотипів умов мирного життя. Високий темп, великий обсяг і особлива архітектура структурно-динамічних змін в функціональних системах головного мозку обумовлюють відоме своєрідність, однотипність і інтернозоморфоз клінічної симптоматики, її «віталізації» і «ендогенізації», тенденцію до затяжного. Ці специфічні ознаки присутні в клінічних проявах БПТ незалежно від відомих нозологічних форм, в рамках яких вони в тому чи іншому випадку розглядаються.

Формування БПТ зачіпає не тільки глибинні емоційноафективні «шари» психіки, але і онтогенетические більш пізні, а тому - більш вразливі когнітивно-ідеаторні рівні, світоглядні установки, систему мотивацій, індивідуальні ставлення, тобто власне структуру особистості, її адаптаційний потенціал. Це

супроводжується підвищенням особистісної тривожності, напруженості і конфліктності, порушенням адекватності самооцінки, зниженням стійкості до психогенним і іншим зовнішнім впливам. Пусковим фактором може послужити поранення або вимушена безсоння, конфлікт з колегою або неприємна звістка з дому. Але в симптоматиці завжди присутній характерний відбиток її однорідної етіології. Ці обставини свідчать про необхідність розробки методів виявлення патогенетичного механізму в його латентній, доманіфестній стадії [363].

4.3.3. Медико-психологічні виклики і реабілітація в умовах військових дій

Раніше проаналізовані поняття «бойовий стрес» (що стосується безпосередньо комбатантів) і «військовий стрес» (що стосується решти контингенту, причетного до військових дій). І той, і інший за своєю суттю є позамежним переживанням для людської психіки. Війна змінює життєві смисли будь-якої особистості, якій вона торкнулася тим чи іншим чином. Участь у війні є пролонгована психотравматизація, що супроводжується комплексним впливом ряду патогенних факторів.

Психічний розлад після пережитого – це захисна нормальна реакція організму на стресові події. Просто іноді він може бути занадто сильним - тоді власні ресурси людського організму не в силах впоратися з проблемою, і тоді необхідна допомога психолога. Як правило, самі постраждалі до психолога навряд чи підуть, вони не відчують своїх проблем і думають, що впораються самі. В результаті дана категорія постраждалих вимагатиме від держави, суспільства і близьких людей істотних соціальних, економічних і емоційних зусиль для їх повернення до можливості нормально жити в цінностях мирного часу.

Ситуація на сході України актуалізувала питання допомоги широкому контингенту осіб, які стали учасниками і жертвами військових дій. Наслідки, які проявляються в нездатності постраждалих пристосуватися до умов мирного

життя, ПТСР, сімейні проблеми, крайніх формах соціальної ізоляції, вираженої неприязні до оточуючих, зловживанні наркотичними речовинами і алкоголем і т.п., вимагають створення ефективної системи психологічної реабілітації / абілітації зазначеної категорії осіб.

Можна спрогнозувати і майбутні негативні наслідки у формі соціальної напруги і навіть неконтрольованих вибухонебезпечних соціально-політичних проявів. Комбатанти і мирні громадяни, постраждалі від військових дій, можуть створити загрозливі ситуації як для інших мирних жителів України, так і для влади, яка стане об'єктом невдоволення, враховуючи і складні економічні чинники в країні. Витрати на рішення цих проблем значно перевищать потреби бюджетних витрат, необхідних для впровадження і реалізації психологічної реабілітації. Отже, в силу соціально-психологічних і соціально-економічних наслідків для країни від значної кількості постраждалих від військових дій на Сході України, необхідно терміново впроваджувати і активно застосовувати ефективні профілактичні і психореабілітаційні заходи.

За час від початку військових дій державою, громадськими організаціями, волонтерами пророблена певна робота по організації реабілітаційної допомоги. Накопичено багато теоретичного, емпіричного, практичного матеріалу, але цього поки ще мало для того, щоб реабілітація стала високоефективною. На основі результатів власних досліджень, враховуючи роботи Н.В. Онищенко [252] і Мась Н.М [210], нами пропонується модифікована модель побудови процесу психологічної реабілітації (рис. 4.21).

Не відрізняючись від принципів реабілітації, розглянутих вище, процес психологічної реабілітації також включає три ключові етапи: підготовчий (діагностичний); основний (психотерапевтичний); заключний (психологічний супровід на етапі адаптації). Цей поділ є досить умовним, однак необхідний для чіткого визначення завдань на кожному етапі.

До завдань першого етапу входять:

а) визначення наявності, складу і ступеня вираженості виявлених негативних психологічних наслідків стресу з урахуванням даних медичного обстеження;

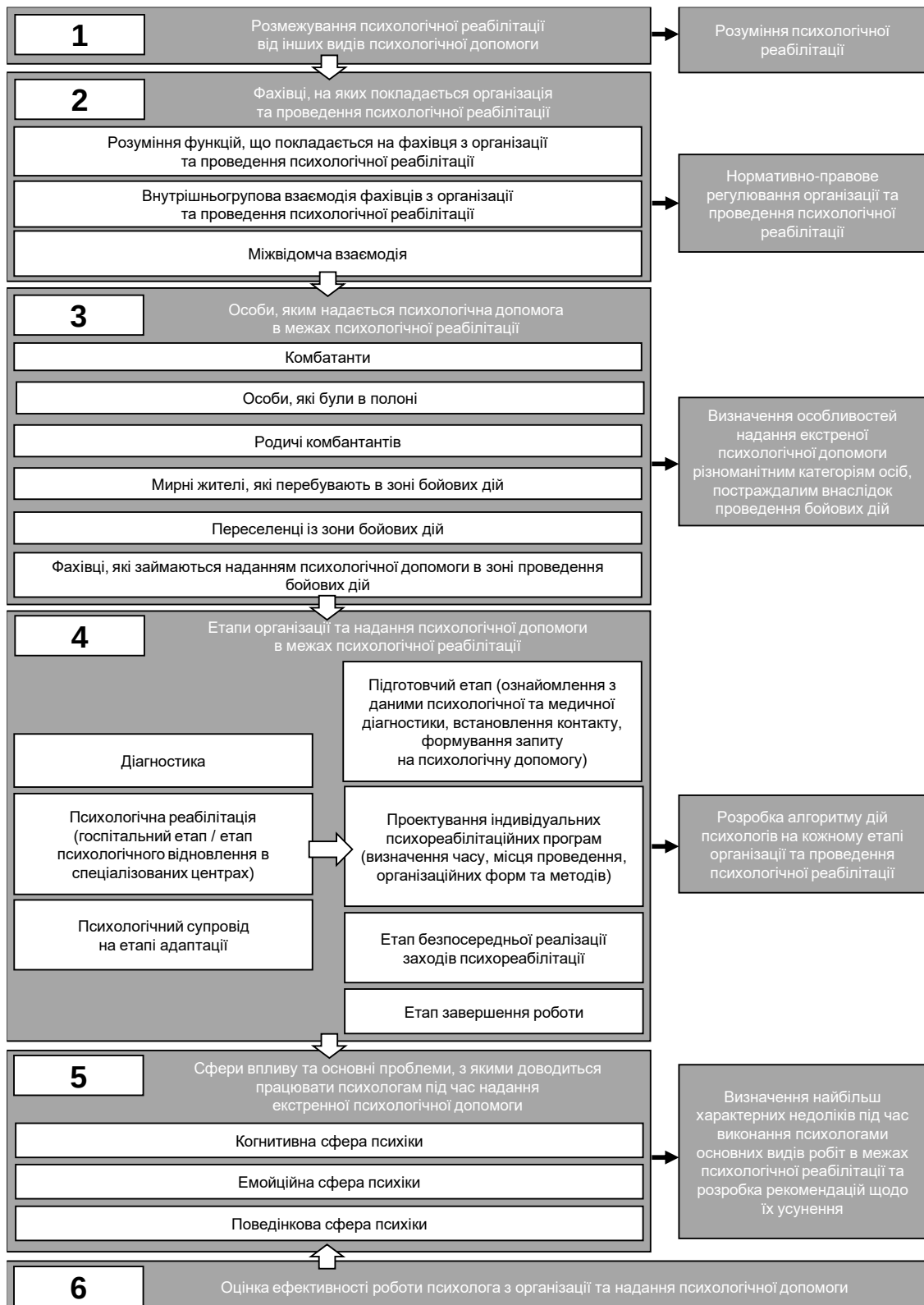

Рис. 4.21. Модель психологічної реабілітації

б) спільна розробка психологами і медичними фахівцями індивідуальних програм психічного відновлення контингенту який реабілітується;

в) напрямок в центри психологічної реабілітації, які спеціалізовані на виявлених видах порушень.

Етап психологічної діагностики є важливим превентивним заходом психологічної реабілітації, яку важливо застосовувати на всіх етапах психологічного відновлення з метою визначення потреб і методів психореабілітації, а також моніторингу особистісної динаміки в процесі відновлення і визначення придатності до різних видів професійної діяльності в цілому, і, якщо мова йде о комбатантах, – в військово-професійної діяльності, зокрема.

Важливо, щоб інформація про психологічні показники стану реабілітованих, їх адаптаційних ресурсах «рухалася» за ними на наступних етапах їх життя і професійної діяльності, а також доповнювалася даними наступних психологічних обстежень.

Основна ідея другого етапу – це необхідність організації і здійснення комплексної (медико-психологічної, соціально-педагогічної) реабілітації в спеціалізованих реабілітаційних закладах, що передбачає залучення мультидисциплінарної команди фахівців на основі цілеспрямованого використання інноваційних технологій, методів і форм діяльності.

На цьому етапі, як підтверджують дослідження ([53-55]), позитивним ефектом володіють: психологічна допомога консультаційного характеру (індивідуальне консультування); різні форми психотерапії (групова, індивідуальна); тренінгові заняття. При проведенні групової психотерапії дієвими визнано техніки емоційно-вольової саморегуляції, медитативні і арт-терапевтичні техніки. Серед арсеналу різних психотерапевтичних методів надзвичайно продуктивними є раціональна, сугестивна, особисто-орієнтована види психотерапії, наркопсихотерапія, трудотерапія і естетотерапія.

Можуть виявитися ефективними і спеціально розроблені тренінгові програми. Наприклад, для військовослужбовців-учасників бойових дій

Бриндіковим Ю.Л. запропонована тренінгова програма «Антистрес», спрямована на формування умінь і навичок саморегуляції для зняття негативних наслідків стресу, посттравматичного стресового розладу. Основними методами програми є музикотерапія, релаксація; тілесно-орієнтована терапія; аутогенне тренування, арт-терапія, казкотерапія [53].

Окремим контингентом в моделі нами виділені особи, що побували в полоні (рис. 4.21). Справа в тому, що у них більш яскраво виражені наслідки психічної травми. Серед найбільш поширених діагнозів, які лікарі пов'язують із ситуацією військового полону, виділяються: ПТСР, глибока депресія і стійкі зміни особистості [387]. Природно, і психотерапія має свої особливості. Однією з найбільш ефективних технік психологічної корекції вважається дебрифінг стресу критичних інцидентів [136], який являє собою організоване обговорення стресу, пережитого військовослужбовцями в умовах воєнного полону. Метою дебрифінгу є мінімізація психічних страждань колишніх військовополонених. Серед механізмів виділяють техніку «Закриття минулого» [387], яка дозволяє вирішити ряд наступних завдань:

- з'ясування за допомогою групи власних міжособистісних відносин і поведінки, можливість його оцінки в різних ситуаціях, коригування самооцінки на основі зворотного зв'язку в атмосфері емоційної відкритості і довіри;

- отримання емоційної підтримки від інших учасників групи, які мають спільні проблеми і мети;

- вирішення наявних міжособистісних конфліктів.

Третій етап в різних роботах має відмінності в назві. У нас він – профілактичний. У інших – перевірочний: передбачає, що через певний період часу слід продіагностувати поточний стан пацієнта; може бути відвідування пацієнтом реабілітаційного центру з різними цілями, наприклад, участь в дозвільній діяльності, консультація та ін. У третіх – супровідний: спостереження за пацієнтами, їх консультування та, в разі необхідності, надання їм додаткової психологічної допомоги; У четвертих – рекомендаційний: здійснюється підсумкова діагностика стану, після чого

обговорюються досягнуті позитивні зміни, побажання щодо вдосконалення процесу реабілітації, даються рекомендації щодо подальшої самостійної роботи.

Як видно, суть їх практично ідентична, і цей період настає після успішного завершення основного етапу. У разі негативного результату –процес може бути повторений з певними коригуваннями.

Висновки до розділу 4

Зазначено, що розгляд впливу травмуючих чинників на психічне здоров'я має велике значення в осмисленні універсального реагування людини на різний дезадаптуючий вплив і своєчасному проведенні медико-психолого-соціальних профілактичних і реабілітаційних заходів.

Досліджено, що сучасне інформаційне середовище є по суті основним джерелом інформації для людини, безпосередньо впливає на її психічну діяльність, на формування її суспільної поведінки. Люди змушені жити в цьому середовищі, адекватно сприймати його реалії з урахуванням інформаційних загроз, яких із часом стає все більше. Серед ризикоутворюючих факторів центральне місце посідає турбулентність інформаційного середовища. Усвідомлення подібних атак спричинило пильну увагу до інформаційної та психологічної безпеки, зокрема удосконалення шляхів її забезпечення. Тому в час суспільних змін проблема психологічної безпеки особистості набуває особливої актуальності, стрімкого розвитку інформаційних технологій, можливостей використання різних засобів впливу на людську свідомість.

Розглянуто загальні закономірності динаміки психогенних розладів, які виявляються у хворих з прикордонними психічними розладами, непатологічні прояви представлені в єдиному ряду психогенних порушень і розглядаються в якості початкового етапу розвитку невротичних симптомів. При ряді умов вони викликають порушення функціональної активності індивідуального бар'єру психічної адаптації. Одне з найбільш частих переживань людей у критичних ситуаціях, яке при надзвичайних впливах може виконувати різні функції – як адаптивну, так і дезорганізуючу психічну діяльність – емоція тривоги.

Запропонована модель забезпечення інформаційно-психологічної безпеки, що системно поєднує поняття реабілітація-абілітація-компенсація-адаптація та відображає чотири рівні їхньої організації (біологічний, психологічний, соціальний, соціально-психологічний), кожен із яких супроводжується складовою інформаційного рівня.

Зазначено, що в зоні військового конфлікту велику роль відіграє інформаційне середовище, що певним чином впливає на психічний стан та психологічне благополуччя населення. Переживання людей, які перебували у військовій зоні, безслідно не минають. Ситуація, що склалася, впливає на емоційний і психічний стан населення, викликаючи паніку, агресію, страх, тривогу, почуття відчаю та приреченості. З'являються нові групи осіб, які піддаються впливу стресогенних чинників. Вони можуть входити до «групи ризику» щодо виникнення розладів психіки та поведінки, пов'язаних із стресовими факторами. Тому одним із завдань дослідження було визначити ставлення респондентів до інформаційного простору, у якому вони знаходяться, а також оцінити якість інформації та потреби в її отриманні.

Наводяться результати психодіагностичного дослідження з 2014 по 2019 рр. на базі державного закладу «Науково-практичний медичний реабілітаційно-діагностичний центр МОЗ України» (ДЗ «НПМ РЦЦ МОЗ України») жителів регіону (дорослих і дітей) з метою виявлення клініко-психопатологічних особливостей розладів психіки та поведінки, що свідчить про необхідність комплексних заходів щодо відновлення психосоматичного здоров'я.

Грунтуючись на клінічному досвіді ДЗ «НПМ РЦЦ МОЗ України», створено комплексну модель реабілітації та габілітації, в основу якої покладено медикаментозне лікування, фізіотерапевтичне лікування, психотерапію. При проведенні лікувально-корекційних заходів для осіб із тривожними розладами ефективно застосовується когнітивно-поведінкова терапія, що включає в себе вироблення адекватного сприйняття й копінг-реакції, які переводять тривогу з циклічного процесу в лінійний процес, що сприятиме поступовому згасанню тривоги й редукції розладу.

Реалізація комплексного застосування реабілітаційних заходів здійснюється в амбулаторних умовах, що дає високі показники лікувального (компетентна індивідуалізація кожного окремого випадку й чітка маршрутизація пацієнтів підвищує показники прискореного відновлення, широкі можливості реалізації новітніх лікувально-реабілітаційних технологій),

економічного (зменшення кількості днів перебування на лікарняному, курсу лікування в межах лікарні, зменшення витрат державного бюджету на соціальні виплати) і соціального (хворі мобільні, не мають заборони щодо переміщення, радикально не змінюючи звичайного способу життя) ефектів для держави. Таким чином, організація реабілітаційної допомоги потребує державного регулювання, щоб це було не фрагментарною допомогою особам, які її потребують, а структурованою й регламентованою системою.

РОЗДІЛ 5 МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СТРАТЕГІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ДІЯЛЬНІСТЮ СУБ'ЄКТІВ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ

5.1 Сутність, мета та особливості стратегічного управління забезпеченням інформаційної безпеки

Бурхливий розвиток інформаційних технологій і проблема їх оперативного впровадження в усі сфери життєдіяльності людей, зростання значимості інформації при прийнятті управлінських рішень органами державної влади та управління, новий формат функціонування засобів масової інформації – ці та інші чинники виводять на передній план проблему формування та реалізації стратегічного управління забезпеченням інформаційної безпеки.

Захищаючи свої національні інтереси, кожна держава піклується про свою інформаційну безпеку. Цього ж вимагає і зміцнення української державності. Збалансована державна інформаційна політика України формується як складова її соціально-економічної політики, виходячи з пріоритетів національних інтересів і загроз національній безпеці країни. Із правової точки зору вона ґрунтується на принципах правової демократичної держави та впроваджується шляхом розробки та реалізації відповідних національних доктрин, стратегій, концепцій і програм у відповідності до чинного законодавства. В Україні назріла об'єктивна необхідність у державно-правовому регулюванні науково-технологічної та інформаційної діяльності, що відповідала б реаліям сучасного світу і рівню розвитку інформаційних технологій, нормам міжнародного права, але одночасно ефективно захищала б власні українські національні інтереси. Відносини, пов'язані із забезпеченням інформаційної безпеки, як найважливіші сьогодні для суспільства й держави, вимагають якнайшвидшого законодавчого регулювання.

Стратегічне управління полягає в умінні моделювати ситуацію; здатності виявляти необхідність змін; розробці самої стратегії; здатності втілювати

стратегію в життя. Поряд із цим, стратегічне управління – це управління, яке спирається на людський потенціал як основу державного управління, орієнтує продуктивну діяльність на запити суспільства, гнучко реагує і проводить своєчасні зміни, що відповідають виклику з боку оточення та дають змогу домагатися конкурентних переваг, що в сукупності дає можливість досягатися при цьому своїх цілей [280].

Таким чином, стратегічне управління – це передусім безперервний процес, а не одноразовий акт із розробки стабільного стратегічного плану. Для стратегічного управління першочерговим є оцінка ситуації діючої структури, зовнішніх й внутрішніх чинників, вироблення можливих напрямів застосування ресурсного потенціалу структури, відбір найбільш дієвої альтернативи з переліку, виявлених, і розробка докладного тактичного плану, спрямованого на поетапну реалізацію вибраної стратегії.

Проведення стратегічного управління забезпечення інформаційної безпеки може істотно вплинути на рішення внутрішньополітичних, зовнішньополітичних та військових конфліктів. Інформаційна безпека є однією з суттєвих складових національної безпеки країни. Її забезпечення завдяки послідовній реалізації грамотно сформульованої державної інформаційної політики значною мірою сприяло б забезпеченню досягнення успіху при вирішенні задач у політичній, соціальній, економічній та інших сферах державної діяльності [270].

Під державною інформаційною політикою необхідно розуміти політику, що засобами державної (політичної) влади створює і забезпечує функціонування системи правового регулювання інформаційних відносин, захист прав і основних свобод людини, збалансованість інтересів людини, суспільства й держави у всіх сферах інформаційної діяльності [11]. Розробка державної інформаційної політики в Україні повинна передбачати те, що всі проблеми, пов'язані із забезпеченням інформаційної безпеки (формування інформаційного законодавства, протидія загрозам в інформаційній сфері, протидія конфліктам інформаційного характеру, інформаційним війнам,

розробка правових засобів і організаційних заходів захисту від інформаційних війн), повинні вирішуватися комплексно [306]. Отже, відзначимо важливість розробки належної, послідовної державної інформаційної політики, спрямованої на отримання якісно нового результату у сфері забезпечення інформаційної безпеки людини, суспільства й держави, яке б відповідало стану й тенденціям розвитку світового інформаційного суспільства та загальновизнаним міжнародним і європейським стандартам у досліджуваній сфері.

У рамках реалізації державної інформаційної політики повинні бути закладені основи для вирішення таких завдань, як-от:

- 1) формування єдиного інформаційного простору України та її входження до світового інформаційного простору;
- 2) забезпечення інформаційної безпеки особистості, суспільства й держави;
- 3) формування демократично орієнтованої масової свідомості;
- 4) розвиток галузі інформаційних послуг;
- 5) розширення правового поля регулювання суспільних відносин, у тому числі пов'язаних з отриманням, розповсюдженням і використанням інформації, що, у свою чергу, має сприяти зміцненню зв'язків центру та регіонів, зміцненню цілісності країни [264].

Ці основи дозволяють сформувати стратегічну мету державної інформаційної політики – забезпечення переходу до нового етапу розвитку України, побудова інформаційного суспільства і входження країни до світового інформаційного співтовариства. При цьому мають бути передбачені наступні складові:

- формування й розвиток відкритого інформаційного простору держави при необхідній умові забезпечення її цілісності та єдності;
- інтеграція у світовий інформаційний простір із урахуванням національних інтересів та особливостей;
- забезпечення інформаційної безпеки на внутрішньодержавному та

міжнародному рівнях.

Успіх державної інформаційної політики буде залежати від виконання наступних першочергових кроків:

- модернізація інформаційно-телекомунікаційної інфраструктури, розвиток інформаційних і телекомунікаційних технологій;
- ефективне формування і використання національних інформаційних ресурсів та забезпечення широкого, вільного доступу до них;
- забезпечення громадян суспільно значущою інформацією;
- розвиток незалежних засобів масової інформації;
- створення необхідної нормативно-правової бази побудови сучасного інформаційного суспільства.

Реалізація вказаних кроків має супроводжуватися належним функціоналом:

- забезпечення інформаційного обслуговування населення на основі розвитку масового інформаційного обміну та масових комунікацій;
- інформаційне забезпечення діяльності системи органів державної влади й місцевого самоврядування;
- забезпечення інформаційної взаємодії громадянського суспільства і влади, включаючи державну й місцеву владу;
- підготовка людини до життя та роботи в інформаційному суспільстві.

Задля виконання поставлених завдань потрібно регулювання за допомогою різних форм впливу об'єктів інформаційної сфери [264], що задіяні в цьому процесі, а саме:

- правова база інформаційних відносин;
- система формування і використання інформаційних ресурсів;
- інформаційно-телекомунікаційна інфраструктура;
- науково-технічний і виробничий потенціал, необхідний для формування інформаційно-телекомунікаційного простору;
- ринок інформаційних і телекомунікаційних засобів, інформаційних продуктів і послуг;

- домашня комп'ютеризація;
- міжнародне співробітництво;
- система забезпечення інформаційної безпеки.

Виконання вище окреслених завдань державної інформаційної політики неможливо без дотримання наступних базових принципів (рис. 5.1).

Рис. 5.1. Базові принципи реалізації завдань державної інформаційної політики

Принцип відкритості політики – усі основні заходи інформаційної політики відкрито обговорюються суспільством, і держава враховує громадську думку.

Принцип рівності інтересів – у рівній мірі враховуються інтереси всіх учасників інформаційної діяльності незалежно від їх положення в суспільстві, форми власності та державної приналежності.

Принцип системності – при реалізації прийнятих рішень щодо зміни стану одного з об'єктів регулювання повинні в сукупності враховуватися наслідки цих рішень на стан інших.

Принцип пріоритетності вітчизняного виробника – за рівних умов

пріоритет віддається вітчизняному виробникові інформаційно-комунікаційних засобів, продуктів і послуг.

Принцип соціальної орієнтації – основні заходи державної інформаційної політики повинні бути спрямовані на забезпечення соціальних інтересів громадян України.

Принцип державної підтримки – заходи інформаційної політики, спрямовані на інформаційний розвиток соціальної сфери, фінансуються переважно державою.

Принцип пріоритетності права – розвиток і застосування правових і економічних методів має пріоритет перед будь-якими формами адміністративних рішень проблем інформаційної сфери.

Реалізація інформаційної політики включає ключовий набір взаємозв'язаних компонентів (рис. 5.2).

Рис. 5.2. Компоненти реалізації інформаційної політики.

Нормативно-правовий компонент уміщує певний правовий інструментарій, який буде застосований для подолання цих загроз із обов'язковим пріоритетом прав і свобод людини й громадянина, формує певний вектор розвитку інформаційних відносин.

Організаційно-технологічний компонент представлено комплексом

організаційних і технологічних засобів пошуку, збереження, розповсюдження та використання інформаційної продукції й послуг в усіх сферах життєдіяльності суспільства й держави, що включає територіально розподілені депозитарії інформаційних ресурсів, державні й корпоративні комп'ютерні мережі, телекомунікаційні мережі та системи спеціального призначення й загального користування, лінії зв'язку, мережі та канали передачі даних, засоби комутації й управління інформаційними потоками, організаційні структури управління й контролю.

Економічний компонент – збереження, розвиток та ефективне використання об'єктів національного інформаційного простору, які мають стратегічне значення для економіки та безпеки України; забезпечення всебічної підтримки й захисту вітчизняного виробника інформаційного продукту, сприяння виробленню і впровадженню новітніх інформаційних технологій; економічна підтримка державою розвитку інформаційної інфраструктури й інформаційної системи, сприяння розробці та впровадженню новітніх інформаційних технологій [240].

Соціальний компонент – у державі має бути достатня кількість професійного підготовлених спеціалістів для роботи в інформаційних сферах влади та громадянського суспільства, які здатні були б забезпечувати засвоєння, упровадження й ефективну експлуатацію сучасних інформаційних і комунікаційних технологій, систем, мереж і технічних пристроїв, а всі громадяни мають бути досить підготовлені для того, щоб стати їхніми масовими індивідуальними користувачами як у своїй професійній діяльності, так і в домашніх умовах. При цьому і фахівці-професіонали, і масові користувачі повинні добре знати й чітко дотримуватися правових норм діяльності в інформаційній сфері. Важливим соціально-освітнім фактором державної інформаційної політики є формування та розвиток єдиної загальнодержавної системи масової інформаційної освіти й просвіти, підготовки та перепідготовки професійних кадрів інформаційної сфери.

Зважаючи на зростання кількості випадків незаконного застосування

інформаційної зброї, несанкціонованого поширення й отримання інформації за допомогою мережі Інтернет, поширення кіберзлочинності, особливої актуальності й значущості набуває процес формування інформаційної політики в електронно-інформаційному середовищі, під яким необхідно розуміти не тільки правові норми, а й загальновизнані моральні канони поведінки, тобто специфічні правила інформаційної культури, нехтування якими негативним чином відображається на реалізації вимог інформаційного законодавства (у тому числі й законодавства у сфері забезпечення державної інформаційної політики та інформаційної безпеки).

Беззаперечно, належний рівень державної інформаційної політики та інформаційної безпеки в державі може бути забезпечений лише за умови створення й ефективного функціонування добре розвиненого інформаційного суспільства. Однак на сьогоднішній день можна визначити ряд недоліків, що заважають його побудові та перешкоджають забезпеченню належного рівня інформаційної безпеки людини, суспільства й держави [279]:

- недостатній розвиток нормативно-правової бази забезпечення належного функціонування інформаційної сфери, забезпечення інформаційної безпеки людини, суспільства й держави – неузгодженість окремих норм законодавства, що регулюють інформаційну сферу;
- недієва система державного регулювання медіапростору, відсутність єдиного бачення напрямків його подальшого розвитку;
- недостатня інформаційна присутність України в глобальному медіа просторі, підвищена інформаційна залежність від іноземних держав і медіаструктури;
- незадовільний стан мережі радіомовлення; застаріле технологічне обладнання українських телерадіокомпаній, недостатній рівень розвитку новітніх засобів комунікації;
- монополізм кабельного мовлення; надзвичайно повільний перехід на цифровий формат мовлення;
- ринкова стихійність телекомунікаційних мереж та комп'ютеризації,

низька керованість ними з боку держави;

- нерегульованість підготовки та працевлаштування в межах держави ІТ-фахівців;

- недостатня кількість державних програм, що стосуються формування інформаційного суспільства;

- низький рівень комп'ютерної та інформаційної грамотності населення, повільність упровадження новітніх методів навчання із застосуванням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій;

- нерівномірність забезпечення можливості доступу населення до комп'ютерних і телекомунікаційних засобів, поглиблення «інформаційної нерівності» між окремими регіонами, галузями економіки та різними верствами населення;

- низький рівень надання органами державної влади та органами місцевого самоврядування юридичним і фізичним особам інформаційних послуг із використанням мережі Інтернет, низькі темпи розробки відповідної інформаційної інфраструктури;

- низька розробленість механізму захисту авторських прав на комп'ютерні програми, відсутність відповідних системних державних рішень;

- відсутність ефективного захисту інформаційних прав громадян, насамперед, щодо доступності інформації, захисту інформації й мінімізації ризику "інформаційної нерівності" та інші [372, 386].

Державна інформаційна політика повинна враховувати вказані недоліки при плануванні заходів щодо стимулювання розвитку інформаційного суспільства.

На сьогодні в Україні законодавчо сформульовані й закріплені основні принципи, завдання та стратегічні напрями державної інформаційної політики, сформовані державні інститути відповідної компетенції, прийнятий цілий ряд концепцій, програм і планів дій [1]. Однак на рівні практичної реалізації інформаційна політика держави в сучасній Україні відзначається нескоординованістю діяльності різних відомств, непослідовністю й

непрозорістю в реалізації намічених заходів. Як наслідок – Україна поки що не належить до числа інформаційно незалежних держав, а її інформаційну сферу характеризують такі ознаки:

- малоефективна система державного регулювання національного медіапростору, відсутність консолідованого бачення напрямків його подальшого розвитку, нерозвиненість культурних індустрій, національної системи збору та поширення інформації в глобальному масштабі;

- низький рівень присутності в глобальному медіапросторі, висока інформаційна залежність від іноземних держав і медіаструктури;

- за наявності позитивної динаміки впровадження телекомунікаційних мереж та комп'ютеризації – ринкова стихійність цих процесів, низька керованість ними з боку держави, збереження відставання в сфері ІКТ, неврегульованість підготовки та працевлаштування в межах держави ІТ-фахівців [287].

Державна інформаційна політика повинна реалізовуватися поетапно на основі використання організаційних, правових і економічних механізмів. Передбачається, що реалізація триватиме досить довгий період, строки якого пов'язані з певним рівнем розвитку української економіки. Швидкість цього розвитку визначає зростання потреб в інформації. На першому етапі реалізації державної інформаційної політики слід послідовно реформувати інформаційне виробництво в системі державної влади та управління в цілому, на другому – поступово перетворити наявні інформаційні ресурси в реальні матеріальні й духовні блага для населення країн [280].

У сучасному суспільстві всі сфери життя функціонують на основі розвинутої інформаційної структури. Економічна, політична та військова потужність будь-якої держави в сучасному світі прямо залежить від національного інформаційного ресурсу. Інформація, проникаючи до всіх сфер діяльності держави, набуває конкретного політичного, матеріального і вартісного вираження, що визначається рядом факторів, у тому числі й розмірами заподіяної шкоди, викликаній зниженням її якості.

Безпека інформаційного контенту є одним із основних показників якості такої інформації. Саме тому інформаційна безпека та способи її забезпечення в останні роки набули особливої актуальності в процесі державного управління. Забезпечення інформаційної безпеки органів державної влади розглядається як одне з пріоритетних державних завдань, як важливий елемент національної безпеки. Комплексний характер актуальних загроз національній безпеці в інформаційній сфері потребує визначення інноваційних підходів до формування системи захисту та розвитку інформаційного простору в умовах глобалізації та вільного обігу інформації [270].

Роль конкретного органу державної влади в системі забезпечення інформаційної безпеки України визначається місцем у державному механізмі України. Для забезпечення виконання покладених завдань кожен із них наділений відповідними повноваженнями, що включають чітко визначені обов'язки та права [23].

Провідне місце в системі органів державної влади у сфері національної інформаційної безпеки має парламент – Верховна Рада України. Як суб'єкт системи забезпечення інформаційної безпеки вона визначає пріоритети в захисті життєво важливих інтересів об'єктів безпеки, розробляє систему правового регулювання відносин у сфері безпеки, установлює порядок організації й діяльності органів забезпечення безпеки.

Верховна Рада України (ВРУ) здійснює свої функції через законодавче регулювання й контроль за діяльністю органів державної виконавчої та судової влади, їх посадових осіб щодо виконання ними функцій і завдань у сфері національної інформаційної безпеки.

Відповідно до п.5 ст.85 Конституції України [163] до повноважень ВРУ належить визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики держави. Виходячи з цих міркувань, формування державної політики в інформаційній сфері суспільних відносин, їхня безпека є виключно прерогативою парламенту України.

Однією з форм контрольної функції підтримки національної

інформаційної безпеки є проведення парламентських слухань, наприклад, із питань свободи слова та інформаційної безпеки України. Таку діяльність парламенту можна розглядати і як координуючу функцію державного управління щодо підтримки правового режиму національної інформаційної безпеки. Призначаючи половину складу (чотирьох осіб) Національної Ради України з питань телебачення й радіомовлення, парламент реалізовує свою контрольну функцію.

Окремими структурами ВРУ, що інтегруються із завданнями національної інформаційної безпеки, є:

Профільний парламентський Комітет із питань свободи слова та інформації;

Комітет із питань будівництва, транспорту та зв'язку;

Інформаційне управління, у складі якого діє прес-служба Верховної Ради;

Управління комп'ютеризованих систем, де формується парламентська система інформаційно-аналітичного забезпечення (СІАЗ) діяльності всіх структур Верховної Ради України [358].

Інтегруючим елементом системи органів державної влади, зокрема і в інформаційній сфері, є Президент України. У межах своїх повноважень він здійснює керівництво інформаційною сферою України: створює, реорганізує та ліквідує органи виконавчої влади, визначає їхні функції та основні завдання; видає укази й розпорядження, що стосуються функціонування та розвитку національної інформаційної сфери тощо.

Відповідно до п.17 ст.106 Конституції України Президент «здійснює керівництво у сферах національної безпеки й оборони України». На підставі цього Президент здійснює керівництво у сфері інформаційної безпеки держави, у тому числі у сфері забезпечення інформаційного суверенітету та національної безпеки як важливих складових національної безпеки. Він створює, реорганізовує та ліквідовує окремі органи виконавчої влади, визначає їхні функції та основні завдання. Правовою формою реалізації волі Президента України є укази та розпорядження, у тому числі й ті, що стосуються

функціонування та розвитку інформаційної сфери.

Згідно з ч.3. ст.106 Конституції України, Президент видає укази й розпорядження, що є обов'язковими до виконання на території України. Це право Президента широко ним використовується для регулювання питань, пов'язаних із функціонуванням інформаційної сфери.

Слід зазначити, що відповідно до п.1 ст.106 Конституції України, Президент України забезпечує національну безпеку держави. Тоді як повноваження Верховної Ради в цій сфері характеризуються словом «визначає» (п.17 ст.92 Конституції).

У взаємовідносинах із ВРУ Президент України має часткові повноваження щодо формування державних органів в окремих сферах суспільних інформаційних відносин. За приклад можна навести призначення половини складу (чотирьох осіб) Національної Ради України з питань телебачення й радіомовлення.

Окрім цього, проаналізувавши положення чинних нормативно-правових актів, можна дійти висновку, що Президент України:

- забезпечує взаємодію всіх гілок державної влади між собою, а також із недержавною складовою системи забезпечення національної безпеки в інформаційній сфері;
- видає нормативно-правові акти з питань забезпечення національної безпеки в інформаційній сфері;
- визначає реальні, потенційні загрози й небезпеки для національної безпеки в інформаційній сфері та вживає необхідних заходів із її забезпечення.

Серед координуючих органів державної влади на найвищому рівні державного управління особлива роль відводиться Раді національної безпеки й оборони України (далі РНБО України). РНБО України, яку очолює глава держави, координує та контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної інформаційної безпеки.

РНБО України подає на розгляд глави держави пропозиції з таких питань: визначення стратегічних національних інтересів України в інформаційній

сфері, концептуальних підходів та напрямків збереження національної інформаційної безпеки; доцільність утворення, реорганізації та ліквідації органів виконавчої влади в інформаційній сфері; проект державного бюджету за статтями, що пов'язані з підтримкою на належному рівні національної інформаційної безпеки; заходи інформаційного та іншого змісту відповідно до масштабу потенційних та реальних загроз національним інтересам України.

Найважливішим елементом, що забезпечує реалізацію зусиль усіх державних і суспільних сил країни стосовно забезпечення інформаційної безпеки, виступає її система виконавчої влади. Розрізняють наступні види органів виконавчої влади, що розташовані на різних структурних рівнях цієї системи.

Кабінет Міністрів України – вищий орган у системі виконавчої влади (ч. 1 ст. 113 Конституції України). Конституцією України закріплені широкі повноваження Кабінету Міністрів України у сфері інформаційних відносин, які визначені нормами ст. 116 Конституції України, зокрема: забезпечення проведення державної інформаційної політики (п.п. 1 та 3), ужиття заходів щодо захисту інформаційних прав і свобод громадян (п. 2), розробка та здійснення загальнодержавних програм щодо розвитку інформаційної сфери (п. 4), передбачення при формуванні державного бюджету коштів на різного роду заходи щодо забезпечення інформаційної безпеки (п. 6), загальна координація діяльності органів виконавчої влади щодо захисту інформаційної безпеки (п. 9) тощо.

Здійснення стратегічного, оперативного й повсякденного державного управління в окремих галузях і секторах народного господарства покладено на центральні органи виконавчої влади (ЦОВВ). Кількість та перелік ЦОВВ законодавчо не закріплені, що характерно для більшості демократичних країн. Адже об'єктивно існуючі завдання держави, що визначають її функції, вирішальним чином впливають на організаційну структуру ЦОВВ, яка, відповідно до функціональних трансформацій, є змінною. Саме тому в Україні їхня кількість, перелік, завдання та функції встановлюються указами глави

держави [23].

Провідне місце серед центральних органів посідають міністерства України. Їхні керівники – міністри – входять до складу Кабінету Міністрів і безпосередньо беруть участь у формуванні державної політики в країні. Міністри особисто відповідають за розробку і впровадження програм Кабінету Міністрів, зокрема щодо інформаційного забезпечення безпеки держави.

До ЦОВВ зі спеціальним статусом, які наділені загальними та спеціальними повноваженнями у сфері інформаційного забезпечення системи органів державного управління, належать:

Антимонопольний комітет України;

Державний комітет телебачення й радіомовлення України;

Фонд державного майна України.

Спеціальні повноваження в інформаційній сфері надано Державному комітету телебачення й радіомовлення України. Держкомтелерадіо України є спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади із забезпечення реалізації державної політики в інформаційній та видавничій сферах, державної мовної політики [278].

Спеціальними повноваженнями в інформаційній сфері наділена Служба Безпеки України (СБУ) та Служба зовнішньої розвідки України (СЗР) [120, 121]. СБУ виконує одну з головних функцій, а саме реалізацію державної політики щодо захисту державних інформаційних ресурсів у мережах передачі даних, криптографічного та технічного захисту інформації.

На СЗР із метою забезпечення інформаційної безпеки держави покладаються такі основні завдання: здійснення спеціальних заходів впливу, спрямованих на підтримку національних інтересів і державної політики України в економічній, політичній, військово-технічній, екологічній та інформаційній сферах, зміцнення обороноздатності, економічного й науково-технічного розвитку; ужиття заходів протидії зовнішнім загрозам національній безпеці України, життю, здоров'ю її громадян та об'єктам державної власності за межами України.

Відповідно до Конституції України найнижчим рівнем системи органів виконавчої влади є місцеві державні адміністрації, які також здійснюють ряд функцій у сфері забезпечення інформаційної безпеки (наприклад, здійснення заходів щодо організації правового інформування та інформаційного виховання населення; здійснення передбачених законодавством заходів, пов'язаних із забезпеченням інформаційної безпеки, захистом інформаційних прав особи тощо).

В умовах формування інформаційного суспільства важливого значення набуває функціонування громадських організацій як суб'єктів системи забезпечення інформаційної безпеки. Активна діяльність громадських структур в інформаційній сфері, по-перше, забезпечує участь громадськості в прийнятті рішень із питань інформаційної безпеки, що робить можливим урахування інтересів широких верств населення і тим самим створення засад легітимності рішень органів публічної влади у сфері безпеки. По-друге, введення інститутів громадянського суспільства в механізм політики інформаційної безпеки забезпечує процес залучення громадян у вирішенні проблем інформаційної безпеки, їхню активну позицію з відповідних питань. І, нарешті, наявність недержавних суб'єктів забезпечує відкритість відповідних органів публічної влади та створення дієвих механізмів громадського контролю їхньої діяльності. Це створює основи для втілення в життя таких важливих принципів: пріоритету прав людини; демократичного цивільного контролю за воєнною сферою, а також іншими структурами в системі безпеки; додержання балансу інтересів особи, суспільства та держави, їхньої взаємної відповідальності [23].

Згідно з Доктриною інформаційної безпеки України (далі – Доктрина), інформаційна безпека є самостійною сферою забезпечення національної безпеки України й одночасно невід'ємною складовою кожної з її сфер [397].

Доктрина визначає:

- принципи забезпечення інформаційної безпеки України;
- життєво важливі інтереси в інформаційній сфері України в контексті інтересів особистості, суспільства, держави;

– реальні й потенційні загрози інформаційній безпеці України у сфері державної безпеки та в зовнішньополітичній, військовій, внутрішньополітичній, економічній, соціальній, гуманітарній, науково-технологічній, екологічній сферах [397].

Ефективність викладених у Доктрині положень залежатиме від ретельності, послідовності, вчасності, якості їхнього виконання, а також інших чинників, що впливатимуть на реалізацію в цілому державної політики в інформаційній сфері на всіх рівнях усіма суб'єктами інформаційних відносин.

Діяльність органів державної влади у сфері забезпечення інформаційної безпеки України має бути зосереджена на конструктивному поєднанні діяльності держави, громадянського суспільства й людини за трьома головними напрямками: інформаційно-психологічному, технологічного розвитку та захисту інформації [149].

Інформаційно-психологічний напрямок гарантує забезпечення конституційних прав і свобод людини, сприяє утвердженню загальнолюдських і національних моральних цінностей в інформаційному просторі (дерегуляція, демонополізація, захист свободи слова, реформа медіапростору, гармонізація із європейським законодавством) [268].

Технологічний розвиток відповідає за впровадження новітніх телекомунікаційних технологій та сприяє зростанню інформаційних ресурсів, створенню системи державних стратегічних комунікацій, комунікативній підтримці проведення реформ, реформі урядових комунікацій. У свою чергу захист інформації забезпечує конфіденційність, цілісність та доступність до неї.

Для реалізації зазначеного доцільно звернути увагу на життєво важливі інтереси, що достатньо ґрунтовно представлено в роботі О. Сосніна [366]. Він указує, що національні інтереси в інформаційній сфері – визнана державою збалансована сукупність соціальних інтересів особистості, суспільства й держави, реалізованих в інформаційній сфері, включаючи їхні інтереси в збереженні національної ідентичності. Ураховуючи це, було визначено:

1. Інтереси особистості: забезпечення конституційних прав і свобод

людини на збирання, зберігання, використання та поширення інформації; недопущення несанкціонованого втручання у зміст, процесу обробки, передачі і використання персональних даних, а також у захисті інформації, що забезпечує особисту безпеку – захищеність від негативного інформаційно-психологічного впливу, підтримку певного правового статусу людини й громадянина в інформаційній сфері;

2. Інтереси суспільства: збереження та примноження духовних, культурних і моральних цінностей Українського народу; забезпечення суспільно-політичної стабільності, міжетнічної та міжконфесійної злагоди; формування й розвиток демократичних інститутів громадянського суспільства; захист українського суспільства від агресивного інформаційного впливу, спрямованого на пропаганду війни, розпалювання національної і релігійної ворожнечі, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом або порушення суверенітету й територіальної цілісності України, використання інформаційної інфраструктури для розвитку всіх сфер громадського життя;

3. Інтереси держави: недопущення інформаційної залежності, інформаційної блокади України, інформаційної експансії з боку інших держав і міжнародних структур; ефективна взаємодія органів державної влади та інститутів громадянського суспільства при формуванні, реалізації та коригуванні державної політики в інформаційній сфері; побудова й розвиток інформаційного суспільства; забезпечення економічного та науково-технологічного розвитку України; формування позитивного іміджу України; інтеграція України у світовий інформаційний простір, використання інформаційної інфраструктури для забезпечення державної політики, управління справами суспільства, захисту моральних цінностей суспільства, а також забезпечення стійкого функціонування інформаційної інфраструктури.

Інформаційна безпека нерозривно пов'язана з інформаційною безпекою самих державних органів, адже вони виступають суб'єктами забезпечення інформаційної безпеки, використовуючи технологічні, правові, організаційні засоби.

До інформаційної безпеки органів державної влади можна віднести наступні ключові складові:

- забезпечення їх інформаційних потреб у рамках їх компетенції і в обсягах, необхідних для виконання покладених на них завдань, повноту, своєчасність і достовірність інформації, необхідної для прийняття рішень;
- безпеку інформації та інформаційних ресурсів;
- безпеку телекомунікацій та інформаційного обміну.

Інформаційне забезпечення діяльності органів державної влади – неодмінна умова ефективності державного управління, прийняття обґрунтованих рішень на основі повної, своєчасної та достовірної інформації [280]. Рівень інформаційного забезпечення діяльності органів державної влади має суттєвий вплив на всі процеси соціально-економічного розвитку суспільства, є одним із стратегічних напрямків підвищення ефективності діяльності на всіх рівнях.

Необхідні оцінка й забезпечення інформаційних потреб у рамках кожної функції управління конкретного органу державної влади; організація документообігу та обміну інформацією; оптимізація потоків інформації і процедур обміну тощо. Обсягу компетенції кожного органу державної влади повинен відповідати необхідний для її реалізації обсяг інформаційного забезпечення, при цьому на інформаційну безпеку буде мати негативний вплив як недолік інформації, так і її надлишок. Це призводить до необхідності визначати обсяг інформаційного забезпечення конкретного органу державної влади в положенні про цей орган, іншими словами, установлювати його інформаційний статус на основі поставлених перед ним завдань і обсягів наданих повноважень.

На підвищення інформаційної безпеки органів державної влади впливає створення на національному й регіональному рівнях електронного уряду з урахуванням новітніх інформаційно-комунікаційних технологій, у результаті чого забезпечується сучасна інформаційна основа для прийняття управлінських рішень, підвищується рівень інформаційного забезпечення, достовірність,

швидкість отримання та повнота інформації.

При цьому не можна зводити електронний уряд тільки до його технічної складової; його завдання – підвищення ефективності діяльності держави в цілому, формування нового рівня відносин громадян зі своєю державою.

Цілями формування електронного уряду в тому числі є підвищення якості адміністративно-управлінських процесів, удосконалення системи інформаційно-аналітичного забезпечення рішень, які приймаються на всіх рівнях державного управління.

Безпека інформації як складова інформаційної безпеки органів державної влади включає в себе захист інформації та інформаційних ресурсів від несанкціонованого доступу, спотворення, знищення, установлення режиму інформації в залежності від її змісту, забезпечення захисту відомостей, що становлять державну таємницю, іншої інформації обмеженого доступу [268].

Безпека інформації, що циркулює в органах державної влади, забезпечується різними заходами (рис. 5.3).

Рис. 5.3. Заходи безпеки інформації в органах державної влади

Організаційні – забезпечення захисту інформації від незаконного втручання, знищення, модифікування, блокування, копіювання, надання, поширення, а також від інших неправомірних дій стосовно такої інформації;

Технічні – дотримання конфіденційності інформації обмеженого доступу;

Правові – реалізація права на доступ до інформації.

Безпека телекомунікацій та інформаційного обміну – одна зі складових інформаційної безпеки органів державної влади. Інформаційні технології знайшли широке застосування в управлінні найважливішими об'єктами життєзабезпечення, які стають більш уразливими перед випадковими й навмисними діями. Підвищення вразливості пов'язане з цілою низкою чинників, основними з яких є зниження рівня міжнародної безпеки, розвиток міжнародного тероризму, збільшення кількості потенційно небезпечних об'єктів.

Однак наведені вище заходи, безумовно, необхідні, але недостатні. Фактори уразливості в інформаційній сфері України визначаються наявністю таких серйозних проблем: істотна залежність національних інфраструктур від зарубіжних технологій; недостатній рівень захищеності критично важливих сегментів інформаційної інфраструктури; низький ступінь державного контролю її внутрішнього інформаційного простору. Це зумовило виникнення нових загроз, які пов'язані, перш за все, із можливістю використання інформаційно-комунікаційних технологій у цілях, несумісних із національними інтересами.

Неухильне наростання загроз, застосування інформаційних і комунікаційних технологій у військово-політичних, у тому числі в якості інформаційної зброї, терористичних і кримінальних цілях обумовлює необхідність забезпечення інформаційної безпеки держави в цілому та органів державного управління, зокрема на основі не тільки короткострокового (подолання турбулентності й досягнення керованості), але й середньострокового (формування повністю керованої структури й концепції інформаційної безпеки) та довгострокового (створення умов, щоб Україна

стала незалежним гравцем на світовій арені) планування. Воно має здійснюватися на основі комплексного аналізу результатів оцінки функціонування системи інформаційної безпеки органів державної влади з урахуванням динаміки загроз в інформаційній сфері.

Згідно з проектом Закону України «Про державне стратегічне планування» [323] стратегічне планування в системі інформаційної безпеки органів державної влади можна відобразити відповідно до рис. 5.4.

Рис. 5.4. Стратегічне планування в системі інформаційної безпеки органів державної влади

Цілепокладання – доктрина інформаційної безпеки органів державної влади (визначення цілей, пріоритетів та напрямків забезпечення інформаційної безпеки органів державної влади);

Прогнозування – стратегічний прогноз у частині, що стосується інформаційної безпеки органів державної влади (визначення науково-обґрунтованих уявлень про загрози інформаційної безпеки державних органів, уключаючи можливі сценарії їх реалізації і прогнозних оцінок стану інформаційної безпеки органів державної влади);

Планування – національний план удосконалення системи інформаційної безпеки органів державної влади;

Програмування – державні програми органів державної влади, галузеві

відомчі програми.

Такий підхід дозволяє розробити дієву концепцію системи інформаційної безпеки органів державної влади, яка буде спрямована на підвищення ефективності їхньої діяльності, на захист інтересів особистості, суспільства й держави, і сприятиме:

- зростанню довіри громадян до електронних послуг, які надаються на порталах державних органів;
- зміцненню державних гарантій недоторканності приватного життя при використанні інформаційних і телекомунікаційних технологій;
- посиленню співпраці громадянського суспільства, бізнесу й держави в різних областях (у тому числі з використанням електронних технологій);
- інформаційній підтримці участі громадян в управлінні державою;
- розвитку та впровадженню інформаційних технологій в органах державної влади;
- розвитку послуг зв'язку та обробки інформації, що надаються громадянам, організаціям;
- забезпеченню захисту національних інтересів в інформаційній сфері від внутрішніх і зовнішніх загроз.

Слід зазначити, що формування системи інформаційної безпеки органів державної влади має спиратися на міжнародний досвід інших країн, а також має відбуватися в тісному співробітництві з міжнародними організаціями та форумами. В основу розроблення концепції та доктрин інформаційної протидії більшості провідних західних країн, а також керівних документів НАТО покладені підходи щодо організації та проведення інформаційних операцій, які існують в армії США. Проблеми інформаційної війни у США знаходяться в центрі уваги воєнно-політичного керівництва. Концепція «інформаційної війни» базується на тому, що інформація та інформаційні технології мають дуже важливе значення як для національної безпеки в цілому, так і для військових дій безпосередньо [26]. Практична реалізація Концепції здійснюється шляхом проведення інформаційних операцій, під якими

розуміється комплекс заходів, що проводиться за єдиним планом і задумом із метою здійснення впливу на інформацію й інформаційно-управляючі системи противника при одночасному захисті власної інформації та інформаційно-управляючі системи [9].

Отже, забезпечення інформаційної безпеки державного управління, органів державної влади є одним зі стратегічно важливих завдань для зміцнення національної безпеки держави. Розглянуті проблеми відносяться до тих, що вимагають постійної уваги держави та пріоритетного вирішення, підвищення ступеня державного контролю за дотриманням вимог безпеки в інформаційному просторі. Суттєвим внеском у забезпечення інформаційної безпеки може стати розробка концептуальних засад визначення оптимальних шляхів щодо вдосконалення системи інформаційної безпеки України.

5.2 Комунікаційна стратегія як складова державного управління інформаційною безпекою

5.2.1. Комунікаційні технології як джерело інформаційної безпеки

Кінець 1990-х початок 2000-х рр. стали часом розвитку масової інформатизації, тобто організаційно-забезпеченого процесу задоволення інформаційних потреб індивідів на основі впровадження інформаційно-комунікаційних технологій (далі – ІКТ) у всіх областях людської діяльності (державному управлінні, виробничому секторі економіки, освіті, охороні здоров'я) та в приватному житті громадян.

Безсумнівний успіх комп'ютеризації державного управління, судової і правоохоронної систем проявився в підвищенні оперативності та ефективності прийняття державними органами рішень. Виявився вірним і проголошений курс на формування інформаційного суспільства, тобто якісно нового рівня суспільного розвитку на основі високорозвиненої інформаційної інфраструктури, широкого доступу до інформації, збалансованого ринку інформаційних продуктів і підвищення питомої ваги сектора ІКТ в економіці.

Розвиток технологій збору й аналізу даних, обміну ними, управління виробничими процесами здійснюється на основі впровадження когнітивних технологій, їх конвергенції з нано- і біотехнологіями. Значне збільшення обсягу даних, джерелами і засобами поширення яких є промислові та соціальні об'єкти, різні електронні пристрої, призводить до формування нового рівня наукомістких інформаційних технологій. Їх повсюдне застосування сприяє переходу до цифрової економіки.

Інформаційна сфера стала системоутворюючим фактором суспільного життя, тобто цілком обґрунтовано можна стверджувати, що в життєдіяльності суспільства вона грає не допоміжну роль, а одну з ключових, у тому числі з точки зору державної політики та державного управління. У свою чергу, інформація стає важливим ресурсом суспільства й держави і, як наслідок, суттєво зростає роль засобів масової інформації. Основними каналами передачі інформації є засоби масової комунікації, тобто органи публічної передачі інформації за допомогою технічних засобів, яких на сьогоднішній день стає все більше (рис. 5.5).

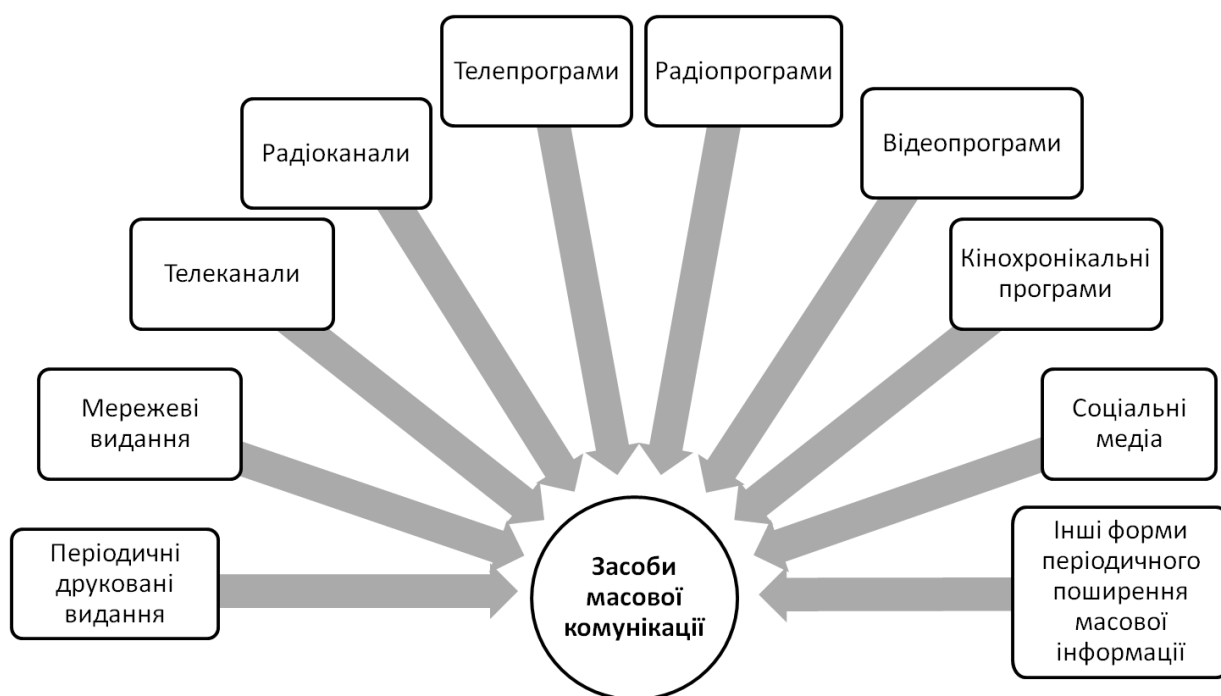

Рис. 5.5. Класифікація засобів масової комунікації

Однією з найбільш складних, але в той же час і найдавніших форм подачі інформації є друк. Незважаючи на значне падіння попиту на друковану продукцію і значне звуження читацької аудиторії, друковані ЗМІ залишаються практично єдиним загальнодоступним джерелом раціональної, адресної інформації.

До основних особливостей преси можна віднести узагальненість і заглибленість коментарів; аналітичність інтерпретації подій; свободу вибору місця й часу для споживання інформації; можливість повторного звернення до першоджерела.

У пресі найбільш повно реалізується адресність інформації. Так, із достатньою впевненістю можна стверджувати, що на відміну від телебачення й радіо, орієнтованих більшою мірою на усередненого споживача, друковані видання адресовані певній частині аудиторії. Як наслідок, друк виступає в якості засобу ідентифікації читача з тією чи іншою соціальною, регіональною, релігійною спільністю. У цьому плані друковані ЗМІ можна визнати прямим каналом впливу на інформаційну безпеку особистості й окремих соціальних груп.

Разом із тим необхідно звернути увагу на ті особливості друку, які можна віднести до негативних:

- відсутність належної оперативності в поданні інформації;
- заангажованість у подачі інформації та інтерпретації подій;
- достатня дорожнеча видавничої діяльності;
- складність у сприйнятті інформації, яка вимагає певного рівня культури спілкування з друкованим джерелом, освіти, ступеня соціалізованості особистості [263].

Радіо – переважно фонове джерело інформації, але до сьогодні воно може вийти на перші ролі в поданні інформації в кризові моменти розвитку суспільства, перетворюючись із часом на єдине джерело інформації. Так, необхідно відзначити практику використання радіоприймачів із фіксованими

частотами в Алжирі для запобігання повстання частин іноземного легіону, командуванням багатонаціональних сил у Перській затоці для впливу на збройні сили Іраку [278]. Радіо передбачає менше труднощів для виходу в ефір, ніж телебачення, до того ж ці обставини посилюються в умовах монопольного виробництва й передачі інформації, коли полегшений контроль за її змістом. Оперативність радіо та його доступність дозволяє зберігати першість у формуванні початкових установок особистості, що надалі зумовлює формування необхідної громадської думки.

Гіпертрофована публічна політика, пов'язана з пошуком кращого актора, веде до різкого зростання ролі та значення засобів електронної інформації і, перш за все, телебачення. У числі специфічних рис телебачення, що відрізняють його від інших ЗМІ, відзначаються:

- доступність його використання в якості джерела інформації;
- доступність сприйняття повідомлення, тому що воно не вимагає особливого освітнього рівня споживача інформації;
- одномоментність події та її відображення, миттєвість;
- полісистемність події, тобто вплив на аудіальну і візуальну систему сприйняття;
- емоційна насиченість інформації, почасти на протигагу раціональному початку [287].

Завдяки здатності поширювати аудіо- та відеоінформацію на величезні території, у тому числі, одночасно зі вчиненням події, телебачення сприяє подоланню фізичних бар'єрів у вигляді простору і часу між джерелом інформації та аудиторією. Збагачена наочністю, глядацькою інформацією ця риса телебачення призводить до високої результативності повідомлення, формує в аудиторії інтерес до знання, збільшує її потребу в придбанні більш широкої і глибокої інформації з інших джерел. Тому особливого значення для соціалізації особистості та інформаційної безпеки телебачення і радіо набувають в умовах віддаленості від головних центрів політичного життя й духовного виробництва.

Телебачення, володіючи високою силою наочності, веде до посилення емоційних чинників сприйняття, що підвищує ефективність його впливу на формування установок особистості. Ця якість телебачення створює передумови для більшої переконливості, достовірності телевізійної інформації, у тому числі політичного характеру. Важливе значення має ефект миттєвості, причетності реципієнта до інформації, коли виховання людини здійснюється на матеріалах живих подій. Звідси й роль телебачення в системі джерел зміцнення інформаційної безпеки: за порівняно невеликий час, аж до декількох хвилин, телеглядач отримує велику наочну інформацію, що дозволяє йому самостійно зробити висновки, прийти до якогось рішення, сформулювати уявлення та переконання, на що в іншому випадку може знадобитися набагато більше часу [308].

Як представлено в класифікації (рис. 5.5), серед загальновідомих каналів передачі інформації (радіо, телебачення, періодичних друкованих видань) хотілось би відзначити ще досить нові та ті, що набирають усе більшу масу отримувачів інформації, а саме мережеві засоби масової комунікації та глобальної мережі Інтернет.

Проблема дослідження можливостей мережевих засобів масової комунікації особливо актуальна, це обумовлено тим, що в умовах економічного спаду, політичної нестабільності й загострення протиріч між інтересами різних груп населення без розуміння ролі, значення та функцій сучасних засобів комунікації неможливе ефективне управління соціально-політичними процесами. Від розумності і виваженості політики в області розвитку мережевих комунікацій, а також виробництва інформації та її поширення в глобальному інформаційному просторі значною мірою залежить благополуччя країни та її місце у світовій цивілізації.

Також зміни в суспільстві відбуваються під впливом мережевих засобів масової комунікації. Так, наприклад п'ятдесят років тому, для того щоб переслати 30 сторінок тексту на відстань 5 тисяч кілометрів, потрібно було б приблизно 10 днів, і коштувало б це близько 30 доларів за послуги поштового

зв'язку. Двадцять років тому напевно, використовували послуги факсу. Це зайняло б приблизно 1 годину, і вартість становила би приблизно 50 доларів. Сьогодні, якщо говорити про найкращі мережі передачі даних, на це потрібно не більше 3 секунд, а вартість складає близько 3 центів. Таким чином, вартість упала в 1000 разів, швидкість зростає в 300 тисяч разів. Колосальне збільшення швидкості при одночасному зниженні вартості, поява практичної можливості передачі мультимедійної інформації в реальному часі, збільшення швидкості систем пошуку й обробки інформації в мільйон разів – це основи майбутнього розвитку всіх сфер життя суспільства.

Однак із іншого боку, розвиток мережевих засобів масової комунікації також не обмежується тільки певними перевагами і вигодами, а й відкриває найширші можливості для ведення інформаційного протиборства в соціально-політичній сфері. Інформаційний тероризм, поширення нелегальних матеріалів утворення в мережі неформальних молодіжних об'єднань, деструктивний вплив нових комунікаційних технологій на особистість – це також атрибут існування мережевих засобів масової комунікації. Поширення Інтернету як у нашій країні, так і в цілому в усьому світі характеризується явною перевагою інтересів бізнесу над інтересами суспільства. Ажіотаж, що склався навколо Інтернету, цілеспрямовано стимулюється комерційними компаніями, що виробляють техніку і програми для Інтернету, а також творцями так званого «інформаційного наповнення». Тим часом досвід «традиційних» засобів масової комунікації показує, що комерційний підхід не здатний задовольнити соціальні потреби суспільства в галузі інформації.

Сьогодні мережеві засоби масової комунікації являють собою нову історичну форму забезпечення взаємодії людей, а Інтернет виступає в якості основи формування єдиного електронного комунікаційного середовища, соціально-політичний сенс якого полягає в можливості створення системи, яка перебуває над національними культурами, цивілізаціями та державами і здатна якісно змінити світ, хоча розширення соціальних функцій системи масової комунікації при цьому не відбувається. Характер і розвиток цього

обнадійливого та одночасно небезпечного явища залежить від світових соціальних і політичних процесів і, у свою чергу, має на них певний вплив (зокрема, загострює й динамізується).

Отже, у наш час інформаційно-технічного прогресу стає цілком очевидним, що Інтернет може виявитися не тільки засобом обміну інформацією, діалогічного спілкування й розваги, а й, як усі інші ЗМІ, може використовуватися як засіб впливу та маніпулювання.

Засоби масової інформації, будучи елементом масової комунікації, формують громадську думку, культуру і світогляд, які істотно впливають на сталий розвиток держави, політичні процеси в суспільстві. Інформаційно-психологічний вплив на людину з боку інформаційної середовища досить суперечливий, тому що поряд із конструктивними властивостями вона володіє й деструктивними. Останні значною мірою визначаються турбулентністю інформаційного середовища, зокрема тими змінами, що відбуваються з високим ступенем невизначеності й непередбачуваності. У такому стані не можна однозначно визначити характер впливу інформаційного середовища: чи є сприйнята інформація корисною, нейтральною або шкідливою. Зони турбулентності характеризують вкрай нестійке положення, яке під вагою найменшого негативного впливу може втратити рівновагу й змінити свій стан. Якщо не вживати належних заходів протидії, виникає хаос [282].

Серед численних проблем національної безпеки значне місце займає проблема інформаційної безпеки. Невипадково в Загальній декларації прав людини вказується, що реалізація прав людини, у тому числі й на інформацію, є "основою свободи, справедливості та миру в усьому світі".

ЗМІ перетворилися в "четверту" владу, від якої багато в чому залежать зміни, що відбуваються. Саме тому проблема створення систем інформаційної безпеки держави є настільки актуальною на сучасному етапі.

Засоби масової інформації поряд із органами державної влади можуть і повинні брати участь у забезпеченні інформаційної безпеки таким чином, щоб процес циркуляції інформації не переривався, інформація не спотворювалася, а

права та інтереси її суб'єктів не обмежувалися [264].

У сучасному світі інноваційних технологій інформаційна безпека вже зараз є соціальним і тільки потім чисто технічним явищем. Її не можна ототожнювати лише із застосуванням спеціальних технічних засобів і методів для захисту інформації від несанкціонованого доступу, викрадення, знищення тощо. Забезпечення інформаційної безпеки – це не тільки захист інформації, але ще й організаційні, правові та інші заходи, спрямовані на забезпечення сталого, стабільного розвитку суспільства й держави, за допомогою яких досягаються цілі захисту національної, економічної безпеки [269].

Інформаційна безпека проявляє себе не тільки як один із самостійних і самодостатніх видів безпеки, але і як специфічний зріз інших видів безпеки: економічної, соціальної, політичної, військової, духовно-ідеологічної тощо. У такій якості інформаційна безпека виступає синтетичною, інтегруючою підставою для інших видів безпеки, що розкриває й уточнює їх прогресивно-цивілізаційний зміст. З іншого боку, інформатизація суспільного життя є таким засобом соціалізації, наслідком якого виступає певний рівень інформаційної культури – життєво важливої цінності суспільства, держави й особистості як об'єкта національної безпеки [267].

Інформаційна безпека тісно пов'язана з правовим захистом інформаційного простору від руйнівного впливу негативних факторів. Під міжнародною інформаційною безпекою розуміють такий стан глобального інформаційного простору, при якому виключені можливості порушення прав особистості, суспільства та прав держави в інформаційній сфері, а також деструктивного і протиправного впливу на елементи національної критичної інформаційної інфраструктури [269].

Засоби масової інформації, звернені насамперед до масової аудиторії, природою своєю покликані забезпечити масово-інформаційну безпеку (МІБ) за рахунок "доставки" споживачам необхідних для прийняття рішень інформаційних ресурсів, захисту від маніпулятивної дезінформації, яка поширюється тими ж ЗМІ.

МІБ більшою мірою залежить від такого інформаційного порядку в суспільстві, при якому досягається максимальний рівень інформаційного забезпечення демократії за рахунок всебічної інформованості громадян [263]. Засоби масової комунікації та органи державної влади повинні повідомляти для загального відома інформацію, яка стала їм відома при здійсненні своєї діяльності:

- якщо вона може запобігти загрозі життю або здоров'ю громадян;
- якщо потрібно припинити повідомлення недостовірної інформації;
- якщо вона має або може мати суспільно значимий характер.

Серед проблем інформаційної безпеки держави та її забезпечення однією з найгостріших, найнебезпечніших і важких для вирішення є проблема інформованості населення про діяльність органів законодавчої, виконавчої та судової влади, органів місцевого самоврядування (далі – органи влади). Гострота й небезпека цієї проблеми, життєва необхідність і складність її вирішення обумовлені широкою сукупністю обставин. Ідеться, перш за все, про інформованість як проблему не окремої особистості, спеціальної групи, а всього населення держави.

Населення (багатонаціональний народ), як відомо, є основою і суб'єктом виробництва матеріальних благ і всіх суспільних відносин. Народ – єдине джерело влади, яку він здійснює безпосередньо і через своїх представників – органи влади. Інформованість населення про діяльність органів влади – це невід'ємна умова, що дозволяє суспільству безпосередньо здійснювати владу, контролювати виконання органами держави свого призначення, оцінювати відповідність органів влади інтересам (потребам) особистості й суспільства.

По-перше, предметом інформованості населення є діяльність органів влади, при відсутності нормального громадянського суспільства держава – це та єдина і реальна сила, яка в умовах, що склалися може консолідувати розколоте суспільство, підняти й повести всі його шари й соціальні групи, усі громадські об'єднання на рішення загальнонаціональних завдань із захисту держави і відродження її матеріальної та духовної величі в ім'я рівноправності

й рівних можливостей кожного громадянина та кожної сім'ї.

По-друге, від інформованості населення про справи держави, а вони надзвичайно широкі й різноманітні, вирішальною мірою залежать і міцність держави і її здатність виконувати своє призначення, і ставлення населення до своєї держави, й орієнтованість населення на підтримку або неприйняття внутрішньої та зовнішньої політики держави. Зміст цієї інформованості – показник розуміння державою своєї підзвітності населенню, розуміння ролі населення як суб'єкта виробництва й основи суспільних відносин. У глибокій залежності від інформованості населення знаходиться, зокрема, і національна безпека держави, усі її види, у тому числі й інформаційна безпека, безпека особистості та суспільства.

По-третє, інформованість – категорія унікальна. Вона є похідною від однієї з трьох фундаментальних субстанцій (матерія, енергія, інформація), що становлять сутність світобудови. Інформованість як наявність у людей отриманих відомостей, ідей, фактів, знань, що володіють для них елементами новизни, спонукає споживачів інформації до прийняття відповідних рішень і до адекватних дій. Без інформованості не можуть існувати особистість, суспільство, держава. Це особливо очевидно сьогодні в турбулентних умовах. Під час інформаційного вибуху інформаційний голод, як і дезінформованість – подібні смерті.

Інформованість населення – це результат, досягненням якого підпорядковані інформаційна політика держави та інформаційна культура суспільства, інформаційні технології і системи, інформаційні процеси та процеси інформування. Особливість інформованості як результату полягає і в тому, що вона через своїх споживачів впливає не тільки на інформаційну сферу, а й на всі сфери матеріального та духовного життя людей.

В інформованості відбивається стан, плюси і мінуси збору, зберігання, обробки, передачі та подання інформації її споживачам. Інформованість стає тим засобом (мотивом), який спонукає людей до певних дій. Через інформованість, а точніше через її прояв населенням, правова держава

перевіряє свою відповідність призначенню, відповідність своєї внутрішньої та зовнішньої політики, своєї діяльності національним інтересам країни.

У ступені та якості поінформованості населення виявляється і проявляється ступінь корумпованості держави і зрощення її зі злочинним світом, розстановка сил у засобах масової інформації. Інформованість як мета виконує і роль критерію оцінки реальної інформованості, і всього процесу інформування. Інформованість населення як умова і результат, мета і засіб, як характеристика держави, засіб масової інформації може бути і позитивним, і негативним. Інформованість у всіх її ролях стає проблемою тоді, коли отримана споживачем інформація не дозволяє йому безпомилково орієнтуватися, приймати обґрунтовані рішення, коли вона спонукає до збиткових дій.

У найзагальнішому плані суть інформованості як проблеми полягає в її здатності чинити як творчий, так і руйнівний вплив. У кожному конкретному випадку зміст цієї проблеми може бути свій, специфічний. При цьому не можна не враховувати, що сила, ефективність як творчого, так і руйнівного боку інформованості може домінувати і давати відповідний результат. Інформованість як проблема завжди криє в собі небезпеку для людей у тій сфері, про яку вони отримують інформацію. Природа цієї проблеми – у характері й порядку одержуваної інформації. А спектр їх різноманітності вельми і вельми широкий.

Гострота й актуальність інформованості населення як проблеми інформаційної безпеки постійно вимагають безумовного та ефективного її вирішення. Без цього не можна розраховувати на успіх. Безпечна для держави інформованість населення про діяльність органів влади повинна відповідати ряду вимог:

Найголовнішою вимогою, якій повинна відповідати інформованість, є обов'язкова адекватність отриманої населенням інформації тим реаліям, які вона відображає. Без цього інформованість спочатку набуває дезінформаційний характер, затуманює свідомість. На превеликий жаль, неадекватність інформації про явища, процеси, предмети стали національним інформаційним

лихом. Часто-густо не тільки в побуті, у засобах масової інформації, а й в офіційних документах, у нормативних актах говорять і пишуть одне, а насправді виявляється інше. Ця неадекватність особливо виявляється в змішуванні понять, яке завдає великої шкоди.

Інформованість повинна бути повною. Народ, як єдине джерело влади, яку він здійснює безпосередньо та через своїх представників, має право й зобов'язаний мати повну та об'єктивну інформацію про діяльність органів влади, якою б ця інформація не була – гіркою або солодкою, білою або чорною. Тільки повна інформованість гарантує реальну орієнтованість населенню, дає йому можливість приймати обґрунтовані рішення і здійснювати відповідні дії. Повна інформованість не може нашкодити тому, що вона відображає обставини, які обумовлюють необхідність відповідних дій. Якщо наявна інформація такої необхідності не викликає – вона вже не може вважатися повною. Крім того, повна інформованість указує на можливі наслідки неприйняття рішень і підказує можливі результати прийнятих рішень. Залежність рішень, дій, вчинків людей від повноти отриманої ними інформації є закономірною, а вимога забезпечення повноти інформованості носить принциповий характер. Значення цієї вимоги неможливо переоцінити. Життя переконливо свідчить, що всі прийняті та реалізовані або нереалізовані рішення, які не дали очікуваних, потрібних результатів, вироблялися без достатньої повноти обізнаності, без прогнозування наслідків їх виконання.

Інформованість населення може бути корисною, безпечною для держави, якщо вона буде предметною. Діяльність влади широка й багатогранна. Її багатогранність обумовлена не тільки поділом влади, а й багатопредметністю діяльності кожної з них. Оскільки інформованість – це наявність інформації у людей, яка передбачає прийняття рішень та подальших дій, то вона повинна стосуватися тих предметів діяльності влади, які впливають на сфери матеріального і духовного життя народу. Такими предметами є забезпечення державою реалізації людьми конституційних прав і свобод людини і громадянина, у тому числі і в інформаційній сфері; забезпечення консолідації

та підтримання суспільної злагоди; забезпечення органами влади суверенітету й територіальної цілісності, політичної, економічної та соціальної стабільності, законності й правопорядку. Тільки предметна інформованість населення може бути повною, а значить і виконувати свою функцію – спонукати до обґрунтованих рішень і дій.

Інформованість повинна бути не тільки повною, предметною, а й своєчасною. Навіть повна і предметна, але не своєчасна інформованість не може бути творчою.

Інформованість повинна бути значущою, відповідати інтересам споживачів інформації, незалежно від того, хто вони є, – особистість, соціальна група або суспільство в цілому. Без цього отримана інформація залишиться інертною, що не буде мотивом до рішень і дій.

На жаль, багато дуже важливих для людей подій залишаються за екраном телевізора, за сторінкою газети, за рамками інших засобів інформації. А їхнє місце займає малозначуща, а нерідко й ненависна народу інформація. Зі сказаного випливає, що тільки об'єктивна, повна, предметна, своєчасна та значуща інформованість населення про діяльність органів влади не може бути проблемою інформаційної безпеки держави.

Щоб зробити громадянина досить інформованим для прийняття й реалізації максимально вірного рішення:

- по-перше, від ЗМІ треба очікувати однаково активної роботи від усіх видів масової свідомості (світогляд, світобачення, історична свідомість і особлива громадська думка);

- по-друге, інформування має проходити з урахуванням об'єктивних потреб кожної соціальної групи, соціального прошарку, а також відмінностей в уявленнях, поглядах, настроях;

- по-третє, слід виходити з поняття суспільства як системно організованої цілісності, де кожна група функціонує лише за наявності інших і в органічному зв'язку з ними.

У зв'язку з цим державна (національна) політика в сфері ЗМІ повинна

міцно базуватися на ідеї та практиці політичного, ідеологічного, культурного плюралізму, яка передбачає, що всі можливі погляди не тільки можуть, а й повинні бути пред'явлені суспільству, мають бути доступними самим різним верствам, піддаватися всебічному обговоренню з метою пошуку загальноприйнятного рішення. Однак очевидно, що не всі соціальні сили та їхні ідейні представники мають можливість створити свої ЗМІ, а пропоновані в «чужі» ЗМІ матеріали нерідко відкидаються [278]. Результат парадоксальний: замість того, щоб призводити до високої інформованості та злагоди, плюралізм є мало не протилежних цілей.

Основними напрямками державної інформаційної політики є:

- забезпечення доступу кожного до інформації;
- забезпечення рівних можливостей щодо створення, збирання, одержання, зберігання, використання, поширення, охорони, захисту інформації;
- створення умов для формування в Україні інформаційного суспільства;
- забезпечення відкритості та прозорості діяльності суб'єктів владних повноважень;
- створення інформаційних систем і мереж інформації, розвиток електронного урядування;
- постійне оновлення, збагачення та зберігання національних інформаційних ресурсів;
- забезпечення інформаційної безпеки України;
- сприяння міжнародній співпраці в інформаційній сфері та входженню України до світового інформаційного простору [112].

Однією зі складових національної політики в сфері ЗМІ повинна бути толерантність – терпимість, притому доброзичлива до поглядів інших, визнаних рівноправними в силу рівності соціальних сил, що їх виражають і захищають. Але просто доброзичливого визнання рівності інших сил і їхніх позицій без активної взаємодії з ними недостатньо. Звідси й необхідність налаштованості на конструктивну взаємодію, хоча потрібно докласти чимало зусиль, щоб виникла свідома солідарність між тими, кого багато розділяє і в

позиціях, і в поглядах. У результаті центробіжні тенденції плюралізму, характерні для гуманістичного розвитку суспільства, при вирішенні загальних проблем вимагають активної толерантності, руху назустріч іншому в солідарному прагненні знайти загальноприйнятне рішення. Тому загальнодержавна інформаційна політика повинна включати положення про необхідність активного ведення соціального діалогу в ЗМІ з приводу проблем, до яких по-різному підходять різні соціальні сили.

Способи ведення діалогу можуть бути різними (рис. 5.6). «Відкритий» діалог передбачає максимально повний виклад своїх позицій і аргументацій у надії на зустрічну відкритість інших учасників. «Закрита» позиція зводиться до монологічного викладу своєї точки зору при переконаності в її повній правоті [264]. «Напівзакритою» формою діалогу є «монологічний діалог», коли під впливом опонентів вносяться правки до своєї позиції без відкритої вказівки на зроблений «зустрічний крок» і «діалогічний монолог» (при якому взяті до уваги аргументи і пропозиції опонентів вказуються відкрито, однак стверджується, що мова йде про часткову й несуттєву зміну власної позиції).

Рис. 5.6. Способи ведення діалогу.

ЗМІ, що ведуть відкритий діалог, працюють над пошуком такого рішення

(компромісу, консенсусу), який був би на користь усім, і не бояться докору від «занадто великих вчинків» або навіть «втрати обличчя». При цьому зрозуміло: потрібен чіткий і всебічний аналіз проблемної ситуації.

Відкритий діалог, що ведеться однією стороною, у суперечці може наштовхнутися на «закриту» позицію іншої, нерозуміння й небажання йти на зближення та пошук загальноприйнятного рішення, а часом і на прагнення до односторонньої вигоди. Неконструктивна позиція опонента – не привід до «закриття» своєї позиції й переходу на позицію "боротьби до перемоги". Толерантність не повинна заважати тому, хто налаштований на відкритий діалог. Зрештою, незмінність "проблемної ситуації" і бажання однієї сторони знайти вирішення змусить інших стати на шлях відкритого діалогу.

Такі мінімальні вимоги з точки зору МІБ до поведінки ЗМІ. На їхньому фоні реальна картина функціонування ЗМІ дає підстави тривожитися. Аналіз показує, що ряд рис, характерних для ситуації перехідного періоду, вимагає уваги і прийняття необхідних рішень. Ось тільки деякі з них:

– по-перше, це широко лібералізований плюралізм, який реально виявляється в можливості заявляти політичні ідеї та цілі в діапазоні від крайніх правих до ліворадикальних, поширювати інформацію не тільки односторонньо орієнтовану, а й ту, яка ледь прикрито заохочує до насильства, "культу тіла", аморалізму тощо. Існуюче законодавство практично не є перешкодою для "зловживання свободою" ЗМІ, а розпочаті судові справи часто закінчуються нічим і тому не надають стримуючого впливу на інших представників журналістського корпусу, схильних до вільного поводження із законодавчими нормами;

– по-друге, це відсутність широкого, постійного й послідовного моніторингу поведінки ЗМІ з точки зору дотримання того законодавства, яке є, а також відсутність демократично функціонуючих контрольних органів;

– по-третє, незважаючи на збільшення кількості газет, програм ТБ і радіо, можливості громадян отримати необхідну й достатню інформацію не тільки не зростають, а й звужуються. Прикладом може служити кодування

українських телеканалів на супутнику;

– по-четверте, як не дивно, розвиток плюралізму без чітко налагодженого діалогу різних сил і руху до суспільної злагоди із загальнонаціональних проблем призводить до загострення соціальної напруги.

Можна назвати й інші порушення МІБ, процесів і тенденцій. Підсумком їх розвитку виявляється ряд негативних явищ: зниження інтересу до ЗМІ, зменшення тиражів і підписки, недовіра до ЗМІ, падіння їхнього престижу, дезорієнтація суспільства, неясність для багатьох світу, у якому живемо, і "бажаного майбутнього".

5.2.2. Значення мас-медіа в системі державного управління інформаційною безпекою

Розмірковуючи про сучасність, учені, політики, журналісти найчастіше говорять про інформаційне суспільство, підкреслюючи при цьому, що мова йде про нові щаблі суспільного розвитку, де інформаційні технології кардинально змінюють характер організації соціально-виробничих процесів. З'являється так зване двадцятичотирьохгодинне суспільство – глобальна комунікація змушує працювати світову економіку без перерви. А отже, змінюється, безперервно зростає роль масової комунікації та інформації. У зв'язку з цим з'являються нові критерії оцінки рівня цивілізаційного розвитку суспільства, можливості й обсяг інформації, що передається за допомогою електронної пошти, кількість персональних комп'ютерів, мобільних і фіксованих телефонів. Інакше кажучи, ХХІ століття у своїх пошуках ресурсів розвитку суспільства спрямоване до нових інформаційно-комунікативних технологій, що забезпечують швидкий і універсальний доступ до інформації.

При цьому ЗМІ як інструмент широкого впливу на маси потребують фільтрації у відборі інформації, що надається суспільству, тому що неперевірена і навіть шкідлива інформація може завдати колосальної шкоди як окремій особистості, так і державі в цілому. Так засоби масової інформації є

найважливішим елементом у системі державного управління інформаційної безпеки.

Сучасне інформаційне середовище (далі – ІС) – це сфера людської життєдіяльності, яка не тільки найбільш динамічно розвивається, але і практично одноосібно диктує умови розвитку сучасного суспільства. Інформаційно-психологічний вплив на людину з боку ІС досить широкий і, у той же час, суперечливий, що викликано турбулентністю сьогодення [284].

Засобами масової інформації є організації, що створюються для збору, обробки, аналізу інформації та доведення її за допомогою спеціальних технічних засобів до різних соціальних груп [258]. Слід відмітити, що їх основними функціями в сучасних умовах можна назвати наступні: інформативна (надання об'єктивної та неупередженої інформації), захисна (поширення контрпропаганди, захист українського суспільства від маніпуляцій), контрольна (висвітлення роботи державних структур України), культурна (один із базових елементів сталого розвитку громадянської культури української нації) та функція альтернативного джерела інформації (рис. 5.7) [61].

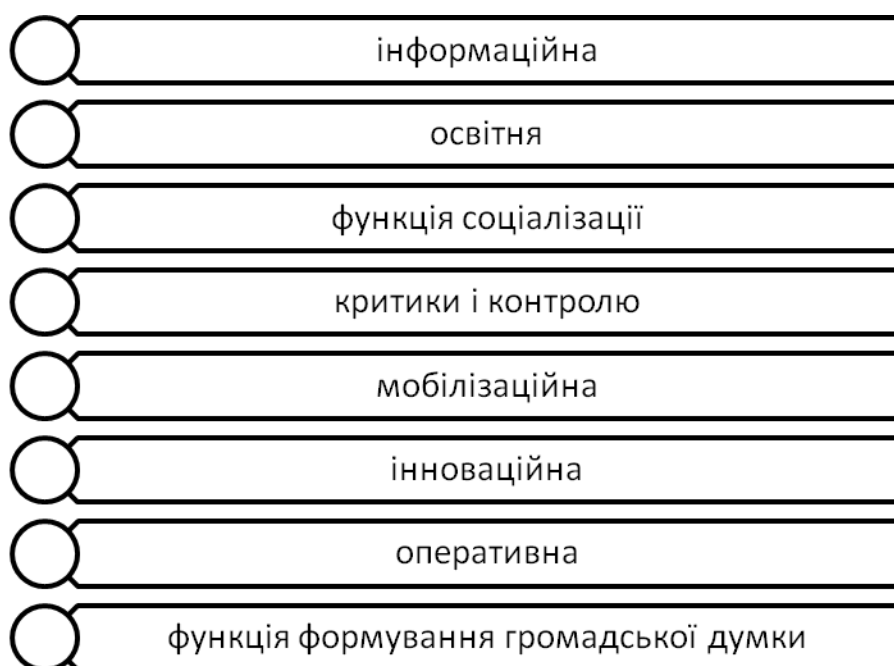

Рис. 5.7. Основні соціальні функції засобів масової інформації

Цілком можна стверджувати, що реалізація всіх, представлених на рисунку 5.7 функцій тією чи іншою мірою пов'язані із забезпеченням інформаційної безпеки особистості, суспільства й держави, бо кожна з них несе інформаційну складову, що має значний інформаційний вплив на суб'єктів державності.

Однією з проблем, безпосередньо пов'язаних з інформаційною безпекою, є здатність і реальна можливість ЗМІ маніпулювати свідомістю людини й громадською думкою. Наприклад, усебічно описані характеристики комунікатора, що сприяють підвищенню ефективності людської мови, зокрема, виявлено типи його позиції під час комунікативного процесу. Таких позицій може бути три: відкрита, відсторонена та закрита (рис. 5.8).

Рис. 5.8. Типи позиції під час комунікативного процесу.

Природно, що зміст кожної з позицій, що представлені на рисунку 5.8, задається метою, завданням, яке переслідується в комунікативній дії, але важливо, що принципово кожна з названих позицій стає певною можливістю для підвищення ефекту впливу. Таким чином, будь-яка людина отримує разом

із самим індивідуальним повідомленням, ще й коментар.

Практично коментар є маніпуляцією. Слід зазначити, що до маніпуляції відносяться спеціальні дії формування стереотипів і створення певного враження або ставлення до того чи іншого факту, події. Основний об'єкт впливу коментаря-маніпуляції – це матриці свідомості української політичної еліти й усього українського населення. Способи маніпулювання громадською думкою спираються, перш за все, на засоби масової інформації, що дозволяють коригувати, регламентувати й проектувати масову свідомість і психіку людей. При цьому акцент робиться на використання законів психології, некритичне сприйняття, політичну недосвідченість.

Аналіз зарубіжних і вітчизняних джерел свідчить про те, що способи, які застосовуються для обробки громадської думки за допомогою ЗМІ, у різних країнах багато в чому ідентичні. У цілому маніпулювання засноване на брехні й омані. Основою для маніпулювання служать міфи (фактично – дезінформація).

У політичній науці сформувалося два основних підходи, що характеризують ступінь впливу ЗМІ на політичний процес. Вони мають деяку схожість за своїм змістом із історичною класифікацією етапів розвитку ЗМІ.

Прихильники першого підходу вважають, що ЗМІ мають серйозний вплив на громадян і їхні політичні орієнтації. Так, наприклад, П. Бурдєс вважає, що ЗМІ є головним інструментом «обдурення» мас [195]. Теоретичною базою для прихильників цього наукового підходу є праця У. Ліппма «Громадська думка», яка вийшла в 1922 р. У ній автор, розглядаючи участь ЗМІ в електоральних процесах США, довів, що ЗМІ всесильні у формуванні політичних уподобань населення. Надалі, у 1960-і роки, ця концепція була доповнена Б. Коеном, який розробив теорію і дав визначення особливого ефекту ЗМІ, що дозволяє управляти інформаційними хвилями і відповідно темами тих чи інших політичних дискурсів. Він дав назву цьому феномену «ефект порядку денного», тим самим розвинув і вдосконалив роботу У. Ліппман. Його теза полягала в тому, що ЗМІ не можуть спонукати маси думати певним чином, але цілком реально можуть позначити тему для роздумів (люди думають, як хочуть, але

ось те, про що вони думають, визначено за них) [255].

Прихильники другого підходу, навпаки, применшують ступінь прямого впливу ЗМІ на реципієнта через низку опосередкованих факторів. Вони вважають, що ЗМІ всього лише дають людині інформацію про політичний світ, не торкаючись її індивідуальних політичних уподобань. Раніше згаданий

П. Лазарсфельд, аналізуючи вплив ЗМІ на президентських виборах у США в 1940-х роках, стверджував, що інформація, передана виборцю по каналах ЗМІ, лише підсилює вже існуючі установки й орієнтації [463].

Ці орієнтації сформувалися під впливом таких чинників, як соціальний статус, професія або добробут. Крім того, П. Лазарсфельд увів до наукового обігу «двоступеневу» модель комунікації. Відповідно до цієї моделі ЗМІ формують оцінки поточних подій не в усієї цільової групи, а тільки в невеликій її частині, кількістю не більше 10%. Рефлексивне переосмислення інформації відбувається лише в меншості, яка найбільше схильна до цього процесу. Лазарсфельд назвав таких людей «лідерами думок», які передають своє розуміння поточної ситуації іншим громадянам, що менше цікавляться політичним процесом [463].

Слід зауважити, що як прихильники, так і опоненти версії значного впливу ЗМІ на політичний процес не можуть виключити зі сфери розгляду політичного процесу самі ЗМІ, а сперечаються лише про ступінь їхнього впливу на свої аудиторії, не намагаючись спростувати існування такого впливу.

У сучасному світі інноваційних технологій інформаційна безпека вже зараз є соціальним і тільки потім чисто технічним явищем. Її не можна ототожнювати лише із застосуванням спеціальних технічних засобів і методів для захисту інформації від несанкціонованого доступу, викрадення, знищення тощо, як зазначалося раніше, це необхідний комплекс заходів організаційного та правового характеру, спрямованих на забезпечення сталого, стабільного розвитку суспільства й держави.

Також система міжнародної інформаційної безпеки покликана протидіяти загрозам стратегічної стабільності і сприяти рівноправному стратегічному

партнерству в глобальному інформаційному просторі [195]. Основними ризиками в галузі міжнародної інформаційної безпеки можуть стати використання інформаційних та комунікаційних технологій:

у якості інформаційної зброї у військово-політичних цілях, що суперечать міжнародному праву, для здійснення ворожих дій і актів агресії, спрямованих на дискредитацію суверенітету, порушення територіальної цілісності держав і становлять загрозу міжнародному миру, безпеці і стратегічній стабільності;

у терористичних цілях, у тому числі для надання деструктивного впливу на елементи критичної інформаційної інфраструктури, а також для пропаганди тероризму та залучення до терористичної діяльності нових прихильників;

для втручання у внутрішні справи суверенних держав, порушення громадського порядку, розпалювання міжнаціональної, міжрасової й міжконфесійної ворожнечі, пропаганди расистських і ксенофобських ідей або теорій, що породжують ненависть і дискримінацію, які підбурюють до насильства [274].

Протистояння інформаційним ризикам можливе при дотриманні виконання наступних напрямків:

- розробка дієвих організаційно-правових механізмів доступу засобів масової інформації та громадян до відкритої інформації;
- забезпечення достовірності відомостей про соціально значимі події суспільного життя, які розповсюджуються через ЗМІ;
- недопущення підпорядкування ЗМІ кон'юнктурним інтересам влади й бізнесу та посилення можливостей їхнього впливу на ЗМІ (прямий натиск, постачання ЗМІ неповної, невизначеної, спотвореної або помилкової інформації, відвертої дезінформації, умисних недовомовленостей, зрощування структур влади, бізнесу, преси тощо) ;
- регулювання рівня концентрації та монополізації ЗМІ (перешкоджання зменшенню незалежних джерел інформації, зосередження ЗМІ в руках представників економічної еліти, безправ'я журналістів тощо);
- удосконалення національного законодавства в частині гарантій свободи

слова та інформації, вільне поширення масової інформації, у тому числі на транскордонному рівні, недопущення поширення насильства й нетерпимості через ЗМІ, забезпечення плюралізму ЗМІ, доступ до офіційної інформації [264].

Інформаційному середовищу притаманне постійне та стрімке розширення. Особливо бурхливе розширення інформаційного середовища суспільства відбувається останнім часом, і темпи його постійно зростають. За таких умов особистості дуже складно розібратися в якості й істиності отримуваної інформації, що створює дезорієнтацію не тільки в інформаційному полі, але й у реальності.

Постійне оновлення ІС призводить до того, що люди навіть не встигають формулювати власну думку з приводу подій, що відбуваються, тому швидше сприймають уже готову інтерпретацію, запропоновану постачальником інформації, що негативно позначається на здатності сучасних людей до аналітичного, критичного мислення, і, як наслідок, у них знижується «імунітет» до маніпулятивного впливу.

Використання ЗМІ об'єктивно передбачає залежність національної безпеки держави від захищеності інформаційного середовища. Це багато в чому визначає ступінь уразливості національного інформаційного простору перед впливом недружніх держав, терористичних організацій, кримінальних спільнот і окремих осіб, що діють через інформаційний простір.

Отже, ЗМІ перетворилися на додаткову владу, від якої багато в чому залежать зміни, що відбуваються в суспільстві. Саме тому проблема створення систем інформаційної безпеки держави є настільки актуальною на сучасному етапі.

Засоби масової інформації разом із органами державної влади можуть і повинні брати участь у забезпеченні інформаційної безпеки таким чином, щоб процес циркуляції інформації не переривався, інформація не спотворювалася, а права та інтереси її суб'єктів не обмежувалися.

Серед основних напрямків державного регулювання інформаційної безпеки є розробка дієвих організаційно-правових механізмів, забезпечення

достовірності відомостей про соціально значимі події, недопущення підпорядкування ЗМІ, регулювання рівня концентрації та монополізації ЗМІ, удосконалення національного законодавства в частині гарантій свободи слова та інформації, вільного поширення масової інформації, у тому числі на транскордонному рівні.

Першочерговість стратегії інформаційної безпеки держави полягає в подоланні турбулентності й досягненні чіткої керованості. Необхідна систематизація та алгоритмічне використання механізмів задля забезпечення внутрішньої інформаційної безпеки і формування підтримки України в суспільствах країн-партнерів. Необхідний комплексний характер актуальних ризиків національній безпеці в інформаційній сфері потребує визначення інноваційних підходів до формування системи захисту й розвитку інформаційного простору в умовах глобалізації та вільного обігу інформації.

5.2.3. Засоби масової комунікації як платформа забезпечення державної інформаційної політики у сфері цифрової трансформації суспільства

Державна інформаційна політика – важливий аспект державного управління в інформаційному суспільстві. Існують різні інститути, через які реалізуються заходи державної інформаційної політики. До них можна віднести інститути зв'язку з громадськістю, аналітичні центри, інститути культури. Однак базовим механізмом реалізації державної інформаційної політики служать засоби масової інформації. Саме вони здатні створювати інформаційний порядок, що відіграє найважливішу роль при формуванні громадської думки [166].

На сьогоdnішній момент державна інформаційна політика виступає системоутворюючим фактором, що впливає на побудову конструктивного діалогу між владою і суспільством.

На сучасному етапі розвитку суспільства зростає роль інформаційної сфери, що в сукупності представляє собою інформаційну інфраструктуру,

суб'єктів, які збирають, формують, розповсюджують і використовують інформацію, а також системи, що регулюють при цьому суспільні відносини. Інформаційна сфера є системоутворюючим фактором життя суспільства й активно впливає на стан різних галузей життя держави.

Із розвитком технологій і швидкості передачі даних у постіндустріальному суспільстві збільшується роль і значення інформації та засобів масової інформації. Це визначило необхідність створення державами системи управління в галузі інформації або державної інформаційної політики.

У даний час державна інформаційна політика повинна бути найважливішою складовою зовнішньої і внутрішньої політики країни, а побудова демократичного інформаційного суспільства і входження країни у світове інформаційне співтовариство є довгостроковою стратегічною метою. Причинами цього є стрімкий розвиток інформаційного суспільства та глобалізація медійного простору, а також настання епохи інформаційних війн і протистояння в боротьбі за вплив на громадськість [9].

Будь-якій державі завжди були потрібні певні ресурси для підтримки своїх рішень, дій, реформ, які забезпечували б найбільш адекватний і бажаний їх супровід і прийняття з боку громадян цієї держави. Раніше це не складало особливих труднощів через певну в цьому плані простоту державного функціонування: рішення, по суті, просто декларувалися населенню, а інструментом, що забезпечує супровід державних дій, була сама форма державного устрою. Це форма правління, коли кроки, що застосовуються державою, просто не прийнято було обговорювати серед простих громадян. До того ж, із найдавніших часів стійкість політичної системи будь-якої держави залежала від того, наскільки швидко й повно політична еліта отримувала інформацію та наскільки швидко на неї реагувала. У результаті аналізу інформації про зміни в зовнішньому середовищі політичні еліти вживали заходів щодо збереження стійкості політичної системи своєї держави.

Однак із плином часу участь громадян (звичайно, не всіх, а з певних соціальних груп), а вірніше, їхні думки, судження про підготовку в державі

змін, тих чи інших кроків у внутрішній або зовнішній політиці стали набувати певної ваги. Правлячі кола, чини держави поступово стали потрапляти в якусь залежність від громадської думки – це впливало на їхню особисту популярність і можливість подальшої роботи на своїх державних посадах.

В суспільно-політичному житті держави (поряд із повсякденним життям кожної людини) усе більшого значення набуває інформація як така, а отже, і засоби, які володіють цією інформацією і транслюють її. У сучасному суспільстві ступінь інформатизації, розвитку різних каналів підготовки, отримання, передачі тих чи інших зведень, новин досягла, можна сказати, своєрідного піку в плані залежності від них навіть простого щоденного побуту людей. Інформація перетворилася на глобальний, у принципі невичерпний ресурс людства, що вступив у нову епоху розвитку цивілізації – епоху інтенсивного освоєння інформаційного ресурсу.

Однак важливим є той факт, що володіння тією чи іншою інформацією змінює не тільки уявлення людей про якісь буденні речі. Певним чином подана інформація впливає на думку громадськості в набагато більш важливому й масштабному вимірі – у сфері суспільних, економічних і політичних відносин. Із розвитком інформатизації суспільства засоби масової комунікації починають надавати все більш відчутний вплив на різні сфери життя соціуму, зокрема на політичну свідомість і поведінку населення. Отже, особливо важливого значення набуває те, звідки та чи інша інформація надходить, як вона формується і подається, поширюється в суспільстві й доходить до своїх адресатів – конкретної соціальної чи електоральної групи або, наприклад, громадян інших держав. Йдеться, безумовно, про засоби масової інформації (ЗМІ), які виступають не тільки як інструмент об'єктивної передачі новин, але і як основний їх творець.

ЗМІ в сучасному світі відіграють у політичному житті суспільства істотну роль (якщо не одну з визначальних), маючи безпосереднє відношення до його життєдіяльності і виконуючи репродуктивну (відображають політику через радіо, телебачення і пресу) і креативну (яка творить) функції.

Основною причиною завоювання ЗМІ настільки високого місця в політичному житті сучасних суспільств є те, що з їх допомогою держава й інші політичні суб'єкти можуть не тільки інформувати населення про цілі та цінності своєї політики, а й моделювати відносини із громадськістю, що стосуються формування представницьких органів влади і правлячих еліт, підтримання авторитету відповідних цілей, традицій і стереотипів [391]. Інакше кажучи, ЗМІ стали найпотужнішим інструментом цілеспрямованого конструювання політичних порядків, засобом вибудовування необхідного владі зв'язку і відносин із громадськістю.

Основна роль ЗМІ на даний момент не стільки інформаційна, скільки ідеологічна, тобто ЗМІ не стільки транслиують інформацію, що відображає об'єктивний стан суспільних настроїв, скільки виступають інструментом, який ці настрої формує, направляє за допомогою певної інформації.

По суті, зараз політику й політичну діяльність можна охарактеризувати як інформаційну боротьбу за вплив на думки, судження політичної еліти, соціальних груп і міжнародної громадськості. Поведінку людських колективів можна і формувати, задаючи певні орієнтири шляхом тонких психологічних маніпуляцій. Сучасні ЗМІ створили для цього принципово нові можливості, багаторазово посиливши ефективність використання інформації в політичних цілях [97]. Вони зробили справжню революцію у політичних відносинах і способах соціального управління світом. Так, у XX ст. володіння й управління інформаційними потоками перетворюється на вирішальний фактор завоювання, збереження, утримання влади.

Виходячи з теорії, також однією з найважливіших функцій ЗМІ є безпосередній вплив на владу, владні структури. Різні журналістські роботи з викриття несумлінних чиновників, сумнівних державних рішень і законопроектів, винесених на суд громадськості, дають підставу вважати, що ЗМІ дійсно здатні впливати на державні органи влади, служачи тим самим «рупором» громадськості. Засоби масової інформації не тільки створюють докладну картину політичного життя, установлюють «повістку дня» [36],

привертають увагу до діяльності різних політичних акторів, формують ціннісні установки громадян, а й контролюють спрямованість політичної активності різних соціальних спільнот і груп. Однак реальна практика традиційно має свої розбіжності з теорією, а саме: у сучасному суспільстві очевидна наявність взаємодії держави й засобів масової інформації, саме держава виступає замовником і контролером інформації, поширюваної через ЗМІ.

Якщо повернутися до тези про те, що зі зростанням ролі демократичних віянь і цінностей у сучасному суспільстві (свобода слова, вибору, активну участь громадян у державному житті і їхню можливість міняти розстановку політичних кадрів держави та ін.) кожній державі необхідно мати суспільну підтримку своїх реформ і кроків як у внутрішній, так і у зовнішній політиці, неминуче постає питання про взаємодію влади та засобів масової інформації.

У результаті проведеного аналізу сучасних наукових підходів, інформаційна політика визначається як здатність і можливість суб'єктів політики впливати на свідомість, психіку людей, їхню поведінку й діяльність у своїх інтересах за допомогою інформації [94]. Такий підхід виносить поняття інформаційної політики в площину ідеологічної боротьби, зближуючи його з пропагандою. У західній політичній науці склався інший підхід до розуміння державної інформаційної політики, який вказує на переважаюче значення інтересів суспільства. Ключовими елементами процесу здійснення інформаційної політики є ідентифікація інформаційних потреб суспільства, розробка засобів задоволення цих потреб, стимулювання ефективного використання інформаційних ресурсів. Але такий підхід характерний тільки для держав із сильним громадянським суспільством, а значить, його не завжди можна застосувати.

Під державною інформаційною політикою в сучасних умовах слід розуміти систему заходів, реалізованих органами державної влади, спрямованих на підтримку єдності і збереження контролю над інформаційним простором за допомогою інформаційного впливу та використання інформаційних технологій. Суб'єктом інформаційної політики є держава в особі

різних структур і органів державної влади. Об'єктом виступає інформаційна сфера суспільства. Інформаційна сфера являє собою сукупність інформації, інформаційної інфраструктури, суб'єктів, які здійснюють виробництво, збір, зберігання, поширення і використання інформації, а також системи регулювання суспільних відносин, що виникають при цьому.

Виходячи з цього, можна виділити напрямки, на які слід зробити акцент для здійснення грамотної державної інформаційної політики у сучасних реаліях:

1. Розвиток громадянського суспільства;
2. Забезпечення конструктивного діалогу між державою, ЗМІ та суспільством;
3. Визнання презумпції відкритості інформації для громадян і захист їхніх інформаційних прав;
4. Орієнтацію головних компонентів інформаційного простору на забезпечення вільного обігу інформації, утілення в життя конституційного права на вільний пошук, отримання, виробництво інформації та її поширення;
5. Підвищення довіри суспільства до влади;
6. Налагодження ефективних взаємовідносин держави на міжнародній арені тощо.

При цьому варто відзначити, що засоби масової комунікації одночасно служать об'єктом, на який спрямована особлива увага органів державної інформаційної політики як на один із найважливіших механізмів її реалізації. Існують різні інститути, через які реалізуються заходи державної інформаційної політики [270]. Наприклад, до них можна віднести інститути зв'язків із громадськістю, аналітичні центри, інститути культури. Однак базовим механізмом реалізації державної інформаційної політики є засоби масової інформації.

ЗМІ, привертаючи увагу аудиторії до певних тем, створюють у свідомості споживачів інформації картину світу, яка може відрізнятися від соціальної реальності. Ця картина світу є гнучкою, яка коригується і грає найважливішу

роль у формуванні громадської думки. При цьому створювана повістка не стає автоматично пріоритетом аудиторії, а також не означає формування однозначної консолідованої позиції за освітлюваними темами. Засоби масової інформації через повторюваність, деталізацію, час і місце, відведене тій чи іншій темі, визначають її значимість для аудиторії.

Сутність інформаційної повістки полягає в тому, що засоби масової інформації представляють аудиторії деякі проблеми, які є найбільш важливими на даний момент. Зазвичай їх виділено не більше п'яти. При цьому важливо розуміти, що повістка (порядок денний) не має прямого впливу на поведінку індивідів. Вплив масової комунікації на аудиторію завжди опосередкований міжособистісною і внутрішньогруповою комунікацією. При цьому одночасно можуть існувати кілька повісток, наприклад, інформаційна, внутрішньогрупова, міжособистісна. У той же час політична повістка також може поділятися на рівні (національна, регіональна, місцева).

«Традиційні» засоби масової інформації поділяють за способом передачі інформації на електронні, друковані та поширювані в мережі «Інтернет». Проте за рівнем керованості найдоцільніше розділяти засоби масової інформації на державні та недержавні. Недержавні засоби масової інформації можуть контролювати юридичні та фізичні особи або іноземні юридичні і фізичні особи. Усе різноманіття ЗМІ, що існує і здійснює свою діяльність на території країни, являє собою медіасистему. У рамках даної системи ЗМІ займають різне становище й мають різний вплив на інформаційну повістку в залежності від безлічі факторів.

На жаль, основний вплив на зміст і політику видань надає власник, інтереси й позицію якого представляє ЗМІ. Також величезний вплив на місце ЗМІ в системі медіа надає охоплення мовлення. ЗМІ можна розділити на три категорії:

- транслуються по всій території країни;
- регіонального рівня;
- глобальна мережа «Інтернет»

ЗМІ хоча і є інструментом реалізації державної інформаційної політики, проте діють на різних рівнях і вимагають різних підходів до управління.

Таким чином, суб'єктом державної інформаційної політики є органи влади. Спосіб взаємодії суб'єктів інформаційної політики та ЗМІ значною мірою залежить від політичного режиму і способу, моделі поширення інформації, що склалася в державі. Дані відносини можна розділити на кілька моделей залежно від типу політичного режиму, переважної форми власності ЗМІ та їхньої політичної позиції рис. 5.9.

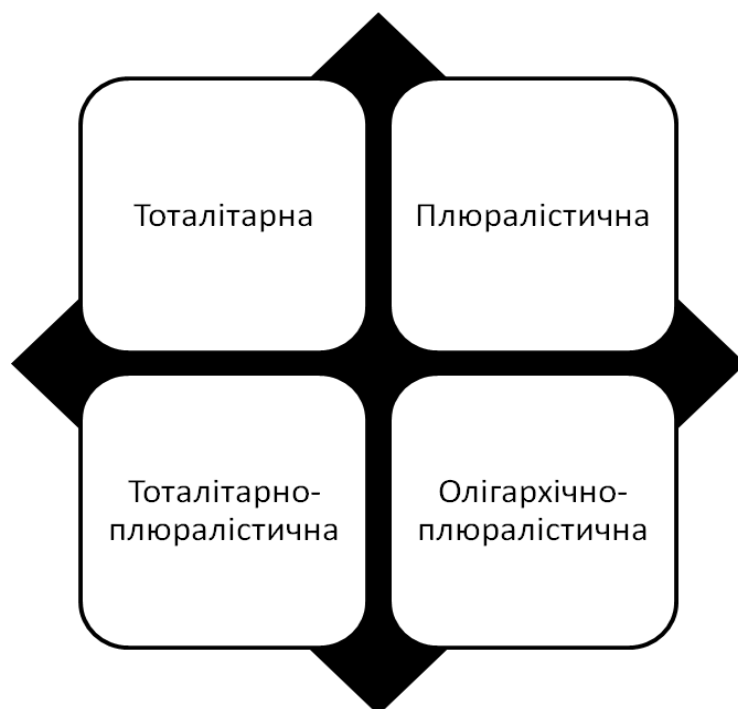

Рис. 5.9. Моделі поширення інформації залежно від типу політичного режиму

Тоталітарна модель поширення інформації, передбачає жорсткий диктат із боку держави по відношенню до всіх об'єктів інформаційної сфери без винятку.

Плюралістична, передбачає наявність опозиційних, а також приватних, недержавних структур, що діють у даній сфері.

Тоталітарно-плюралістична, при якій ідеологічне різноманіття номінально присутнє, у той же час актори (індивід, соціальна група,

організація, інститут, спільність людей), дії яких суперечать позиції держави, великого впливу не мають.

Олігархічно-плюралістична, при якій розповсюджувачі інформації відстоюють інтереси бізнес-еліт і приватних корпорацій, а не держави або суспільства, зі збереженням видимості функціонування інститутів демократії. При цьому держава не має контролю над інформаційним простором.

У цілому механізми управління засобами масової інформації можна розділити на адміністративно-правові та інформаційні.

До адміністративно-правових відносяться:

- механізми реєстрації ЗМІ, у тому числі отримання ліцензій на мовлення;
- правове регулювання інформації, що розміщується у ЗМІ (наприклад, заборона на розміщення матеріалів, що містять заклик до міжетнічної ворожнечі);
- економічні форми впливу, у тому числі пряме фінансування й контракти на надання інформаційних послуг, гранти на окремі проекти, державні субсидії;
- контроль економічної діяльності з боку силових структур, тобто контроль економічної діяльності засобів масової інформації як суб'єктів бізнесу (наприклад, при сплаті податків, економічної діяльності).

До інформаційних можна віднести:

- доступ до інформації, присутність на офіційних заходах, можливість оперативного отримання інформації, у тому числі ексклюзивної;
- доступ до інформації про поточну діяльність органу влади;
- наближеність до керівників структур, можливість отримання коментарів та інтерв'ю перших осіб;
- якість інформації, яка транслюється для ЗМІ.

Способи маніпулювання громадською думкою, як реальна частина зовнішньої і внутрішньої політики держави, повністю спираються на засоби масової інформації, що дозволяють коригувати, регламентувати і проектувати в

масовій свідомості громадян певне ставлення до тих чи інших подій, державних намірів і дій.

Маніпуляція громадською думкою є однією з найсерйозніших проблем сучасного політичного життя: методи, що використовуються в політичній пропаганді, є серйозною загрозою психічному здоров'ю, особливо ясному та критичному мисленню, емоційній незалежності. Проте незважаючи на потенційно небезпечні наслідки інформаційного впливу за допомогою ЗМІ, можна все ж з упевненістю констатувати, що в даний час відбулися й остаточно зміцнилися в арсеналі сучасної політики принципи інформаційного впливу, інструментом якого виступають засоби масової інформації, до яких кожен громадянин звертається сотні й тисячі разів щодня.

Засоби масової інформації формують інформаційний порядок і відіграють найважливішу роль для створення громадської думки. Цей факт визначає особливе значення ЗМІ як механізму реалізації державної інформаційної політики. Існує ряд факторів, таких як, наприклад, форма фінансування, територія мовлення, політичні позиції власників ЗМІ, які визначають положення засобів масової інформації в медіасистемі та здатність їх задавати інформаційну повістку.

Засобам масової інформації, як джерелу інформаційної безпеки, необхідно вести свою інформаційну політику, виходячи з вимог МІБ:

Усі громадяни повинні бути надійно забезпечені повною, достовірною, оперативною інформацією, що дає кожному із соціальних суб'єктів можливість гранично всебічно й максимально об'єктивно, відповідно до своїх потреб, положенню в суспільстві орієнтуватися в дійсності (факти, оцінки, норми, ідеали) і приймати оціночні й поведінкові рішення, адекватні ситуації в конкретній сфері (світі, регіоні, країні, місті, районі), аж до міжособистісних відносин на роботі, у сім'ї тощо.

Має діяти стільки загальнодоступних каналів масової інформації та в такому розмаїтті, що це дозволило б зробити такий вибір ЗМІ, який відповідає потребам соціального суб'єкта.

Різноманітність має стосуватися позицій, які подаються з тим, щоб кожен міг познайомитися з усіма варіантами й самотійно, усвідомлено, максимально вірно визначити свою позицію, виходячи з власних інтересів і прагнень.

Кожен із соціальних суб'єктів у відповідності зі своєю позицією і цілями повинен мати можливість поширювати від власного імені і в своїх інтересах масову інформацію, у тому числі створювати (засновувати, співзасновувати, субзасновувати) ЗМІ та мати юридичні, економічні та інші можливості вільно шукати, отримувати, компонувати інформацію в номери (випуски, програми).

На виступи, запитання, репліки кожного суб'єкта має бути гідна, обґрунтована, "адресна" реакція тих, кому їх адресовано, і / або від тих, хто зацікавлений у виробленні чітких і переконливих поглядів у суспільстві щодо обговорюваної проблеми. Адже якщо когось «не чують» і замість відповіді «мовчать», то формування необхідних інформаційних ресурсів даного суб'єкта виявляється під ударом.

Кожен соціальний суб'єкт має право розраховувати на отримання регулярної можливості відстоювати свою позицію, спростовувати погляди опонента, відкрито шукати спільними зусиллями загальноприйнятну або прийнятну для більшості точку зору, рішення обговорюваної проблеми в загальнонаціональних інтересах; "свобода критики" всіх повинна бути звільнена від популізму, демагогії та інших прийомів дезорієнтації.

Необхідна максимальна відкритість джерел інформації й доступність їх для всіх громадян, а також розвиток прес-служб різних установ, відомств тощо.

Усі споживачі масової інформації (і соціальні інститути, й окремі громадяни) повинні накопичувати та реалізовувати навички роботи з потоками масової інформації різної спрямованості. У такому "вихованні" аудиторії визначальна роль належить самим ЗМІ, які, демонструючи свої підходи й обґрунтовуючи їх, критикуючи опонентів, шукаючи через діалог рішення обговорюваних проблем, тим самим "вчать" аудиторію розбиратися в хитросплетіннях інформаційного протиборства. Саме ЗМІ несуть основну відповідальність за формування особистісних і громадянських якостей, здатних

протистояти інформаційним ризикам.

Основними напрямками інформаційної політики у сфері ЗМІ повинні стати:

- недопущення підпорядкування ЗМІ кон'юнктурним інтересам влади й бізнесу та посилення можливостей їхнього впливу на ЗМІ (прямий натиск, постачання ЗМІ неповною, невизначеною, спотвореною або неправдивою інформацією, відвертою дезінформацією, умисних недовомовленостей, зрощування структур влади, бізнесу, преси тощо);

- регулювання рівня концентрації та монополізації ЗМІ (перешкода зменшенню незалежних джерел інформації, зосередження ЗМІ в руках представників економічної еліти, безправ'я журналістів тощо);

- захист інтересів регіональних ринків масової інформації та сприяння розвитку місцевих ЗМІ;

- удосконалення національного законодавства в частині гарантій свободи слова та інформації, вільного поширення масової інформації, у тому числі на транскордонному рівні, недопущення поширення насильства й нетерпимості через ЗМІ, забезпечення плюралізму ЗМІ, доступу до офіційної інформації.

Для успішного здійснення державної інформаційної політики потрібно скоригувати ряд моментів:

- необхідно вдосконалити законодавчу базу у сфері ЗМІ та засобів масової комунікації з можливістю широкого обговорення законопроектів;

- сформувати суспільні комісії скарг на ЗМІ;

- заснувати інститут омбудсменів у ЗМІ;

- розробити систему економічної підтримки друкованих ЗМІ для реалізації плюралізму думок і підвищення якості видань, а також розширення кола читачів за рахунок зниження вартості друкованих видань;

- створити систему екології ЗМІ;

- стимулювати формування системи етичного регулювання діяльності преси.

5.3 Функціональні напрямки державної політики в умовах актуалізації інформаційних викликів епохи турбулентності

Як вже було сказано, термін «турбулентність» в перекладі з латинської означає: «бурхливий, хаотичний, невідпорядкований», і використовується при розгляді суспільних процесів щодо непередбачуваності подій, різких змін тенденцій, зростанні конфліктності. Одним із негативних явищ турбулентності нами виділено *порушення соціального порядку*. Згідно класичного визначення, *соціальний порядок – система, що включає індивідів, взаємозв'язки між ними, урегульовані соціальними нормами (право, мораль, релігія тощо), що сприяють поведінці людей, необхідній для успішного функціонування цієї системи*.

Для подальшого розгляду додамо ще одне визначення [369]: *соціальний порядок – стан відносної стабільності, врівноваженості, збалансованості соціальних відносин, діяльності, норм у суспільстві, який задає індивідам, групам, інституціям відповідні моделі поведінки. Соціальний порядок є статичною, емерджентною характеристикою соціальної системи, що інтегрує в собі її цілісність, організованість, гармонійність, унормованість, або структурну, інституціональну, організаційну, функціональну, нормативну впорядкованість. В соціальному порядку, не дивлячись на системність, в залежності від площини розгляду, можна виділити його форми: структурний, інституціональний, організаційний, функціональний, нормативний та ін.*

На наш погляд, саме функціональний порядок перебуває у найбільш динамічному стані, і більше всього віддзеркалює риси епохи турбулентності. Відомий соціолог-функціоналіст Артур Стінчкомб [492] за допомогою математичного апарату запропонував оригінальну концепцію пояснення соціальних явищ, де функціональний порядок визначається динамічною взаємодією декількох змінних. Використовуючи його методологію, можна відобразити універсальну модель підтримки рівноваги стану динамічної системи, в тому числі соціального типу (рис. 5.10).

Рис. 5.10. Модель підтримки рівноваги стану динамічної системи

В основі функціональної схеми А. Стінчкомба лежать три елементи: 1) основна, гомеостатична змінна **Н**, яка знаходиться в рівновазі (на рис. 5.10 – *об'єкт контролю*), і яка власне відображає явище; 2) структура підтримки **S** (*суб'єкти контролю*), яка допомагає зберігати стабільність **Н** і пов'язана з нею прямим і зворотним зв'язком; 3) напруга **Т** (*ризики*) – те, що прагне порушити рівновагу і негативно впливає на **Н**. Суть роботи класичної схеми дуже проста. Розглядаються впливи на змінну **Н**. Якщо структура підтримки **S1** справляється із завданням стабілізації **Н** на заданому рівні, виникає нова **S2**, яка в залежності від наявних ресурсів і нових умов, буде по-іншому впливати на **Н**, і яка, в свою чергу, може бути пов'язана з іншими **Ні**.

В розглянутій моделі було зроблено деякі поправки і доповнення. По-перше, у класичній схемі від **Н** до **Т** немає зворотного зв'язку, тільки «негативна» стрілка від **Т** до **Н**. Погоджуючись з думкою Н. В. Головки [62], якщо зв'язати **Н** і **Т** зворотним зв'язком, можна отримати додаткові важелі в поясненні деяких суспільних тенденцій. Чим сильніше тисне **Т**, тим менше

значення **Н**, тим більше зусилля докладає **S** для того, щоб відновити значення **Н**. **S** і **T** формально отримують однаковий статус взаємно протидіючих «сил», пов'язаних прямим і зворотним зв'язком з **Н**. У певному сенсі, тут можна говорити про рівнозначність **T** і **S**, – важливо не те, що структура підтримки знімає негативний ефект напруги, а те, що відновлення значення гомеостатичної змінної одночасно створює умови для порушення її балансу.

По-друге, вводимо елементи «виклики» і «стратегії». Це дає змогу зробити модель більш універсальною. Адже ризики для об'єкта виникають тільки при наявності викликів. А стратегії – це реагування на виклики. Вони можуть бути успішними і вести до зменшення ризиків за рахунок покращення суб'єктів, а можуть бути і негативними – тоді підсилюються ризики.

Запропонована модель пояснює причини порушення стабільності будь-якої системи, оскільки вказує на різні варіанти можливої конфігурації:

- поява нових незвичних викликів і ризиків (зовнішніх і внутрішніх);
- провал колишніх суб'єктів контролю (інститутів, організацій, практик), надмірні витрати і незаплановані негативні наслідки їх діяльності;
- неадекватні стратегії відповіді на виклики;
- нерелевантність об'єктів контролю, виражених через цінності, принципи і правила умовам, що змінилися.

Використання функціонального підходу зумовлює розгляд поняття «функція держави». У соціології термін «функція» означає роль, яку певний соціальний інститут (або окремий соціальний процес) виконує щодо потреб суспільної системи більш високого рівня організації або інтересів класів, які її утворюють, соціальних груп та індивідів [402, с. 719].

Доцільно виділити і інтерпретацію функцій держави О.В. Сурилова: «Функції держави – це напрями її діяльності або її діяльність у всій повноті напрямів та аспектів. У головних напрямках виражається сутність держави, у всій повноті цих напрямів – її зміст, тобто загальносоціальна роль» [379, с. 136].

Л.І. Каск підкреслював, що аналіз функцій держави повинен здійснюватись у контексті етапу її історичного розвитку, який і визначає пріоритетність окремих функцій [142, с. 5–16].

У цьому плані також досить цікава думка А.П. Глебова: «Функція держави припускає єдність таких чотирьох елементів: а) об'єкт (вид суспільних відносин: виробничих, ідеологічних, міжкласових тощо); б) соціальне призначення держави певного історичного типу в регулюванні цієї групи відносин; в) практична діяльність держави (з реалізації свого призначення); г) кінцева мета (на досягнення якої спрямована регулююча діяльність держави в рамках цього виду відносин)» (цитується по 386).

На основі наведених визначень констатуємо, що функції держави вибудовуються в історичному розрізі у вигляді практичної діяльності, спрямованої на певний об'єкт з певною метою. Власне, і термін «функція» (від лат. *functio*) у перекладі означає «здійснення, виконання», тобто передбачає діяльність та реальність її результатів. Найголовнішою метою функції держави є забезпечення національної безпеки, а додатковими щодо неї – забезпечення територіальної цілісності, конституційного ладу, прав і свобод громадян, науково-технічного потенціалу, високого рівня життя населення, інформаційної безпеки тощо. Отже, сучасна держава здійснює значний масив функцій, зміст яких є надзвичайно різноплановим, Виникає необхідність їх додаткового осмислення в контексті сучасних тенденцій суспільного розвитку. І саме поняття «функції держави» і загалом функціональний підхід є базою досліджень сутності й призначення держави. Поряд з цим в теорії держави і права традиційно виступають форми та методи реалізації функцій держави, форми й методи реалізації державної влади, механізм здійснення функцій держави тощо. Втім варто погодитись з деякими вченими, які наголошують на нерозривній єдності цих і аналогічних їм понять у межах категорії «функція держави» [12, с. 12; 51; 86; 386, с. 46]. Реалізувати таке поєднання дозволяє комплексна характеристика державної діяльності з позиції її об'єкта й предмета, мети і завдань, принципів, форм, засобів і методів, результатів тощо.

Сформоване теоретичне підґрунтя дає можливість не тільки за допомогою запропонованої моделі пояснити причини порушення рівноваги стану динамічної системи, а й на її основі визначити заходи щодо її збалансування. Беручи до уваги тему даного підрозділу, наповнення компонентів моделі почнемо з визначення викликів – це інформаційні. Вони є однією із головних характеристик сучасного турбулентного світу. Констатація турбулентності ставить ряд серйозних завдань перед *управлінням* (суб'єктами контролю згідно є однією із головних функцією держави. Управління – поняття складне й багатогранне, воно залежить від специфіки об'єкта. За визначенням В.М. Соловйова, у загальному розумінні управління – це цілеспрямований вплив на складну систему [364]. У більш конкретному розумінні, управління, з точки зору В.П. Пилипишина [298], являє собою діяльність уповноважених органів, що спрямована на досягнення конкретних завдань за допомогою управлінських методів, способів та функцій.

Розглядаючи управління через призму держави, звернемо увагу на особливості його трактування: управління держави, коли остання виступає суб'єктом діяльності щодо виконання законів та інших правових актів органів державної влади; і державне управління, яке розглядається як один із видів соціального в дотриманні суспільного порядку, і є особливою функцією, що виникає з потреб суспільства як самодостатньої системи та здійснюється у відповідних державних чи недержавних формах шляхом організаторської діяльності спеціально створеної для цього групи органів. Таке управління має також політичний характер, може розглядатися з соціальної, економічної точок зору. Саме в цій інтерпретації ми розглядаємо державне управління в нашій моделі. Головне, що пріоритетами діяльності демократичної держави повинно бути забезпечення реалізації прав, свобод і законних інтересів її населення, служіння йому. У зв'язку з цим система державного управління повинна бути близькою до потреб і запитів простих людей, підконтрольною суспільству, прозорою та ефективною.

При подальшому наповненні моделі очевидним є те, що об'єктом контролю є інформаційна безпека, а ризики – все те, що її порушує, включаючи такі поняття, як небезпека, загроза, вразливість – між цими концептами безумовно існує відмінність, проте в рамках даного контексту не стоїть завдання детального розгляду дефініцій цих понять.

Щодо подальшого наповнення моделі необхідно розглянути кілька уточнюючих моментів. По-перше, інформаційна безпека, завдяки своїй багатогранності, може проявлятися одночасно в кількох змістових компонентах суб'єкта діяльності (управління): об'єкт-мета-результат. По-друге, організаційну діяльність держави в моделі узагальнено можна представити у двох стадіях: перша – створення необхідних засобів та надання їх відповідним суб'єктам, друга – використання засобів суб'єктами у своїй діяльності для вирішення поставлених завдань. У цьому аспекті засоби як такі є завданнями й результатом діяльності, спрямованої на досягнення поставленої мети, і перебувають у змістовій єдності із самою діяльністю. Отже лінійка мета-завдання-засоби є останньою ланкою моделі. По-третє, інформаційна, як і будь-яка інша, безпека зумовлюється не лише негативними факторами (ризиками), що можуть посилюватися внаслідок управлінських помилок, а й позитивними та нейтральними процесами, які також потребують цілеспрямованого управлінського впливу: позитивні – підтримання та посилення, нейтральні – трансформації в позитивні (в моделі це показано напрямками «←» і «+»).

Виходячи із системності інформаційної безпеки, можна стверджувати, що її забезпечення є складний, комплексний вид діяльності з надзвичайною структурною розгалуженістю. Сьогодні загальноприйнятого механізму структуризації забезпечення інформаційної безпеки немає. Запропонована модель може бути основою для побудови окремих складових його загальної структури (рис. 5.11).

Розглянемо конкретний приклад, де первопричиною є турбулентні інформаційні виклики особистості. Тут, безумовно, об'єктом є її інформаційна безпека. В самому об'єкті важливо виділити предмет забезпечення

інформаційної безпеки, оскільки саме ним зумовлюються окремі напрями діяльності суб'єктів забезпечення інформаційної безпеки (функції). Уточнимо: у системі «об'єкт — предмет діяльності» предмет — це та складова або компонент об'єкта діяльності (певна цілісність, виділена з об'єкта діяльності), на яку суб'єкт спрямовує свою діяльність і яка підлягає трансформації [386, с. 83].

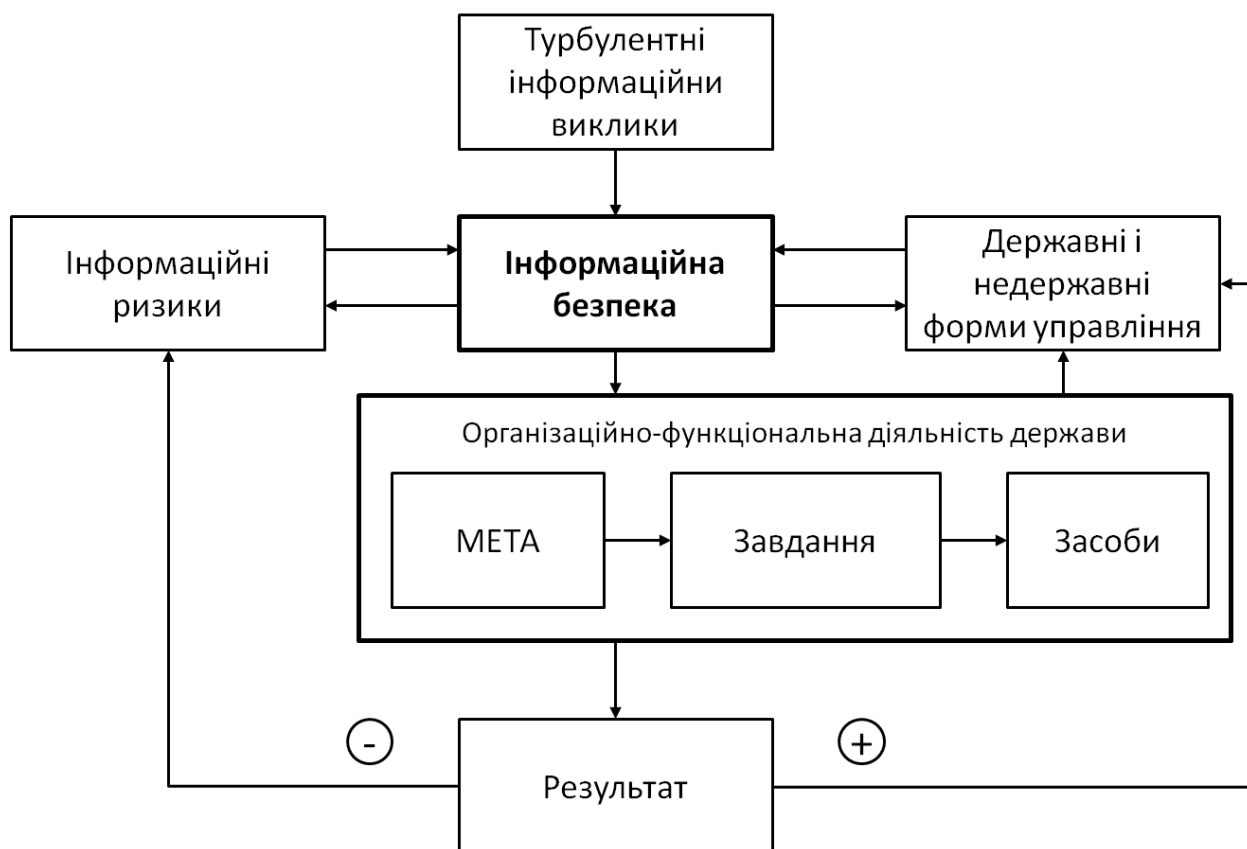

Рис. 5.11. Модель підтримки динамічної системи забезпечення інформаційної безпеки

Предметами даного об'єкта, на які спрямоване державне управління, можуть бути: забезпечення конституційних прав і свобод людини щодо інформації; безпека персональних даних; захищеність від негативного інформаційно-психологічного впливу. Інформаційні ризики впливають із суті предметів об'єкта. Наприклад для останнього — це, в першу чергу, загроза завдання психічних збитків особистості.

Щодо вибору суб'єкта, у контексті забезпечення інформаційної безпеки особистості важливим є його розгляд в нерозривному зв'язку з тим, на що саме спрямована діяльність суб'єкта, тобто з об'єктом діяльності (чи предметом об'єкта), оскільки в реальності суб'єкти й об'єкти забезпечення безпеки можуть виступати одночасно і тим, й іншим.

Так, особистість також може виступати суб'єктом, хоча і займає при цьому найбільш вразливу позицію у забезпеченні своєї інформаційної безпеки. Адже вона є складовою самої біосоціальної системи, що підлягає захисту (людина, її психіка, моральний і духовний світ, соціально-політичні, психологічні орієнтації, установки, відносини, раціональні та ірраціональні аспекти поведінки, системи громадської думки і прийняття рішень). Сучасну ситуацію, різноманіття її небезпек і загроз філософи (наприклад, С.А. Бочан [34]) характеризують як тотальну залежність особистості від інформаційної культури і комп'ютерної реальності, яка призводить до формування технократичного мислення. Оскільки життєве середовище особистості перетворюється в простір віртуальної комунікації, яка має правила, незалежні від національних і традиційних культур, реальна цілісність особистості підміняється віртуальною, формується новий соціальний тип особистості мережевого співтовариства зі своїми моральними, психологічними та соціальними якостями. З'явився вже новий виразний термін – «інформаційна особистість».

Враховуючи, що державне управління здійснюється у відповідних державних чи недержавних формах, при розгляді суб'єктів забезпечення інформаційної безпеки формально виділяються і дві взаємодоповнюючі складові: державна і недержавна.

Управління інформаційною безпекою має передбачати дотримання головних базових принципів. Першим є принцип балансу інтересів особистості, суспільства і держави. Очевидно, що особистість зацікавлена в конфіденційності інформації про інтимне життя, доходи, і т.д. Але суспільство зацікавлене в інформації про антисоціальні прояви, корупцію, і т.д. Державні

органи взагалі хотіли б знати все про громадян. Показовим є факт віртуального супроводу через мобільний телефон громадян під час коронавірусу в ряді країн.

Другий принцип – це принцип законності і правої забезпеченості. Зростання значущості інформаційної безпеки явно випереджає розвиток відповідної сфери права, чим вміло користуються і політики, і засоби масової інформації, і просто шахраї.

Третій – держава по відношенню до особистості має виконувати більш партнерські, а не насильницькі функції.

З урахуванням вказаних принципів, державну політику слід розглядати в наступних функціональних напрямках:

- юридична – забезпечення юридичних прав і підвищення рівня можливостей населення для доступу до інформаційних ресурсів;

- організаційно-правова – контроль та регулювання інформаційних потоків, створення цивілізованого інформаційного простору країни, надання йому таких властивостей, як цілеспрямованість, системність, стійкість, безпечність;

- соціально-політична – цілеспрямоване використання нових технологій для розвитку демократичної відкритої держави, заснованої на принципах діалогу з населенням;

- науково-технологічна – збереження незалежності свободи слова в процесі поширення інформації в будь-який технологічному середовищі;

- соціально-культурна – захист національної мови, культурних цінностей від експансії в інформаційній сфері, збереження художнього та наукового спадку;

- психологічна – турбота про психічне здоров'я населення, особливо молодого покоління;

- педагогічна – переорієнтація освітньої системи відповідно до запитів сучасного суспільства, впровадження нових форм навчання.

Кожен із напрямків деталізується відповідно моделі (рис. 5.11) визначенням мети, завдань і засобів. Докладніше зупинимось на засобах. З

огляду на системність інформаційної безпеки, вони можуть бути: 1) правові; 2) управлінсько-організаційні; 3) інформаційно-аналітичні; 4) психологічного захисту 5) технічного захисту інформації тощо.

В свою чергу, з більш проєктивного на особистість боку, їх можна розглядати в трьох площинах.

1. Загальна – охоплює всі вказані вище функціональні напрямки і включає засоби сприяння створенню умов задоволення інформаційних потреб, що загалом виражається в розвитку інформаційної інфраструктури держави та національних інформаційних ресурсів, а також загальному інтелектуальному і культурному розвитку населення.

2. Індивідуальна – включає засоби освітньо-виховного індивідуального впливу, спрямованого на формування здатностей самостійного забезпечення власної інформаційної безпеки, зокрема підвищення рівня інформаційної культури, сприяння розвитку механізмів внутрішньоособистісного психологічного захисту, в тому числі турбулентного мислення.

3. Захисна – спеціальні засоби організаційно-правового і технічного захисту інформації, що включають в тому числі механізми протидії маніпулюванню свідомістю шляхом надання викривленої, недостовірної, неповної інформації або використання сугестивних технологій, нейролінгвістичного програмування, тощо.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що запропонована авторська модель підтримки рівноваги стану динамічної системи забезпечення інформаційної безпеки дозволяє оцінити ризики інформаційних викликів епохи турбулентності та сформулювати дієві напрямки державної політики з підтримки рівноваги цієї системи.

За результатами різнобічних досліджень дисертаційної роботи, що засвідчили різноплановість системи інформаційної безпеки і підтвердили потребу реалізації комплексного підходу до вирішення окресленої проблеми сформовано єдиний науково-теоретико-методологічний потенціал національної стратегії і концептуальних засад організації державної інформаційної безпеки в

епоху турбулентності. Повна структура зазначеної розробки представлено у додатку В. Дана схема побудована таким чином, щоб наглядно представити проведену роботу у рамках дисертаційного дослідження, навести рекомендації і шляхи реформування інформаційної безпеки, а також можливі перспективи подальших наукових досліджень і реалізації практичних пропозицій.

Визначимо основні точки змін щодо перезавантаження системи державної інформаційної безпеки (рис. 5.12).

Рис. 5.12. Основні точки змін системи інформаційної безпеки держави

Першою відправною точкою є встановлення ключових кроків (рис. 5.13), що полягають у виявленні проблемних сегментів діючої системи інформаційної безпеки в державі, перегляді стратегії національної безпеки, формуванні окремої стратегії та концепції інформаційної безпеки, впровадженні змін з подальшим проведенням реформ.

Рис. 5.13. Ключові кроки перезавантаження системи інформаційної безпеки держави

Для виявлення специфічних (проблемних) сегментів, що вимагають реформування у сфері інформаційної безпеки, яка б відповідала запиту сьогодення, а саме побудови Стратегії і концепції інформаційної безпеки в епоху турбулентності, важливо чітко розуміти її характеристики і фактори, що можуть привнести дисонанс у функціонування останньої. Головна особливість турбулентного часу – це розповсюдження хаосу на всі сфери держави (політична, військова, економічна, соціальна, екологічна та інш.), а також на функціонування суспільства і життєдіяльність кожної окремої особистості. Тому було проведено ґрунтовний теоретико-методологічний аналіз наукових

здобутків з цієї проблеми, комплексний аудит (правовий, технічний, комунікаційний та освітній) у сфері інформаційної безпеки.

Як вже зазначалося, епоха турбулентності носить інформаційно-психологічний характер, а тому і фактори (або ризики розвитку інформаційного дисонансу), що її описують мають інформаційно-психологічне підґрунтя (табл. 5.1).

Головний фактор «хаосу» епохи турбулентності – це **динамічність інформаційної сфери**, так як дане століття настільки охоплено інформаційною павутиною, що кожна жива істота у тій чи іншій мірі є споживачем останнього, тим самим створюючи підґрунтя для розвитку інформаційних «вбросів», постправди, «фейків» і наклепів. Основні чинники динамічності перетворень в інформаційній сфері: стрімкий розвиток інформаційної сфери та інформаційно-комунікаційних технологій; підвищена складність і різноманітність суспільних відносин в інформаційній сфері; новизна інформаційних відносин та відсутність досвіду їх правового регулювання; відсутність в інформаційній сфері загальноприйнятих варіантів поведінки, вироблених суспільством [241]. Така ситуація примножує невідповідність законодавчої бази держави до реалій і запиту суспільства. Стрімка динамічність інформаційної сфери потребує своєчасного розвитку законодавчої бази держави.

Примножує подібне явище і **економічний фактор**. Відсутність сталості економічного розвитку держави, а деякі сфери навіть зазнали свого регресу, перешкоджають структурно-прогресивній і адаптивній інформатизації суспільства, наслідками чого стають: низький рівень забезпеченості широких верств населення всіма необхідними для розвитку матеріально-технічними засобами; низький рівень забезпеченості апарату держави сучасними інформаційно-комунікаційними засобами; недостатність фінансування сфери освіти та науки.

Таблиця 5.1

Інформаційно-психологічні фактори турбулентно-політичного і соціально-економічного плану «інформаційного хаосу»

№ з/п	Факторна група	Зміст групи
1.	Динамічність інформаційної сфери	прогресування інформаційного шуму; поширеність «фейків», образ, обвинувачень, постправди; невідповідність законодавчої бази держави до реалій і запиту.
2.	Економічний фактор	відсутність сталого розвитку економіки; низький рівень матеріально-технічного та інформаційно-комунікаційного забезпечення; фрагментарне фінансування освіти та науки.
3.	Інтелектуальний (психологічний) фактор	ірраціональність, консерватизм, апатичність суспільної свідомості; відсутність інформаційних потреб і розуміння загроз; низький рівень правової свідомості, падіння рівня освіти й культури громадян; нігілізм.
4.	Людський фактор	збільшення помилок у прийнятті рішення через несприятливий психоемоційний, фізичний, функціональний стани і негативну мотиваційну спрямованість.
5.	Технічний фактор	нерозвиненість мережі швидкісного Інтернету; недосконалість інформаційних ресурсів; застарілість автоматизованих систем обробки інформації.

6.	Соціальне значення інформаційних процесів	підміна понять і змісту значимої і не значимої інформації, виникнення нових особливо небезпечних загроз; безпрецедентне підвищення складових інформаційної безпеки
7.	Політико-ідеологічний фактор	відсутність сталої стратегії становлення держави на світовій арені; деструктивність державної програми соціального розвитку; поширеність неправового характеру діяльності державної влади; низька інституалізація громадянського суспільства, нерозвиненість інформаційних зв'язків між державою й суспільством тощо.
8.	Фактор правового забезпечення	відсутність балансу між інформаційною свободою і державним регулюванням інформаційних відносин, корупція, низька моральність державних службовців, криміналізація.

До **інтелектуального (психологічного) фактору** можна віднести такі характеристики української суспільної свідомості та явища негативного характеру, що в сукупності гальмують процеси інформаційного розвитку суспільства та забезпечення інформаційної безпеки: ірраціональність, консерватизм та апатичність суспільної свідомості; відсутність сформованості в загальносуспільній свідомості інформаційних потреб; відсутність усвідомленості інформаційних загроз; низький рівень правової свідомості громадян; падіння рівня загальної освіти й культури громадян; загальна поширеність правового нігілізму.

Людський фактор займає особливе місце, бо у першу чергу, звичайні люди формують режим інформаційної безпеки і при цьому вони виступають

основним джерелом загроз. Слід усвідомити той ступінь залежності від комп'ютерної обробки даних до якого потрапило сучасне суспільство. Оскільки людина є споживачем інформації та суб'єктом її обробки, завжди існував, існує й буде існувати ризик, пов'язаний із помилкою у прийнятті рішення. Особистісні характеристики людини, її переважний психоемоційний стан, актуальний рівень соматичного і психічного здоров'я, психологічне благополуччя, мотиваційна спрямованість все це впливає на прийняття, обробку і відображення отриманої інформації.

Інформаційний хаос характеризується значним тиском і тим самим стає сильним випробуванням для людської психіки. Ослабленість психічних процесів призводить до інформаційного неврозу, зниження адаптаційних можливостей, порушення критичності щодо нових подій. Особливо коли це стосується державних службовців, від рішень яких залежать долі інших.

Невідповідність інформаційного потоку і технічного забезпечення формує **технічний фактор** турбулентно-політичного і соціально-економічного плану «інформаційного хаосу», зокрема нерозвиненість мережі швидкісного Інтернету; недосконалість інформаційних ресурсів; застарілість автоматизованих систем обробки інформації.

Швидкісний інформаційний простір все більше загострює проблему щодо **підвищення соціального значення інформаційних процесів**. Подібне явище штучно дезорганізовує пріоритетність організаційної діяльності держави, суспільства, особистості в інформаційній сфері. А це в свою чергу, сприяє виникненню нових особливо небезпечних загроз суспільній безпеці; безпрецедентне підвищення загальносоціального значення всіх складових інформаційної безпеки.

Політико-ідеологічний фактор. Відсутність чемної ідеології або інтенсивне нав'язування окремих ідей окремої групи суспільства, що тільки примножує опір серед населення призводить до нерозуміння загальної ідеї державності, приниження патріотизму, і як наслідок – підміна змісту понять

(«честь», «гідність», «патріотизм»). Також це супроводжується відсутністю сталої, незалежної від політичних персон, стратегії становлення України на світовій арені; відсутністю реальної, послідовної та виваженої державної програми соціального розвитку; прогресування не правового характеру діяльності державної влади; пріоритетність політичної доцільності над правовою; бюрократичність апарату держави; нерозвиненість громадянського суспільства; нерозвиненість інформаційних зв'язків між державою й суспільством тощо.

І завершальний фактор, що є не менш важливим серед вищезазначених – це **фактор правового забезпечення**. Прогалинами цього фактору є значна невідповідність між діючою системою нормативно-правових актів і потребами сьогодення, наявність масштабної корупції на всіх рівнях влади, низька моральність та професіоналізм представників влади, державних службовців, які не рідко переслідують лише нульовий або первинний сенс - задоволення власних, актуальних на даний час, потреб, і не думаючи про просоціальні потреби, не маючи потребу принести суспільно-громадську користь. Нами ще раз доведено та іншими авторами також підтверджується [165, 166], що головна проблема є пошук балансу між інформаційною свободою, інформаційною безпекою і необхідністю державного втручання (потребою державного регулювання) інформаційних відносин. І це є першочерговим, так як розмитість сталих демократичних традицій, високий рівень корумпованості і криміналізації тільки сприяють примноженню «інформаційного хаосу».

Саме чітке нормативно-правове забезпечення інформаційної безпеки з боку держави, зокрема удосконалення інформаційного законодавства та формуванню багаторівневої системи захисту громадян, надання їм необхідної допомоги зможе урегулювати актуальні проблеми інформаційної безпеки.

Виходячи із представлених факторів-ризиків прогресування інформаційного «хаосу», цілком можна сказати, що у кожному з них, у більшій чи меншій мірі, присутній людський фактор. Але, якщо розглядати діючу

Стратегію національної безпеки, то цілком можна стверджувати, що її зміст спрямований на визначення зовнішніх ризиків і боротьбу з ними, тобто першочерговим виступає захист держави від зовнішнього ворога, а людина, громадянин держави і його захист в середині держави визначається другорядним. Таким чином, діюча Стратегія національної безпеки від 26 травня 2015р. № 287/2015 потребує термінового перегляду, бо саме люди формують суспільство, а громадяни – державу.

Відповідно до головного Закону України – Конституції України, а саме статті 3 у якій зазначається людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, то планування організації інформаційної безпеки в державі повинно відштовхуватися від організації захисту саме людини в інформаційному полі, а захист інформаційного контенту і технічних систем як додатковими складниками останнього.

Стратегію національної безпеки доцільно, в першу чергу, формувати навколо особистості, громадян держави, в свою чергу, при розробці Стратегії інформаційної безпеки потрібно дотримуватися гуманістичних тенденцій. Тобто цілком очевидним є зміна орієнтиру всієї діяльності у даній сфері, замість, умовно кажучи, «технікоорієнтовного» надати перевагу «людиноцентричному» орієнтиру.

Новий **орієнтир інформаційної безпеки** – людиноцентризм. Це нова якість нестандартного мислення, що є надактуальним для епохи «інформаційного хаосу», бо усталені стандарти мислення минулих часів не відповідають інтенсивності зміни подій і інформаційному обігу сьогодення.

Широкий світогляд, духовність, освіченість, моральність, інтелектуальність, цілеспрямованість і швидкодія – виступають фрагментами нескінченного змісту сучасної успішної людини. Людина може розвиватися тільки при певноскладених умовах, зокрема задоволення потреби безпеки. Актуалізація застосування гуманістичної парадигми в системі інформаційної

безпеки забезпечить раціоналізацію захисту людини, суспільства в інформаційному просторі, тим самим, зміцнюючи благоденство держави. Виходячи з вищевикладеного сформовано основну ідею організації інформаційної безпеки в державі.

Основна ідея інформаційної безпеки в епоху турбулентності лежить у розвитку турбулентного мислення, що формує підготовлений розум особистості до протистояння інформаційним ризикам, вірну швидкодію на виникаючі виклики. Таким чином, підготовлений розум – це наявність турбулентного мислення і готовність до його активного застосування (рис. 5.14).

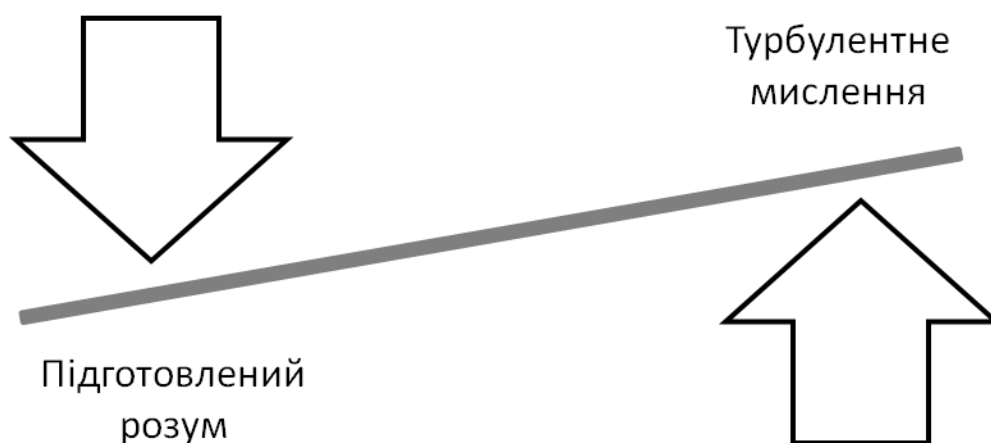

Рис. 5.14. Основна ідея інформаційної безпеки в епоху турбулентності

Мета організації інформаційної безпеки в державі – це створення безпечного національного інформаційного простору для особистості, суспільства, держави через модернізацію нормативно-правової бази, проведення цифрової трансформації, розвиток інформаційної культури задля примноження людського капіталу, покращення добробуту, зміцнення державності і суверенітету країни.

Виходячи з визначеної мети змін потребує структура інформаційної безпеки, зокрема змінюється вектор інформаційної безпеки замість «державна-

суспільство-держава» актуальнішим є «особистість-суспільство-держава» (рис. 5.15), бо саме безпека людини виступає безпекою країни.

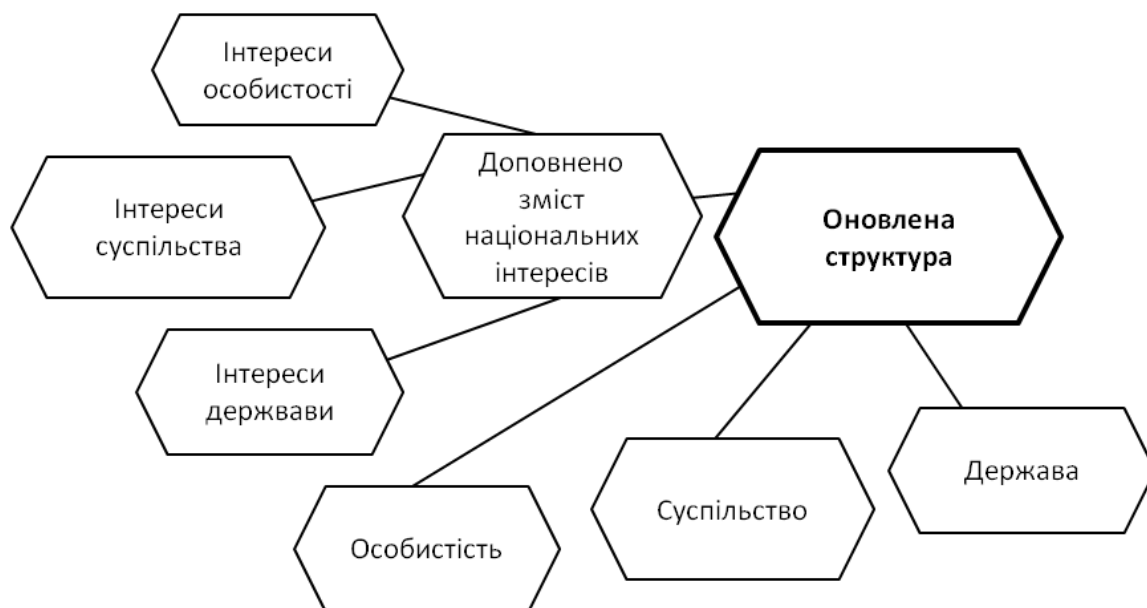

Рис. 5.15. Структура інформаційної безпеки

Оновленість структури інформаційної безпеки полягає у наступному, діючу структуру, яка на даний час складається зі стратегічного, тактичного і оперативного рівнів, а саме тактичний рівень пропонується доповнити чіткими повноваженнями і обов'язками Міністерства охорони здоров'я щодо впровадження методології оцінки і регламентації дій при виявленні категорії населення, яка зазнала шкоди від інформаційного тиску, зокрема стала жертвою психологічного насилля. Це обґрунтовано тим, що так як при максимальному захисті завжди існує ризик збитків, зокрема психічному, фізичному здоров'ю і психологічному благополуччю через вплив негативних інформаційно-психологічний чинників.

На основі проведеного перегляду змісту національних інтересів в інформаційній сфері були внесені деякі доповнення, зокрема розширені інтереси особистості, інтереси суспільства, інтереси держави.

Ураховуючи тенденції змін у соціумі і потреб сучасної людини, інтересами особистості є: дотримання конституційних прав і свобод в області отримання інформації та користування нею, виходячи з цього складником національних інтересів стають: реалізація конституційних прав людини та громадянина на доступ до інформації, на використання інформації в інтересах здійснення не забороненої законом діяльності, фізичного, духовного та інтелектуального розвитку; захист інформації, що забезпечує особисту безпеку, забезпечення ефективної медико-психологічної допомоги при збитках, отриманих в наслідок інформаційно-психологічного насилля.

Інтереси сучасного суспільства – це використання інформації та інформаційної інфраструктури для розвитку всіх сфер суспільного життя відповідно до швидкоплинних змін. Тоді зміст національних інтересів у даному секторі включають наступне: забезпечення інтересів особистості в інформаційній сфері; інформаційне забезпечення державної політики України; створення правової соціальної держави; досягнення та підтримання суспільного спокою; забезпечення доступу громадян до відкритих державних інформаційних ресурсів.

Інтересами держави виступають створення умов для розвитку інформаційної державної структури, використання інформації та інформаційної інфраструктури для забезпечення державної політики. Складовими національних інтересів у секторі інтересів держави виступають: розвиток державної інформаційної інфраструктури; реалізація конституційних прав і свобод людини та громадянина в галузі одержання інформації та користування нею з метою забезпечення непорушності конституційного ладу, суверенітету та територіальної цілісності держави, політичної, економічної та соціальної стабільності, у безумовному забезпеченні законності та правопорядку, розвитку рівноправного та взаємовигідного міжнародного співробітництва; забезпечування захисту і моніторинг національної інформаційної бази та

розповсюдження інформації про державу у межах світового інформаційного простору.

Основні принципи забезпечення інформаційної безпеки в державі повинні стати такі як-от:

- принцип людиноцентризму – актуалізація гуманних тенденцій через дотримання демокритизації, визнання людської гідності та поваги до особистості і кожного суб'єкта інформаційної безпеки;
- принцип глобалізації – урахування всесвітньої економічної, політичної, культурної та релігійної інтеграції та уніфікації;
- принцип комплексності – взаємозумовлене і пропорційне взаємоузгоджене прогресування системи як єдиного цілого, що ураховує взаємозв'язок всіх діючих підсистем і елементів із забезпеченням компліментарності інших сфер національної безпеки держави (економічна, військова, соціальна, науково-технічна, екологічна, правова та інші);
- принцип системності – урахування взаємозв'язку і взаємозалежності різних складових однієї системи ІБ, зокрема при реалізації прийнятих рішень у одному секторі повинні враховуватися наслідки останнього на стан інших складових цієї системи;
 - принцип доступності і достовірності – реалізація права споживача на отримання високоякісної і точної інформації;
 - принцип конфіденційності – захист від несанкціонованого доступу до інформації через формування довірливості, секретності приватного контенту у інформаційному просторі;
 - принцип державно-приватного партнерства – прозоре і взаємовигідне співробітництво між державою та сектором підприємницької діяльності (приватних партнерів) у розбудові системи інформаційної безпеки та її матеріального забезпечення;
 - принцип громадської думки – оприлюднення і обговорення суспільством основних заходів, рішень, правових документів;

- принцип підтримки вітчизняного виробника – пріоритетність вітчизняному виробництву у галузі інформаційно-комунікаційних технологій;
- принцип верховенства права – панування права в суспільстві з дотриманням ідей соціальної справедливості, свободи, рівності;
- принцип рівності – всі незалежно від раси, національності, статі, віросповідання є рівними перед Законом.

Відповідно до основної ідеї, змісту, принципів щодо розбудови інформаційної безпеки пропонуються чотири **головні функціонали ІБ**, серед яких: державно-регулюючий, інформаційно-організаційний, медико-психологічний, превентивно-просвітницький (рис. 5.16).

Державно-регулюючий функціонал представляється чітко регламентованою інформаційною політикою, інноваційними комунікаційними технологіями, доброчесною роботою мас-медіа, висококомпетентним кадровим забезпеченням.

Державна політика інформаційної безпеки повинно бути визначена пріоритетністю актуальних національних інтересів, системою небезпек і загроз та здійснюватися шляхом реалізації відповідних доктрин, стратегій, концепцій і програм відповідно до чинного законодавства. Відносно цього першочерговим є розробка Стратегії інформаційної безпеки держави і концепції інформаційної безпеки держави з чітким змістом загального положення, встановлення правових основ, напрямків державної політики, обрисом існуючих загроз, визначенням координації та контролю забезпечення інформаційної безпеки, а також окреслених механізмів реалізації та відповідних розрахунків матеріально-технічного забезпечення.

Відповідно до останніх змін в соціумі, зокрема введення карантинних заходів, локдауну, через що більша частина державних установ було переведено на дистанційний чи он-лайн рижим роботи, збільшилися вимоги до інформаційно-комунікаційного забезпечення. Поряд із цим, мережа Інтернет порадила величезні потоки інформації, збільшився попит на використання цифровими технологіями, значно примножився електронний документообіг.

Все це стало справжнім випробуванням для інформаційно-технічного обладнання і використання комунікаційними технологіями, зокрема. Вони не завжди могли витримати потрібну інтенсивність, тим самим, порушуючи процес виконання професійних обов'язків держслужбовцями і отримання якісних інформаційних послуг населенням. Отже, одним із ключових завдань держави для організації інформаційної безпеки є оновлення матеріально-технічного оснащення, а саме оргтехнічних приладів, телекомунікацій, необхідного корпоративного програмного забезпечення, проміжного програмного забезпечення, систем зберігання та аудіовізуальних систем, що надаватимуть користувачам якісний контент послуг.

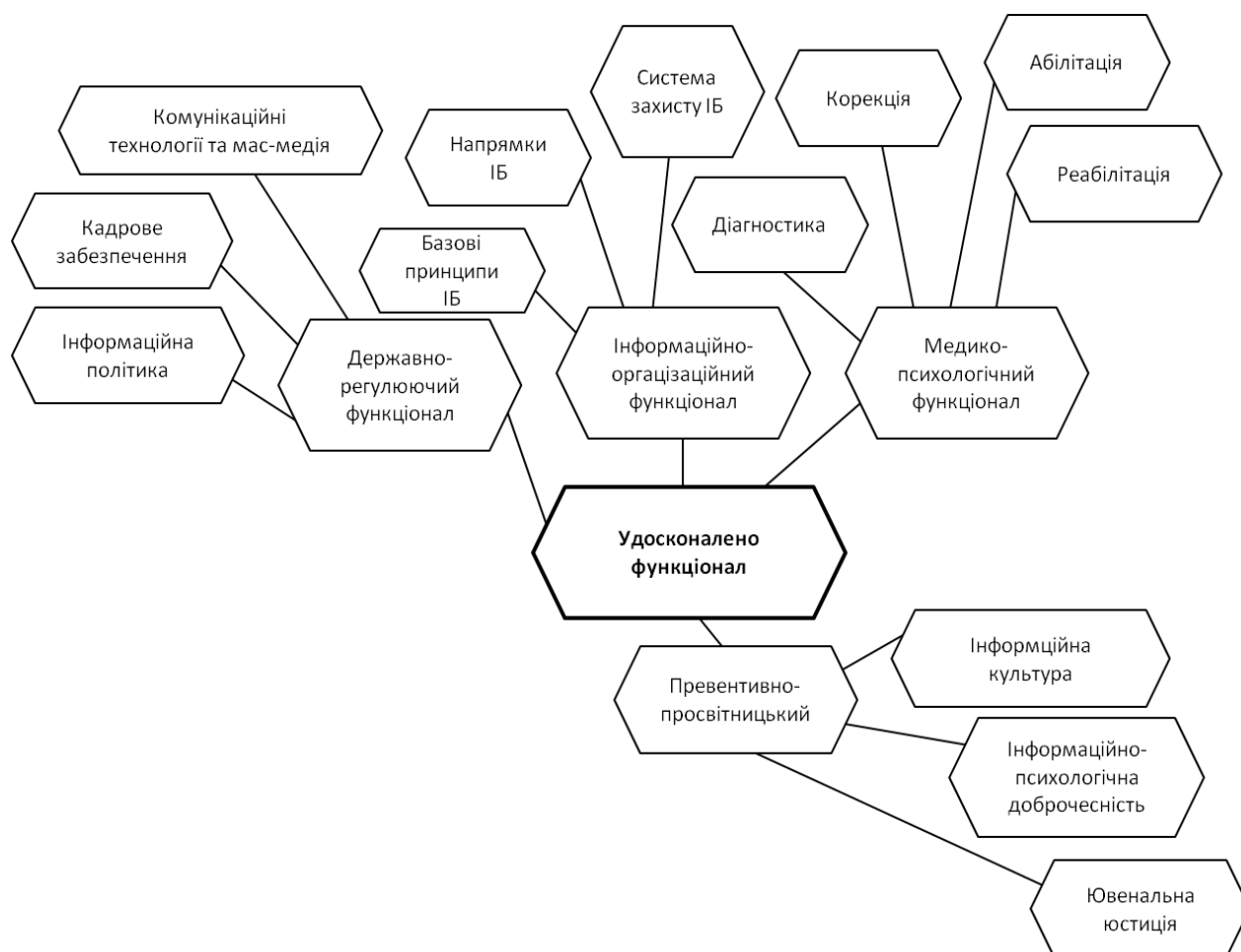

Рис. 5.16. Головні функціонали інформаційної безпеки держави

Діяльність ЗМІ у сучасних умовах стала, як би мовити додатковою силою. Тому, важливим питанням є якісна організація інформованості

населення, також в сфері ЗМІ важливо формувати і пропагандувати толерантність, мати повагу і гідність один до одного як серед колег мас-медіа, так і нести це в маси суспільства.

При кожному надзвичайному випадку, будь-то окрема узятя катастрофа краху літаки чи інформованість про світову хвилю розповсюдження пандемії, повинна бути окрема відповідальна особа чи група осіб (в залежності від випадків) щодо роботи зі ЗМІ і громадськістю. Це та особа, яка прибуває на місце подій першою, володіє чіткою інформацією і компетентно може донести її для агентів засобів масової інформації, які в свою чергу доброту виконують свою професійну діяльність, дотримуються встановлених правил і не створюють перепони для роботи представників державних структур, підрозділів чи відомств. Права і обов'язки такої особи повинні бути прописані у конкретному положенні чи окремої посадової інструкції.

Тому обов'язковим є оптимізація роботи даної сфери, зокрема зобов'язати мас-медіа надавати тільки перевірені, достовірні дані, якомога більше застосовувати інформацію з офіційних джерел. За популяризацію недостовірних даних притягати до відповідальності згідно із законами України.

Сьогодні не менш гострим є питання щодо забезпечення високопрофесійних кадрів у галузі державного управління і адміністрування, бо сучасні зміни як всередині держави, так і за її межами формують нові вимоги до працівника. Він повинен бути висококваліфікованим, ініціативним, відповідальним, рішучим, а поряд цим, обачливим лідером-менеджером, який може урахувати багатогранність діяльності, визначити можливі ризики, що загрожують оптимальній роботі, тим самим попередити їх і прийняти вивірене рішення в обмежених часових умовах. Саме такі кадри зможуть перезавантажити систему державно-управлінської діяльності, зокрема у сфері інформаційної безпеки і наблизити державу до задоволення потреб суспільства і кожної особистості. Таким чином, одним із пріоритетних завдань є удосконалення якості професійної підготовки і перепідготовки державних службовців, що полягатиме не тільки в оволодінні професійними

компетенціями, а й у розвитку особистісних якостей і соціальних навичок, таких як-от: формування і застосування турбулентного мислення; розвиток уваги, спостережливості; підвищення працездатності, морально-етичних цінностей і принципів; вивіреність громадянської позиції, зокрема системи установок і мотивів професійної діяльності.

Професійна діяльність державних службовців супроводжується великим масивом інформаційного контенту, гострим дефіцитом часу та частим перемиканням ритмів. Поряд із цим, тривале перебування у вимушеній позі, виконання роботи в обмеженому робочому просторі та при постійному впливі на організм факторів навколишнього середовища. Відзначимо також, існування посилення емоційної напруженості праці, яка пов'язана із значними інтелектуальними і емоційно-вольовими витратами. Все окреслене призводить до зниження працездатності і вичерпання особистісних ресурсів. У забезпеченні кадрів важливим є підвищення їх стресостійкості, вмінню чітко реагувати на різні надзвичайні соціальні ситуації, своєчасно виявляти осіб, які все ж таки зазнали психоемоційної напруженості, професійного вигорання і потребують допомоги спеціалістів медико-психологічної ланки. Розроблені пропозиції і рекомендації щодо останнього викладені на сторінках додатків Г, Д. Також не менш важливим виступає своєчасна діагностика і самодіагностика актуального психоемоційного стану працівників, рівень їх професійного вигорання. Рекомендаційний матеріал щодо проведення діагностики представлено у додатку Є. Зазначені психологічні методики спрямовані на вивчення синдрому «професійного вигорання» і психологічного комфорту підлеглих.

Представлені розробки можуть бути використані на етапі кваліфікаційної підготовки фахівців, їх перепідготовки, у безпосередній професійній діяльності.

Також не менш важливим є організація психологічних служб в державних організаціях задля забезпечення оптимального психологічного клімату в колективі, створення умов для психологічного розвантаження, профілактики розвитку психосоматичної і психічної патологій серед службовців.

Інформаційно-організаційний функціонал передбачає дотримання базових принципів таких як-от: доступність, цілісність, конфіденційність, достовірність; реалізації основних напрямків та системи захисту ІБ.

Діяльність даного функціоналу полягає у організації процесу щодо одержання споживачем необхідної інформаційної послуги, яка знаходиться у вільному доступі, в свою чергу сама інформація має здатність зберігати початковий вигляд і структуру як у процесі зберігання, так і після неодноразової передачі, при цьому бути захищеною від несанкціонованого доступу з урахуванням об'єктивних та суб'єктивних компонентів правдоподібності інформаційного джерела або повідомлення.

Основними завданнями в удосконаленні інноваційно-комунікаційних технологій та подальшої інформатизації державного управління можуть бути представлені таким чином:

1. формування єдиної загальнонаціональної телекомунікаційної інфраструктури країни і забезпечення гарантованості населенню найсучасніших комунікаційних послуг без безпосереднього зіткнення з бюрократичним апаратом;
2. створення єдиних стандартів для державних і недержавних інформаційних систем, вироблення науково обґрунтованих критеріїв та індикаторів, що дозволяють предметно контролювати віддачу від інвестицій в програми електронного суспільства та інформатизації;
3. створення нових інформаційних банків і активного захисту основ моральності в засобах масової інформації та в інтернет-сфері;
4. створення єдиних інформаційно-довідкових служб, єдиних регіональних і загальнонаціональних реєстрів і відповідних інтернет-порталів надання державних і муніципальних послуг;
5. створення центрів громадського доступу до інформації на базі відділень поштового зв'язку, регіональних і муніципальних бібліотек, відомчих центрів обробки телефонних звернень;

6. формування єдиної системи інформаційно-довідкової підтримки взаємодії громадян з державними органами, розвиток інфраструктурних мереж доступу до освіти за принципом «навчання все життя»;

7. вдосконалення системи підготовки фахівців, що володіють відповідною кваліфікацією в сфері інформатики, документознавства, лінгвістики, інформаційного права та інформаційної безпеки, інтелектуальної власності і службової етики. Не позбавлене сенсу пропозицію про створення спеціалізованого вищого навчального закладу, орієнтованого на підготовку кадрів у сфері інформаційних комунікацій - Вищої Школи Технологій;

8. навчання людей навичкам грамотного використання інформаційної техніки, організація відкритих для всіх бажаючих комп'ютерних курсів в центрах зайнятості, навчальних закладах, будинках культури та бібліотеках. І тут же - встановлення критеріїв та порядку оцінки громадянами, в тому числі з використанням інформаційно-телекомунікаційних мереж та інформаційних технологій, ефективності діяльності органів державної влади, їх структурних підрозділів та керівників, органів місцевого самоврядування, унітарних підприємств та установ. Інакше бар'єри бюрократичного та корупційного опору не зруйнувати;

9. забезпечення оптимальної транспарентності управління і його інформаційної безпеки, особливо в частині контролю реалізації законодавства про державну та службову таємницю, нейтралізації хакерських атак, блокування інтернет-контенту антигромадської змісту, заборони зберігання персональних даних громадян на закордонних серверах.

Система захисту інформаційної безпеки повинна мати як низхідну так визхідну структуру координації та взаємодії, саме така структура надасть можливість якісної організації, моніторингу, аналізу результатів функціонування і внесення змін для удосконалення роботи в короткий термін часу.

Медико-психологічний функціонал спрямований на організацію високоспеціалізованої і спеціалізованої допомоги населенню, що зазнали

негативного інформаційного впливу та отримали збитки психічного, соматичного здоров'я та психологічного благополуччя. З цієї метою розроблена модель забезпечення інформаційно-психологічної безпеки. Ґрунтуючись на власному клінічному досвіді створено комплексну модель реабілітації та абілітації, в основу якої покладено медикаментозне лікування, фізіотерапевтичне лікування, психотерапія; розроблено систему безперервного маршруту пацієнта від комплексної діагностики, лікування, реабілітації до оцінки ефективності проведених заходів, створено комп'ютеризований комплекс оцінки актуального психоемоційного стану і стратегій стресової поведінки.

При проведенні лікувально-корекційних заходів для осіб із тривожними розладами (як одна із поширених патологій зазначеної категорії населення) ефективно застосовувати когнітивно-поведінкову терапію, що включає в себе вироблення адекватного сприйняття й копінг-реакції, які переводять тривогу з циклічного процесу в лінійний процес, що сприяє поступовому згасанню тривоги й редукції розладу

Реалізація комплексного застосування реабілітаційних заходів здійснюється в амбулаторних умовах, що дає високі показники лікувального (компетентна індивідуалізація кожного окремого випадку, чітка маршрутизація пацієнтів підвищує показники прискореного відновлення, широкі можливості реалізації новітніх лікувально-реабілітаційних технологій) [272], економічного (зменшення кількості днів перебування на лікарняному, курсу лікування в межах лікарні, зменшення витрат державного бюджету на соціальні виплати) і соціального (хворі мобільні, не мають заборони щодо переміщення, радикально не змінюючи звичайного способу життя) ефектів для держави. Остання буде можливим через реалізацію державної системи та відповідної програми щодо забезпечення ранньої діагностики, відповідних корекції, лікування, реабілітації та абілітації, що потребує державного регулювання, щоб це було не фрагментарною допомогою особам, які її потребують, а структурованою й

регламентованою системою. Наведені розробки можуть цілком стати основою для розробки законодавчих і відомчих документів.

Превентивно-просвітницький функціонал – підвищення інформаційної культури серед населення, підтримання інформаційно-психологічної доброчесності у соціумі, запровадження ювенальної юстиції, що відповідає наявним суспільним ризикам і є запорукою інформаційно-психологічної безпеки дітей та підлітків.

Даний функціонал реалізується у вихованні населення навичок та умінь із підвищення інформаційної безпеки. Останнє полягає не тільки у накопиченні знань, а у розвитку і формуванні навичок «оновленого» мислення і творчості, духовного розвитку особистості. Вміти швидко реагувати на зміни подій, виявляти важливу від другорядної (неважливої) інформації. Таку оптимальну діяльність може забезпечити «турбулентне мислення», заснованого на неформальному, евристичному підході до аналізу ситуації і прийняття рішень (досвід, інтуїція, спритність, винахідливість).

Задля реалізації зазначеного необхідна розробка соціальних програм з тренінговими заняттями, семінарами-тренінгами, веб-зустрічами, веб-нарадами, інтернет-подорожами, мультимедійними-презентаціями, поширенням соціальних реклам. Подібні заходи повинні бути диференційовані для різних вікових та соціальних груп населення.

Окремим питанням у державному управлінні виступає інформаційна безпека дітей, що частково полягає у розбудові ювенальної юстиції, так як на останнє покладається правове забезпечення повноцінного багатогранного сталого розвитку дитини й загальної національної безпеки взагалі. Задля досягнення окресленої мети доцільним є застосування системного підходу. Для реалізації останнього і, ураховуючи результати власних теоретично-прикладних досліджень, розроблено авторську модель формування системи державного управління у сфері інформаційної безпеки дитини. Конструктив моделі вміщує п'ять складових, що логічно взаємодіють між собою: «Реінтеграція мікросоціуму», «"Comeback" прав і обов'язків», «Усвідомлення

відповідальності», «Комплексна реабілітація суб'єктів конфлікту», «Ресоціалізація» [265]. Для кожної з цих складових характерні свої суб'єкти, власні функції і завдання, досягнення яких складають умови для наступної складової і подальшої роботи в межах всієї моделі. Остаточною метою даної розробки є досягнення примирення й знаходження порозуміння між жертвою, правопорушником і спільнотою, у якій вони живуть. Інтеграція дитини в соціальне середовище відбувається через оволодіння соціально-прийнятими нормами, правилами й цінностями, що стають запорукою успішного функціонування та життєдіяльності.

Відповідно до встановлених викликів епохи турбулентності запропонована універсальна модель щодо розуміння причин порушення рівноваги стану динамічних систем (особистість, суспільство, держава). Представлена розробка надає змогу визначити заходи щодо їх збалансування, визначити виклики і встановити ризики від прогресування останнього, окреслити шляхи подальшого управління на досягнення конкретних завдань за допомогою використання управлінських методів, способів та функцій (рис. 5.17).

Рис. 5.17. Рівновага стану динамічної системи

Впровадження у професійну діяльність даної розробки серед апарату керівництва державних установ, підлеглих як у сфері інформаційної безпеки, так і

інших сферах державного управління, підвищить освіченість працівників щодо актуальних тенденцій турбулентного часу, тим самим сприятиме розвитку турбулентного мислення та зміцнить ступінь стресостійкості останніх.

На сьогодні відсутній загальноприйнятий механізм структуризації забезпечення інформаційної безпеки. Враховуючи системність, складність і комплексність цього питання зроблена спроба запропонувати модель підтримки динамічного забезпечення інформаційної безпеки системи, що може бути врахована при побудові загальної структури інформаційної безпеки в державі.

Забезпечення координації та чіткої взаємодії всіх відомств, регіонального апарату, територіальних громад, інших державних органів, а також бізнесу, громадянського суспільства і населення щодо якісної інформаційної безпеки особистості, суспільства і держави потребує удосконалення законодавчої бази, бо на наданий час воно має розгалужений характер. Це потребує розробки регулюючих документів щодо успішної співпраці зазначених установ, зокрема розробки спільних наказів, положень, рекомендацій і інших необхідних керівних документів. Таким чином, на державу покладається функція інформаційного забезпечення й організації інформаційної безпеки захисту документообігу, персональних даних, попередження хакерських атак і таке інше.

У діючому законодавстві потрібно чітко прописати реальні й дієві правові механізми адекватної протидії новим ризикам інформаційної безпеки. Мінімізувати протиріччя, подвійне тлумачення та декларативність положень відповідних законів, що перешкоджають ефективному й цілеспрямованому виконанню. Сформувати гнучку правову систему інформаційної безпеки, яка б комплексно врегулювала дану сферу відносин і відобразила державну політику у сфері забезпечення інформаційної безпеки, заходи захисту інформації, види та джерела загроз у сфері інформаційної безпеки. Задля цього удосконалення потребують Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки», який на даний час є дійсним, але не

радикально не відповідає запитам сьогодення, зокрема його назва. Також доопрацювання вимагає проєкт Закону «Про систему реабілітації в Україні».

Саме чітке нормативно-правове забезпечення інформаційної безпеки з боку держави, зокрема удосконалення інформаційного законодавства та формуванню багаторівневої системи захисту громадян, надання їм необхідної допомоги зможе урегулювати актуальні проблеми інформаційної безпеки.

Як інструмент практичного вирішення багатьох питань у сфері інформаційної безпеки як дорослої особистості, так і дитини необхідним виступають розробка та прийняття Верховною Радою України Законів «Про забезпечення інформаційної безпеки громадян», «Про інформаційну безпеку дітей», де буде чітко визначення понять «інформаційна безпека», «інформаційна грамотність», «інформаційна культура», «інформаційний імунітет», «медіаграмотність», «інформаційний захист», «інформаційний фейк», «інформаційна війна», «гібридна війна», «проксі-війна»; визначені основні механізми організації інформаційної безпеки з урахуванням вікових особливостей, актуальних особистісних потреб. Зазначені Закони визначать правові основи радикального перетворення інформаційного простору українського суспільства з урахуванням потреби формування соціального середовища, сприятливого для повноцінного психічного й морально-духовного розвитку дорослого населення і дітей.

Теоретико-методологічне обґрунтування є базою для розробки законодавчих актів Верховної Ради України і розробки Стратегії Ради національної безпеки і оборони України.

Висновки до розділу 5

Встановлено, що в Україні назріла об'єктивна необхідність у державно-правовому регулюванні науково-технологічної та інформаційної діяльності, що відповідає б реаліям сучасного світу і рівню розвитку інформаційних технологій, нормам міжнародного права, але одночасно ефективно захищала б власні українські національні інтереси. Для реалізації останнього найбільш ефективним виступає впровадження стратегічного управління.

Розглянуто і удосконалено зміст поняття «стратегічне управління», що полягає не тільки в умінні моделювати ситуацію, здатності виявляти необхідність змін та розробці самої стратегії із подальшим її втіленням, а більш повно володіти актуальною ситуацією. Перш за все стратегічне управління – це безперервний процес, ураховуючи людський потенціал як основу державного управління, при цьому орієнтувати діяльність на запити суспільства, гнучко реагувати і проводити своєчасні зміни, що відповідають виклику з боку оточення та дають змогу домагатися конкурентних переваг в довгостроковій перспективі, досягаючи при цьому своїх цілей.

Доведено, що ведення стратегічного управління відносно забезпечення інформаційної безпеки істотно впливає на рішення внутрішньополітичних, зовнішньополітичних та військових конфліктів. Безпека інформації як складова інформаційної безпеки органів державної влади включає в себе захист інформації та інформаційних ресурсів від несанкціонованого доступу, спотворення, знищення, установлення режиму інформації в залежності від її змісту, забезпечення захисту відомостей, що становлять державну таємницю, іншої інформації обмеженого доступу. Встановлено, що для безпеки інформації, що циркулює в органах державної влади необхідні організаційні (забезпечення захисту інформації від незаконного втручання, знищення, модифікування, блокування, копіювання, надання, поширення, а також від інших неправомірних дій стосовно такої інформації), технічні (дотримання конфіденційності інформації обмеженого доступу), правові (реалізація права на

доступ до інформації) заходи.

Представлені механізми управління засобами масової інформації даних, що діляться на адміністративно-правові та інформаційні. До першої групи входять механізми реєстрації ЗМІ, правове регулювання інформації, економічні форми впливу, контроль економічної діяльності з боку силових структур. До другої групи – доступ до інформації, присутність на офіційних заходах, доступ до інформації про поточну діяльність органу влади, наближеність до керівників структур, якість інформації, яка транслюється для ЗМІ. Встановлено, що засоби масової інформації формують інформаційний порядок і відіграють найважливішу роль для створення громадської думки. Цей факт визначає особливе значення ЗМІ як механізму реалізації державної інформаційної політики.

Розглянуто управління через призму держави, звернено увагу на особливості його трактування: управління держави, коли остання виступає суб'єктом діяльності щодо виконання законів та інших правових актів органів державної влади; і державне управління, яке розглядається як один із видів соціального в дотриманні суспільного порядку, і є особливою функцією, що виникає з потреб суспільства як самодостатньої системи та здійснюється у відповідних державних чи недержавних формах шляхом організаторської діяльності спеціально створеної для цього групи органів. Таке управління має також політичний характер, може розглядатися з соціальної, економічної точок зору. Саме в цій інтерпретації ми розглядаємо державне управління в нашій моделі. Головне, що пріоритетами діяльності демократичної держави повинно бути забезпечення реалізації прав, свобод і законних інтересів її населення, служіння йому. У зв'язку з цим система державного управління повинна бути близькою до потреб і запитів простих людей, підконтрольною суспільству, прозорою та ефективною.

Запропонована модель підтримки рівноваги стану динамічної системи забезпечення інформаційної безпеки дозволяє оцінити ризики інформаційних викликів епохи турбулентності та сформулювати дієві напрямки державної

політики з підтримки рівноваги цієї системи. Модель пояснює причини порушення стабільності будь-якої системи, оскільки вказує на різні варіанти можливої конфігурації: поява нових незвичних викликів і ризиків (зовнішніх і внутрішніх); провал колишніх суб'єктів контролю (інститутів, організацій, практик), надмірні витрати і незаплановані негативні наслідки їх діяльності; неадекватні стратегії відповіді на виклики; нерелевантність об'єктів контролю, виражених через цінності, принципи і правила умовам, що змінилися.

Виходячи із системності інформаційної безпеки, можна стверджувати, що її забезпечення є складний, комплексний вид діяльності з надзвичайною структурною розгалуженістю. Сьогодні загальноприйнятого механізму структуризації забезпечення інформаційної безпеки немає. Запропонована модель може бути основою для побудови окремих складових його загальної структури

Обґрунтовано комплексний підхід до визначення стратегії розвитку системи інформаційної безпеки в умовах глобалізації, що поєднує функціонування джерел захисту інформації, високий рівень технічного й нормативно-правового забезпечення, конкурентоспроможну професійну компетенцію державних службовців. Запропоновано концептуальні засади державного управління у сфері інформаційної безпеки при реагуванні на турбулентні явища, що загрожують національній безпеці, які включають сукупність спеціальних практичних заходів, засобів, важелів, спрямованих на досягнення головної мети якнайшвидшої ліквідації наслідків таких ситуацій та відновлення нормальної життєдіяльності громадян, органів державного управління та місцевого самоврядування, підприємств тощо. У дослідженні вперше розроблено модель підтримки рівноваги стану динамічної системи забезпечення інформаційної безпеки, що дозволяє оцінити ризики інформаційних викликів епохи турбулентності та сформулювати дієві напрямки державної політики з підтримки рівноваги цієї системи. Висвітлено пропозиції державного регулювання щодо організації медико-психологічної допомоги постраждалим унаслідок негативного інформаційного впливу. Створена модель

забезпечення інформаційно-психологічної безпеки, що системно поєднує поняття реабілітація-абілітація-компенсація-адаптація та відображає чотири рівні їхньої організації (біологічний, психологічний, соціальний, соціально-психологічний), кожен із яких супроводжується складовою інформаційного рівня. На основі дослідження інформаційних ризиків безпеки дитини в турбулентному середовищі розроблено модель формування системи державного управління у сфері інформаційної безпеки дитини.

ВИСНОВКИ

Отримані в ході дослідження результати в сукупності розв'язують важливу науково-практичну проблему вдосконалення державного управління спільними діями сил інформаційної безпеки держави при реагуванні на кризові ситуації, що загрожують національній інформаційній безпеці держави впровадженням багаторівневої моделі управління комплексною інформаційною безпекою держави на основі встановлених факторів турбулентності. Результати дослідження дають змогу визначити напрями подальшого розвитку у цій сфері, а також зробити такі висновки.

1. Досліджено теоретико-методологічні засади державного управління інформаційною безпекою в умовах турбулентності, а саме: проаналізовано риси та ознаки епохи турбулентності, суспільний запит на інформаційну безпеку, виділені значущі фактори державної інформаційної безпеки. Доведено, що з позиції системного підходу система забезпечення інформаційної безпеки являє собою відкриту систему зі специфічними і структурними елементами, яка має власні внутрішні зв'язки і зв'язки з навколишнім середовищем, а також функціонує й розвивається під впливом численних факторів. Визначено, що для подолання турбулентності й досягнення керованості, необхідна систематизація та алгоритмічне використання відповідних суспільно-державних механізмів. Доведено, що інформаційна безпека займає ключове місце в системі національної безпеки держави. Проблеми інформаційної безпеки на сьогодні актуалізуються тим, що значно зросла роль накопичення, обробки й поширення інформації, зокрема, в ухваленні стратегічних рішень, збільшилася кількість суб'єктів інформаційних відносин і споживачів інформації. Інформація стала одним із чинників, здатних привести до великомасштабних аварій, військових конфліктів і дезорганізації державного управління. І чим вище рівень інтелектуалізації та інформатизації суспільства, тим надійніше його інформаційна безпека. Тому Україні необхідно приділяти своїй національній інформаційній безпеці особливу увагу, оскільки вона є основою визначення

найважливіших напрямів і принципів державної політики країни, життєво важливих інтересів особи, держави і суспільства.

2. Відокремлено інформаційно-психологічні фактори турбулентно-політичного й соціально-економічного плану «інформаційного хаосу» та розвинуто поняттєво-категорійний апарат державного управління інформаційною безпекою в умовах турбулентності, а саме: дано авторське визначення «епоха турбулентності», що трактується як історичний період, коли частішають і загострюються економічні та соціально-політичні конфлікти з характерним зростанням насильства у вигляді війн, революцій, тероризму; відчуття краху колишнього стабільного стану, бурхливих суперечливих емоцій (від утопічних надій до розгубленості й песимізму), що ведуть до істотного порушення психічного здоров'я населення, внутрішнього соціального порядку в державі, а також порядку та форм міжнародних відносин. До факторів інформаційного середовища, здатних впливати на психологічну безпеку соціуму, слід віднести якісну та кількісну характеристику інформації (обсяг, справжність, кількість та інше), відповідність характеристик інформації параметрам реципієнтів та установкам навколишнього середовища, наявність у сучасних інформаційних технологіях специфічних елементів, що змінюють психічний стан людини, наявність в інформаційних потоках удосконалених фізичних носіїв інформації, які впливають безпосередньо на фізіологічні носії. Однак інформаційне середовище не єдине джерело ризиків для суспільства, а й сама особистість може бути джерелом формування факторів інформаційно-психологічного ризику, серед яких можна виділити: незрілість і нездатність до фільтрації одержуваної інформації, особистісний конформізм, схильність до маніпулятивних дій іззовні, масове зараження ідеями, функціональні зміни психіки, психоемоційний стрес, фрустрацію, тривожність. Із метою збереження інформаційно-психологічної безпеки людини треба забезпечити постійний контроль і аналіз усіх джерел підвищеного інформаційного ризику, завчасне прогнозування процесів їхнього прояву та оперативне відпрацювання адекватних контрзаходів для відвернення чи мінімізації небажаних наслідків.

Розроблена авторська модель забезпечення національної безпеки при об'єктивізації небезпеки збитку у вигляді насильства як на особистісному рівні, так і на державному, що враховує наступні конструкти: превенція; збереження, захищеність, нарощування національних цінностей; усунення збитку, завданого насильством; постпревенційні організаційно-правові заходи для мінімізації можливого збитку, завданого насильством.

3. Досліджено сучасний стан нормативно-правового регулювання інформаційної безпеки та з'ясовано, що нормативно-правові документи з проблематики знаходяться в стадії формування, а тому це несе риси перехідного етапу, визначено проблеми правового забезпечення державного управління інформаційною безпекою. Запропоновані рекомендації щодо покращення функціонування системи інформаційної безпеки органів державної влади, які спрямовані на підвищення ефективності їх діяльності, на захист інтересів держави, а також на захист органів державної влади від несанкціонованого доступу до наявних інформаційних ресурсів. Виділено національні інтереси в інформаційній сфері України, що, у свою чергу, включають інтереси особистості, інтереси суспільства та інтереси держави. Проведено теоретико-правове дослідження правового захисту громадян щодо інформаційної безпеки, яке показало, що будь-яка діяльність держави, у тому числі спрямована на забезпечення інформаційної безпеки, повинна ґрунтуватися у своїй вихідній точці на визнанні, дотриманні й захисті прав людини, що є найважливішим завданням, вирішення якого потребує реалізації ідей правової держави, визначених Конституцією України. Визначено, що для реалізації національних інтересів в інформаційній сфері слід переглянути пріоритети державної політики, розробити нові концептуальні підходи щодо регулювання ринку інформаційно-комунікаційних технологій, інформаційної та інвестиційної політики, розвитку інформаційного законодавства та забезпечення інформаційної безпеки.

4. Проаналізовано зв'язок між турбулентністю та метаморфозами суспільства, результати яких свідчать про наявність між ними причинно-

наслідкового зв'язку. Головною метаморфозою сучасного суспільства є перетворення його в турбулентний стан, де основною ознакою є потокова реальність, і, у силу цього, суспільство пронизане хаотичними, неконтрольованими процесами. Визначено, що інформаційна турбулентність є наслідком синергетики властивостей інформаційного середовища та деструктивним фактором інформаційно-психологічної безпеки як у відношенні до держави і суспільства, так і окремої особистості. Інформаційне насильство поряд із економічним та політичним є системоутворюючим фактором соціального насильства. Нестабільне середовище продукує як високі ризики, так і високі шанси для держави не втратити управлінські функції. Важливим завданням є інвентаризація досягнутого, розуміння нових реалій і вироблення відповідної державної політики. Доведено, що успішне управління інформаційною безпекою в епоху турбулентності базується на чотирьох парадигмах: системна, синергетична, феноменологічна та когнітивна. Базовими елементами механізму взаємодії між владою і суспільством у даній сфері є інституційна, нормативно-правова та практична складові. Від повноцінного використання всіх можливостей і ресурсів суспільства залежить ефективність функціонування всієї системи інформаційної безпеки держави. Характер інформаційних потреб суб'єктів національної безпеки визначає зміст інформаційного забезпечення національної політики, інформаційна безпека повинна бути зорієнтована на забезпечення гарантій інформаційного суверенітету України та інформаційної безпеки всіх суб'єктів сфери інформатизації, бо інформаційне забезпечення національної безпеки являє собою процес задоволення інформаційних потреб суб'єктів національної безпеки.

5. Обґрунтовано аксіологічне бачення інформаційно-психологічної безпеки, що полягає в забезпеченні психологічного благополуччя особистості з мінімізацією різноманітних ризикових факторів формування і функціонування адекватної інформаційно-орієнтовної основи суб'єктивно-особистісних відносин до навколишнього світу і самої себе; задля чіткої реалізації останнього

переглянуто піраміду людських потреб відповідно до сучасних трансформацій інформаційного суспільства, динамізму структури бажань і потягів, що включають у себе більш широкий діапазон потреб сучасної людини. Модернізована піраміда людських потреб уміщує сім рівнів, що утворюють ієрархічну структуру соціальної поведінки людини як основи інформаційно-психологічної безпеки. Доведено, що в певні періоди часу і за відповідних умов одна з базових груп потреб може ставати провідною більшою мірою, ніж інші, визначаючи поведінку та діяльність. У зв'язку з цим вона може перебудовувати всю мотиваційну сферу. Потреба в безпеці стає домінантною в умовах турбулентних явищ, що руйнують звичні стереотипи поведінки та сформований образ життя. Саме вона починає визначати мотивацію соціальної поведінки людини, перебудовуючи та змінюючи її, специфічним чином трансформуючи інші базові групи потреб, психічні особливості та характеристики особистості, тим самим змінюючи вектор на різних рівнях інформаційної безпеки. На особистісному рівні важливого значення набуває здатність до адаптації при ознаках збитку психічному здоров'ю. Запропонована модель забезпечення інформаційно-психологічної безпеки, що системно поєднує поняття реабілітація-абілітація-компенсація-адаптація відображає чотири рівні їхньої організації (біологічний, психологічний, соціальний, соціально-психологічний), кожен із яких супроводжується складовою інформаційного рівня.

6. Обґрунтовано комплексний підхід до визначення стратегії розвитку системи інформаційної безпеки в умовах глобалізації, що поєднує функціонування джерел захисту інформації, високий рівень технічного й нормативно-правового забезпечення, конкурентоспроможну професійну компетенцію державних службовців. Важелем такого підходу виступає стратегічне управління, що спрямоване на моделювання ситуації успіху й загроз, здатності виявляти необхідність змін, які відповідають виклику з боку оточення та дають змогу досягати інноваційних переваг, їх гнучко реалізовувати, тим самим формуючи довгострокові перспективи. Таким чином, зазначений підхід орієнтований на створення захищеного середовища для

особистості і функціонування інформаційного простору, що сполучає різномірні засоби захисту інформації, утворюючи інтегровану систему. Перевагою підходу є можливість гарантувати певний рівень безпеки та надійності захисту інформації. Основою дієвої організації й реалізації державної інформаційної політики є формування єдиного інформаційного простору України та її входження до світового інформаційного простору; забезпечення інформаційної безпеки особистості, суспільства й держави; формування демократично орієнтованої масової свідомості; розвиток галузі інформаційних послуг; розширення правового поля регулювання суспільних відносин, у тому числі пов'язаних із отриманням, розповсюдженням і використанням інформації, що, у свою чергу, має сприяти зміцненню зв'язків центру й регіонів, зміцненню цілісності країни.

7. Запропоновано шляхи вирішення проблеми державного управління у сфері забезпечення інформаційної безпеки в умовах турбулентності, які полягають у симбіозі делегування широких повноважень на локальний рівень при належному контролі центру й «культури безпеки» як форми реалізації турботи про себе. Розвиток культури інформаційної безпеки передбачає кілька важливих кроків – це зміцнення громадянської свідомості, посилення локальних спільнот і розширення певних прав громадян, пов'язаних із самозахистом, самоактуалізацією та особистою відповідальністю за теперішнє і майбутнє. На прикладі розгляду інформаційних викликів державі та особистості підтверджена ефективність застосування моделі підтримки рівноваги стану динамічної системи для вироблення дієвих стратегій забезпечення інформаційної безпеки в державному управлінні. Представлена модель спрямована на врівноваження балансу гомеостатичної змінної різних систем (держава, суспільство, особистість).

8. Аргументованість упровадження нової сучасної концепції розвитку системи державного управління у сфері інформаційної безпеки полягає в зміні орієнтиру, а саме нова концепція повинна бути людиноцентричною, сприяти забезпеченню захищеності і, як наслідок, стійкості основних сфер

життєдіяльності (економіки, науки, сфери державного і військового управління, а також суспільної свідомості) від небезпечних, дестабілізуючих і деструктивних інформаційних впливів – на рівні суспільства й держави. У той же час на рівні особистості інформаційна безпека повинна забезпечити захищеність психіки і свідомості людей від небезпечних інформаційних впливів: маніпулювання, дезінформування, спонукання до самогубства. Розроблено модель формування системи державного управління у сфері інформаційної безпеки дитини задля покращення становища дітей та удосконалення їх захисту, що вміщує п'ять складових: реінтеграція мікросоціуму, «Comeback» прав і обов'язків, усвідомлення відповідальності, комплексна реабілітація суб'єктів конфлікту, ресоціалізація.

9. Систематизовано та визначено сучасну конфігурацію принципів державного управління у сфері забезпечення інформаційної безпеки громадян. Окреслені принципи представлені наступним змістом: прогнозування і своєчасне виявлення загроз безпеки інформаційних ресурсів, причин і факторів, що сприяють нанесенню шкоди, порушенню його нормального функціонування й розвитку; створення умов функціонування з найменшою вірогідністю реалізації загроз безпеки інформаційних ресурсів і нанесення різних видів шкоди; забезпечення механізму й умов оперативного реагування на загрози інформаційної безпеки та прояву негативних тенденцій у функціонуванні, ефективне припинення зазіхань на ресурси на основі правових, організаційних і технічних заходів і засобів забезпечення безпеки; створення умов для максимально можливого відшкодування та локалізації збитку, що наноситься неправомірними діями фізичних і юридичних осіб. Виявлено, що ці принципи повинні ґрунтуватися на загальнонаціональній згоді, що може бути досягнута при кардинальній зміні відношення державних лідерів і інституцій до свого народу в плані відкритості, чесності інформаційних відносин і прозорості своїх дій, так як національна безпека нерозривно пов'язана з діяльністю держави. Тільки вона може, спираючись на свій апарат, владні органи, діяльність яких поставлена в жорсткі рамки і підкріплюється відповідними правовими актами,

забезпечити спокій громадян, створити сприятливі умови для їхнього життя та діяльності. Ніякі інші соціальні сили не зможуть виконати цього завдання.

10. Розроблено універсальну модель підтримки рівноваги стану динамічної системи забезпечення інформаційної безпеки, що дозволяє оцінити ризики інформаційних викликів епохи турбулентності та сформувані дієві напрямки державної політики з підтримки рівноваги цієї системи. Основними складовими моделі є об'єкт контролю, суб'єкти контролю, ризики, виклики та стратегії. Індивідуальний аналіз викликів на кожному з рівнів (державному, регіональному, місцевому, особистісному) дозволяє відповідне планування стратегій до кожного окремого випадку чи ситуації. Це дає змогу зробити модель більш універсальною. Адже ризики для об'єкта турботи виникають тільки за наявності викликів. А стратегії – це реагування на виклики. Вони можуть бути успішними і вести до зменшення ризиків за рахунок покращення контролю суб'єктів, а можуть бути і негативними – тоді підсилюються ризики. Запропонована модель пояснює причини порушення стабільності будь-якої системи, оскільки вказує на різні варіанти можливої конфігурації: поява нових незвичних викликів і ризиків (зовнішніх і внутрішніх); провал колишніх суб'єктів контролю (інститутів, організацій, практик), надмірні витрати і незаплановані негативні наслідки їхньої діяльності; неадекватні стратегії відповіді на виклики; нерелевантність об'єктів контролю, виражених через цінності, принципи і правила умов, що змінилися. На прикладі розгляду інформаційних викликів державі та особистості підтверджена ефективність застосування моделі підтримки рівноваги стану динамічної системи для вироблення дієвих стратегій забезпечення інформаційної безпеки в державному управлінні.

11. Запропоновано концептуальні засади державного управління у сфері інформаційної безпеки при реагуванні на турбулентні явища, що загрожують національній безпеці, які включають державно-регулюючий, інформаційно-організаційний, медико-психологічний, превентивно-просветницький функціонали. Основна ідея інформаційної безпеки в епоху

турбулентності лежить у розвитку турбулентного мислення, що формує підготовлений розум особистості до протистояння інформаційним ризикам, вірну швидкодію на виникаючі виклики. Таким чином, підготовлений розум – це наявність турбулентного мислення і готовність до його активного застосування. Висвітлені концептуальні засади включають сукупність спеціального теоретико-методологічного підґрунтя, а також практичні заходи, засоби, важелі, спрямовані на досягнення основних цілей щодо розбудови надійної інформаційної безпеки держави, а саме: протистояння інформаційним загрозам, мінімізація їх наслідків, якнайшвидшої ліквідації наслідків таких ситуацій та відновлення нормальної життєдіяльності громадян, органів державного управління та місцевого самоврядування, підприємств тощо. Запропонований конструктив полягає у вирішенні завдань, щодо забезпечення інформаційної безпеки як складової національної безпеки держави, а саме: необхідність нормативно-правового регулювання щодо протидії використанню інформаційних технологій, які загрожують інтересам держави; необхідність створення економічних передумов для розвитку національних інформаційних ресурсів та інфраструктури, впровадження новітніх технологій в інформаційну сферу. Інформаційна безпека, виходячи з двоєдиної сутності інформації, повинна бути спрямована як на захист об'єктивної, так і суб'єктивної її складової. У першому випадку вона виступає у вигляді безпеки інформації, у другому – у вигляді інформаційно-психологічної безпеки.

Хочемо підкреслити, що структура та логіка дослідження передбачає вивчення найменш розроблених і найбільш суперечливих аспектів щодо концептуальних засад становлення та перспективних напрямів сучасної інформаційної політики України. Відтак наголошуємо на тому, що вона не претендує на вичерпне дослідження означеного контексту і часом лише фрагментарно характеризує окремі питання цієї багатогранної проблематики, що, зокрема, залишає резерв і може становити підґрунтя для подальших наукових розвідок згаданої предметної сфери.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Актуальные проблемы государственной информационной политики в Украине / Аналитическая записка. URL: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/april08/3.html> (дата звернення 10.07.2020).
2. Александр Смирнов. Коммуникационная стратегия информационной безопасности Украины. URL: <http://hvylya.net/analytics/politics/kommunikatsionnaya-strategiya-informatsionnoy-bezopasnosti-ukrainyi.html> (дата обращения: 28.01.2020).
3. Александровский Ю.А. Пограничные психические расстройства. 3-е изд. М.: Медицина. 2000. 495 с.
4. Александровский Ю.А. Предболезненные состояния и пограничные психические расстройства (этиология, патогенез, специфические и неспецифические симптомы, терапия). М.: Литтерра, 2010. 272 с.
5. Александровский Ю.А. Состояния психической дезадаптации и их компенсация. М.: Наука. 1976. 272 с.
6. Алексенцев А.И. Сущность и соотношение понятий «защита информации», «безопасность информации», «информационная безопасность». Безопасность информационных технологий. 1999. № 1. С. 16-20.
7. Алиева М.Ф. Информационная безопасность как элемент информационной культуры. Вестник Адыгейского государственного университета. 2012. № 4 (108). URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/informatsionnaya-bezopasnost-kak-element-informatsionnoy-kultury> (дата обращения: 07.06.2019).
8. Анкудинов Михаил. Теория хаоса в быту, или как чашка кофе разрушит вашу жизнь. URL: <http://interesno.co/myself/b4de440f97d8> (дата обращения: 06.06.2019).
9. Антонюк В.В. Організаційно-правові засади формування та реалізації державної політики інформаційної безпеки України. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата наук з державного управління. 25.00.02.

Механізми державного управління. Національна академія державного управління при Президентові України. Київ. 2017. 218 с.

10. Апетик А. Інформаційна безпека. 2019. URL: https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:nY_Tl2_Dяп-8J URL: <https://www.prostir.ua/%3Flibrary%3Dinformatsijnabezpeka-now-yakyh-elementiv-ne-vystachaje+&cd=3&hl=ru&ct=clnk&gl=ua>. (дата звернення: 10.03.2020).

11. Арістова І.В. Діяльність органів внутрішніх справ щодо реалізації державної інформаційної політики: монографія. Х.: Нац. ун-т внутр. справ, 2006. 354 с.

12. Бабаев С.В. Теория функций современного российского государства: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Н. Новгород. 2001. 201 с.

13. Бадалян Л.О. Невропатология: Учебник. 2-е изд. М.: Изд-во «Академия». 2003. 368 с.

14. Бакалейник М.М. Клинические и социальные особенности комбатантов с посттравматическим стрессовым расстройством, совершивших противоправные действия. 2005. URL: <https://www.dissercat.com/content/klinicheskie-i-sotsialnye-osobennosti-kombatantov-s-posttravmaticheskim-stressovym-rasstrois> (дата обращения: 02.09.2019).

15. Баранов А. Информационный суверенитет или информационная безопасность? *Нац. безпека і оборона*. 2001. № 1(13). С. 70–76

16. Баранов О.А. Система принципів інформаційного права. *Правова інформатика*. 2006. №2 (10). С. 3-13.

17. Бачериков Н.Е., Петленко В.П., Щербина Е.А. Философские вопросы психиатрии. К.: Здоров'я. 1985. 192 с.

18. Безопасность жизнедеятельности: учеб. для вузов. Под общ. ред. С.В. Белова. М.: Высшая школа. 1999. 40 с.

19. Белоусов П. Перспективы развития медиации в Украине. *Юрист & закон* 27.06.2014-03.07.2014. № 25. URL:

http://www.kisilandpartners.com/content/files/article_belousov_uz_liga_rus.pdf
(дата обращения: 20.07.2020).

20. Беляева И.А., Бомбардирова Е.П., Токовая Е.И., Харитонов Н.А. и др. Немедикаментозная абилитация детей с перинатальными поражениями нервной системы. Вопросы современной педиатрии. 2017; 16 (5). С. 383-391.

21. Березин Ф.Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека Л.: Наука. 1988. 270 с.

22. Березовська І. Актуальні питання доступу громадян до публічної інформації та проблеми застосування Закону України “Про доступ до публічної інформації”. *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Юридичні науки*. 2016. № 855. С. 26–31.

23. Березовська І.Р. Суб’єкти у сфері забезпечення інформаційної безпеки в Україні. Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. 2013. Вип. 10. С. 148-153.

24. Блясова И.Ю. Социокультурная среда как фактор социализации личности. Проблемы современного педагогического образования. Ялта. 2017. № 54. Т. 5. С. 61-68.

25. Богатырева А.А. Проблемы киберсоциализации современной молодежи. Проблемы науки и образования. 2015. № 2-2. URL: <http://science-education.ru/ru/article/view?id=22440> (дата обращения: 06.06.2019).

26. Богуш В.М., Юдін О.К. Інформаційна безпека держави. К. : МК-Прес, 2005. 432 с.

27. Бодров В.А. Информационный стресс: Учебное пособие для вузов. М.: ПЕР СЭ, 2000. 352 с.

28. Бодров В.А. Психология профессиональной деятельности. Теоретические и прикладные проблемы. М.: Институт психологии РАН. 2006. 624 с.

29. Большой психологический словарь. URL: <http://bcoreanda.com/Downloader/Dictionary/BigPsych.pdf> (дата обращения: 23.07.2019).

30. Борис В., Герасимчук С., Кравченко В. та інш. Уроки гібридного десятиліття: що треба знати для успішного руху вперед. За ред. Г. Шелест. 2019. URL: prismua.org/wp-content/uploads/2019/02/Hybrid_10.pdf (дата звернення: 20.06.2019).

31. Борисова О.С., Ковальчук О.В., Королева К.Ю. Социокультурные аспекты информационного насилия в отношении детей. 2013. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsiokulturnye-aspekty-informatsionnogo-nasiliya-v-otnoshenii-detey> (дата звернення: 19.12.2019).

32. Борщов Н.А. Информационное насилие в сетевом обществе. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2010. № 31 (212). Философия. Социология. Культурология. Вып. 19. С. 48-52.

33. Борщов Н.А. Информационное насилие в современном обществе. Вестник Саратовского государственного технического университета. 2010. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/informatsionnoe-nasilie-v-sovremennom-obshchestve> (дата звернення: 25.02.2020).

34. Бочан С.А. Проблема целостности личности в информационном обществе: автореф. дис. канд. филос. наук. Ростов-на-Дону. 2007. URL: <https://www.dissercat.com/content/problema-tselostnosti-lichnosti-v-informatsionnom-obshchestve/read/pdf> (дата звернення: 14.04.2020).

35. Брайант Д., Томпсон С. Основы воздействия СМИ. М.: Издательский дом «Вильямс». 2004. 424 с.

36. Бритков В.Б., Дубовской С.В. Информационные технологии в национальном и мировом развитии. *Общественные науки и современность*. 2000. № 1. С. 146-150

37. Буданов В.Г. Метаморфозы социальной реальности эпохи перемен: онтологии и технологии. Творческие поиски ученых Израиля и мира сегодня. Сборник статей. Международный центр научных исследований и практики творчества. Израиль – Ашкелон. 2013. С.68–74.

38. Бурич К. Л. Інформаційна безпека України у сучасному кіберпросторі. *Національна безпека і оборона*. 2014. №10. С. 21–27.

39. Бурменская Г.В., Карабанова О.А., Лидерс А.Г. Возрастно-психологическое консультирование. М.: Изд-во Моск. ун-та. 2000. 136 с.
40. Вальчук Э.А. Диспансеризация и медицинская реабилитация. *Вопросы организации и информатизации здравоохранения*. 2009. № 2. С. 16-21.
41. Варенья Н. М. Щодо методів виявлення небезпек та загроз терористичного характеру. *Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні: тези міжнародної наук.-практ. конф.* (Одеса, 12-13 лютого 2016 року). Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2016. С. 104-108.
42. Вейн А.М. Лекции по неврологии неспецифических систем мозга. Москва: МЕДпресс-Информ. 2007. 112 с.
43. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
44. Вербицька А.М., Дзюба Т.М., Кацалап В.О. Кіберскладова гібридної війни проти України. *Українське суспільство в умовах війни: виклики сьогодення та перспективи миротворення: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Маріуполь, 9 червня 2017 р.* Маріуполь: ДонДУУ. 2017. С. 255-258.
45. Военный психолог, полковник Олег Скрипкин: украинское общество погружается в свой «вьетнамский синдром». URL:<https://ukranews.com/interview/1675-oleg-skrypkin-ukraynskoe-obshhestvo-pogruzhaetsya-v-svoy-vietnamskyu-syndrom> (дата обращения:02.09.2019).
46. Волошок О.В. Психологічний аналіз проблеми тривожності особистості. *Проблеми сучасної психології*. 2010. Вип. 10. С. 120-128.
47. Воробйова І. В. Інформаційно-психологічна зброя як самостійний засіб ведення інформаційно-психологічної війни. *Системи озброєння і військова техніка*. 2010. № 1. С. 141–144.
48. Воробьева Л.И. Психотерапия и наука: проблема «схизиса». *Культурно-историческая психология*. 2018. Т. 14. № 2. С. 4-11.

49. Воронина Г.Г. Особенности социализации социально-экономической личности в условиях экономического кризиса. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2013. № 2(55). С. 21-31.

50. Вплив соціальних мереж на формування особистості підлітків. Науковий звіт. URL: <https://vipsoft.blob.core.windows.net/contest/041cf057f5dfb5204385e35b82eed715.pdf> (дата обращения: 10.07.2020).

51. Всемирный саммит по информационному обществу. URL: window.edu.ru/resource/596/50596/files/book193.pdf (дата обращения: 18.04.2019).

52. Всеобщая декларация прав человека (принята на третьей сессии Генеральной Ассамблеи ООН резолюцией 217 А (III) от 10 декабря 1948 г.). URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата обращения: 10.07.2020).

53. Галтунг Д. Культурное насилие. *Социальные конфликты: Экспертиза, прогнозирование, технология разрешения*. Вып. 8. М.: Центр конфликтологии, 1995. С. 34-37.

54. Гегелова Н.С. Культура на телевидении: миф или реальность. *Журнал Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Литературоведение, журналистика*. 2008. №4. С.55-61.

55. Герасименко К.С. Сучасні ознаки загроз «інформаційного тероризму». *Форум права*. 2009. № 3. С. 162–166.

56. Герасимов В.В. Ценность науки в предвидении. Военно-промышленный курьер. 2013. № 8(476). URL: <https://www.vpk-news.ru/articles/14632> (дата обращения: 20.06.2019).

57. Гжегорчик А. Духовная коммуникация в свете идеала ненасилия. *Вопросы философии*. 1992. № 6. С. 55-58.

58. Гишинский Я.И. Социальное насилие: Монография. СПб.: ООО Издательский Дом «Алеф-Пресс». 2013. 185 с.

59. Гібридна війна: in verbo et in praxi: монографія. Донецький національний університет імені Василя Стуса. Під. заг. ред. проф. Р.О. Додонова. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД». 2017. 412 с.

60. Гозман Л.Я., Шестопап Е.Б. Политическая психология. Ростов-на-Дону: Изд-во Феникс. 1996. 448 с.

61. Головка А.А. Діяльність сучасних ЗМІ в контексті інформаційної безпеки України. *Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук* (м. Ужгород, 08-09 квітня 2016 р.). Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016. С. 85-87.

62. Головкин Н.В. Предпринимательский университет и функционализм А. Стинчкомба. Вестн. Новосиб. гос. ун-та. Серия: Философия. 2014. Т. 12. Вып. 3. С. 53–61.

63. Гончарова О.В. Психологическая безопасность личности в экстремальных условиях. *Современные исследования социальных проблем* (электронный научный журнал). *Modern Research of Social Problems*. № 9(41). 2014. С. 3-12. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/psihologicheskaya-bezopasnost-lichnosti-v-ekstremalnyh-usloviyah> (дата обращения: 17.08.2019).

64. Горбулін В.П., Биченок М.М., Копка П.М. Актуальні проблеми системного забезпечення інформаційної безпеки України : матеріали міжар. наук.-практ. конф. «*Форми та методи забезпечення інформаційної безпеки держави*». К.: Нац. Акад. СБ України. 2008. С. 79- 85.

65. Горбулін В.П., Пирожков С.І. та ін. Система оцінок зовнішніх і внутрішніх ризиків та загроз національній безпеці України: наук.-інформ. зб. Нац. центр з питань євроатлант. інтегр. України. К.: Євроатлантикінформ. 2005. 229 с.

66. Горова С. В. Особа в інформаційному суспільстві: виклики сьогодення : монографія / наук. ред. О. С. Онищенко ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2017. 342 с.

67. Грачев Г.В. Информационно-психологическая безопасность личности: состояние и возможности психологической защиты. М: Изд-во РАГС. 1998. 125с.

68. Грачев Г.В., Мельник И.К. Манипулирование личностью: организация, способы и технологии информационно-психологического воздействия. М: Алгоритм. 2002. 153 с.

69. Грачев Г.Г. Личность и общество: информационно-психологическая безопасность и психологическая защита. М.: ПЕР СЭ, 2003. 304 с.

70. Гринберг Р. С. Основные проблемы современного турбулентного мира. Гуманитарий Юга России. 2013. Том. 0. № 2. С. 22–28.

71. Губенков А.А., Байбурин В.Б. Информационная безопасность. М.: «Новый издательский дом», 2005. 128 с.

72. Гурковський В. І. Державне управління розбудовою інформаційного суспільства в Україні (історія, теорія, практика) : монографія. Київ: Наук. світ, 2010. 396 с.

73. Гурковський В.І. Інформаційна безпека в Україні як складова національної безпеки / Зб. наук. пр. УАДУ. К .: Вид-во УАДУ. 2002. Вип.2.

74. Гусейнов А.А. Понятия насилия и ненасилия. *Вопросы философии*. 1994. № 6. С. 34-37.

75. Даниэль Эстулин. Тавистокский институт (перевод П. Смирнов). Минск, 2014. URL:<http://coollib.com/b/284081>(дата обращения: 28.03.2020).

76. Декларация о свободе выражения мнения и информации (Принята Комитетом министров Совета Европы, 29 апреля 1982г.). URL:/http://cyberpeace.org.ua/files/ii_a_3.pdf (дата обращения: 10.07.2020).

77. Декларация о свободе обмена информацией в Интернете. URL: <http://docs.pravo.ru/document/view/17327961/14974117> (дата обращения: 10.07.2020).

78. Декларация об основных принципах, касающихся вклада средств массовой информации в укрепление мира и международного взаимопонимания, в развитие прав человека и в борьбу

против расизма и апартеида и подстрекательства к войне от 28 ноября 1978 года. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_393. (дата обращения: 10.07.2020).

79. Декларация принципов «Построение информационного общества – глобальная задача в новом тысячелетии» (12 декабря 2003 года). URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_c57(дата обращения: 10.07.2020).

80. Демидов Б., Величко А., Волощук И. Системно-концептуальные основы деятельности в военно-технической области. Кн. 1: Концептуальные основы и элементы национальной безопасности. К.: Технол. парк. 2004. 734 с.

81. Демина Л.Д., Ральникова И.А. Психологическое здоровье и защитные механизмы личности: учеб. пособие. Барнаул: Изд-во Алтайского ун-та. 2000. 123 с.

82. Денисенко М.П., Бреус С.В. Основні підходи до трактування поняття "безпека". Развитие науки в XXI веке: сборник статей по материалам XXXI международной научно-практической конференции, г. Харьков, 17 января 2018 года. Харьков: научно-информационный центр «Знание». 2018. С. 72-78.

83. Денисов В.В. Социология насилия. М: Политиздат.1975. 214 с.

84. Джаббарова Камиля Фамиль кызы. Современные аспекты кибербезопасности в мире в контексте глобальных угроз. 2017. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennyye-aspekty-kiberbezopasnosti-v-mire-v-kontekste-globalnyh-ugroz> (дата обращения: 20.05.2019).

85. Динабург С.Р. Определение психотерапии как проблема современной философии. 2017. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/opredelenie-psihoterapii-kak-problema-sovremennoy-filosofii> (дата обращения: 05.06.2020).

86. Директива № 2008/52/ЄС Європейського парламенту і Ради про деякі аспекти посередництва (медіації) в цивільних та комерційних справах URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a95#Text(дата звернення: 24.07.2020).

87. Директива Європейського Парламенту та Ради Європи 2010/13/ЄС від 10 березня 2010 року про узгодження певних положень, визначених законами, підзаконними актами та адміністративними положеннями у державах-членах

стосовно надання аудіовізуальних медіа послуг (Директива про аудіовізуальні медіа послуги) (кодифікована версія). URL:<http://medialaw.org.ua/library/dyrektyva-yevropejskogo-parlamentu-ta-rady-uevgoru-2010-13-yes/> (дата звернення: 10.07.2020).

88. Директива Совета Европейского Союза 89/552/ЕЕС о координации определенных положений, установленных законодательно, регулятивно либо административно странами-участниками (Европейской Конвенции о трансграничном телевидении) в области осуществления телевизионного вещания (в редакции Директивы 97/36/ЕС Европейского Парламента и Совета от 19 июня 1997 года). URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_446 (дата обращения: 10.07.2020).

89. Добринская Д.Е. Киберпространство: территория современной жизни. *Вестн. моск. ун-та. сер. 18. Социология и политология*. 2018. Т. 24. № 1. С. 52–70.

90. Довнар Н.Н. Достоверность информации как фактор обеспечения информационной безопасности. *Вестник ЮУрГУ. Серия «Право»*. 2015. Т. 15, № 1. С. 57–62.

91. Договор о Европейском Союзе. Европейский Союз: Основопологающие акты в редакции Лиссабонского договора с комментариями. Отв. ред. С.Ю. Кашкин. М.: ИНФРА-М. 2010. С. 166-210.

92. Домарев В.В. Безопасность информатизационных технологий. Методология создания системы защиты. К. : ООО «ТИД «ДС», 2001. С. 650.

93. Домозетов Х. Компьютеризация и проблемы здоровья, свободы и безопасности личности. *Философская и социальная мысль*. 1991. № 4. С. 5.

94. Дотримання інформаційних прав і свобод українських громадян: нормативно-правове забезпечення і регулятивні важелі. Аналітична записка. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/informaciyni-strategii/dotrimannya-informaciynikhprav-i-svobod-ukrainskikh-gromadyan> (дата звернення: 20.03.2020).

95. Душков Б.А., Королев А.В., Смирнов Б.А. Основы инженерной психологии. М.: Академический проект. Деловая книга. 2002. 576с.

96. Душков Б.А., Королев А.В., Смирнов Б.А. Энциклопедический словарь: Психология труда, управления, инженерная психология и эргономика. М.: Академический проект. 2005. 848 с.

97. Дьякова Е.Г. Массовая коммуникация и власть. Екатеринбург: УрО РАН, 2002. 299 с.

98. Ежевская Т.И. Психологическое здоровье как значимый ресурс информационно-психологической безопасности личности. *Гуманитарный вектор*. 2012. №1(29). С.205-209.

99. Елагин А.Г. Потребность человека быть в безопасности. *Пробелы в российском законодательстве*. 2016. № 3. С. 11–13.

100. Емельянов Г.В, Стрельцов А.А. Особенности информационного общества. *Информационное общество*. Вып.2. 1999. С. 15-17.

101. Емельянов Г.В, Стрельцов А.А. Особенности информационного общества. *Информационное общество*. 1999. Вып.2. С. 15-17.

102. Еремин А.Л. Ноогенез и теория интеллекта. Краснодар: «Советская Кубань». 2005. 356 с.

103. Ермаков В.А., Бажданова Ю.В. Религиозно-философский анализ мировоззренческих проблем развития современной психологии. *Теория и практика общественного развития*. 2014. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/religiozno-filosofskiy-analiz-mirovozzrencheskih-problem-razvitiya-sovremennoy-psihologii> (дата обращения: 10.06.2020).

104. Ершова О.Б. Социально-культурная среда как фактор формирования ценностных ориентаций подростков и молодежи: дис. канд. пед. Наук. Тамбов. 2007. 282 с.

105. Європейська конвенція про транскордонне телебачення (укр/рос) (ETS № 132) Рада Європи; Конвенція, Міжнародний документ від 05.05.1989 № ETS (132). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_444#Text. (дата звернення: 21.04.2020).

106. Жижек С. О насилии. М.: Европа. 2010.184 с.

107. Житко А.О. Кібервійна як складова гібридної війни. *Українське суспільство в умовах війни: виклики сьогодення та перспективи миротворення*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Маріуполь, 9 червня 2017 р. Маріуполь: ДонДУУ. 2017. С.263-266.

108. Жуков В. Взгляды военного руководства США на ведение информационной войны. *Зарубежное военное обозрение*. № 1. 2001. URL: <http://www.iso27000.ru/chitalnyi-zai/informacionnye-voiny/vedenie-informacionnoi-voiny-vzglyady-voennogo-rukovodstva-ssha> (дата обращения: 06.07.2019).

109. Закірова С. Ювенальна юстиція в Україні: проблеми, перспективи. URL: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2734:yuvnalna-yustitsiya-v-ukrajini&catid=8&Itemid=350 (дата звернення: 24.07.2020).

110. Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» від 16.11.1992 р. № 2782-XII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2782-12> (дата звернення: 15.07.2020).

111. Закон України «Про захист суспільної моралі» від 20.11.2003 р. № 1296-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1296-15> (дата звернення: 15.07.2020).

112. Закон України «Про інформацію» від 02.10.1992 року № 2658-XII [Редакція від 03.12.2019 р.]. Сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12> (дата звернення 08.07.2020).

113. Закон України «Про Концепцію Національної програми інформатизації»; Концепція від 04.02.1998 № 75/98-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/75/98-%D0%B2%D1%80>.

114. Закон України «Про національну безпеку України» від 21.06.2018 № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>.

115. Закон України «Про Національну програму інформатизації» від 04.02.1998 № 74/98-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/74/98-%D0%B2%D1%80>.

116. Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки» від 09.01.2007 № 537-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-16#Text>.

117. Закон України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 р. № 2402-III. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2402-14> (дата звернення: 15.07.2020).

118. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2002, N 10, ст.70. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2789-14> (дата звернення: 24.07.2020).

119. Закон України «Про рекламу» від 03.07.1996 р. № 270/96-ВР. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/270/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 15.07.2020).

120. Закон України «Про Службу безпеки України» від 25 березня 1992 р. Відомості Верховної Ради. 1992. №27. Ст. 382.

121. Закон України «Про Службу зовнішньої розвідки України» від 01 грудня 2005 року № 3160. Відомості Верховної Ради України. 2006. № 8. С. 231. Ст. 94.

122. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 26.04.01 р. № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (Редакція від 20.06.2020) (дата звернення: 24.07.2020)

123. Закон України «Про телебачення і радіомовлення» від 21.12.1993 р. № 3759-XII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3759-12> (дата звернення: 15.07.2020).

124. Закону України «Про пробацію» від 21.12.2016 № 1798-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19#Text> (Редакція від 01.01.2020) (дата звернення: 24.07.2020)

125. Заплатинський В.М. Логіко-детермінантні підходи до розуміння поняття «Безпека». *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Фізичне виховання, спорт і здоров'я людини*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. 2012. Випуск 5. С. 90–98.

126. Захаренко К. Основні суб'єкти та інститути інформаційної безпеки. Науковий вісник. Серія «Філософія». Харків: ХНПУ. 2017. Вип.48 (частина І). С. 212–219.

127. Згуровський М. З. Проблеми інформаційної безпеки в Україні, шляхи їх вирішення. Правове, нормативне та метрологічне забезпечення системи захисту інформації в Україні. Науково-технічний збірник. К., 2000. С. 10-14.

128. Зейналов Г.Г., Баранов А.Ю. Классификация социального насилия в контексте информационного общества. 2016. URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/klassifikatsiya-sotsialnogo-nasiliya-v-kontekste-informatsionnogo-obschestva> (дата обращения: 19.12.2019).

129. Зеленін В.В. Основи міфодизайну: Психотехнології керування медіа реальністю. Навчально-методичний посібник. К.:Вид-во «Гносіз». 2017. 168с.

130. Зеленін В.В. По той бік правди: нейролінгвістичне програмування як зброя інформаційно-пропагандистської війни. Т. 1. Вінниця: Вид-во «Віндрук». 2014. 384с.

131. Зеленская В.Ю. Психологические особенности развития самозащитных механизмов у подростков. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2013. № 2(31). С. 123-133.

132. Зелинский С.А. Информационно-психологическое воздействие на массовое сознание. Средства массовой коммуникации, информации и пропаганды – как проводник манипулятивных методик воздействия на подсознание и моделирования поступков индивида и масс. С.А. Зелинский. СПб.: 2008. 380 с.

133. Зелинский С.А. Психика и информация. Информация и психологические войны (Современные психотехнологии манипулирования). 2010. URL: <https://psyfactor.org/lib/zln2.htm> (дата обращения: 10.04.2019).

134. Золотар О.О. Інформаційна безпека людини: теорія і практика: монографія. Київ : ТОВ «Видавничий дім «АртЕк». 2018. 446 с.

135. Зона турбулентности. «Мир мастеров. К успеху вместе». URL: <http://mirmasterovpro.ru/stati/psihologija/zona-turbulentnosti.html> (дата обращения: 21.05.2019).

136. Иванов А., Жуматий Н. Реабилитация личности военнослужащих, пострадавших в боевых действиях. Развитие личности. 2003. № 4. С. 143-152.

137. Идрисов К.А. Распространенность посттравматических стрессовых расстройств среди населения Чеченской Республики в условиях локальной войны. *Актуальные вопросы охраны психического здоровья населения*. Краснодар. 2003. С. 445-449.

138. Иоанниди Д.А., Поплавская О.В. Современный взгляд на посттравматическое стрессовое расстройство. *Психопатология войны: психические и поведенческие расстройства у жертв тяжелого стресса: материалы Российской научной конференции с международным участием*. Ростов-на-Дону.: ГБОУ ВПО РостГМУ. 2015. С. 65-70.

139. Ільницька У. Інформаційна безпека України: сучасні виклики, загрози та механізми протидії негативним інформаційно-психологічним впливам. *Політичні науки*. Вип. 2. № 1. 2016. С. 27–32.

140. Кабанцева А.В. Психодіагностика надійності професійної діяльності водіїв пасажирського автотранспорту [Текст]: дис. на здобуття канд. психол.наук: 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах»/ Кабанцева Анастасія Валеріївна; Держ. служба України з надзвичайн. ситуацій, Нац. ун-т цивіл. захисту України. Харків, 2017. 263 с.

141. Казаков В.Н., Чайка А.В., Бусурин М.Ю., Воробьёва В.Г., Айкашев С.А. От выживания особи к процветанию популяции: смена парадигм адаптации в нейрофизиологии и медицине пограничных состояний. Междисциплинарный подход к психическим расстройствам и их лечению: мифы или реальность?. СПб.: Материалы Всероссийской научно-практической конференции с международным участием, 14-17 мая 2014 г. С. 42—44. URL: https://psychiatr.ru/download/1608?view=1&name=WADP-2014%282%29_abstr-%28rus%29_I%2Bcover.pdf (Дата обращения: 16.10.2019).

142. Каск Л.И. Функции и структура государства. Л.: Изд-во Ленинград. ун-та. 1969. 65 с.
143. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура: пер. с англ.; под науч. ред. О.И. Шкаратана. М.: ГУ ВШЭ. 2000. 608 с.
144. Катунина Н.С. Природа духовности человека: монография. Рига: Издательство Palmarium Academic Publishing. 2013. 608 с.
145. Кибервойны (Cyberwarfare) URL: <https://www.anti-malware.ru/threats/cyberwarfare> (дата обращения: 26.06.2019).
146. Кирюхин А.Б. Роль и значение насилия в жизни современного российского общества. *Вестник Московского университета МВД России*. 2014. № 2. С. 79-82.
147. Клейберг Ю.А. Десоциализация и дегуманизация личности в ситуации социальной турбулентности: психолого-девиантологический дискурс. *Вестник краснодарского университета МВД России*. 2017. № 1(35). С. 150–158.
148. Клименко С. Теория и практика ведения «гибридных войн» (по взглядам НАТО) 2015. *Зарубежное военное обозрение* 2015. № 5. С. 109 – 112.
149. Коваль З. Проблематика протидії інформаційно-психологічним загрозам Україні засобами державного управління. електрон. наук. фах. вид. 2013. Вип. 13. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/tppd_2013_13_12.pdf (дата звернення: 02.08.2020).
150. Коваль З. Проблематика протидії інформаційно-психологічним загрозам Україні засобами державного управління. *Теоретичні та прикладні питання державотворення* : електрон. наук. фах. вид. 2013. Вип. 13. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/tppd_2013_13_12.pdf (дата звернення: 14.05.2020).
151. Ковтун С.В. Інформаційна безпека: підручник. Харків. Вид. ХНЕУ, 2009. 368 с.
152. Кожен четвертий учасник АТО має ознаки посттравматичного синдрому – ЗСУ. URL: <https://racurs.ua/ua/n94573-lyshe-26-uchasnykiv-ato-maut-oznaky-posttravmatychnogo-syndromu-zsu.html> (дата обращения: 02.09.2019).

153. Коженювські Л. Управління безпекою. *Актуальні проблеми економіки*. 2004. № 1 (31). С. 147–154.

154. Козлов Н.И. Психология и психотерапия. URL: <https://www.psychologos.ru/articles/view/psihologiya-i-psihoterapiya> (дата обращения: 29.05.2020).

155. Козырев Г.И. Проблема насилия в теории, в массовом сознании и реальной жизни. *Вестник Московского университета. Серия 7. Философия*. №6. 2000 С. 85-100.

156. Кокорина Е.Г. Социализация личности в условиях трансформации социокультурного пространства. *Культура народов Причерноморья*. Симферополь. 2014. № 278. Т. 2. С. 137-140.

157. Колин К.К. Фундаментальные основы информатики: социальная информатика. М.: Изд-во «Академический проект». 2000. 350 с.

158. Колпакова М.Ю. Эволюция психотерапии. *Культурно-историческая психология*. 2009. № 3. С. 91-100.

159. Колпина Л.В., Горелик С.Г. Социальное здоровье: сущность, дефиниция и механизмы детерминации индивидуального здоровья (литературный обзор). 2016. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnoe-zdorovie-suschnost-definitsiya-i-mehanizmy-determinatsii-individualnogo-zdorovya-literaturnyy-obzor> (дата обращения: 15.06.2019).

160. Конвенция о защите прав человека и основных свобод (г. Рим, 4.XI.1950 г). URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=276%3A1&catid=43%3Aeu&Itemid=70&lang=ru (дата обращения: 10.07.2020).

161. Конвенция о правах ребенка (Нью-Йорк, 20 ноября 1989 г.). URL: <https://www.icrc.org/rus/resources/documents/misc/treaties-children-convention-201189.htm> (дата обращения: 10.07.2020).

162. Конвенция о трансграничном телевидении от 5 мая 1989 г. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_444 (дата обращения: 10.07.2020).

163. Конституція України, Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Редакція від 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.

164. Копытова Н.Е. Высшее образование в изменяющейся информационной бредде. *Вестник Тамбовского университета. Серия Гуманитарные науки*. ТамБов. 2011. Вып. 11. С.130-136.

165. Кормич Б.А. Організаційно-правові засади політики інформаційної безпеки України: Монографія. Одеса: Юридична література, 2003. 472 с.

166. Кормич Б.А. Організаційно-правові основи політики інформаційної безпеки України. Дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Одеса. 2004. 427 с.

167. Кохановська О.В. Інформаційно–правова основа громадянського суспільства. *Право України*, 2015. № 4. С.35–42.

168. Красиков В.И. Насилие в эволюции, истории и современном обществе. Очерки М.: Водолей. 2010. 200 с.

169. Крестовська Н.М. Міфи про ювенальну юстицію. *Журнал Верховної Ради України «Віче»*. № 15 серпень 2010. URL: <http://www.viche.info/journal/2126/> (дата звернення: 24.07.2020).

170. Крестовська Н.М. Сім'я та ювенальна юстиція. *Молодіжна політика: проблеми та перспективи: зб. наук. праць у 2 вип.* Дрогобич : РВВ Дрогобицького держ. пед ун-ту імені Івана Франка. 2011. С. 291-294.

171. Крестовська Н.М. Ювенальне право України: генезис та сучасний стан: дис. д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Н. М. Крестовська. О. 2008. 468с.

172. Кримінальний Кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2001, № 25-26, ст.131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (Дата обращения: 16.03.2020).

173. Кузина С.И. Политическое насилие: природа, манифестирование и динамика в глобализирующемся мире. Автореферат на соискание ученой степени доктора политических наук. 2010. URL: <https://www.dissercat.com/content/politicheskoe-nasilie/read/pdf> (дата обращения: 05.02.2020).

174. Кузнецова Ю.М., Чудова Н.В. Психология жителей Интернета. М.: Изд-во ЛКИ, 2008. 224 с.
175. Куликов В.Н. Проблемы социальной психологии. Иваново: изд. Ивановского университета. 1979. 56 с.
176. Кустовська О.В. Методологія системного підходу та наукових досліджень: Курс лекцій. Тернопіль: Економічна думка, 2005. 124 с.
177. Лазуткина Е.В. Основные формы манипуляции информацией в социальных медиа Рунета. 2017. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osnovnye-formy-manipulyatsii-informatsiey-v-sotsialnyh-media-runeta> (дата обращения: 06.07.2019).
178. Лайнбарджер П. Психологическая война. М.: Воениздат. 1962. 352с.
179. Латыпов Нурали, Гаврилов Дмитрий, Елкин Сергей. Турбулентное мышление. Зарядка для интеллекта. М: АСТ. 2013. 352с.
180. Лемех Е.А. Основы специальной психологии: лекции. URL: <http://elib.bspu.by/handle/doc/3374> (дата звернення: 07.08.2020).
181. Лисовская Ю.П. Информационная безопасность в современном глобализованном мире. *Веснік БДУ*. 2015. № 2. С. 93–97.
182. Литовченко І. В. Основні тенденції інституціоналізації інформаційно-комунікаційного середовища сучасного суспільства. *Вісник Національного авіаційного університету. Сер. Соціологія. Політологія* : зб. наук. праць. Київ: НАУ, 2014. Вип. 1. С. 30–34.
183. Ліпкан В.А. Безпекознавство: навч. посібник. Київ: Європ. ун-т, 2003. 208 с.
184. Ліпкан В.А. Національна безпека України: навчальний посібник. Київ: КНТ. 2009. 576 с. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-8286.html> (дата звернення: 10.03.2020).
185. Ліпкан В.А., Максименко Ю.Є., Желіховський В.М. Інформаційна безпека України в умовах євроінтеграції: навчальний посібник. К.: КНТ, 2006. 280 с.

186. Ломов Б.Ф. Человек и техника. Изд. 3-е. М.: Советское радио. 1966. 463с.
187. Лопатин В.Н. Информационная безопасность России: Человек. Общество. Государство. СПб.: Фонд «Университет», 2000. 428 с.
188. Лосев А.Ф. Диалектика мифа. М.: Изд-во «Мысль».2001.558 с.
189. Лосский В.Н. Боговидение. Минск : Белорусская Православная Церковь. 2007. 495 с.
190. Лук А.Н. О чувстве юмора и остроумии. М.: Искусство. 1968. 191 с.
191. Лунев А.И, Пугачева Н.Б. Информационно-психологическая безопасность личности: философский аспект. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/informatsionnopsihologicheskaya-bezopasnost-lichnosti-filosofskiy-aspekt> (дата обращения: 20.05.2019).
192. Лучинин А.С. Психодиагностика. Конспект лекций. М.: Эксмо. 2008. С. 26-35.
193. Лянной Ю.О. Визначення видів реабілітації у професійній підготовці майбутніх магістрів з фізичної реабілітації. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Сер.: Педагогічні науки. Фізичне виховання та спорт. 2013. Вип. 112(2). С. 177-182.
194. Магула М. Феномен інформаційного тероризму як загрози національній та міжнародній безпеці. 03.07.2014. URL: <https://naub.ua.edu.ua/2014/fenomen-informatsijnoho-teroryzmu-yak-zahrozy-natsionalnij-ta-mizhnarodnij-bezpetsi/> (дата обращения: 08.07.2019).
195. Майофис М., Кукулин, И. Свобода как неосознанный прецедент: заметки о трансформации медийного поля в 1990 году. Новое литературное обозрение. 2007. № 83. С. 599–656.
196. Макаренко Є. Закон про mediaцію: нереальна реальність. Юридична Газета online. №38 (640). 18 вересня 2018. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/mizhnarodniy-arbitrazh-ta-adr/zakon-pro-mediacyu-nerealna-realnist.html> (дата звернення: 24.07.2020).

197. Макаров В.В. Избранные лекции по психотерапии. М.: Академический проект. 2000. 462с.
198. Максим Власов. Манипуляция сознанием. URL: <https://psichel.ru/manipulyatsiya-soznaniem/> (дата обращения: 25.07.2019).
199. Малик Я.Й., Береза О.І. Забезпечення інформаційної безпеки України у контексті світового досвіду. *Ефективність державного управління*. 2012. Вип. 32. С.20–27.
200. Мамонов І. Потреби та інтереси людини як основа публічного управління. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2012. Вип. 3. С. 212–220.
201. Манойло А.В. Государственная информационная политика в особых условиях: монография. М.: МИФИ. 2003. 388 с.
202. Мануэль Дж. Смит. Тренинг уверенности в себе. 2002.URL:<https://ekolobkova.ru/images/Knigi/Trening-uverennosti-v-sebe.pdf> (дата обращения: 06.06.2019).
203. Марків О.Т. Постправда та фактчекінг – тренди сучаної комунікації. *Наука та освіта: ключові питання сучасності*. 2018. Т11. С 11-119.
204. Маркова Д.Г. Человеческий фактор в информационной безопасности. *Известия ТулГУ. Технические науки*. 2018. Вып. 10. С. 149–152.
205. Марова С.Ф. Управління безпекою життєдіяльності: монографія. Донецьк: Вебер. 2009. 344 с.
206. Марущак А.І. Дослідження проблем інформаційної безпеки у юридичній науці. *Правова інформатика*. 2010. № 3(27). С. 17–21.
207. Марченко Т.А., Мельницкая Т.Б., Рыбников В.Ю. и др. Информационно-психологическая безопасность от риска радиационного поражения: концепция, принципы, модель, рекомендации. Российское отделение Российско-белорусского информационного центра по проблемам преодоления последствий чернобыльской катастрофы. М. 2009. 240 с. URL: http://www.rorbic.ru/upload/site1/document_publication/mgcnCMoiyv.pdf (дата обращения: 03.09.2019).

208. Маслоу А.Г. Дальние пределы человеческой психики. Под науч. ред. Н. Н. Акулиной. СПб.: Евразия. 1997. 430 с.

209. Маслоу А.Г. Мотивация и личность. 3-е. изд. СПб.: Питер, 2008. 357 с.

210. Мась Н.М. Особливості психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції. Актуальні дослідження в сучасній вітчизняній екстремальній та кризовій психології: монографія. За заг. ред. В.П. Садкового, О.В. Тімченка; НУЦЗУ. Х: ФОП Мезіна В.В. 2017. С.383-402.

211. Матіос Анатолій. Психологічні та психіатричні проблеми в українській армії. VIII Львівські психіатричні зустрічі. 10 жовтня 2018. URL: <https://racurs.ua/ua/2107-psychologichni-ta-psyhiatrychni-problemy-v-ukrayinskiy-armiyi.html> (дата обращения: 27.08.2019).

212. Медведев А.В. Сакральное как феномен культуры: Личностное бытие сакрального. Автореферат. 2000. URL: <https://www.dissercat.com/content/sakralnoe-kak-fenomen-kultury-lichnostnoe-bytie-sakralnogo> (дата обращения: 08.07.2019).

213. Медведев А.С. Основы медицинской реабилитологии. Минск: Беларусь. Навука. 2010. 435 с.

214. Медиа-насилие: детям прививают страсть к убийству. Интервью с полковником Дэвидом Гроссманом. URL: <http://www.pravoslavie.ru/jurnal/783.htm> (дата обращения: 10.07.2020).

215. Меерсон Ф.З. Адаптация, стресс и профилактика. М.: Наука 1981. 278 с.

216. Международный пакт о гражданских и политических правах (принят резолюцией 2200 А (XXI) Генеральной Ассамблеи от 16 декабря 1966 года). URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_043. (дата обращения: 10.07.2020).

217. Мелюхин И.С. Информационное общество: истоки, проблемы, тенденции развития. М.: Изд-во Московского университета. 1999. 208 с.

218. Мельницкая Т.Б. Информационно-психологическая безопасность личности и роль радиационного фактора в ее нарушении. URL:

http://www.rusnauka.com/16_ADEN_2011/Informatica/4_88172.doc.htm (дата обращения: 10.07.2020).

219. Минимальные стандартные правила ООН, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних (Пекинские правила). Приняты резолюцией 40/33 Генеральной Ассамблеи Организации Объединенных Наций от 10 декабря 1985 г. URL: jpk.perm.ru/_res/fs/file6021.doc (дата обращения: 20.07.2020).

220. Мироненко И.А. Российская психология в пространстве мировой науки. СПб.: Нестор-История. 2015. 304 с.

221. Михайлов Б.В., Табачников С.І., Марута Н.О., Кришталь В.В., Сердюк О.І. Стратегічні шляхи розвитку психотерапії та медичної психології в Україні. *Український медичний альманах*. 2004. Т. 7. № 4 (додаток). С. 99–102.

222. Михайлов Л.А., Маликова Т.В., Шатровой О.В. и др. Психологическая защита в чрезвычайных ситуациях. СПб: Питер. 2009. 256 с.

223. Міжвідомча координаційна рада з питань правосуддя щодо неповнолітніх. Сайт Міністерства юстиції Ураїни. URL: https://minjust.gov.ua/inccojj/about/napryamu_diyalnosti(дата звернення: 24.07.2020).

224. Мінцер О.П., Бабінцева Л.Ю. Інформатизація профілактичної медицини. *Информатизация реабилитационного процесса*: сборник научных работ. Под общ. ред. д.мед.н., проф. О.А. Панченко. Киев: КВИЦ, 2013. С15-19.

225. Модельный закон "О защите детей от информации, причиняющей вред их здоровью и развитию/Принят на тридцать третьем пленарном заседании Межпарламентской Ассамблеи государств-участников СНГ (Постановление N 33-15 от 3 декабря 2009 года).: URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/997_m85 (дата обращения: 15.07.2020).

226. Молчановский В. Безопасность – атрибут социальной системы. Социально-политические аспекты обеспечения государственной безопасности в современных условиях : сб. статей. М. : Граница. 1994. С. 104–108.

227. Моляко В.А. Творческая конструкторология (пролегомены). К.: Освита України. 2007. 388 с.
228. Москаленко В.В. Соціалізація особистості: монографія К.: Фенікс, 2013. 540 с.
229. Москалець В.П. Віра в бога як психічний базис стану загального благополуччя особистості. Психологія і суспільство. 2015. № 1 (59). С. 55-69.
230. Московичи С. Век толп. М: Центр психологии и психотерапии». 1998. 480с.
231. Мохова Ю. Л., Луцька А. І. Сутність та головні напрямки державної інформаційної політики України. *Державне управління: удосконалення та розвиток* : електр. наук. фах. вид. / Дніпропетров. держ. аграр.-екон. ун-т. 2018. № 12. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/12_2018/27.pdf (дата звернення: 10.04.2020).
232. Мрочко Л.В., Пирогов А.И. Информационные потребности и интересы личности: связь и соподчинение общего и частного. *Экономические и социально-гуманитарные исследования*. 2016. № 3 (11). С. 125–129.
233. Мудрик А. В. Социализация в эпоху кризиса: время вопросов. *Идеи и идеалы*. 2010. № 1(3). С.112-117.
234. Мудрик А.В. Социализация человека: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведения. 3-е изд., испр. и доп. М.: Изд-во Московского психолого-социального института. 2011. (дата обращения: 06.06.2019).
235. Муравська (Якубівська) Ю.Є. Інформаційна безпека суспільства: концептуальний аналіз. *Економіка і суспільство*. 2017. Вип. № 9. С. 289–294.
236. Навроцький О.О. Забезпечення прав дитини в Україні: теоретичні і практичні засади адміністративно-правового регулювання: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Харків. 2018. 36 с.
237. Наказ МОЗ «Про затвердження Порядку застосування методів психологічної і психотерапевтичної допомоги» (проект). 24.07.2019. URL: <http://www.drs.gov.ua/wp-content/uploads/2019/07/8045.pdf> (дата обращения: 28.05.2020).

238. Насилие и его влияние на здоровье. Доклад о ситуации в мире. Под ред. Этьенна Г. Круга и др. Пер. с англ. М: Издательство «Весь Мир». 2003. 376 с.

239. Настюк В.Я, Белєвцева В.В Правовий захист інформаційних прав і свобод людини в Україні: проблеми та перспективи. Інформація і право. № 2(14). 2015. URL: http://ippi.org.ua/sites/default/files/nvybvvpzips_14_2_2015.pdf (дата звернення: 10.03.2020).

240. Національна економіка: підручник. За ред. проф., к.ек.н., П.В. Круша. К.: Каравела. 2008. 416 с.

241. Нашинець-Наумова А.Ю. Інформаційна безпека: питання правового регулювання: монографія. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2017. 168 с.

242. Небылицын В.Д. К изучению надежности работы оператора в автоматизированных системах. Вопросы психологии. 1961. № 6. С. 9 –18.

243. Небылицын В.Д. Надежность работы оператора в сложной системе управления. URL: <http://psychologylib.ru/books/item/f00/s00/z0000038/st018.shtml> (дата обращения: 07.06.2019).

244. Нестеряк Ю. В. Законодавче врегулювання відносин влади і засобів масової комунікації: принципи та механізми на основі узагальнення міжнародного досвіду. *Державне управління: теорія та практика* : електрон. наук. фах. вид. 2011. № 2. URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej14/txts/Nesteryak.pdf> (дата звернення: 05.06.2017).

245. Никольская И.М., Грановская Р.М. Психологическая защита у детей. М.: Речь, 2001. 512 с.

246. Нэнси Мак-Вильямс. Психоаналитическая диагностика. Понимание структуры личности в клиническом процессе. М: Класс. 2015. 592с.

247. Овчаров А. Вплив соціально-психологічних технологій на соціальне середовище. *Соціальна психологія*. 2008. № 6. С. 34–42.

248. Овчаров В.Е. Человеческий фактор в авиационных происшествиях. М.: Полиграф. 2005. 78 с.

249. Ожерельева Т.А. Об отношении понятий информационное пространство, информационное поле, информационная среда и семантическое окружение. *Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований*. 2014. № 10(2). С. 21-24.

250. Окинавская хартия глобального информационного общества (Окинава, 22 июля 2000 года). URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/998_163 (дата обращения: 10.07.2020).

251. Олійник О.В. Адміністративно-правові засади інформаційної безпеки. *Європейські перспективи*. 2012. № 4(1). С. 65–68.

252. Оніщенко Н.В. Теорія і практика екстреної психологічної допомоги постраждалим у надзвичайних ситуаціях. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук. Харків. 2015 URL: <http://extrpsy.nuczu.edu.ua/sites/all/autoreferaty/Onischenko.pdf> (дата обращения: 10.06.2020).

253. Опанасенко Я. О. Роль і місце організаційної, соціальної й інформаційної складових у реалізації державної регіональної політики в умовах невизначеності регіонів. *Вісник Національного університету цивільного захисту України (Серія: Державне управління)*, 2016. № 1 (4). С. 203–209.

254. Ортинська Н.В. Правовий статус неповнолітніх: теоретико-правове дослідження: дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Львів. 2017. 453 с.

255. Осипова Н.Г., Юрченко Е.И. Средства массовой информации в современном обществе: теоретико-методологический анализ новейших подходов. *Вестник Московского университета. Сер. 18. Социология и политология*. 2010. №1. С. 64–85.

256. Основи фізичної реабілітації: навч. посіб. за заг. ред. Л.О. Вакуленко, В.В. Клапчука. Т.: ТНПУ. 2010. 234 с.

257. П'ять ознак «Гібридної війни». URL: <https://tribuna.pl.ua/news/5-oznak-gibridnoyi-vijni/> (дата обращения: 20.06.2019).

258. Панарин И.Н. Информационная война и власть. М. Издательский дом «Мир безопасности». 2001. С. 100.

259. Панарин И.Н. Уроки Гибридной Войны: Пропаганда и Информационное противоборство. Деловой мир. URL: <http://panarin.gazeta-delovoy-mir.ru/2017/12/20/uroki-gibridnoy-voyny-propaganda-i-in/> (дата обращения: 06.07.2019).

260. Пантин В.И. Первая половина XXI века: «эпоха турбулентности» в мировом развитии. История и современность. № 2. 2008. С.3-9.

261. Панченко О.А, Сердюк І.А. Роль держави в особистісних та суспільних відносинах в епоху турбулентності. Матеріали Міжнародної научно-практичної інтернет-конференції «Тенденції і перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації». (28 лютого 2020 р.) Переяслав – 2020. Вип. 56. С. 42-45.

262. Панченко О.А. Законотворча діяльність у сфері національної безпеки. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. Київ. № 3. 2020. DOI: 10.32702/2307-2156-2020.3.7. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=1594> (дата звернення: 20.03.2020).

263. Панченко О.А. Засоби масової інформації як джерело інформаційної безпеки. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2020. № 2(8) С. 250-258. DOI: 10.32689/2617-9660-2020-2(8)-250-258.

264. Панченко О.А. Засоби масової комунікації як платформа державної інформаційної політики. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. Київ. № 4. 2020. DOI: 10.32702/2307-2156-2020.4.2 URL: http://www.dy.nauka.com.ua/pdf/4_2020/4.pdf (дата звернення 08.07.2020).

265. Панченко О.А. Информационная безопасность ребенка: Монография. Киев. КВИЦ. 2016. 380с.

266. Панченко О.А. Информационно-психологическая безопасность в условиях гражданского противостояния. Актуальні дослідження в сучасній вітчизняній екстремальній та кризовій психології: монографія. За заг. ред. В.П. Садкового, О.В. Тімченка; НУЦЗУ. Х: ФОП Мезіна В.В. 2017. С.124-139.

267. Панченко О.А. Информационно-психологическая безопасность в условиях гражданского противостояния. *Психология стресса и совладающего*

поведения: ресурсы, здоровье, развитие: материалы IV Междунар. науч. конф. (Кострома, 22-24 сентября 2016 г.) в 2 т. / отв. ред.: Т.Л. Крюкова, М.В. Сапоровская, С.А. Хазова. Кострома: КГУ им. Н. А. Некрасова, 2016. Т. 2. С. 311-314.

268. Панченко О.А. Информационно-психологическая безопасность в эпоху турбулентности: монография. К.: КВИЦ. 2020. 472 с.

269. Панченко О.А. Інформаційна безпека держави як елемент соціальної культури. *Аспекти публічного управління*. 2020. № 1. Том 8. С. 58–67.

270. Панченко О.А. Інформаційна складова національної безпеки. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Державне управління*. 2019. Випуск 3. 2019. URL: <http://77.222.145.174/index.php/governance/article/view/296/297>.

271. Панченко О.А. Кутько И.И. Информационная безопасность личности в чрезвычайных ситуациях. Постравматическое стрессовое расстройство – международная (Россия-Армения-Беларусь-Украина) коллективная монография под редакцией д.м.н. В.А. Солдаткина Ростов-на-Дону: ООО «Синтез технологий» 2015. С. 199-220.

272. Панченко О.А. Медико-психологічна реабілітація: стан, перспективи. Матеріали XVI з'їзду Всеукраїнського лікарського товариства Кам'янець-Подільський, 28 вересня – 1 жовтня 2017 року. Кам'янець-Подільський. 2017. С. 129-130.

273. Панченко О.А. Проблеми правового забезпечення державного управління інформаційною безпекою. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. Київ. № 11. 2019. DOI: 10.32702/2307-2156-2019.11.3. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=1561> (дата звернення: 21.04.2020).

274. Панченко О.А. Психологическая турбулентность в условиях информационной войны. 2018. URL: http://www.psyh.kiev.ua/Панченко_О.А._Психологическая_турбулентность_в_условиях_информационной_войны (дата обращения: 21.03.2020).

275. Панченко О.А. Психологические аспекты турбулентности информационной среды. *Причорноморські психологічні студії*. 2017. Вип.1. С. 3–7.

276. Панченко О.А. Реабилитация психических расстройств у участников ликвидации последствий аварии на черновыльской АЭС в отдаленном периоде. Диссертация на соискание ученой степени доктора медицинских наук. Донецк: 1995. 547с.

277. Панченко О.А. Реабилитация участников ликвидации последствий аварии на Чернобыльской АЭС с пограничными психическими расстройствами. *Лікарська справа*. 1994. № 5-6. С. 84-86.

278. Панченко О.А. Роль засобів масової інформації в системі державного управління інформаційною безпекою. *Публічне управління та митне адміністрування*. 2020. № 1(24). С. 97-102. DOI: 10.32836/2310-9653-2020-1.19.

279. Панченко О.А. Суспільний запит на інформаційну безпеку. *Публічне урядування*. 2020. № 2 (22). С. 141-149. DOI: 10.32689/2617-2224-2020-2(22)-141–149.

280. Панченко О.А. Суспільно значущі фактори державної інформаційної безпеки. *Публічне управління і адміністрування в Україні*. 2020. Випуск 16. С.116–120.

281. Панченко О.А. Турбулентні соціально-психологічні виклики в системі державного управління інформаційною безпекою. *Теорія та практика державного управління*. 2020. Том 1. № 68. С. 210–217.

282. Панченко О.А. Турбулентність мислення в структурі інформаційно-психологічної безпеки особистості. *Психологія і особистість*. 2019. № 1(15). С. 35–53.

283. Панченко О.А. Турбулентное мышление в условиях тревожного предчувствия. *Реалізація тривоги у психічні та соматичні розлади у населення в зоні проведення антитерористичної операції: збірник тез доповідей учасників науково-практичної конференції з міжнародною участю / За заг. ред.*

д. мед. н., проф., Заслуженого лікаря України О.А. Панченка. «Контраст», 2018. С. 7-14.

284. Панченко О.А. Турбулентность в информационной безопасности личности. *Клінічна інформатика і телемедицина*. 2017. Т. 12. Вип. 13. С. 124–129.

285. Панченко О.А., Антонов В.Г. Понятие «турбулентность» в системе информационно-психологической безопасности личности. Медико-психологические вызовы современности: сборник тезисов докладов. 2017. Харьков: Контраст. С.69–73.

286. Панченко О.А., Антонов В.Г., Гуменюк В.В. Информационная безопасность личности в условиях изменяющихся социокультурных цінностей. *Вісник Одеського національного університету. Серія: Психологія*. 2016. №. 21, Вип. 2. С. 140-149.

287. Панченко О.А., Банчук Н.В. Информационная безопасность личности: монография. К.: КИТ, 2011. 672 с.

288. Панченко О.А., Басараб И.Ю., Битченко И.А. Психокоррекция лиц, подвергшихся кризисным и чрезвычайным ситуациям. *Вісник МЕГІ «Актуальні проблеми психологічної теорії та практики»*. Макіївка: МЕГІ. 2009. С.252-254.

289. Панченко О.А., Кабанцева А.В., Сердюк І.А. Потреби особистості на інформаційну безпеку. *Публічне урядування*. 2020. № 3 (23). С. 203-214. DOI: 10.32689/2617-2224-2020-3(23)-203-214.

290. Панченко О.А., Кутько И.И., Зайцева Н.А. Социально-стрессовые расстройства: мирное население в эпицентре военных действий. *Новости медицины и фармации*. № 15 (509). 2014. С. 6.

291. Панченко О.А., Панченко Л.В. Інформаційна безпека та інформаційна культура в сучасному інформаційносу суспільстві. *Правова інформатика*. 2015. № 2(46). С. 32-38.

292. Паулсен Т.Б. Харизматическая пропаганда как инструмент манипулирования обществом: автореф. дис. на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Москва: 2002. URL:

<http://cheloveknauka.com/harizmaticheskaya-propaganda-kak-instrument-manipulirovaniya-obschestvom> (дата обращения: 06.07.2019).

293. Перун Т.С. Принципи забезпечення інформаційної безпеки України в умовах євроінтеграції. *Eurasian Academic Research Journal*. 2017. № 11 (17). С. 108–114.

294. Петренко Игорь. Эпоха постправды: чому перемагає технологія популізму. Апостроф. 21 грудня 2018. URL:<https://apostrophe.ua/ua/article/politics/political-parties/2018-12-21/epoha-postpravdyi-rochemu-robejdaet-tehnologiya-populizma/22886> (дата обращения: 15.07.2019).

295. Петрик В.М., Остроухов В.В., Штоквиш А.А. Информационно-психологическая безопасность в эпоху глобализации. К.: Право. 2008. 544 с.

296. Петрухно Ю.Є. Інформаційне суспільство: поняття, основні складові, характеристика. *Вісник ОНУ*. 2014. Т. 19, вип. 1. С. 127–133.

297. Пиаже, Ж. Избранные психологические труды. М.: Международная педагогическая академия. 1994. 680 с.

298. Пилипишин В.П. Поняття та основні риси державного управління. *Юридична наука і практика*. 2011. № 2 . С.10-14.

299. Піддубний О. Що таке постправда?. Блог О. Піддубного. 12.05.2017. URL: <http://pidubny.com/scho-take-postpravda/> (дата обращения: 16.07.2019).

300. Поздняков А.И. Сравнительный анализ основных методологических подходов к построению теории национальной безопасности. *Национальные интересы: приоритеты и безопасность*. 2013. № 21 (210). С. 46-53.

301. Половенко О., Грозный О. Гибридная война: миф или реальность? Красная звезда., 02.02.2015. URL: <http://archive.redstar.ru/index.php/advice/item/21475-gibridnaya-vojna-mif-ili-realnost> (дата обращения: 20.06.2019).

302. Пономаренко В.А. Психология личности в кругу воздействия боевого стресса. Боевой стресс и постстрессовая адаптация участников боевых

действий: Сборник научных трудов под ред. И. Б. Ушакова и Ю.А. Бубеева М.: ИСТОКИ. 2003. С. 14-20.

303. Постанова Кабінету міністрів України №1057 від 27 грудня 2017 р. Про затвердження Порядку проведення психологічної реабілітації постраждалих учасників Революції Гідності, учасників антитерористичної операції та осіб, які здійснювали заходи із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1057-2017-%D0%BF> (дата звернення: 06.08.2020).

304. Постправда как феномен нашей эпохи. 25.04.2019. URL: <http://velikayakultura.ru/fenomeny-sovremennoy-kultury/postpravda-kak-fenomen-nashej-epohi> (дата обращения: 15.07.2019).

305. Постправда: Что это такое и как это работает в Украине?. Интернет-газета EtCetera. 09.09.2017. URL: <https://etcetera.media/postpravda-chto-eto-takoe-i-kak-eto-rabotaet-v-ukraine.html> (дата обращения: 09.07.2019).

306. Почепцов Г. Інформаційна політика: навч. посібник. К.: Знання/ 2006. 663 с.

307. Почепцов Г. Казус Зеленского: телесериалы как творцы и разрушители мифов. 03.04.2019. URL: <https://hvylya.net/analytics/society/kazus-zelenskogo-teleserialy-kak-tvorcy-i-razrushiteli-mifov.html> (дата обращения: 06.07.2019).

308. Почепцов Г. Логика пропаганды, или Новости без грима. Media Sapiens. 2015. URL: http://osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/logika_propagandy_ili_novosti_bez_grima/ (дата звернення 08.07.2020).

309. Почепцов Г.Г. Інформаційна політика: навчальний посібник. К.: Вид-во УАДУ, 2002. 88 с.

310. Почепцов Г.Г. Пропаганда 2. 2018. URL: <https://www.litmir.me/br/?b=637972&p=1> (дата обращения: 06.07.2019).

311. Почепцов Георгий. 15 технологий современной пропагандистской и информационной войны RELGA. №7 [310] 25.06.2016. URL: <http://www.relga.ru/Environ/WebObjects/tgu->

www.woa/wa/Main?textid=4650&level1=main&level2=articles (дата обращения: 06.07.2019).

312. Почепцов Георгий. Гибридная война: когда население оказывается целью. 17.12. 2017. URL:

https://ms.detector.media/trends/1411978127/gibridnaya_voyna_kogda_naselenie_okazyvaetsya_tselyu/ (дата обращения: 20.06.2019).

313. Почепцов Георгий. Пост-правда и новое поколение войны 27.02.2017. URL: <https://ghall.com.ua/2017/02/27/heorhyj-pocheptsov-post-pravda-y-novoe-pokolenye-vojnyi/> (дата обращения: 11.07.2019).

314. Почепцов Георгий. Пропаганда vs. информационные операции: сходства и различия. 2016. URL:

https://ms.detector.media/trends/1411978127/propaganda_vs_informatsionnye_operatsii_skhodstva_i_razlichiya/ (дата обращения: 06.07.2019).

315. Почепцов Георгий. Пропаганда уверенно шагает по планете. 2017. URL: <http://cripo.com.ua/opinion/?p=224121/> (дата обращения: 06.07.2019).

316. Правила Организации Объединённых Наций, касающиеся защиты несовершеннолетних, лишённых свободы. Приняты резолюцией 45/113 Генеральной Ассамблеи от 14 декабря 1990 года. URL: <https://www1.umn.edu/humanrts/instree/Rj1unrjdl.html> (дата обращения: 20.07.2020).

317. Праць О.Є. Ювенальна юстиція: зарубіжний досвід та вітчизняні перспективи. Інтернет-конференція на тему: «Проблеми правової ювеналістики». URL: <http://conference.inf.od.ua/index.php/ru/spisok-materialov-konferentsii/sektsiya-4-prava-rebenka-v-sfere-natsionalnogo-prava-i-yuvenalnaya-yustitsiya/59-protso-e-yuvenalna-yustitsiya-zarubizhnij-dosvid-ta-vitchiznyani-perspektivi> (дата звернення: 20.07.2020).

318. Присяжнюк М., Белошевич Я. Інформаційна безпека України в сучасних умовах. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Військово-спеціальні науки*. 2013. Вип. 30. С.29–33.

319. Прихожан А.М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика. М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: МОДЭК, 2000. 304 с.

320. Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів: Указ Президента України від 10 травня 2006 року. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/361/2006> (дата звернення: 24.07.2020).

321. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки: Закон України від 09.01.07 р. № 537-V. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/537-16> (дата звернення: 15.07.2020).

322. Про схвалення Концепції Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року: Розпорядження Кабінете Міністрів України від 5.04.17 р. № 230-р. URL: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=249890555> (дата звернення: 20.07.2020).

323. Проект Закону про державне стратегічне планування від 03 листопада 2011 р. № 9407. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=9407&skl=7 (дата звернення 13.07.2020).

324. Проект Закону про медіацію. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68877 (дата звернення: 24.07.2020).

325. Проект Закону України Про систему реабілітації в Україні. URL: <https://novynarnia.com/2017/10/02/zakon-ukrayini-pro-sistemu-reabilitatsiyi-v-ukrayini-proekt> (дата звернення: 06.08.2020).

326. Пугач Е.А. Психические расстройства у населения в зоне АТО в условиях информационно-психологической войны. «Медико-психологические

вызовы современности»: сборник тезисов докладов под ред. д.м.н., проф., Заслуженного врача Украины О.А. Панченко. Х.: ИПП «Контраст». 2017. С. 88-93.

327. Пшеничников А.В. Понятие и сущность социального насилия. *Вестник КемГУ*. 2013 № 2 (54) Т. 1. С. 239-243.

328. Радзієвська О.Г. Дитина у глобалізованому інформаційному просторі: реальні та потенційні загрози. *Інформація і право*. № 4(19). 2016. С. 29-38.

329. Радзієвська О.Г. Правові засади та пріоритети розвитку протидії негативним інформаційним впливам на дітей. *«Інформація і право»*. № 2(21). 2017. С. 88-98.

330. Радзієвська О.Г. Проблеми негативних інформаційних впливів на дитину в Україні в умовах збройного протистояння. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ППРАВО*. Випуск 42. 2017. С.197-200.

331. Рашидова С.С. Визначення феномену і поняття «потреба». *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2015. № 5 (68). С. 106–121.

332. Резеньков Д.Н., Приходько С.С. Понятие «социальная турбулентность» в современном мире в концепции информационной безопасности России. *Культура и общество: история и современность. Материалы II Всероссийской (с международным участием) научно-практической конференции*. Под редакцией Колосовой О.Ю, Гударенко Р.Ф., Ряснянской Н.А, Красиковой Е.А. Ставрополь. Издательство ООО «Ветеран». 2013. С. 128–130.

333. Резолюция № 428 (1970) Консультативной ассамблеи Совета Европы "Относительно Декларации о средствах массовой информации и правах человека" (23 января 1970 года). URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/994_107 (дата обращения: 10.07.2020).

334. Резолюция конгресса «Психотерапия, психология, психиатрия». URL: <https://psy.su/feed/7363/> (дата обращения: 28.05.2020).

335. Рекомендация СМ/Рес (2008) 11 Комитета Министров государствам-членам Совета Европы о Европейских правилах в отношении несовершеннолетних правонарушителей, осужденных к наказаниям и мерам уголовно-правового характера (Принята Комитетом Министров 5 ноября 2008 г. на 1040-м заседании заместителей министров). URL: http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/prisons/Prisons_recommendations_ru.pdf (дата обращения: 20.07.2020).

336. Рекомендация № 8 (2001) 8* Комитета министров Совета Европы государствам-членам «О вопросах саморегулирования виртуального содержания (саморегулирование и охрана пользователей от противоправного или причиняющего вред содержания новых информационных и коммуникационных услуг)» (Принята Комитетом Министров 5 сентября 2001 г. на 762-ом заседании Представителей Министров. URL: http://echr-base.ru/rec2001_8.jsp (дата обращения: 10.07.2020).

337. Рекомендация Парламентской Ассамблеи Совета Европы № 1882 (2009) от 28 сентября 2009 г. «Продвижение Интернет- и онлайн-ресурсов, безопасных для несовершеннолетних». URL: http://www.coe.int/T/r/Parliamentary_Assembly/%5BRussian_documents%5D/%5B2009%5D/%5BSepOct2009%5D/Rec1882_rus.asp (дата обращения: 10.07.2020).

338. Роббинс Энтони. Могущество без пределов. М.: Культура и спорт. 1996. 391 с.

339. Розвиток креативного мислення учнів як складова соціалізації особистості на уроках української мови та літератури. Методичний посібник. URL: <https://naurok.com.ua/rozvitok-kreativnogo-mislennya-uchniv-yak-skladova-socializaci-osobistosti-na-urokah-ukra-nsko-movi-ta-literaturi-105941.html> (дата обращения: 06.06.2019).

340. Розов Н.С. Эпохи турбулентности и их преодоление. Полития. № 1 (92). 2019. С. 81–96.

341. Романова Е.С., Гребенников Л.Р. Механизмы психологической защиты. Генезис. Функционирование. Диагностика. Мытищи: Талант. 1996. 144с.

342. Рубан Т., Ланюк Євген. Пост-правда, фейки та інформаційна війна. Варіанти. 27 травня 2017. <https://varianty.lviv.ua/43429-yevhen-laniuk-post-pravda-feiky-ta-informatsiina-viina> (дата обращения: 11.07.2019).

343. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Т.1. М.: Педагогика. 1989. 488 с.

344. Руководящие принципы Организации Объединенных Наций для предупреждения преступности среди несовершеннолетних (Эр-Риядские руководящие принципы). Приняты резолюцией 45/112 Генеральной Ассамблеи от 14 декабря 1990 года. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/juveniles_deinquency_prevention.shtml (дата обращения: 20.07.2020).

345. Руськина Е.И. Формирование психологической защиты от манипулятивных воздействий у школьников: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. психол. наук. Саратов. 2009. 22 с.

346. Рыбников Т.А., Марченко Т.Б., Мельницкая и др. Информационно-психологическая безопасность и социально-психологическая реабилитация и адаптация населения. М., 2008. 84 с. URL: <http://os.x-pdf.ru/20psihologiya/276228-1-informacionno-psihologicheskaya-bezopasnost-socialno-psihologichesk.php> (дата обращения: 16.03.2017).

347. Сафін О.Д. Основні підходи до функціонування системи психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції. Актуальні дослідження в сучасній вітчизняній екстремальній та кризовій психології: монографія. За заг. ред. В.П. Садкового, О.В. Тімченка; НУЦЗУ. Х: ФОП Мезіна В.В. 2017. С. 369-382.

348. Сафуанов Ф.С. Каким быть закону о психологической помощи. *Вестник Омского университета. Серия «Психология»*. 2018. № 1. С. 65-68.

349. Свенцицкий А.Л. Краткий психологический словарь. М: Проспект. 2011. 512 с.
350. Свядош А. М. Неврозы (руководство для врачей). СПб.: Питер Паблишинг. 1997. 448 с.
351. Семенова Р.У. Понятие «насилие»: некоторые основания концептуализации содержательного смысла. 2005. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-nasilie-nekotorye-osnovaniya-kontseptualizatsii-soderzhatelnogo-smysla> (дата обращения: 19.12.19).
352. Сергеев С.Ф. Инженерная психология и эргономика: учебное пособие. М.: НИИ школьных технологий. 2008. 176 с.
353. Сєдая Ю.С. Кібервійна: основні теоретичні положення. Українське суспільство в умовах війни: виклики сьогодення та перспективи миротворення: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Маріуполь, 9 червня 2017 р. Маріуполь: ДонДУУ. 2017. С.249-252.
354. Сидоренко Е.В. Тренинг влияния и противостояния влиянию. СПб.: Речь. 2004. 256 с.
355. Ситник Г.П., Олуйко В.М., Вавринчук М.П. Національна безпека України: теорія і практика : навч.посібник. К.: Вид-во «Кондор». 2007. 616 с.
356. СКоДис. URL: <http://scodis.ru/студентам/глоссарий/интерсубъективность/> (дата обращения 13.05.2020).
357. Скулиш Є., Прокоф'єва Д. Безпека кіберпростору як елемент національної безпеки в умовах глобалізації інформаційних процесів. *Правове, нормативне та метрологічне забезпечення системи захисту інформації в Україні*. 2007. Вип. 2 (15). С. 26–31.
358. Служба інформаційно-аналітичного забезпечення органів державної влади (CIA3). URL: <http://www.nbuv.gov.ua/siaz.html> (дата звернення 10.07.2020).
359. Смирнов А.А. Обеспечение информационной безопасности в условиях виртуализации общества: опыт Европейского Союза. Монография.

М.: НИТИ-ДАНА. 2011. URL: <http://spkurdyumov.ru/uploads//2013/08/smirnov.pdf>. (дата обращения: 10.07.2020).

360. Смирнов Александр. Коммуникационная стратегия информационной безопасности Украины. URL: <http://hvylya.net/analytics/politics/kommunikatsionnaya-strategiya-informatsionnoy-bezopasnosti-ukrainyi.html> (дата обращения: 23.02.2017).

361. Смирнов М.А. Информационная среда и развитие общества *Информационное общество*. 2001. Вып.5. С. 50-54.

362. Смол Г., Ворган Г. Мозг онлайн. Человек в эпоху Интернета.: пер. с англ. Б.Козловского. М.: КоЛибри, Азбука-Аттикус. 2011. 352 с.

363. Снедков Е.В. Клиническая картина ПТСР/Комбатанты. Посттравматическое стрессовое расстройство. Под ред. В.А. Солдаткина. ГБОУ ВПО РостГМУ Минздрава России. Ростов н/Д: Изд-во РостГМУ. 2015. Стр. 109-142.

364. Соловйов В.М. Поняття і сутність правового регулювання державного управління в Україні. *Університетські наукові записки*. 2007. № 3 (23). С. 27–33.

365. Сорокин В.М., Кокоренко В.Л. «Практикум по специальной психологии» / Под ред. Л.М. Шипицыной, А.С. Синицина. URL: <http://www.psi-sintez.ru/Correctional/Sorokin-Kokorenko/10> (дата обращения: 19.11.2019).

366. Соснін О. Національні інтереси в інформаційній сфері. Віче. 2011. № 9. С. 32-36.

367. Социальные сети. Как защитить ребенка. URL: <https://shcherbakovs.com/how-to-protect-kids-in-social-media/> (дата обращения: 10.07.2020).

368. Социология управления: теоретико-прикладной толковый словарь. Отв. ред. А.В. Тихонов. М.: КРАСАНД. 2015. 480 с.

369. Соціологія: короткий енциклопедичний словник. URL: <https://subject.com.ua/sociology/dict/422.html> (дата звернення: 10.04.2020).

370. Соціологія: підручник / за ред. В. Г. Городяненка. 3-тє вид., переробл. і доп. К.: ВЦ «Академія». 2008. 544 с.

371. Спилбергер Ч. Д. Концептуальные и методологические проблемы исследования тревоги. *Стресс и тревога в спорте*. М. 1983. С. 1224.

372. Старіш О.Г. Інформаційна політика держави в контексті глобалізації. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук за спеціальністю 23.00.03. Політична культура та ідеологія. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ. 2008. 401 с.

373. Статистичні дані. Пробація України
https://www.probation.gov.ua/?page_id=197 (дата звернення: 24.07.2020)

374. Стехликова Д.А. Психотерапия в зеркале культуры. *Независимый психиатрический журнал*. 1999. № 2. С. 58-68.

375. Стрельцов А.А. Направление совершенствования правового обеспечения информационной безопасности Российской Федерации. *Информационное общество*. 1999. № 6. С. 15–21.

376. Стрельцов А.А. Содержание понятия «обеспечение информационной безопасности». *Информационное общество*. 2001. Вып. 4. С. 10–16.

377. Сукиасян С.Г. О природе психики: введение в проблему. Научно-методический электронный журнал «Концепт». 2015. Т. 30. С. 246–250. URL: <http://e-koncept.ru/2015/65120.htm>. (дата обращения: 05.06.2019).

378. Султанова Л.Б. Природа топологической интуиции. *Российский гуманитарный журнал*. 2016. Vol. 5. №1. С 14-21.

379. Сурилов А.В. Теория государства и права : учеб. пособие. К.: Изд-во «Выща школа». 1989. 439 с.

380. Сычѳв О.А. Психология оптимизма: учебно-методическое пособие к спец-курсу. Бийский пед. гос. ун-т им. В. М. Шукшина. Бийск. БПГУ им. В.М. Шукшина. 2008. 69с. URL: <http://window.edu.ru/resource/494/77494/files/sychev.pdf> (дата обращения: 05.06.2019).

381. Тарабрина Н.В. Психология посттравматического стресса. Изд-во Института психологии РАН. 2009. 304 с.

382. Твердохліб О. Організаційно-правові засади забезпечення інформаційної відкритості органів державної влади в контексті розвитку інформаційного суспільства в Україні. Реформування публічного управління: теорія, практика, міжнародний досвід : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. за міжнар. участю (31 жовт. 2014, м. Одеса). Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2014. С. 308–309.

383. Тевлюкова О.Ю. Насилие как феномен социальной организации: опыт теоретико-методологического анализа. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата социологических наук. НОВОСИБИРСК. 2005. 175с. URL: <https://www.dissercat.com/content/nasilie-kak-fenomen-sotsialnoi-organizatsii-opyt-teoretiko-metodologicheskogo-analiza> (дата звернення: 25.02.2020).

384. Тиллих П. Избранное: Теология культуры. М. : Юрист. 1995. 479 с.

385. Тихомиров О. Забезпечення інформаційної безпеки: теоретико-правовий аспект. *Право України*. 2011. № 4. С. 252–259.

386. Тихомиров О.О. Забезпечення інформаційної безпеки як функція сучасної держави: моногр. Заг. ред. Р.А. Калюжний. Центр навч.-наук. та наук.-практ. вид. НА СБ України. 2014. 196 с.

387. Тімченко О.В., Широбоков Ю.М. Медико-психологічна постізоляційна допомога та підтримка на етапі перебування звільнених з полону військовослужбовців у лікувально-реабілітаційних центрах. Інтеграційний розвиток особистості та суспільства: психологічний і соціологічний виміри: матеріали II міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 12 червня 2020 року). За ред. д.ю.н., проф. Аракелян М. Р.. Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса: Видавничий дім «Гельветика». 2020. С. 273-276.

388. Ткач М.И. Оказание психологической помощи населению Донбасса в период вооруженного конфликта и в восстановительный период. Проблемы

психологических последствий, связанных с радиационными авариями и другими чрезвычайными ситуациями: материалы международной научно-практической конференции. Квадратон. 2015. С. 23- 25.

389. Ткачишина О.Р. Психологічна безпека у контексті маніпулятивного впливу на свідомість особистості. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 1. Т.1. С. 178-182.

390. Топчій О.В. Адміністративно-правове забезпечення інформаційної безпеки неповнолітніх в Україні: дис. д-ра юрид. наук: 12.00.07. Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет». Ужгород. 2019. 479 с. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/20163> (дата звернення: 14.07.2020).

391. Торяник В.М. Інформаційна безпека як складова національної безпеки держави, роль ЗМІ в забезпеченні інформаційного суверенітету України. *Право і суспільство*. 2016. №2. С. 151-156.

392. Триняк В.Ю. Сутнісні аспекти інформаційної безпеки в умовах глобалізації. *Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія*. Харків: ХУПС, 2007. Вип. 3(29). С. 142–149.

393. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 24.07.2020).

394. Уилбер К. Интегральная психология. Сознание, дух, психология, терапия. М: ООО «Издательство АСТ» . 2004. 412 с.

395. Указ Президента України № 597/2011 від 24.05.2011 р. Про Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/597/2011> (дата звернення: 24.07.2020).

396. Указ Президента України № 96/2016 від 15.03.2016 р. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 27 січня 2016 року «Про Стратегію кібербезпеки України»: URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0003525-16#Text>. (дата звернення: 10.03.2020).

397. Указ президента України №47/2017. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України». URL: <http://www.president.gov.ua/documents/472017-21374> (дата звернення: 28.02.2017).

398. Указ Президента України №811/2011 від 11 серпня 2011 року. Питання Уповноваженого Президента України з прав дитини. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/8112011-13443> (дата звернення: 24.07.2020).

399. Указ Президента України від 20 травня 2015 року № 276/2015. Про Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 роки. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276/2015#Text> (дата звернення: 24.07.2020).

400. Урсул А.Д., Цырдя Т.(Ф).Н. Информационная безопасность. Сущность, содержание и принципы ее обеспечения. URL: <http://security.ase.md/publ/ru/pubru22.html> (дата обращения 13.05.2020).

401. Филатова А.Ф. Здоровье и благополучие: уровни, «элементы», критерии, диагностика. *Вестник Омского университета. Серия «Психология»*. 2017. № 2. С. 42-48.

402. Философская энциклопедия. Т. 3. Гл. ред. Ф.В. Константинов. М.: Советская энциклопедия. 1964. 584 с.

403. Философский энциклопедический словарь. Редкол.: С.С. Аверинцев, Э.А. Ораб-Оглы, Л.Ф. Ильичев и др. 2-е изд. М.: Сов. Энциклопедия. 1989. 815 с.

404. Форос Г.В., Жогов В.С. Особливості трактування поняття «кібербезпека» в сучасній юридичній науці. *Правова держава*. 2019. №33. С. 128–134.

405. Форос Г.В., Форос А.В. Інформаційний тероризм як загроза національній безпеці України. *Правова держава*. 2010. № 12. С. 256-261.
406. Франкл В. Человек в поисках смысла: сборник: пер. с англ. и нем. / Общ. ред. Л.Я. Гозмана и Д.А. Леонтьева. М.: Прогресс, 1990. 368 с.
407. Фролов С.С. Социология. Издание 3-е, дополненное: учебник .Москва: Гардарики. 2002. 344 с.
408. Фурашев В. М. Державно-правові проблеми інформаційної безпеки людини і суспільства в умовах інтеграції України у світовий інформаційний простір. Запобігання новим викликам та загрозам інформаційній безпеці України: правові аспекти : матеріали наук.-практ. конф. / 06 жовт. 2016 р. / Упоряд. : В. М. Фурашев. Київ : НТУУ «КПІ імені Ігоря Сікорського». Вид-во «Політехніка». 2016. С. 7-24.
409. Хакамада Ирина. Как жить в условиях турбулентности: 10 инструкций Ирины Хакамады. URL: <https://snob.ru/selected/entry/99381> (дата обращения: 06.06.2019).
410. Ханин Ю.Л. Краткое руководство к применению шкалы личностной и реактивной тревожности. Л. 1976. 127 с.
411. Холл Майкл, Боденхамер Боб. Полный курс НЛП. СПб.:Прайм-ЕВРО-ЗНАК. 2006. 635с.
412. Хромченко А.Л. К вопросу о разработке классификации потребностей в российской научной традиции. *Общественные науки и современность*. 2007. № 4. С. 144.
413. Хуторской А.В. Дидактическая эвристика. *Теория и технология креативного обучения*. М.: Изд-во МГУ. 2003. 416 с.
414. Хухлаева О.В. Коррекция нарушений психологического здоровья дошкольников и младших школьников. М.: Изд-во Академия. 2003.184с.
415. Цветков В.Я. Естественное и искусственное информационное поле. *Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований*. 2014. № 5(2). С. 178–180.

416. Цуканов Е.А. Информационная среда как фактор социального и нравственного здоровья человека: автореферат диссертации. 2003. URL: <http://www.dissercat.com/content/informatsionnaya-sreda-kak-faktor-sotsialnogo-i-nravstvennogozdorovya-cheloveka#ixzz4ZK2Ubcmb> (дата обращения: 28.01.2020).

417. Чепурышкин И.П. К вопросу о сущности понятия «абилитация» как педагогический феномен. Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии: сб. ст. по матер. I междунар. науч.-практ. конф. № 1. Часть IV. Новосибирск: СибАК, 2010. URL: <http://sibac.info/conf/pedagog/i/35394> (дата обращения: 06.08.2020).

418. Черненко І.І., Чухно І.А. Сучасні методи психологічної терапії хворих із посттравматичними стресовими розладами в контексті їх медико-соціального значення. *Новости медицины и фармации*. 2017. №5 (91). URL: <http://www.mif-ua.com/archive/article/45078> (дата звернення: 05.08.2020).

419. Чиксентмихайи М.В. Поисках потока: Психология включенности в повседневность. пер. с англ. М.: Альпина нон-фикшн. 2011. 194 с.

420. Чудинов С.И., Щекотин Е.В. Турбулентный социум и концепция безопасности: социально-философские аспекты: монография. Новосибирск: Изд-во НГТУ. 2018. 159 с.

421. Чуева Н.В. Социальное насилие в системе экономических отношений. Международный научно-исследовательский журнал. Екатеринбург: «Импекс». №1 (20). 2014. Часть 4. С. 96-97.

422. Шаршов И.А., Макарова Л.Н.. Изменяющаяся внешняя информационная среда: анализ конструктивного и деструктивного потенциала. *Социально -экономические явления и процессы*. 2012. № 4 (038). С. 170-176.

423. Шаршов И.А., Макарова Л.Н.. Изменяющаяся внешняя информационная среда: анализ конструктивного и деструктивного потенциала. *Социально-экономические явления и процессы*. №4(038). 2012. С. 170-176.

424. Шауцукова Л.З. Информатика. URL: https://book.kbsu.ru/theory/chapter1/1_1_2.html (дата обращения: 08.04.2019).

425. Шевяхова Наталья. Компьютерные игры как территория пропаганды. 2015-05-15. URL: <http://argumentua.com/stati/kompyuternye-igry-kak-territoriya-propagandy> (дата обращения: 08.07.2019).

426. Шейнов В.П. Принципы влияния и формы власти как реализации модели психологического воздействия. Системная психология и социология. 2012. № 5. URL: http://systempsychology.ru/journal/2012_5/96-sheynov-vp-principy-vliyaniya-i-formy-vlasti-kak-realizacii-modeli-psihologicheskogo-vozdeystviya.html (дата обращения: 23.07.2019).

427. Шейнов В.П. Скрытое управление человеком (Психология манипулирования). М: АСТ. 2009. 816 с.

428. Шейнов Виктор. Сила влияния. Воздействия явные и скрытые. 2018. URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=71779&p=1 (дата обращения: 22.07.2019).

429. Шеховцев А.Ю. Информационная парадигма в структуре современного мышления. Саратов: Изд-во Сарат. ун-та. 1998. 176 с.

430. Шкарлет С.М. Економічна безпека підприємства: інноваційний аспект: монографія. К.: НАУ. 2007. 436 с.

431. Штроо В.А. Группа как субъект психологической защиты. Ежегодник Российского психологического общества: Психология сегодня. М. 1996. Т. 2. № 2. С. 14-15.

432. Шульга В.І. Сучасні підходи до трактування поняття інформаційна безпека. Ефективна економіка 2015. № 4. URL: .

433. Щекотин Е.В. Национальная безопасность в условиях турбулентности: критический обзор. *Инновационная наука*. 2015. № 10. С. 55-56.

434. Щекотин Е.В. Проблема благополучия в турбулентном социуме: аспект безопасности. Вестник науки Сибири. 2017. №4 (27). С. 74–83

435. Щекотин Е.В. Социальное управление в турбулентном обществе: вопросы безопасности и риска. *Социум и власть*. 2016. № 1 (57). С. 87–92.

436. Щербина В.М. Інформаційне забезпечення економічної безпеки підприємств і установ. *Актуальні проблеми економіки*. 2006. № 10 (64). С. 220–225.

437. Эстулин Даниэль. Тавистокский институт (перевод П. Смирнов). Минск, 2014. URL: <http://coollib.com/b/284081> (дата обращения: 23.02.2017).

438. Этюды абилитационной педагогики: из опыта работы «Школы Бороздина». Монографическое эссе. Под ред. Л.И. Боровикова. Новосибирск: Изд-во НИПК и ПРО. 2000. 145 с.

439. Юрьева Л.Н. Тревога: диагностика, терапия и профилактика. *Нейро news психоневрология и нейропсихиатрия*. 2010. №3(22). С.50-54.

440. Яницкий О.Н. «Турбулентные времена» как проблема общества риска. *Общественные науки и современность*. 2011. № 6. С. 155-164.

441. Яницкий О.Н. Социобиотехнические системы: новый взгляд на взаимодействие человека и природы. *Социологическая наука и социальная практика*. 2016. № 3. С. 5–22.

442. Яницкий О.Н. Социология критических состояний общества: теоретические и методические проблемы. *Социологическая наука и социальная практика*. 2014. №4(8). С. 5–24.

443. Ястребов В.С., Митихина И.А., Митихин Г.Т. и др. Психическое здоровье населения мира: социально-экономический аспект (по данным зарубежных исследований 2000-2010гг.). *Журнал неврологии и психиатрии им. С.С. Корсакова*. 2012. №2. С. 4-13.

444. Arsenault A. and Castells M. Switching Power: Rupert Murdoch and the Global Business Media of Media Politics. *International Sociology*. 2008. №23 (4). P. 488–513.

445. Beck U. *The Metamorphosis of the World*. Cambridge: Polity Press, 2016. 223 p.

446. Berzins J. The new generation of Russian warfare. URL: www.aspeninstitutece.org/en/article/3-2014-the-new-generation-of-russian-warfare/ (дата обращения: 20.06.2019).

447. Buchanan J., Kock N. Information Overload: A Decision Making Perspective. Multiple Criteria Decision Making in the New Millennium : Proceedings of the Fifteenth International Conference on Multiple Criteria Decision Making (MCDM), (10–14 July 2000, Ankara, Turkey) / M. Köksalan et al. (eds.). 2001. P. 49–58.

448. Caudle S. L., de Spiegeleire S. A New Generation of National Security Strategies: Early Findings from the Netherlands and the United Kingdom / Sharon L. Caudle and Stephan de Spiegeleire. *Journal of Homeland Security and Emergency Management*. 2010. Vol. 7., Issue 1. P. 1–24

449. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions - An EU agenda for the rights of the child, Brussels. Mode of access: http://ec.europa.eu/justice/policies/children/docs/com_2011_60_en.pdf.

450. Conceptual framework for development of the national security system of Ukraine. Analytical Report (2015). *National Institute for Strategic Studies*. URL: <http://en.niss.gov.ua/>.

451. Council of Europe Strategy for the rights of the child 2016 – 2021 : Council of Europe; Strasbourg, 6 November 2015. URL: <https://rm.coe.int/168048dee3> (дата звернення: 10.07.2020).

452. Davis J.V. An overview of transpersonal psychology. *The Humanistic Psychologist*. Spring 2003. 31 (2-3). P. 6-21.

453. Definition of ergonomics. Сайт Международной ассоциации эргономики. URL: [http://iea.cc/01_what/What is Ergonomics.html](http://iea.cc/01_what/What_is_Ergonomics.html) (дата обращения: 06.06.2019).

454. DeMarco, Jeffrey and Davidson, Julia and Bifulco, Antonia and Scally, Mia and Cheevers, Carly and Schimmenti, Adriano and Caretti, Vincenzo and Puccia, Angelo and Corbari, Elisa and Schilder, Janneke and Bogaerts, Stefan (2016) EU online child safety: what does the literature say? *Crimen et Delictum: International Journal of Criminological and Investigative Sciences*, 11 (1). pp. 1-19.

455. Esman M. Political and Psychological Factors in Conflicts / M. Esman. –

New York: Lexington Books, 2011. 63 p.

456. Eysenk H.J. Personality, genetics, and behavior N.Y.: Print. 1982. 109 p.

457. Fred C. Lunenburg, Beverly J. Irby. Development of Administrative Thought: A Historical Overview. International journal of organizational theory and development. 2013. Volume 1. № 1. P. 1-20.

458. Gierzynski A. The Political Effects of Entertainment Media: How Fictional Worlds Affect Real World Political Perspectives. Lanham: Lexington Books. 2018. 248p.

459. Howorth J. Decision-making in security and defense policy: Towards supranational inter-governmentalism. *Cooperation and Conflict*. 2012. Vol. 47 (4). P. 433–453.

460. Information infrastructure, governance, and socio-economic development in developing countries / P. Meso et al. *European Journal of Information Systems*. 2009. № 18. P. 52–65.

461. International experience in combating separatism: conclusions for ukraine. Analytical Report (2016). *National Institute for Strategic Studies*. URL: <http://en.niss.gov.ua/>.

462. Ishcheikin K. Factors of effective implementation of the direct democracy`s instruments. European political and discourse. 2017. Vol. 4. Issue 3. P. 124–131.

463. Katz E., Lazarsfeld, P. (1955) Personal Influence: The Part Played by People in the Flow of Mass Communication. Glencoe, IL : The Free Press.

464. Kelman H. Interactive Problem-Solving: a Social-Psychological Approach to Conflict Resolution. London: Macmillan, 2007. 203 p.

465. Kirsch I., Lynn S.J. Hipnotic involuntariness and the automaticity of everyday life. *Amer. J. Clin. Hypn.* 1997. V40, №1. P. 329-348.

466. Luhman N. Risk: a sociological theory. N.Y.: Aldine de Gruyter. 1993. 236 p.

467. Maciejewski M. To do more, better, faster and more cheaply: using big data in public administration. *International Review of Administrative Sciences*. 2017. vol. 83, No 1 (S). P. 120–135.

468. Malcolm N. and Show Q. C. International law. Fifth edition. Cambridge university press, 2003. 687 p.

469. Milton B.G. Making Sense or Non-sense: Key Issues in the Information Age. *Canadian Vocational Journal*. 1989. Vol. 24. № 3. P. 5-9.

470. Mingers J., Embodying Information Systems: The Contribution of Phenomenology, *Information and Organization*, 2001. 1(2), P. 103-128.

471. Minimum wage statistics published by Eurostat refer to monthly national minimum wages. URL: <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=...=en&pcode=tps00155>.

472. Molotch H. Against Security: How We Go Wrong at Airports, Subways, and Other Sites of Ambiguous Danger. Princeton, Oxford: Princeton University Press. 2014. 288 p.

473. Moreno, V. JR, On the Social Implications of Organizational Engineering, *Information Technology and People*, 2001. 12(4), pp. 359-389.

474. Morris V. Grading Gerasimov: Evaluating Russian Nonlinear War Through Modern Chinese Doctrine / Small Wars Journal . 2015. URL: <https://web.archive.org/web/20151217191006/http://smallwarsjournal.com/printpdf/30157> (дата обращения: 20.06.2019).

475. National Security Space Defense and Protection. Public 440 Report (2016). URL: <https://www.nap.edu/catalog/23594/national-securityspace-defense-and-protection-public-report>.

476. Negotiations without defeat: Harvard method / Roger Fisher, William Ury, Bruce Patton. Harvard University. 2012. 272 p.

477. OECD Factbook 2016: Economic, Environmental and Social Statistics, 2016, OECD, Paris, URL: http://www.iberglobal.com/files/2016/oecd_factbook_15_16.pdf [31.03.2017].

478. Providing for National Security A Comparative Analysis / Edited by

Andrew M. Dorman and Joyce P. Kaufman. 2014. 340 p.

479. Pulkkinen M., Naumenko A., & Luostarinen K. Managing information security in a business network of machinery maintenance services business—enterprise architecture as a coordination tool. *Journal of Systems and Software*, 2007. 80(10), P. 1607-1620.

480. Recommendation CM/Rec(2009)5 of the Committee of Ministers to member states on measures to protect children against harmful content and behaviour and to promote their active participation in the new information and communications environment.

URL:

[https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=CM/Rec\(2009\)5&Language=lanEnglish&Ver=original&Site=CM&BackColorInternet=9999CC&BackColorIntranet=FFBB55&BackColorLogged=FFAC75](https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=CM/Rec(2009)5&Language=lanEnglish&Ver=original&Site=CM&BackColorInternet=9999CC&BackColorIntranet=FFBB55&BackColorLogged=FFAC75)). (дата звернення: 10.07.2020).

481. Robert Epstein and Ronald E. Robertson. The search engine manipulation effect (SEME) and its possible impact on the outcomes of elections. 2014. URL: <https://www.pnas.org/content/112/33/E4512.full> (дата обращения: 08.07.2019).

482. Safer Internet Programme: Empowering and Protecting Children online.url: http://ec.europa.eu/information_society/activities/sip/index_en.htm. (дата звернення: 10.07.2020).

483. Sarotori G. Political Development and Political Engineering., Public Policy / G. Sarotori. Cambridge, Massachusetts: Harverd University Press, 2011. 273 p.

484. Scial Media Statistics. URL: <https://www.guardchild.com/social-media-statistics-2/> (дата звернення: 10.07.2020).

485. Scott J. Harr. Expanding Tolstoy and Shrinking Dostoyevsky. *Military Review*. 2017. № 5. URL: <https://www.armyupress.army.mil/Journals/Military-Review/English-Edition-Archives/September-October-2017/Harr-Expanding-Tolstoy-and-Shrinking-Dostoyevsky/> (дата обращения: 24.06.2019).

486. Sireteanu R. Switching on the infant brain. *Science*. 1999.286. P.59-61.

487. Small G.V., Silverman D.H.S., Siddarth P., et al. Effects of a 14-day healthy longevity lifestyle program on cognition and brain function. *American Journal of Geriatric Psychiatry*. 2006. 14. P.538-545.

488. Sobczyk K., Pietrzak P. W drodze do szczytu NATO w Warszawie – wydatki obronne państw Sojuszu / K. Sobczyk, P. Pietrzak // *Bezpieczeństwo Narodowe*. 2015. Vol. 2 (34). P. 35–55.

489. Social Turbulence and Governmental Form. 2016. URL: <https://neociceroniantimes.wordpress.com/2016/11/09/social-turbulence-and-governmental-form/> (дата обращения: 23.05.2019).

490. Stepanova E. Terrorism in Asymmetrical Conflict: Ideological and Structural Aspects. SIPRI Research Report. № 23. 2008. URL: (дата обращения: 21.05.2019).

491. Stephen M. Dayspring . Dayspring S.M. Toward a theory of hybrid warfare: the Russian conduct of war during peace. URL: <https://www.hsdl.org/?view&did=790442> (дата обращения: 20.06.2019).

492. Stinchcombe A. Constructing Social Theories. Chicago: University of Chicago Press. 1987. 320p.

493. Stuard D. T. Creating the national security state a history of the law that transformed America / D. T. Stuard. Paperback, 2012. 360 p.

494. Takahashi M. The Influence of Sub-state Actors on National Security Using Military Bases to Forge Autonomy / Editors: Takahashi Minori (Ed.), 2019. Publisher: Springer International Publishing. DOI: 10.1007/978-3-030-01677-7. 140 p.

495. Teens, Social Media & Technology 2018. URL: <https://www.pewresearch.org/internet/2018/05/31/teens-social-media-technology-2018/> (дата звернення: 10.07.2020).

496. The Global Information Technology Report 2016. *World Economic Forum*. URL: <https://www.weforum.org/reports/the-global-information-technology-report-2016> (last accessed: 08.04.2020).

497. Thomas Crombie Schelling. The Strategy of Conflict / T. Schelling / New

York City: The New York Times Company, 2016. 356 p.

498. Toffler A. Future Shock. New York: Random House. 1975. 562 p.

499. Tverdokhlib O. S. Sicherstellung des Zugangs zur öffentlichen Information: einige Anmerkungen zur Staatsregelung des Informationsbereiches. *European Applied Sciences* : wissenschaftliche Zeitschrift. 2014. № 5. P. 142–144.

500. Vanderburg W.H. Our battle for the human spirit : scientific knowing, technical doing, and daily living. Toronto: University of Toronto Press. 2016. 421p.

501. Vinsent Mosco. Becoming Digital: Toward a Post-Internet Society. London: Emerald Publishing Limited. 2017. 227p.

502. Whitman M. E. “In defense of the realm: Understanding the threats to information security”, *International Journal of Information Management*. 2004. 24(1). P. 43-57.

Акти та довідки про впровадження результатів дисертаційного дослідження

**СЕКРЕТАРІАТ
КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ**

вул. Жилинська, 14, м. Київ, 01033, тел. (044) 238-11-19, факс 238-13-37
web: <http://www.ccu.gov.ua>

№ _____

На № _____ від _____

**ДОВІДКА
про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Панченка О. А. на тему: „Державне управління інформаційною
безпекою в епоху турбулентності“**

Результати дисертаційного дослідження „Державне управління інформаційною безпекою в епоху турбулентності“ Панченка О.А. – докторанта кафедри публічного адміністрування Міжрегіональної Академії управління персоналом на здобуття ступеня доктора наук з державного управління за спеціальністю 25.00.05 (державне управління у сфері державної безпеки та охорони громадського порядку) – були використані в роботі Конституційного Суду України. Йдеться насамперед про основні нормативно-правові засади та концептуальні положення державного управління у сфері забезпечення інформаційної безпеки, а також про практичне застосування пропонованих рекомендацій щодо підвищення стресостійкості працівників при реагуванні на кризові ситуації.

Керівник Секретаріату

В. М. БЕСЧАСТНИЙ

Державна служба України з питань безпеки харчових продуктів та захисту споживачів
ГОЛОВНЕ УПРАВЛІННЯ ДЕРЖПРОДСПОЖИВСЛУЖБИ в м. КИЄВІ
 вул. Волинська, 12, м. Київ, 03151, тел. (044) 486-54-86, т.ф. 486-40-27
 E-mail: info@kiev.dpss.gov.ua Код ЄДРПОУ 40414833

08.05.2023 № 12.0/15392

На № _____ від _____

ДОВІДКА ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Панченка Олега Анатолійовича

на тему: «Державне управління інформаційною безпекою в епоху
турбулентності»

Результати дисертаційного дослідження «Державне управління інформаційною безпекою в епоху турбулентності» Панченка О.А - докторанта кафедри публічного адміністрування Міжрегіональної Академії управління персоналом на здобуття ступеня доктора наук з державного управління за спеціальністю 25.00.05 - державне управління у сфері державної безпеки та охорони громадського порядку, зокрема запропоновані концептуальні положення державного управління у сфері інформаційної безпеки були використані під час проведення засідання робочої групи Головного управління Держпродспоживслужби в м. Києві з метою організації управлінської діяльності у сфері забезпечення інформаційної безпеки громадян, та впроваджені у діяльності.

Начальник,
кандидат медичних наук

М.П.

РУБАН О.М.

ДЕРЖАВНА СЛУЖБА УКРАЇНИ
З ПИТАНЬ БЕЗПЕЧНОСТІ ХАРЧОВИХ
ПРОДУКТІВ ТА ЗАХИСТУ СПОЖИВАЧІВ
Держпродспоживслужба

STATE SERVICE OF UKRAINE
ON FOOD SAFETY
AND CONSUMERS PROTECTION
SSUFSCP

**ГОЛОВНЕ УПРАВЛІННЯ
ДЕРЖПРОДСПОЖИВСЛУЖБИ
В ЖИТОМИРСЬКІЙ ОБЛАСТІ**

**MAIN ADMINISTRATION
OF SSUFSCP
IN ZHYTOMYRSKA REGION**

вул. Гагаріна, 55, м. Житомир, 10002,
тел./факс: (0412) 43-89-89,
тел. (0412) 43-18-42,
E-mail: g.upr@zt-dpss.gov.ua,
сайт: www.zt-dpss.gov.ua,
код згідно з ЄДРПОУ 40346926

55, Gagarina str., Zhytomyr, 10002,
fax: (0412) 43-89-89
phone: (0412) 43-18-42,
E-mail: g.upr@zt-dpss.gov.ua,
WEB: www.zt-dpss.gov.ua,
код згідно з ЄДРПОУ 40346926

№ 13-00/4-116 від 27.05 2020 р. На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Панченка О. А. на тему: «Державне управління інформаційною
безпекою в епоху турбулентності»

Результати дисертаційного дослідження «Державне управління інформаційною безпекою в епоху турбулентності» Панченка О. А. – докторанта кафедри публічного адміністрування Міжрегіональної Академії управління персоналом на здобуття ступеня доктора наук з державного управління за спеціальністю 25.00.05 – державне управління у сфері державної безпеки та охорони громадського порядку, зокрема запропоновані концептуальні положення державного управління у сфері інформаційної безпеки були використані під час проведення засідань консультативно-дорадчого органу Головного управління Держпродспоживслужби в Житомирській області з метою організації управлінської діяльності у сфері забезпечення інформаційної безпеки громадян, та впроваджені у діяльності Головного управління Держпродспоживслужби в Житомирській області.

Начальник Головного управління

Олександр ШНІТА
Олександр ШНІТА

УКРАЇНА
ДРУЖКІВСЬКА МІСЬКА РАДА
ВИКОНАВЧИЙ КОМІТЕТ

84205, Донецька обл., м. Дружківка, вул. Соборна, 16. Тел. (06267) 4-28-26. Факс (06267) 4-23-32, 4-43-98
 E-mail: drz.v@dn.gov.ua

№ _____ Від _____
 На № _____ Від _____

ДОВІДКА

Про впровадження результатів дисертаційного дослідження Панченка ОА.
 на тему «Державне управління інформаційною безпекою в епоху
 турбулентності»

Результати дисертаційного дослідження «Державне управління інформаційною безпекою в епоху турбулентності» Панченка О.А.-докторанта кафедри публічного адміністрування Міжрегіональної Академії управління персоналом на здобуття ступеня доктора наук з державного управління за спеціальністю 25.00.05 – державне управління у сфері державної безпеки та охорони громадського порядку, зокрема основні нормативно-правові засади забезпечення національної безпеки в системі публічного управління були використані під час проведення засідань виконавчого комітету Дружківської міської ради з метою оцінювання особливостей організаційно-правових засад управлінської діяльності під час вирішення проблем, які виникають у зв'язку з інституційними змінами в галузі інформаційної безпеки України.

Секретар міської ради

В.Б.ГРИГОРЕНКО

0.145

16.30.23

Дружківська міська рада
 Дружківський міськвиконком
 2326/1/130.145/1-20 від 19.05.2020

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор
Національного університету
«Одеська юридична академія»
професор

М.Р.Аракелян

«19» травня 2020 року

АКТ

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Панченка О.А. на тему: «Державне управління інформаційною
безпекою в епоху турбулентності» у навчальний процес Національного
університету «Одеська юридична академія».**

Комісія у складі:

голови: Завідувача кафедри психології Національного університету
«Одеська юридична академія», доктора психологічних наук,
професора Лефтерова В.О.;

членів комісії: Професора кафедри психології Національного
університету «Одеська юридична академія» доктора
юридичних наук, професора Цільмак О.М.;

Доцент кафедри психології Національного
університету «Одеська юридична академія» кандидата
психологічних наук Курової А.В.

Результати дисертаційного дослідження «Державне управління інформаційною безпекою в епоху турбулентності» Панченка О.А. – докторанта кафедри публічного адміністрування Міжрегіональної Академії управління персоналом на здобуття ступеня доктора наук з державного управління за спеціальністю 25.00.05 – державне управління у сфері державної безпеки та охорони громадського порядку, були впроваджені у навчальний процес Національного університету «Одеська юридична академія» на кафедрі психології під час викладання навчальної

дисципліни «Лідерство» для здобувачів вищої освіти освітнього рівня магістр за спеціальністю 281 - «Публічне управління та адміністрування», а також навчальної дисципліни «Психологія управління» для здобувачів вищої освіти освітнього рівня бакалавр за спеціальністю 053 - «Психологія». Зокрема у курсах лекцій та практичних занять зазначених дисциплін використані сучасні концепції розвитку державного управління у сфері забезпечення інформаційної безпеки, багаторівнева модель управління комплексною інформаційною безпекою держави в умовах турбулентності.

Голова комісії:

Завідувач кафедри психології

Національного університету

«Одеська юридична академія»

доктор психологічних наук, професор

В.О. Лефтеров

Члени комісії:

Професор кафедри психології

Національного університету

«Одеська юридична академія»

доктор юридичних наук, професор

О.М. Цільмак

Доцент кафедри психології

Національного університету

«Одеська юридична академія»

кандидат психологічних наук

А.В. Курова

Міністерство освіти
і науки України

Ministry of Education
and Science of Ukraine

УКРАЇНСЬКА ІНЖЕНЕРНО-
ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ

UKRAINIAN ENGINEERING
PEDAGOGICS ACADEMY

вул. Університетська, 16,
м. Харків, 61003, Україна

Тел.: (057)731 28 62; факс:
(057)731 32 36

Universytets'kastr. 16,
Kharkiv, 61003, Ukraine

E-mail: rektor@uipa.edu.ua

<http://uipa.edu.ua>

Код ЄДРПОУ 02071228

№ ДУ. АО № 101-02-14/01

На _____ № _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Панченка Олега Анатолійовича «Державне управління інформаційною
безпекою в епоху турбулентності» на здобуття наукового ступеня
доктора наук з державного управління
за спеціальністю 25.00.05 - державне управління у сфері
державної безпеки та охорони громадського порядку

Довідка видана Панченку Олегу Анатолійовичу у тому, що він в Українській інженерно-педагогічній академії протягом 2018 – 2020 років впроваджував результати дисертаційного дослідження у процес професійної підготовки майбутніх фахівців за напрямом підготовки 281 "Публічне управління та адміністрування". В навчальний процес професійної підготовки майбутніх фахівців було впроваджено такі теоретичні і практичні результати:

- пріоритетні управлінські механізми та деструктивні фактори інформаційного середовища;
- концептуальні засади державного управління щодо забезпечення інформаційної безпеки держави;
- організаційні заходи формування управлінських рішень в системі інформаційної безпеки України;
- комплексний підхід до визначення стратегії розвитку системи інформаційної безпеки в умовах глобалізації;
- концепцію визначення оптимальних шляхів щодо вдосконалення системи державного управління інформаційної безпеки;
- структурно-функціональну модель забезпечення інформаційно-психологічної безпеки.

Результати дисертаційного дослідження Панченка О.А. сприяли підвищенню ефективності та якості професійної підготовки майбутніх фахівців за напрямом підготовки 281 "Публічне управління та адміністрування".

Перший проректор
з науково-педагогічної роботи
Зав. кафедри економіки та менеджменту
доктор економічних наук, професор

Сергій ПЕТРОВ

Вікторія ПРОХОРОВА

Національна академія медичних наук України

Державна установа

«ІНСТИТУТ НЕВРОЛОГІЇ, ПСИХІАТРІЇ ТА НАРКОЛОГІЇ НАМН УКРАЇНИ»

61068, м.Харків, вул. Академіка Павлова, 46

тел./факс 738-33-87 — директор, тел. 738-41-94 — головний лікар

e-mail: inpn@ukr.net

www.inpn.org.ua

код ЄДРПОУ 02012148

від 14 травня 2020 р. № 14-05/1
на № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Панченка О.А. на тему: «Державне управління інформаційною
безпекою в епоху турбулентності»

Результати дисертаційного дослідження «Державне управління інформаційною безпекою в епоху турбулентності» Панченка О.А. — докторанта кафедри публічного адміністрування Міжрегіональної Академії управління персоналом на здобуття ступеня доктора наук з державного управління за спеціальністю 25.00.05 — державне управління у сфері державної безпеки та охорони громадського порядку були впроваджені у роботі відділу медичної психології Державної установи «Інститут неврології, психіатрії та наркології Національної академії медичних наук України», шляхом використання у психодіагностичній та психокорекційній роботі, а також при здійсненні психологічного консультування хворих. Запропоновані концептуальні положення державного управління у сфері забезпечення інформаційної безпеки та модель інформаційно-психологічної безпеки людини може бути впроваджені для поліпшення психічного здоров'я населення та профілактиці різноманітних форм станів соціально-психологічної дезадаптації.

Завідувач відділу медичної психології

ДУ «Інститут неврології, психіатрії та наркології НАМН України»

д.психол.наук, проф.

Мет

**ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ
«ВСЕУКРАЇНСЬКА АСАМБЛЕЯ ДОКТОРІВ НАУК З
ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ»**

04070, м. Київ, Андріївський узвіз, буд. 11, офіс 68, тел. (063-951-78-55), т/ф 462-55-41, <http://vadnd.org.ua/en/news/>

від 15.04.2020 р.

№ 1722/2/2020

Довідка

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Панченко О.А. на тему: «Державне управління інформаційною
безпекою в епоху турбулентності»

Результати дисертаційного дослідження «Державне управління інформаційною безпекою в епоху турбулентності» Панченко О.А. – докторанта кафедри публічного адміністрування Міжрегіональної Академії управління персоналом на здобуття ступеня доктора наук з державного управління за спеціальністю 25.00.05 – державне управління у сфері державної безпеки та охорони громадського порядку у діяльності Громадської організації «Всеукраїнська асамблея докторів наук із державного управління», зокрема, основні нормативно-правові засади забезпечення національної безпеки в системі публічного управління були використані під час проведення засідань президії Громадської організації «Всеукраїнська асамблея докторів наук із державного управління» з метою роз'яснення основних положень Закону України «Про національну безпеку України».

Крім того, результати роботи використані з метою: активізації громадськості щодо формування антикорупційної культури, формування негативного сприйняття корупції, популяризації досвіду іноземних країн з питання формування антикорупційної політики.

Президент

доктор наук з державного управління,
професор, Заслужений юрист України

Є.О. Романенко

Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію
результатів дисертації

– в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Наукові монографії:

1. Панченко О.А. Информационно-психологическая безопасность в эпоху турбулентности: монографія. К.: КВІЦ. 2020. 472 с. DOI:10.5281/zenodo.3989790 ISBN 978-617-697-121-4.

2. Панченко О.А. Інформаційна безпека в епоху турбулентності: державно-управлінський аспект: монографія. К.: КВІЦ. 2020. 332 с. DOI: 10.5281/zenodo.4011826 ISBN: 978-617-697-126-9.

3. Панченко О.А. Информационная безопасность ребенка: монографія. К.: КВІЦ, 2016. 380 с.

4. Панченко О.А. Інформаційні аспекти трансформації державного управління в умовах турбулентності. *The system of public administration in the context of decentralization of power: Collective monograph*. Riga: Izdevnieciba "Baltija Publishing", 2020. P. 88-110. DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-588-66-2-06>

Особистий внесок здобувача: запропонована авторська модель підтримки рівноваги стану динамічної системи, що дозволяє окреслити ризики викликів епохи турбулентності та сформувані стратегічні напрямки державної інформаційної політики, підтверджено ефективність застосування моделі для вироблення дієвих стратегій забезпечення інформаційної безпеки в державному управлінні на прикладі розгляду інформаційних викликів державі та особистості.

5. Панченко О.А., Банчук Н.В. Информационная безопасность личности: монографія. Донецк: ФОП Дмитренко, 2010. 736 с. ISBN 978-966-8965-70-8

Особистий внесок здобувача: запропоновано нові принципові підходи до абілітації і реабілітації людини в умовах інформаційно-психологічного впливу,

шляхи підвищення якості життя в його суспільно корисної діяльності, гармонізації суспільних відносин.

6. Панченко О.А., Банчук Н.В. Информационная безопасность личности: монография 2-е изд. испр. К.: КИТ, 2011. 672 с. ISBN 978-966-2279-03-0.

Особистий внесок здобувача: проведений теоретичний всебічний аналіз поняття "інформаційна безпека особистості", що включає правові, юридичні, організаційно-технічні та медико-психологічні аспекти, запропоновано ряд базових методів психологічного захисту від маніпуляції в інформаційно-психологічній взаємодії.

7. Панченко О.А., Минцер О.П. Применение информационных технологий в современной реабилитологии: монография. К.: КВИЦ, 2013. 136 с.

Особистий внесок здобувача: проведений теоретичний всебічний аналіз інформаційних процесів в реабілітології і її практичного втілення – реабілітації. Розглянуто три основні напрями: автоматизація діагностичних і лікувальних методик; організаційно-інформаційна підтримка; телереабілітація.

8. Панченко О.А., Банчук Н.В., Пономаренко А.Н., Толстанов А.К., Антонов В.Г. Информационные технологии в практике врача: монография. К.: КВИЦ, 2012. 353 с.

Особистий внесок здобувача: проаналізовані різноманітні аспекти застосування інформаційних технологій в медицині.

Статті у наукових фахових виданнях України з державного управління

9. Панченко О.А. Проблемы правового забезпечення державного управління інформаційною безпекою. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2019. № 11. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1561> DOI: 10.32702/2307-2156-2019.11.3.

10. Панченко О.А. Інформаційна безпека держави як елемент соціальної культури. *Аспекти публічного управління*. 2020. № 1. Том 8. С. 58-67. DOI: 10.15421/152006.

11. Панченко О.А. Суспільний запит на інформаційну безпеку. *Публічне урядування*. 2020. № 2 (22). С. 141-149. DOI: 10.32689/2617-2224-2020-2(22)-141-149.
12. Панченко О.А. Законотворча діяльність у сфері національної безпеки. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2020. № 3. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1594>. DOI: 10.32702/2307-2156-2020.3.7.
13. Панченко О.А. Роль засобів масової інформації в системі державного управління інформаційною безпекою. *Публічне управління та митне адміністрування*. 2020. № 1(24). С. 97-102. DOI: 10.32836/2310-9653-2020-1.19.
14. Панченко О.А. Засоби масової інформації як джерело інформаційної безпеки. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2020. № 2(8) С. 250-258. URL: <http://maup.com.ua/assets/files/expert/8/21.pdf>. DOI: 10.32689/2617-9660-2020-2(8)-250-258.
15. Панченко О.А. Інформаційна складова національної безпеки. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Державне управління*. 2019. Вип. 3. URL: <http://77.222.145.174/index.php/governance/article/view/296/297>.
16. Панченко О.А. Засоби масової комунікації як платформа державної інформаційної політики. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2020. № 4. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/4_2020/4.pdf. DOI: 10.32702/2307-2156-2020.4.2.
17. Панченко О.А. Турбулентні соціально-психологічні виклики в системі державного управління інформаційною безпекою. *Збірник наукових праць: Теорія та практика державного управління*. 2020. Том 1. № 68. С. 210-217. DOI: 10.34213/tp.20.01.25.
18. Панченко О.А. Суспільно значущі фактори державної інформаційної безпеки. *Публічне управління і адміністрування в Україні*. 2020. Вип. 16. С.116-120. DOI: 10.32843/2663-5240-2020-16-20.

19. Панченко О.А., Кабанцева А.В., Сердюк І.А. Потреби особистості на інформаційну безпеку. *Публічне урядування*. 2020. № 3(23). С. 203-214. DOI: 10.32689/2617-2224-2020-3(23)-203-214.

Особистий внесок здобувача: переглянуто піраміду людських потреб відповідно до сучасних трансформацій інформаційного суспільства, динамізму структури бажань і потягів, що включають в себе більш широкий діапазон потреб сучасної людини, модернізовано піраміду людських потреб, що вміщує сім рівнів та утворює ієрархічну структуру соціальної поведінки людини як основи інформаційно-психологічної безпеки.

20. Панченко О.А. Провал державної інформаційної політики України. «Вчені записки» Таврійського національного університету ім. Вернадського. Серія: «Державне управління». 2020. Том 31(70). № 2. DOI: 10.32838/2663-6468/2020.2/24.

21. Панченко О.А., Гнатенко В.С., Кабанцева А.В. Роль охорони громадського порядку у забезпеченні інформаційної безпеки держави. *Збірник наукових праць: Вісник Національного університету цивільного захисту* Серія: «Державне управління». 2020. Вип. 1(12). С. 265-274. DOI: 10.5281/zenodo.3819249.

Особистий внесок здобувача: проведений теоретичний аналіз законодавчих і нормативно-правових актів у галузі інформаційної безпеки, окреслені варіації інформаційних загроз, надані пропозиції щодо системного забезпечення інформаційної безпеки держави за трьома напрямками – інформаційна безпека особистості, суспільства, держави.

22. Панченко О.А., Кабанцева А.В. Державне регулювання інформаційної складової безпеки дорожнього руху. *Держава та регіони*. Серія: *Державне управління*. Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2020. № 2 (70). С.184-192. DOI: 10.32840/1813-3401.2020.2.31.

Особистий внесок здобувача: розроблено багаторівневу технологію державного регулювання інформаційної складової безпеки дорожнього руху, яка відображає сукупність державних рішень щодо організації інформації

(формування системного підходу), що циркулює на рівні національної системи безпеки дорожнього руху.

23. Панченко О.А., Антонов В.Г. Концептуалізація поняття «інформаційне насилля» в контексті національної безпеки. *Збірник наукових праць: Актуальні проблеми державного управління*. 2020. № 1 (57). С. 65-73. DOI: 10.34213/ap.20.01.07.

Особистий внесок здобувача: досліджено інформаційне насильство як системне явище та визначені заходи щодо забезпечення національної безпеки в цьому контексті.

24. Панченко О.А., Антонов В.Г. Реабілітація як складова державної політики у сфері інформаційно-психологічної безпеки. *Збірник наукових праць: Теорія та практика державного управління*. 2020. Вип. 2 (69). С. 8-17. DOI: 10.34213/tp.20.02.01.

Особистий внесок здобувача: сформовано теоретичне підґрунтя для розроблення дієвої державної політики щодо організації реабілітаційної допомоги особам, що зазнали збитку психічному здоров'ю.

25. Панченко О.А., Кабанцева А.В., Сердюк І.А. Тривожне очікування людини в епоху турбулентності. *Аспекти публічного управління*. 2020. Том 8. № 2. С. 44-52. DOI: 10.15421/152018.

Особистий внесок здобувача: проведений теоретичний аналіз визначення впливу інформаційного середовища в державі на психологічний стан людини, встановлення причинно-наслідкових зв'язків між тривожним передчуттям і турбулентним мисленням в умовах інформаційної небезпеки.

26. Панченко О.А., Пархоменко-Куцевіл О.І., Антонов В.Г. Інформаційні виклики епохи турбулентності в державному управлінні. *Публічне управління та митне адміністрування: Серія «Державне управління»*. 2020. № 2 (25). С. 196-204. DOI: 10.32836/2310-9653-2020-2.34.

Особистий внесок здобувача: визначено критерії дослідження концепту «епоха турбулентності» та застосування їх в аналізі інформаційних викликів у державному управлінні.

27. Панченко О.А., Кабанцева А.В. Людська психіка в інформаційній небезпеці. *«Вчені записки» Таврійського національного університету ім. Вернадського. Серія: «Державне управління»*. 2020. Том 31(70). № 3. С. 226-233. DOI: 10.32838/TNU-2663-6468/2020.3/39.

Особистий внесок здобувача: виокремлено негативні прояви впливу сучасного інформаційного простору на людську психіку, розроблено комплекс заходів щодо забезпечення інформаційно-психологічної безпеки особистості та соціуму у державі.

28. Панченко О.А. Інформаційна безпека як складова розвитку суспільних відносин. *Публічне управління і адміністрування в Україні*. 2020. Вип. 17. С.135-139. DOI: 10.32843/2663-5240-2020-17-25.

29. Панченко О.А. Інформаційна безпека в контексті викликів і загроз національній безпеці. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2020. Вип. 2 (45). С. 57-63. DOI: 10.33287/102019.

30. Панченко О.А. Інфопандемія в інформаційній гігієні держави. *Право та держава управління*. 2020. № 2. С. 119-126. DOI: 10.32840/pdu.2020.2.18.

31. Панченко О.А., Антонов В.Г., Малєєва А.М. Державне управління інформаційною безпекою як запорука особистісного благополуччя. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. Вернадського. Серія: Державне управління*. 2020. Том 31(70). № 4. С. 81-87. DOI: 10.32838/TNU-2663-6468/2020.4/13.

Особистий внесок здобувача: проаналізовано державну інформаційну політику, а саме ті заходи які є основою забезпечення соціально-психологічної стабільності.

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав з напрямку, з якого підготовлено дисертацію; у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз

32. Панченко О.А. Державне управління інформаційною безпекою в турбулентному суспільстві. *World Science*. May 2020. Warsaw, Poland. № 5(57). Vol. 3. P. 4-9. DOI: 10.31435/rsglobal_ws/31052020/7082/

33. Панченко О.А. Information technologies in ensuring of the state security. Інформаційні технології в забезпеченні державної безпеки. *Science Review*. June 2020. Warsaw, Poland. № 5(32), P. 30-35. DOI: 10.31435/rsglobal_sr.

34. Panchenko O. Panic as a factor of information security threat. *Public Administration and Law Review*. 2020. Tallinn, Estonia. Issue 2. P. 4-9. DOI: 10.36690/2674-5216-2020-2.

35. Панченко О.А. Інформаційні ризики безпеки дитини в турбулентному інформаційному середовищі. *International academy journal Web of Scholar*. 2020. Warsaw, Poland. № 7(49). P. 1-7. DOI: 10.31435/rsglobal_wos/30092020/7147.

36. Panchenko O. Principles of realization of national request for information security. *Public Administration and Law Review*. 2020. № (3). P. 4-11.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

37. Панченко О.А., Кабанцева А.В. Державне регулювання інформаційної безпеки дітей. *Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації*: збірник наукових праць матеріалів міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (28 лютого 2020 г.) Переяслав, 2020. Вип. 56. С. 39-42.

Особистий внесок здобувача: обґрунтовано необхідність державного регулювання організації інформаційної безпеки дітей в Україні.

38. Панченко О.А., Сердюк І.А. Роль держави в особистісних та суспільних відносинах в епоху турбулентності. *Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації*: збірник наукових праць матеріалів міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (28 лютого 2020 г.) Переяслав, 2020. Вип. 56. С. 42-45.

Особистий внесок здобувача: проведений теоретичний аналіз особистісних та суспільних відносин в епоху інформаційної турбулентності.

39. Панченко О.А., Сердюк І.А. Пропаганда та ідеологічна обробка (маніпулювання, інформаційне зомбування) – основи психологічної війни. *Modernization of the educational system: world trend and national peculiarities*: матеріали III міжнар. наук. конф. (February 21th, 2020) Kaunas, Lithuania, P. 75-79.

Особистий внесок здобувача: проаналізовані основні механізми психологічної війни: пропаганда та ідеологічна обробка (маніпулювання, інформаційне бомбування).

40. Панченко О.А. Види та складові інформаційної безпеки. *Science and Global Studies*: збірник тез наукових праць II міжнар. наук. конф. (31 березня 2020 р.) Братислава Словаччина, 2020. С.10-13.

41. Панченко О.А., Сердюк І.А. Сучасні уявлення про інформаційну безпеку. *Проблеми модернізації України*: зб. наук. пр. Вип. 10: матеріали конференції «Розвиток української держави в умовах активізації євро інтеграційних процесів» (19 березня 2020 р.). К., МАУП. 2020. С. 64-66.

Особистий внесок здобувача: проаналізовані сучасні уявлення про інформаційну безпеку в сфері державного управління.

42. Панченко О.А., Гнатенко В.С., Малєєва А.М. Інформаційна безпека як складова економічної безпеки держави. *Проблеми модернізації України*: зб. наук. пр. Вип. 10: матеріали конференції «Розвиток української держави в умовах активізації євро інтеграційних процесів» (19 березня 2020 р.). К., МАУП. 2020. С. 20-23.

Особистий внесок здобувача: розглянуто інформаційну безпеку як складову економічної безпеки держави.

43. Панченко О.А. Информационные аспекты психологической безопасности в турбулентное время. *Интеграционное развитие личности и общества: психологическое и социологическое измерение*: материалы II междун. научно-практ. конф. (12 июня 2020 г.) Одесса, 2020. С. 195-199.

44. Панченко О.А., Сердюк І.А. Інформаційно-психологічна безпека людини в умовах турбулентного розвитку. *Україна 2030: публічне управління*

для сталого розвитку: матеріали щоріч. міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 2020 р.): у 3 т. / за заг. ред. А. П. Савкова, М. М. Білінської, О. М. Петроє. Київ: НАДУ, 2020. Т. 1. С. 98-100.

Особистий внесок здобувача: обґрунтовано постійний інформаційно-психологічний вплив на особистість в умовах турбулентного розвитку, встановлено ряд факторів інформаційного середовища, здатних впливати на психологічну безпеку соціуму.

45. Гнатенко В.С., Панченко О.А., Малєєва А.М. Економічні ризики в умовах інформаційної турбулентної держави. Україна 2030: публічне управління для сталого розвитку: матеріали щоріч. міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 2020 р.): у 3 т. / за заг. ред. А. П. Савкова, М. М. Білінської, О. М. Петроє. Київ: НАДУ, 2020. Т. 1. С. 155-157.

Особистий внесок здобувача: визначено економічні ризики в умовах інформаційної турбулентності держави

46. Панченко О.А. Психологические аспекты турбулентности информационной среды. *Причорноморські психологічні студії*. Одеса. 2017. Вип. 1. С. 3-7.

47. Панченко О.А., Антонов В.Г. Понятие «Турбулентность» в системе информационно-психологической безопасности личности. *Медико-психологические вызовы современности: сборник тезисов научно-практ. конф. с междунар. участием (2 ноября 2017 г.)* Константиновка: Контраст, 2017. С. 69-73.

Особистий внесок здобувача: запропоновано структурно-функціональна модель забезпечення інформаційно-психологічної безпеки в причинно-наслідкового зв'язку з інформаційно-психологічної турбулентністю.

48. Панченко О.А. Психологическая турбулентность в условиях информационной войны. *Становлення та розвиток особистості в умовах інформаційної війни: матеріали наук.-практ. конф. (2 березня 2018 р.)* Київ: Таврійський національний університет імені В.І.Вернадського, 2018. С. 148-151.

49. Панченко О.А., Антонов В.Г. Информационные угрозы как фактор турбулентного мышления. *Реалізація тривоги у психічні та соматичні розлади у населення в зоні проведення антитерористичної операції*: збірник тез доповідей учасників науково-практичної конференції з міжнародною участю / За заг. ред. д. мед. н., проф., Заслуженого лікаря України О.А. Панченка. «Контраст», 2018. С. 108-115.

Особистий внесок здобувача: розкрито сутність поняття «турбулентність мислення» як способу адекватної відповіді на інформаційні загрози.

50. Антонов В.Г., Панченко О.А. Турбулентность – как угроза надежности системы «человек-машина». *Інформаційні системи та технології в медицині*: збірник наукових праць II міжнар. наук.-практ. конф. (ISM-2019) (28-29 листопада 2019 р.) Харків: Нац. аерокосм. ун-т ім. Жуковського «Харків.авіац. ін.-т», 2019. С. 28-30.

Особистий внесок здобувача: виявлено турбулентні загрози в системі «людина-машина» та запропоновано шляхи підвищення надійності її роботи.

51. Панченко О.А. Турбулентність мислення в структурі інформаційно-психологічної безпеки особистості. *Психологія і особистість*. Київ – Полтава. 2019. № 1 (15). С. 41- 60.

52. Панченко О.А. Информационная безопасность в эпоху турбулентности. *Інформаційні системи та технології в медицині*: збірник наукових праць II Міжнар. наук.-практ. конф. (ISM-2019) (28-29 листопада 2019 р.) Харків: Нац. аерокосм.ун-т ім. Жуковського «Харків.авіац. ін.-т», 2019. С. 18-19.

53. Панченко О.А., Пономарьова Г.В. Постстрессові розлади в умовах інформаційної та гібридної війни. Матеріали XVI з'їзду *Всеукраїнського лікарського товариства* Кам'янець-Подільський, (28 вересня – 1 жовтня 2017 року). Кам'янець-Подільський, 2017. С.131-132.

Особистий внесок здобувача: розроблено психодіагностичний комплекс, що дозволяє своєчасно діагностувати властивості особистості, а також

відстежувати їх динаміку в процесі проведення лікувальних і реабілітаційних заходів.

54. Панченко О.А. Постстресові розлади в умовах інформаційно-психологічної турбулентності. *Психосоціальна підтримка осіб з травмою війни: міжнародний досвід та українські реалії*: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (Маріуполь, 28 лютого 2018 р.). Маріуполь, 2018. С. 50-52.

55. Панченко О.А. Постстресові розлади в умовах громадянського протистояння. *Український вісник психоневрології*. 2017. Т. 25, Вип.1. С. 139-140.

56. Кутько И.И., Панченко О.А., Линев А.Н., Линева Р.С. Актуальные проблемы ПТСР у военнослужащих в современных условиях. *Український вісник психоневрології*. 2015. Т. 23, Вип. 2 (83). С. 112.

Особистий внесок здобувача: виявлено посттравматичний стресовий розлад у військовослужбовців в сучасних умовах.

57. Панченко О.А. Правовой аспект информационной безопасности. *Психологічні технології в екстремальних видах діяльності*: матеріали VI міжнародної науково-практичної конференції. (20-21 травня 2010р.) Донецьк: Донецький юридичний інститут ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2010. С. 191-194.

58. Панченко О.А., Банчук Н.В. Информационная безопасность личности в современном информационном обществе. *Український журнал телемедицини та медичної телематики*. 2012. Т. 10, № 1. С. 106-107.

Особистий внесок здобувача: досліджено поняття «турбулентність» в різних аспектах вивчення і забезпечення інформаційної безпеки особистості.

59. Панченко О.А., Панченко Л.В. Информационная культура и безопасность личности в условиях интернет-социализации. *Соціалізація і ресоціалізація особистості в умовах сучасного суспільства*: матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф. (7-9 листопада 2014 р.) Київ, 2014. С. 162-165.

Особистий внесок здобувача: проаналізовано сутність взаємозв'язку інформаційної безпеки та інформаційної культури особистості в умовах

становлення інформаційного суспільства, наведено визначення понять інформаційної безпеки та інформаційної культури, характеристики їх складових та причинно-наслідкових зв'язків між ними.

60. Панченко О.А., Антонов В.Г., Гуменюк В.В. Информационные технологии в медико-психологическом контроле для обеспечения безопасности дорожного движения. *Медико-психологические вызовы современности: сборник научно-практ. конф. с междунар. участием* (2 ноября 2017 г.) Константиновка: Контраст, 2017. С. 74-78.

Особистий внесок здобувача: досліджено роль та рівень застосування інформаційних технологій в медико-психологічному контролі, визначено складові інформаційних технологій в системі охорони здоров'я.

61. Панченко О.А., Симоненко Е.Б., Зарубайко А.В., Цапро Н.П. Воздействие информационной среды на психическое и соматическое здоровье ребенка. *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України. Житомир: Вид-то ЖДУ ім.І.Франка*, 2015. Т. VI, Вип. 10. С. 100-107.

Особистий внесок здобувача: розроблено комплекс психодіагностичних методик, що дозволяє виявити емоційні порушення в умовах інформаційного середовища.

62. Панченко О.А., Банчук Н.В., Антонов В.Г., Жуков А.П. Концептуальная модель информатизации реабилитационного центра *Інформаційні системи та технології в медицині: збірник наукових праць II міжнар. науково-практична конференція (ISM-2019) (28-29 листопада 2019 р.)* Харків: Нац. аерокосм.ун-т ім. Жуковського «Харків.авіац. ін.-т», 2019. С. 52-54.

Особистий внесок здобувача: сформована концептуальна модель інформатизації реабілітаційного центру в умовах позначених «чинників успішності».

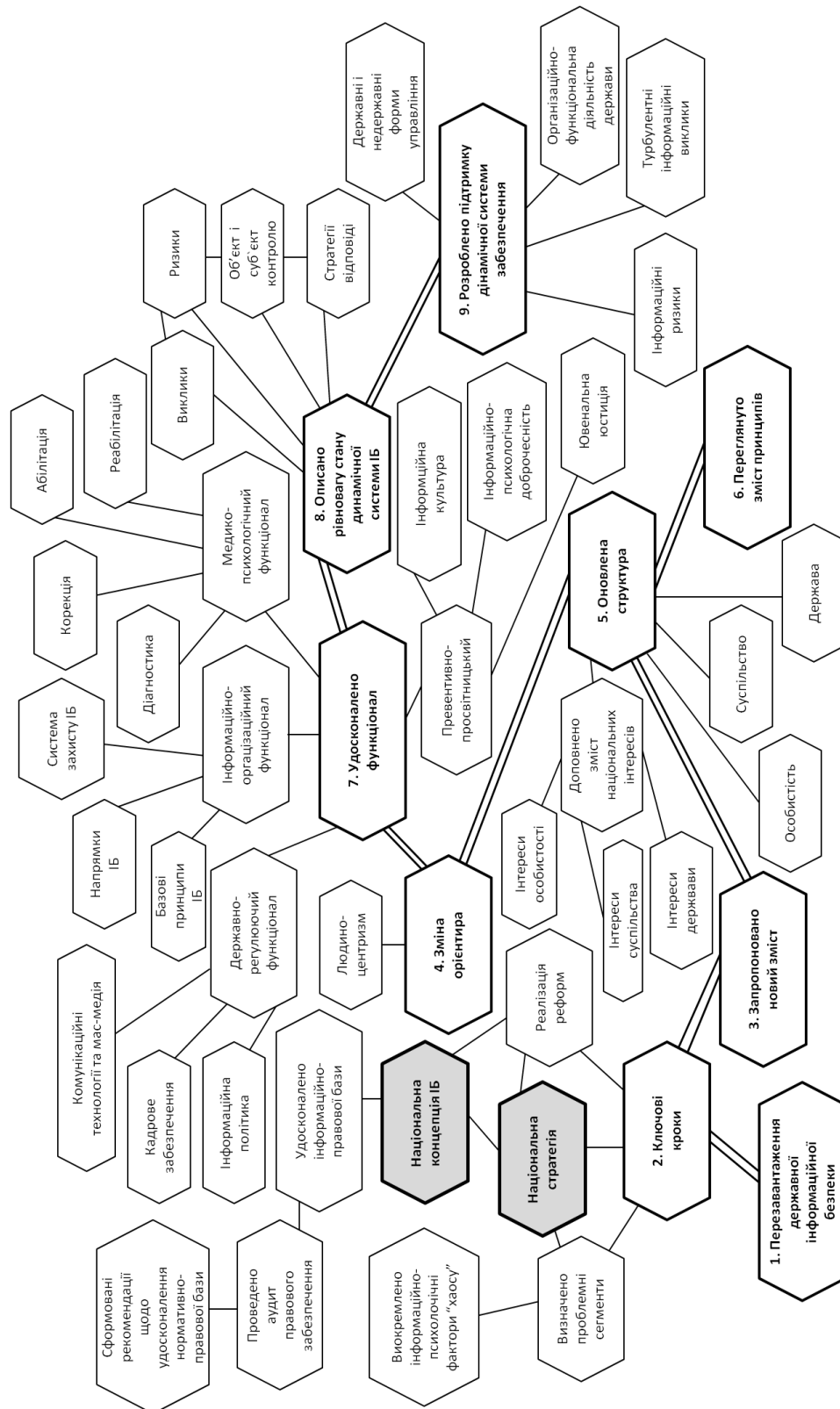
63. Панченко О.А., Сердюк І.А. Інформаційна державна політика на шляху цифровізації. *Публічне управління у цифровому суспільстві: матеріали*

науково-практичної конференції (Дніпро, 25 червня 2020 г.). 2020. С. 107-109.

DOI: 10.15421/152053

Особистий внесок здобувача: виявлено завдання інформаційної державної політики на шляху цифровізації.

Єдиний науково-теоретико-методологічний потенціал національної стратегії і концептуальних засад організації державної інформаційної безпеки в епоху турбулентності

Ознаки підвищеного психоемоційного напруження у держаних працівників інформаційної сфери

Підвищена психоемоційна напруженість – довготривала активація різних функцій організму в зв'язку з конкретними волевими актами або виконанням цілеспрямованої діяльності, що супроводжується підвищенням рівня збудження, і як наслідок, призводить до тимчасового зниження стійкості психічних процесів і працездатності, а також може перейти у психічне виснаження (функціональну астеною) різного ступеня. Проявами такого стану є:

Труднощі засипання і неспокійний сон;

Швидка втома після звичайного повсякденного навантаження;

Безпричинна образливість, плаксивість, або навпаки, підвищена агресивність;

Розсіяність, неуважність;

Занепокоєння, непосидючість;

Відсутність впевненості в своїх силах, уміннях, переважання постійних сумнівів;

Підвищена тривожність, і часто необґрунтована;

Нав'язливі руху (потирання долонь, розчісування волосся, інше) і нав'язливі думки;

Уникання контактів, прагнення до усамітнення;

Сіпання плечима, тремтіння рук;

Погіршення апетиту або надмірне вживання їжі;

Зниження маси тіла, або, навпаки різка надбавка у вазі;

Підвищена схильність до вживання алкоголю, тютюну, інших хімічних залежностей.

Психологічний інструментарій щодо оцінки кадрового потенціалу в конфліктології

Конфлікт – це найбільш гострий спосіб усунення протиріч, що виникають в процесі взаємодії, що полягає в протидії суб'єктів конфлікту і звичайно супроводжується негативними емоціями.

Понятійна схема, яка характеризує сутність конфлікту охоплює чотири основні характеристики: структуру, динаміку, функції і управління конфліктом.

У структурі конфлікту виділяють:

об'єкт (предмет спору);

суб'єкти (окремі індивіди, групи, організації);

умови протікання конфлікту;

масштаб конфлікту (міжособистісний, локальний, регіональний, глобальний);

стратегії і тактики поведінки сторін;

результати конфліктної ситуації (наслідки, результати, їх усвідомлення).

Конфлікт включає стадії:

предметна ситуація – виникнення об'єктивних причин конфлікту;

конфліктна взаємодія – інцидент або умови за яких розвивається конфлікт;

вирішення конфлікту (повне або часткове).

Конфлікт, незалежно від його природи, виконує ряд функцій, серед яких найбільш важливими є:

діалектична – служить для виявлення причин конфліктної взаємодії;

конструктивна – викликається конфліктом напруга може бути спрямована на досягнення мети;

деструктивна – з'являється особистісне, емоційне забарвлення взаємин, що заважають вирішенню проблем.

Для того щоб визначити конфлікт, його учасники повинні узгодити свої уявлення про сформовану ситуацію і виробити певну стратегію поведінки. Дане питання носить покроковий характер, а саме:

КРОК 1. Визначення основної проблеми.

На цьому етапі необхідно чітко усвідомити суть проблеми, що призвела до конфлікту. При цьому дуже важливо щоб супротивники усвідомлювали своєрідність бачення проблеми: як власного, так і опонента, наявне тут подібності відмінності.

КРОК 2. Визначення вторинних причин конфлікту.

Зазвичай вони є приводом для виникнення конфлікту, часто затінюючи справжню причину і ускладнюючи аналіз. Тому слідом за з'ясуванням основної проблеми доцільно проаналізувати власну поведінку на предмет виявлення конфліктних його деталей.

КРОК 3. Пошук можливих шляхів вирішення конфлікту.

Він може бути виражений, зокрема, наступними питаннями які слід задати собі (учасникам) конфлікту:

- а) Що я міг би зробити щоб розв'язати конфлікт?
- б) Що міг би для цього зробити мій партнер?
- в) Які наші спільні цілі, щоб знайти вихід з конфлікту?

КРОК 4. Спільне рішення про вихід з конфлікту.

На цьому етапі мова йде про вибір найбільш сприятливого способу вирішення конфлікту, що викликає взаємне задоволення суперників.

КРОК 5. Реалізація наміченого спільного способу вирішення конфлікту.

Тут конфліктуючим сторонам дуже важливо, дотримуючись наміченої стратегії дій, не примножити конфлікт через необдумані вислови, поспішну поведінку.

КРОК 6. Оцінка ефективності зусиль, зроблених для вирішення конфлікту.

На її підставі проблема вважається або розв'язаною, або робиться висновок про необхідність роботи над нею, іноді знову повторюючи описану вище послідовність кроків.

Щоб дозволити збереження позитивних взаємин краще дотримуватися наступних рекомендацій:

Дотримуватися правила «10 секунд». При відчутті підвищення внутрішньої напруги і агресії необхідно взяти паузу на 10 секунд (спокійним темпом порахувати до 10);

Проаналізувати ситуацію;

Спокійно та аргументовано пояснити іншій людині, в чому полягає проблема;

Залишити опоненту «вихід».

Жити і працювати разом – непросто, і цьому потрібно спеціально вчитися. Конфлікт, породжуючи суперечки, перевіряє і весь колектив, і кожного службовця окремо, і може істотно допомогти і в процесі вирішення проблеми, і вироблення рішення.

Конфлікт допомагає окремому співробітнику колективу і організації в цілому бути в руслі подій, що відбуваються. Він дозволяє визначити, що потрібно для розвитку і вдосконалення всіх сфер. Уміння управляти конфліктом може стати вирішальним для виживання колективу в епоху турбулентності.

Конфлікт також ставить службовців перед необхідністю постійно спілкуватися один з одним і знати один про одного трохи більше. Члени колективу починають краще розуміти своїх колег, стають більш чутливими до проблем інших людей. Люди, нарешті оцінюють необхідність розуміння норм і бажань іншого і неможливість бути вільним від суспільства, живучи в ньому.

Тактика поведінки державних службовців при надзвичайних соціальних ситуаціях

У часи нестабільної економіки, громадської думки, постійних різких змін в політиці, що супроводжується значною соціально-психологічною напругою і підґрунтям для виникнення різних надзвичайних ситуацій, зокрема не регулюючого натовпу, розвитку паніки та хаосу.

Дотримання наступних дій при загрозі бути залученим в натовп:

1. Максимально уникати великих скупчень людей. Не приєднуватися до натовпу, як би не хотілося подивитися на події, що відбуваються.
2. Якщо вже людина опинилася в натовпі, доцільним є дозволити товпі нести Вас, але періодично пробувати вибратися з неї.
3. Глибоко вдихнути і розвести зігнуті в ліктях руки трохи в сторони, щоб грудна клітина не була здавлена.
4. Прагнути опинитися подалі від високих і великих людей, людей з громіздкими предметами і великими сумками.
5. Максимально утриматися на ногах.
6. Не дозволяється тримати руки в кишенях.
7. Під час руху ноги потрібно підіймати якомога вище, і ставити ногу на повну стопу.
8. Якщо товпа прийняла загрозливий характер, негайно, не роздумуючи, потрібно звільнитися від будь-якої ноші, насамперед від сумки на довгому ремені.
9. Предмети які впали, підіймати їх не можна не в якому разі.
10. При паданні потрібно якомога швидше піднятися на ноги. При цьому не спирайтеся на руки (їх зламають).
11. Якщо встати не вдається, необхідно звернутися «клубком», захистити голову передпліччя, а долонями прикрити потилицю.
12. Потрапивши в переповнене людьми приміщення, заздалегідь потрібно визначити, які місця при виникненні екстремальної ситуації найбільш небезпечні (проходи у робочому приміщенні (офісі), між секторами на стадіоні, скляні двері та перегородки в концертних залах і т.п.), звернути увагу на запасні та аварійні виходи, у подумках слід виконати шлях до них.
13. Найлегше сховатися від натовпу в кутах залу або поблизу стін, але складніше звідти добиратися до виходу.
14. При виникненні паніки намагатися зберегти спокій і здатність тверезо оцінювати ситуацію.

Важливо пам'ятати, що від узгодженості і чіткості ваших дій буде залежати життя і здоров'я Ваше і багатьох людей.

Дотримання наступних дій при загрозі розвитку паніки.

Паніка являє собою особливий емоційний стан, який виникає через нестачу інформації про якесь незрозуміле і лякаюче явище, ситуації або, навпаки, через занадто великий її обсяг. Вона проявляється в імпульсивних діях окремих людей, груп людей або натовпу. Під час такого стану людьми рухає сильний несвідомий страх. Вони втрачають самовладання, метушаться, не бачать виходу з ситуації, що склалася, намагаються врятуватися навіть ціною загибелі інших. Для того, щоб розуміти тактику дій доцільно власно розуміти зміст розвитку паніки і її особливості.

Передумови виникнення і розвитку паніки:

1. Фізіологічні передумови, такі як втома, голод, безсоння, депресія, стрес, наркотичне сп'яніння, послаблюють людей фізично і психічно, знижують здатність швидко і правильно оцінювати ситуацію.

2. Психологічні передумови (відчуття болю, здивування, невпевненість, страх і тим більше жах, почуття ізоляції, безсилля) сприяють посиленню паніки. Ці фактори розцінюються як природні активатори страху.

3. Соціально-психологічні передумови (відсутність групової солідарності, цілісності, єдності групи, втрата довіри до керівництва, дефіцит інформації, панічні чутки).

4. Раптовість появи загрози для життя, здоров'я, безпеки (наприклад, під час пожежі, вибуху, аварії, надшвидка розповсюдженість надзвичайних новин та ін.).

5. Накопичення так званого «психологічного пального» і, потім, спрацьовуванням, як «реле», того чи іншого психічного каталізатора. Тривалі переживання, побоювання, накопичення тривоги, невизначеність ситуації, передбачувані небезпеки і негаразди – все це створює сприятливий фон для виникнення паніки, а каталізатором в цьому випадку може стати будь-яка подія. Викликати паніку може не тільки сильний переляк, страх, а й окремі слова, чиясь поведінка, якісь сигнали, навіть що не мають відношення до очікуваних небезпек.

Основні причини паніки:

– інформаційно-психологічна неготовність людей до адекватного сприйняття того, що сталося, недолік конкретної інформації і, як наслідок, наявність свого роду «інформаційної анархії»;

– унікальність кожної екстремальної ситуації, що створює надзвичайну напругу при зіткненні з нею;

- слабка підготовка більшості людей до раціональних дій в разі небезпеки;

- наявність в натовпі людей емоційно нестійких, що опиняються в критичній ситуації каталізаторами негативних чуток і паніки як такої.

Наслідками паніки виступають:

- значна деформація оцінок того, що відбувається навколо;
- зниження готовності до адекватних дій, зростання страху, підвищена схильність до зовнішніх впливів;

- втрата контролю над своєю поведінкою (виконання безглузвих немотивованих дій і вчинків);

- загострення хронічної психічної чи соматичної патології.

Для подолання кризових явищ і придушення розвитку паніки необхідним виступає організація наступної допомоги:

- створення керованої ситуації;
- надання вербальної підтримки;
- проведення психопрофілактичних заходів із повідомленням перевіреної достовірної і позитивної інформації;

- вироблення раціональної поведінки і стратегії подолання ситуації, що склалася і вирішення проблем.

Вірна поведінка при появі перших симптомів розвитку паніки. До складу останньої входять наступні елементи:

1. дотримання розсудливості – зберігати критичний погляд на навколишній світ, щоб не підпасти під вірус масової істерії;

2. нормалізація емоційного стану – змінити ставлення до ситуації, якщо вже не можливо змінити саму ситуацію;

3. очищення інформаційного поля – правдиву інформацію і спростування відверто небезпечних фейків намагатися донести до максимальної кількості людей, щоб навколишнє оточення було більш дистанційоване від дезінформації;

4. здійснення абстрагування – під час розкручування панічної ситуації уникати будь-якої ймовірності включення в полеміку з її носіями негативного інформаційного навалу. Це дає можливість захистити особистий простір від провокацій і перетворення особи в об'єкт маніпулювання;

5. відстеження ботів і тролів – головні носії інформаційних вірусів мають великий вплив на поширення неправдивої інформації, тому доцільним виступає не зосереджувати увагу на всьому, що викладається у мережі Інтернет. Також важливо звертати увагу на дивні профілі в соцмережах, одразу блокувати їх;

6. урегулювання часу на використання соціальних мереж – зниження

активності в соціальних мережах під час розгону вірусної інформаційної атаки. Інтернет в цілому, і соцмережі зокрема, в цей період – зона тривожності, напруги, паніки, перебування в якій постійно небезпечно для психіки;

7. перемикання на рутинні фізичні дії – тимчасове переключення уваги в період масових істерій покращує концентрацію на найбільш важливу інформацію.

Для мінімізації паніки на рівні держави і суспільства доцільно реалізовувати наступні принципи:

- *причино-діагностичний принцип* – своєчасне виявлення причин і предикторів розвитку паніки, організація моніторингу стану психічного здоров'я;

- *емоційно-поведінковий принцип* – формування компетентної поведінки щодо попередження проявів паніки;

- *медико-психологічний принцип* – організація високоефективної медичної допомоги і психологічної підтримки осіб, які потрапили під вплив соціально-інформаційного тиску і зазнали шкоди від останнього; з урахуванням базової самотичної патології;

- *інформаційно-компетентний принцип* – доступність до об'єктивної оновлювальної інформації в доступній для розуміння формі з урахуванням віку, когнітивно-інтелектуального розвитку, загальної суспільної ситуації;

- *суспільно-культурний* – розвиток інформаційно-психологічної культури суспільства і всіх його членів.

Збалансована державна політика, висока освіченість громадян, своєчасне виявлення поодиноких випадків попереджає поширеність масовості панічного настрою серед населення, веде до формування розвитку і збереження психічного здоров'я та психологічного благополуччя, як окремої особистості, колективу певної організації, так і населення, в цілому, а також політичної стабільності держави.

Перша допомога при гострих стресових ситуаціях.

Сучасна людина, працівник державної установи особливо часто піддається емоційному стресу, що у більшості випадків виникає тобто з-за міжособистісних зіткнень.

Ганс Сельє, автор теорії біологічного стресу, відзначав, що значення має не те, що з вами трапляється, а то, як ви це сприймаєте. Стрес іноді є необхідним явищем в житті людини. Він дозволяє пристосуватися до нових умов, іноді робить позитивний вплив на працездатність і творчість. У певних межах можна тренувати стресостійкість психіки. Протистояння впливу стресу є цілком досяжним завданням.

Стресовий стан є сигналом, що слід зупинитися, застосувати метод зняття напруги і позбутися від негативних переживань. Якщо свідомість людини не може нейтралізувати негативні переживання, вони переходять в підсвідомість, а потім і на тілесний рівень, провокуючи виникнення захворювань.

Стрес може бути інформаційним (перевантаження інформацією) і емоційним (позитивним і негативним). З метою профілактики психосоматичних захворювань кожна людина повинна навчитися визначати наявність стресу у себе і нейтралізовувати негативні переживання.

Визначення стадій стресу:

1 стадія – втома, кров від мозку приливає до м'язів, розумова діяльність утруднена, очі сухі, шкіра блискуча і жирна;

2 стадія – вертикальний або бічний страбизм (косоокість), внаслідок якого людина деякий час не може сприймати відстань адекватно. При вертикальному страбизмом під райдужною оболонкою одного ока видно біла смужка білкової оболонки ока, на іншому оці відсутня.

3 стадія – під райдужною оболонкою обох очей видно смуга білкової оболонки. Почуття роз'єднання з самим собою. Свідомість не контролюється.

Перша допомога після дії стресових чинників:

1. Перше і головне правило говорить, що в гострій стресовій ситуації не слід приймати ніяких рішень, так само як і намагатися їх приймати (виняток становлять стихійні лиха, коли мова йде про порятунок самого життя).

2. Виконання поради предків: потрібно порахувати до десяти.

3. Налаштувати спокійне дихання. Повільно вдихнути повітря носом і на деякий час затримати дихання. Видих здійснювати вкрай поступово, також через ніс, зосередившись на відчуттях, пов'язаних з диханням. Подальші події можуть розвиватися двома шляхами.

Якщо ситуація застала людину в приміщенні де є інші люди

1. Необхідно встати і вибачившись, вийти.

2. Скористатися будь-яким шансом, щоб змочити обличчя і руки холодною водою.

3. Повільно озирнутися по сторонах, переводячи погляд з одного предмета на інший, подумки описуючи зовнішній вигляд. Робити це доцільно, навіть якщо приміщення добре знайоме і виглядає заурядно.

4. Потім рекомендується подивитися у вікно на небо. Зосередитися на тому, що видно.

5. Набравши води у склянку, (в крайньому випадку, в долоні) повільно, як би зосереджено необхідно випити її. Сконцентрувавши увагу на відчуттях, коли вода буде текти по горлу.

6. Надалі потрібно випрямитися, поставити ноги на ширину плечей і на видиху нахилитися, розслабивши шию і плечі так, щоб голова і руки вільно звисали до підлоги. Дихати глибше, стежити за своїм диханням. Продовжувати робити це протягом 1-2 хвилин. Потім повільно випростався. Діяти обережно, щоб не закрутилася голова.

Якщо стресова ситуація застала поза приміщенням:

1. Рекомендується озирнутися по сторонах. Подумки назвати все, що знаходиться у ореолі видимості. Спробувати поглянути на навколишні предмети з різних позицій.

2. Детально розглянути небо, називаючи про себе все, що видно.

3. Знайти перед очима якийсь дрібний предмет (листок, гілку, камінь) і уважно розглянути його. Розглянути предмет не менше 4 хвилин, знайомлячись з його формою, кольором, структурою таким чином, щоб зуміти чітко уявити його з закритими очима.

4. При можливості можна випити води, зосередившись на тому, як рідина тече по вашому горлу.

5. Ще раз потрібно простежити за власним диханням. Старатися дихати повільно через ніс. Зробивши вдих, на деякий час доцільно затримати дихання. Потім також повільно, через ніс, видихнути повітря. При кожному видиху рекомендується зосереджувати увагу на те, як розслабляються і опускаються плечі.

Деякі інші прийоми:

1. Під час відчуття стресу і емоційної напруженості за можливістю усамітнитися та уявити себе в приємній обстановці - в саду, на пляжі, на гойдалках, під душем.

2. Застосувати формули заспокоєння «Сьогодні я не звертаю уваги на дрібниці».

3. Використовувати фізіологічні механізми розрядки, які відновлювально діють на людину:

– якщо виникає відчуття роздратування, агресії можна зняти за допомогою фізичної розрядки: кілька разів вдарити ногою по уявному предмету, пом'яти подушку чи м'ячика, «випустити пар». Для цього доцільно, щоб у організації, на підприємстві чи установі була організована кімната психологічного розвантаження для співробітників. Світовий досвід показує значний позитивний ефект від такого.

– розрядити емоції – написати всі емоції і подумки на аркуш, а потім розірвати його на дрібні частинки. Під час написання, людина може усвідомити свої помилки і прийняти правильне рішення;

– щоб швидше нормалізувати стан після неприємностей, необхідно дати собі посилене фізичне навантаження (20-30 присідань, біг на місці, піднятися пішки на 3-5 поверх);

– знайти місце, де можна вголос проговорити, прокричати те, що обурює, ображає, виплакати. Нехай це буде порожня кімната. У міру того як ці дії будуть виконуватися, роздратування, гнів, образа підуть;

– інший спосіб - «порожній стілець». Уявити, що на ньому сидить людина, яка образила, вилити почуття. Йому зараз можна сказати все, що хочеться. Переключитися на цікаву діяльність, улюблене заняття - створити нову доміную. При збудженні в корі головного мозку утворюється домінуючий осередок збудження, який має здатність гальмувати всі інші осередки, підпорядковувати собі всю діяльність організму, усі вчинки і помисли людини. Значить для заспокоєння треба ліквідувати, розрядити цю доміную або ж створити нову, конкуруючу. Чим цікавіше справа, тим легше створити конкуруючу доміную.

– згадати приємні події з власного життя. Уявити, що ця ситуація повторилася і постаратися повернутися в цей стан радості. Відчути цей стан всім тілом: позою, поставою, жестами, ходом.

– використання прийомів логіки і включення розумової діяльності в сприйняття і процес реагування на зовнішній стимул значно змінюють поведінку людини і коригують емоційні реакції. Необхідно пам'ятати, що при сильному емоційному збудженні людина неадекватно оцінює ситуацію. У гострій емоційній ситуації не слід приймати ніяких рішень. Заспокоїтися, а потім все обдумати за принципом: «Подумаю про це завтра».

– провести загальну переоцінку значимості ситуації на кшталт: «Не дуже-то й хотілося» або зуміти витягти щось позитивне навіть з невдачі, використовуючи прийом «зате».

– застосувати прийом заспокоєння за принципом «зелений виноград». Сказати собі: «Те, до чого я тільки що безуспішно прагнув, не так уже й добре як здавалося».

4. Задля попередження виникнення гострого стресу доцільно підкріплювати загальну психологічну витримку і в цьому може допомогти: перебування на свіжому повітрі; заняття йогою, дихальною гімнастикою, медитацією; формування позитивного мислення; дотримання правил режиму праці і відпочинку, гігієни раціонального харчування; мінімізація кофеїну, шкідливих звичок, вживання алкоголю та тютюну.

Профілактика емоційного вигорання і професійної деформації

Зі збільшенням стажу роботи з'являються емоційне виснаження, втома і тривожність. Відбувається деформація емоційної сфери особистості, як наслідок, психологічний дискомфорт призводить до емоційного вигорання і професійної деформації, провокує хвороби і знижує задоволеність професійною діяльністю.

Профілактика професійної деформації є сукупність попереджувальних заходів, орієнтованих на зниження ймовірності розвитку передумов і її проявів. До таких належать:

- *безперервна освіта*. Постійне удосконалення професійних компетенцій надає можливість бути висококваліфікованим професіоналом, конкурентоспроможним на ринку праці, підходити не ординарно до вирішення над актуальних завдань;

- *психологічне просвітництво*. Знаючи ознаки емоційного вигорання і професійної деформації, держслужбовець на ранніх стадіях зможе їх диференціювати у себе і призупинити подальший розвиток;

- *психологічна діагностика та індивідуальне консультування*. Консультація фахівця допоможе встановити стадію емоційного вигорання, виробити індивідуальну стратегію її подолання, що враховує особливості конкретної ситуації;

- *тренінги професійного та особистісного зростання держслужбовців*. Нові можливості для вирішення найрізноманітніших психологічних проблем надають сьогодні різні види психологічних тренінгів. Групові заняття надають можливість впоратися з тимчасовими труднощами, усвідомити внутрішні ресурси для вирішення своїх проблем, підвищити загальну психологічну компетентність.

До загальних передумов належать наступні рекомендації:

1. Буди уважним до себе: це допоможе своєчасно помітити перші симптоми втоми.

2. Чемно відноситися до себе і намагатися собі подобатися.

3. Обирати справу згідно своїм нахилам і можливостям. Це дозволить побудувати власну формулу успіху, повірити в свої сили.

4. Не шукати в роботі щастя чи порятунк. Вона - не притулок, а діяльність, яка хороша сама по собі.

5. Не намагатися жити за інших їх життям. Жити потрібно своїм життям. Чи не замість людей, а разом з ними.

6. Знаходити час для себе, так як людина має право не тільки на робочу, а й на приватне життя.

7. Вчитися тверезо осмислювати події кожного дня. Доцільно зробити традицією вечірній перегляд подій за день.

Методики для діагностики синдрому «професійного вигорання» в організаціях

Аналіз проблем вивчення синдрому «професійного вигорання», проведений авторами в різних організаціях, показав, що до основних методик, які можуть бути використані організаційними психологами при дослідженні цієї проблеми, належать:

1. Методика «Діагностики рівня емоційного вигорання» В.В. Бойка.
2. Методика «Визначення психічного «вигорання» О.О. Рукавішнікова.
3. Методика «Синдром «вигорання» в професіях системи «людина — людина».
4. Методика «Оцінка власного потенціалу «вигорання».
5. Методика «Дослідження синдрому «вигорання».

Необхідно зауважити, що кожна із зазначених методик дає можливість насамперед виявити *рівень розвитку синдрому та його окремих складових*. Незважаючи на різне термінологічне значення понять, які використовуються науковцями, — «професійне вигорання», «емоційне вигорання», «психічне вигорання», «вигорання» та ін., вони є синонімами і розкривають ті чи інші аспекти «вигорання», як у професійній, так і в інших сферах життєдіяльності людини. Проаналізуємо кожну методику детальніше.

Методика «Діагностики рівня емоційного вигорання» В.В. Бойка є найбільш комплексною і дає можливість системно і детальніше проаналізувати міру вираженості дванадцяти симптомів синдрому «вигорання», враховуючи компоненти, до яких вони відносяться. Зокрема, це такі компоненти та симптоми:

Перший компонент — «Напруження»:

1. Переживання психотравмуючих обставин;
2. Незадоволеність собою;
3. «Загнаність у кут»;
4. Тривога і депресія.

Другий компонент — «Резистенція»:

1. Неадекватне вибіркове емоційне реагування;
2. Емоційно-моральна дезорієнтація;
3. Розширення сфери економії емоцій;

4. Редукція професійних обов'язків. *Третій компонент — «Виснаження»:*

1. Емоційний дефіцит;
2. Емоційне відчуження;
3. Особистісне відчуження (деперсоналізація);
4. Психосоматичні та психовегетативні порушення.

Враховуючи якісні і кількісні показники, які обчислюються за даними методики для різних компонентів синдрому «вигорання», організаційні психологи можуть дати досить змістовну характеристику щодо проявів синдрому в особистості, а також визначити індивідуальні та групові заходи профілактики і психокорекції. Для якісної інтерпретації даних, за словами В.В. Бойка, можна використовувати такі питання:

- які симптоми домінують;
- якими сформованими і домінуючими симптомами супроводжується «виснаження»;
- чи обумовлене «виснаження» (якщо виявлене) факторами професійної діяльності, що увійшли в симптоматику «вигорання», або суб'єктивними факторами;
- який симптом (симптоми) найбільше обтяжують емоційний стан особистості;
- у яких напрямках треба впливати на виробничу обстановку, щоб знизити нервову напругу;
- які ознаки й аспекти поведінки самої особистості підлягають корекції, щоб «емоційне вигорання» не завдавало шкоди їй, професійній діяльності і партнерам.

Методика «Визначення психічного «вигорання» О.О. Рукавішнікова дає можливість дослідити прояви синдрому за такими основними показниками:

- психоемоційне виснаження;
- особистісне віддалення;
- професійна мотивація.

Суттєвим є те, що методика допомагає проаналізувати прояви синдрому «вигорання» на трьох основних рівнях:

- міжособистісному;
- особистісному;
- мотиваційному.

Слід зазначити, що методика є не такою складною в обробці, як попередня, і може бути використана для більш оперативного вирішення професійних завдань організаційними психологами.

Методика дає можливість розробити певну систему психокорекційної роботи та встановити, за якими складовими найбільш «рельєфно» проявляється синдром.

Методика «Синдром «вигорання» у професіях системи «людина — людина» зорієнтована перш за все на дослідження тих категорій фахівців, які працюють в системі «людина — людина», насамперед менеджерів та педагогічних працівників. Тому саме цю методику, на думку авторів, доцільно використовувати організаційним психологам, аналізуючи синдром «вигорання» у менеджерів організацій та працівників освітніх закладів.

Варто нагадати, що методика базується на теорії синдрому «вигорання», розробленій К. Маслач і С. Джексон, і дає можливість визначити такі основні складові синдрому «вигорання»:

- емоційне виснаження;
- деперсоналізація;
- редукція особистих досягнень.

Суттєвим є те, що методика має *два варіанти опитувальника*, які можуть бути використані окремо при дослідженні як менеджерів, так і викладачів, учителів.

Методика є досить компактною у використанні порівняно з першими двома методиками — вона включає лише 22 питання (у двох попередніх методиках — 84 та 72 відповідно). Тому її доцільно застосовувати у ситуації, коли потрібно дуже швидко провести опитування, зокрема з менеджерами організацій.

На основі результатів, отриманих за допомогою опитувальника, можна також розробити *програми подолання синдрому «вигорання»* як для окремої особистості (менеджера або працівника), так і для групи людей, які працюють в одному відділі чи організації.

Методика «Оцінка власного потенціалу «вигорання» дає можливість дослідити такі основні компоненти «вигорання»:

- деперсоналізацію;
- особисту задоволеність;
- емоційне виснаження.

Кожний із названих компонентів «вигорання» аналізується за трьома рівнями розвитку: низький, середній, високий.

Методика включає всього 18 питань і може бути використана для оперативного дослідження синдрому «вигорання» та розробки відповідних корекційних програм.

Методика «Дослідження синдрому «вигорання» допомагає виявити рівні вираженості синдрому (високий, середній та низький). На думку авторів, Її доцільно використовувати для найпростіших досліджень, які дають можливість зорієнтуватися в наявності проблеми.

Необхідно наголосити, що під час проведення прикладних досліджень в організації *варто використовувати -2—3 методики* — для взаємоперевірки та взаємодоповнення отриманих даних.

Нижче наводиться повний текст описаних методик, які можуть бути використані в реальній роботі організаційних психологів.

Методика 1. Методика діагностики рівня «емоційного вигорання» В.В. Бойка

Інформаційне джерело: Райгородский Д.Я. (редактор-составитель). Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие. Самара: Издательский Дом «БАХРАХ», 1998. - С. 161-169.

Інструкція. На кожне із запропонованих нижче суджень дайте відповідь «так» чи «пі». Візьміть до уваги: якщо у формулюваннях опитувальника згадуються партнери, то йдеться про суб'єктів Вашої професійної діяльності — пацієнтів, клієнтів, споживачів, замовників, учнів, студентів та інших осіб, з якими Ви щоденно працюєте.

Текст опитувальника

1. Організаційні помилки на роботі постійно змушують нервувати, напружуватися, хвилюватися.
2. Сьогодні я задоволений своєю професією не менше, ніж на початку кар'єри.
3. Я помилився у виборі професії чи профілю діяльності (займаю не своє місце).
4. Мене турбує те, що я став гірше працювати (менш продуктивно, менш якісно, повільніше).
5. Теплота у взаємодії з партнерами дуже залежить від мого настрою.
6. Від мене, як від професіонала, мало залежить добробут партнерів.
7. Коли я приходжу з роботи додому, то деякий час (години 2-3) мені хочеться побути на самоті, щоб зі мною ніхто не спілкувався.
8. Коли я відчуваю втому чи напруження, то намагаюся швидше вирішити проблеми партнера (згорнути взаємодію).
9. Мені здається, що емоційно я не можу дати колегам того, що потребує професійний обов'язок.
10. Моя робота притупляє емоції.

11. Я відверто втомився від людських проблем, з якими доводиться мати справу на роботі.
12. Трапляється, я погано засинаю (сплю) через хвилювання, пов'язані з роботою.
13. Взаємодія з партнерами потребує від мене великого напруження.
14. Робота з людьми приносить мені все менше задоволення.
15. Я б змінив місце роботи, якби з'явилась така можливість.
16. Мене часто засмучує те, що я не можу на потрібному рівні надати професійну підтримку, послугу, допомогу.
17. Мені завжди вдається запобігти впливу поганого настрою наділові контакти.
18. Мене дуже засмучує ситуація, коли щось не йде на лад у стосунках з діловим партнером.
19. Я так стомлююся на роботі, що вдома намагаюся спілкуватися якомога менше.
20. Через брак часу, втому та напруження часто приділяю партнеру менше уваги, ніж потрібно.
21. Іноді звичні ситуації спілкування на роботі дратують мене.
22. Я спокійно сприймаю обгрунтовані претензії партнерів.
23. Спілкування з партнерами спонукає мене уникати людей.
24. При згадці про деяких партнерів та колег, у мене псується настрій.
25. Конфлікти та суперечки з колегами віднімають багато сил та емоцій.
26. Мені все складніше встановлювати або підтримувати контакти з діловими партнерами.
27. Обставини на роботі мені здаються дуже складними і важкими.
28. У мене часто виникають тривожні очікування, пов'язані з роботою: щось має трапитися, як би не припуститися помилки, чи зможу зробити все як потрібно, чи не скоротять мене тощо.
29. Якщо партнер мені неприємний, то я намагаюсь обмежити час спілкування з ним, менше приділяти йому уваги.
30. У спілкуванні на роботі я дотримуюся принципу «не роби людям добра — не отримаєш зла».
31. Я з радістю розповідаю домашнім про свого роботу.
32. Трапляються дні, коли мій емоційний стан погано відображається на результатах роботи (менше працюю, знижується якість, виникають конфлікти).
33. Іноді я відчуваю, що потрібно поспівчувати партнерам, але не в змозі цього зробити.
34. Я дуже хвилююся за свою роботу.

35. Партнерам по роботі віддаю більше уваги та турботи, ніж отримую від них вдячності.

36. При одній згадці про роботу мені стає погано: починає колоти в області серця, підвищується тиск, виникає головний біль.

37. У мене добрі (в цілому задовільні) стосунки з безпосереднім керівником.

38. Я часто радію, коли бачу, що моя робота приносить користь людям.

39. Останнім часом мене переслідують невдачі па роботі.

40. Деякі аспекти (факти) моєї роботи викликають розчарування, нудьгу і зневіру.

41. Трапляються дні, коли контакти з партнерами складаються гірше, ніж зазвичай.

42. Я переймаюся проблемами ділових партнерів (суб'єктів діяльності) менше, ніж зазвичай.

43. Втома від роботи призводить до того, що я намагаюся скоротити час спілкування з друзями та знайомими.

44. Зазвичай я виявляю зацікавленість особистістю партнера більше, ніж того вимагає справа.

45. Зазвичай я приходжу на роботу відпочивши, зі свіжими силами, в доброму настрої.

46. Іноді я ловлю себе на тому, що працюю з партнерами автоматично, без душі.

47. У справах зустрічаються настільки неприємні люди, що всупереч волі бажаєш їм чогось недоброго.

48. Після спілкування з неприємними партнерами в мене буває погіршення фізичного та психічного самопочуття.

49. На роботі я постійно відчуваю психічне та фізичне перевантаження.

50. Успіхи в роботі надихають мене.

51. Ситуація на роботі, в якій я опинився, здається безвихідною (майже безвихідною).

52. Я втратив спокій через роботу.

53. Впродовж останнього року траплялися скарги па мене з боку партнерів.

54. Мені вдається зберегти нерви тільки через те, що багато з того, що відбувається з партнерами, я не беру близько до серця.

55. Я часто з роботи приношу додому негативні емоції.

56. Я часто працюю через силу.

57. Раніше я був більш співчутливим та уважним до партнерів, ніж тепер.

58. У роботі з людьми керуюся принципом: не псуй нерви, бережи здоров'я.

59. Іноді я йду на роботу з важким відчуттям: як все набридло, нікого б не бачити й не чути.

60. Після напруженого робочого дня я відчуваю, що занедужав.

61. Контингент партнерів, з якими я працюю, дуже важкий.

62. Іноді мені здається, що результати моєї роботи не варті тих зусиль, які я витрачаю.

63. Якщо б мені поталанило з роботою, я був би набагато щасливішим.

64. Я у відчаї від того, що на роботі в мене серйозні проблеми.

65. Іноді я поводжуся зі своїми партнерами так, як би не хотів, щоб вони вчиняли зі мною.

66. Я засуджую партнерів, що розраховують на особливу поблажливість та увагу.

67. Зазвичай після робочого дня у мене не вистачає сил займатися домашніми справами.

68. Часто я підганяю час: швидше б закінчився робочий день.

69. Стан, прохання, потреби партнерів зазвичай мене щиро хвилюють.

70. Працюючи з людьми, я зазвичай ніби ставлю екран, що захищає мене від чужих страждань та негативних емоцій.

71. Робота з людьми (з партнерами) дуже розчарувала мене.

72. Щоб відновити сили, я часто вживаю ліки.

73. Як правило, мій робочий день проходить спокійно і легко.

74. Мої вимоги до виконуваної роботи вищі, ніж те, чого я досягаю через певні обставини.

75. Моя кар'єра склалася вдало.

76. Я дуже нервую з приводу того, що пов'язано з роботою.

77. Деяких із своїх постійних партнерів я не хотів би бачити й чути.

78. Я схвалюю колег, які повністю присвячують себе людям (партнерам), нехтуючи власними інтересами.

79. Моя втома на роботі зазвичай мало або взагалі не відображається па спілкуванні з домашніми і друзями.

80. За можливості, я віддаю партнерові менше уваги, але так, щоб він цього не помітив.

81. Мене часто підводять нерви в спілкуванні з людьми на роботі.

82. До всього (майже до всього), що відбувається тіа роботі, я втратив зацікавленість, живе почуття.

83. Робота з людьми погано вплинула на мене як на фахівця — зробила знервованим, злим, притупила емоції.

84. Робота з людьми вочевидь підриває моє здоров'я.

Обробка та інтерпретація результатів

Кожен варіант відповіді попередньо оцінений компетентними суддями тим чи іншим числом балів — зазначається в «ключі» поруч із номером судження в дужках. Це зроблено тому, що ознаки, які включені в симптом, мають різне значення для визначення його складності. Максимальну оцінку — 10 балів — отримала від суддів та ознака, яка є найбільш показовою для симптому.

Відповідно до «ключа» здійснюють такі підрахунки:

1) визначають суму балів окремо для кожного з 12 симптомів «вигорання»;

2) підраховують суму показників симптомів для кожної з 3-х фаз формування «вигорання»;

3) знаходять підсумковий показник синдрому «емоційного вигорання» — сума показників за всіма 12 симптомами.

У «ключі» поряд із номерами суджень у дужках вказаний бал, встановлений експертами, який показує «вагу» цієї ознаки симптому.

«Ключ відповідей». Фаза «Напруження»

1. Переживання психотравмуючих обставин: +1(2), +13(3), +25(2), -37(3), +49(10), +61(5), -73(5)

2. Незадоволеність собою:

-2(3), +14(2), +26(2), -38(10), -50(5), +62(5), +74(3)

3. «Загнаність у кут»:

+3(10), +15(5), +27(2), +39(2), +51(5), +63(1), -75(5)

4. Тривога і депресія:

+4(2), +16(3), +28(5), +40(5), +52(10), +64(2), +76(3)

Фаза «Резистенція»

1. Неадекватне вибіркове емоційне реагування: +5(5), -17(3), +29(10), +41(2), +53(2), +65(3), +77(5)

2. Емоційно-моральна дезорієнтація:

+6(10), -18(3), +30(3), +42(5), +54(2), +66(2), -78(5)

3. Розширення сфери економії емоцій:

+7(2), +19(10), -31(2), +43(5), +55(3), +67(3), -79(5)

4. Редукція професійних обов'язків:

+8(5), +20(5), +32(2), -44(2), +56(3), +68(3), +80(10)

Фаза «Виснаження»

1. Емоційний дефіцит:

+9(3), +21(2), +33(5), -45(5), +57(3), -69(10), +81(2)

2. Емоційне відчуження:

№ з/п	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36
Відповідь + або -												
№ з/п	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48
Відповідь + або -												
№ з/п	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60
Відповідь + або -												
№ з/п	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72
Відповідь + або -												
№ з/п	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84
Відповідь + або -												

Методика 2. Методика «Визначення психічного «вигорання» О.О. Рукавішнікова

Інформаційне джерело: Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануилов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. М.: Изд-во Института психотерапии, 2002. С. 357-360.

Інструкція. Вам пропонується відповісти на низку запитань-тверджень, щодо відчуттів, пов'язаних з роботою. Будь ласка, прочитайте твердження і визначте, чи Ви колись відчували щось схоже. Якщо у Вас ніколи не виникало такого відчуття, поставте галочку чи хрестик у бланку відповідей в колонці «ніколи» навпроти порядкового номера твердження. Якщо у Вас схоже відчуття присутнє завжди, то поставте позначку у бланку відповідей в колонці «зазвичай», а також відповідно до відповідей «рідко» та «часто». Відповідайте якомога швидше. Намагайтесь довго не міркувати над вибором відповіді.

Бланк для відповідей

№ з/п	Питання	Зазвичай	Часто	Рідко	Ніколи
1	Я легко дратуюсь				
2	Я вважаю, що працюю лише тому, що треба десь працювати				
3	Мене непокоїть, що думають колеги про мою роботу				
4	Я відчуваю, що в мене				

	немає жодних емоційних сил заглиблюватись у чужі проблеми				
5	Мене непокоїть безсоння				
6	Думаю, що якби мені випала вдала нагода, я б змінив місце роботи				
7	Я працюю з великою напругою				
8	Моя робота приносить мені задоволення				
9	Відчуваю, що робота з людьми виснажує мене				
10	Переконаний, що моя робота є важливою				
11	Я втомлююся від людських проблем, з вирішенням яких стикаюся на роботі				
12	Я задоволений професією, яку обрав				
13	Некмітливність моїх колег чи учнів дратує мене				
14	Я емоційно стомлююся на роботі				
15	Я вважаю, що не помилився у виборі своєї професії				
16	Я почуваю себе спустошеним та розбитим наприкінці робочого дня				
17	Відчуваю, що отримую мало задоволення від досягнень на роботі				
18	Мені важко встановлювати чи підтримувати тісні контакти з колегами на роботі				

19	Для мене важливо досягнути високих результатів у роботі				
20	Коли вранці я йду на роботу, почуваю себе свіжим та відпочившим				
21	Мені здається, що результати моєї роботи не варті тих зусиль, яких я доклав				
22	У мене не вистачає часу на сім'ю та особисте життя				
23	Я сповнений оптимізму щодо своєї роботи				
24	Мені подобається моя робота				
25	Я стомився весь час старатися				
26	Мене стомлює участь у дискусіях на професійні теми				
27	Мені здається, що я ізольований від моїх колег по роботі				
28	Я задоволений своїм професійним вибором так, як і на початку кар'єри				
29	Я відчуваю фізичну напругу, втому				
30	Поступово я починаю відчувати байдужість до своїх учнів				
31	Робота емоційно виснажує мене				
32	Я використовую ліки для покращення самопочуття				
33	Я цікавлюся результатами роботи моїх колег				
34	Вранці мені важко вставати з думкою, що				

	треба йти на роботу				
35	На роботі мене непокоїть думка: скоріше б закінчився робочий день				
36	Навантаження на роботі практично нестерпне				
37	Я відчуваю радість, коли допомагаю оточенню				
38	Я відчуваю, що збайдужів до своєї роботи				
39	Трапляється, що в мене без особливої причини починають боліти голова чи шлунок				
40	Я докладаю зусиль, щоб бути толерантним до учнів				
41	Я люблю свою роботу				
42	У мене виникає відчуття, що внутрішньо я глибоко емоційно незахищений				
43	Мене дратує поведінка моїх учнів				
44	Мені легко зрозуміти ставлення оточуючих до мене				
45	Мене часто охоплює бажання все кинути і піти з робочого місця				
46	Я помічаю, що стаю все більш черствим у ставленні до людей				
47	Я відчуваю емоційну напругу				
48	Я зовсім не захоплений і не цікавлюся своєю роботою				
49	Я почуваю себе виснаженим				
50	Я думаю, що своєю				

	працею я приношу людям користь				
51	Часом я сумніваюся у своїх здібностях				
52	Я відчуваю повну апатію до всього, що мене оточує				
53	Виконання повсякденних справ для мене — джерело задоволення				
54	Я не бачу сенсу в тому, що роблю на роботі				
55	Я відчуваю задоволення від обраної професії				
56	Хочеться «плюнути» на усе				
57	Я скаржуся на здоров'я попри відсутність чітко визначених симптомів				
58	Я задоволений своїм становищем на роботі і в суспільстві				
59	Мені сподобалася б робота, що забирає мало сил і часу				
60	Я відчуваю, що робота з людьми позначається на моєму фізичному здоров'ї				
61	У мене виникають сумніви з приводу значущості моєї роботи				
62	Я відчуваю почуття ентузіазму стосовно своєї роботи				
63	Я так стомлююся на роботі, що не в змозі виконувати свої повсякденні домашні обов'язки				
64	Вважаю себе достатньо компетентним у вирішенні проблем, що				

	виникають на роботі				
65	Відчуваю, що можу дати дітям більше, ніж даю				
66	Мені майже доводиться примушувати себе працювати				
67	У мене є передчуття, що я можу легко впасти у відчай і занепасти духом				
68	Мені подобається віддавати роботі всі сили				
69	Я відчуваю стан внутрішньої напруги та роздратування				
70	Я став з меншим ентузіазмом ставитися до своєї роботи				
71	Вірю, що можу виконати все, що задумано				
72	У мене немає бажання глибоко занурюватися у проблеми моїх учнів				

Обробка та інтерпретація результатів

Ця методика має три шкали: психоемоційного виснаження (ПВ), особистісно-го віддалення (ОВ) і професійної мотивації (ПМ). Для визначення психічного «вигорання» в межах вказаних шкал використовують спеціальний «ключ»:

ПВ - 1, 5, 7, 14, 16, 17, 20, 25, 29, 31, 32, 34, 36, 39, 42, 45, 47, 49, 52, 54, 57, 60, 63, 67, 69 (25 тверджень);

ОВ - 3, 4, 9, 10, 11, 13, 18, 21, 30, 33, 35, 40, 43, 46, 48, 51, 56, 59, 61, 66, 70, 71, 72 (24 твердження);

ПМ - 2, 6, 8, 12, 15, 19, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 37, 41, 44, 50, 53, 55, 58, 62, 64, 65, 68 (23 твердження).

Кількісна оцінка психічного «вигорання» у кожній шкалі здійснюється шляхом перетворення відповідей у трибальну систему («часто» — 3 бали, «зазвичай» — 2 бали, «рідко» — 1 бал, «ніколи» — 0 балів) і сумарного підрахунку балів. Обробка здійснюється за «сирим» балом. Після цього за допомогою нормативної таблиці визначається рівень психічного «вигорання» у кожній шкалі.

Таблиці норм

Норми для компонента «психоемоційне виснаження» (ПВ)

Вкрай низькі значення	Низькі значення	Середні значення	Високі значення	Вкрай високі значення
9 і нижче	10-20	21-39	40-49	50 і вище

Норми для компонента «особистісне віддалення» (ОВ)

Вкрай низькі значення	Низькі значення	Середні значення	Високі значення	Вкрай високі значення
9 і нижче	10-16	17-31	32-40	41 і вище

Норми для компонента «професійна мотивація» (ПМ)

Вкрай низькі значення	Низькі значення	Середні значення	Високі значення	Вкрай високі значення
7 і нижче	8-12	13-24	25-31	32 і вище

Норми для індексу психічного «вигорання» (ПВ)

Вкрай низькі значення	Низькі значення	Середні значення	Високі значення	Вкрай високі значення
31 і нижче	32-51	52-92	92-112	113 і вище

Змістовні характеристики шкал

Психоемоційне виснаження — процес вичерпання емоційних, фізичних, енергетичних ресурсів професіонала, що працює з людьми. Виснаження проявляється у хронічній емоційній і фізичній втомі, байдужості і холодності у ставленні до людей з ознаками депресії та роздратованості.

Особистісне віддалення — специфічна форма соціальної дезаптації професіонала, що працює з людьми. Особистісне віддалення характеризується зменшенням кількості контактів з оточенням, підвищенням роздратованості і нетерплячості в ситуаціях спілкування, негативізмом стосовно до інших.

Професійна мотивація — рівень робочої мотивації і ентузіазму щодо роботи альтруїстичного змісту. Стан емоційної сфери оцінюється таким показником, як продуктивність професійної діяльності, оптимізм та зацікавленість у роботі, самооцінка професійної діяльності і ступеня успішності в роботі з людьми.

Нижче наводяться прояви ПВ на різних системних рівнях.

Життєві прояви психічного «вигорання» на системно-структурних рівнях

Шкал и ПВ	Прояви «психічного вигорання» на рівнях:		
	міжособистісному	особистісному	мотиваційному
ПВ	Психічне виснаження; роздратованість; агресивність; підвищена чутливість до оцінок інших	Низька емоційна толерантність; тривожність	Небажання йти на роботу; бажання скоріше закінчити робочий день; поява прогулів
ОВ	Небажання контактувати з людьми; цинічне, негативне ставлення до них	Критичне ставлення до оточуючих і некритичність в оцінці самого себе; значущість своєї правоти	Зниження включеності в роботу і справи інших людей; байдужість до своєї кар'єри
ПМ	Незадоволеність роботою і стосунками в колективі	Знижена самооцінка: незадоволеність собою як професіоналом; відчуття низької професійної ефективності та віддачі	Зниження потреби в досягненнях

Методика 3. Методика «Синдром «вигорання» в професіях системи «людина — людина»

Інформаційне джерело: Практикум по психології менеджмента и профессиональной деятельности / Под ред. Г.С. Никифорова, М.А. Дмитриевой, В.М. Снеткова. СПб.; Речь, 2001. С. 276-282.

Інструкція. Вам пропонується 22 твердження про почуття та переживання, пов'язані з роботою. Будь ласка, прочитайте уважно кожне твердження і вирішіть, чи відчуваєте Ви себе таким чином відносно Вашої

роботи. Якщо у Вас не було такого почуття, у бланку для відповідей позначте позицію 0 — «ніколи». Якщо у Вас було таке почуття, вкажіть, як часто Ви його відчували. Для цього навпроти питання поставте бал, що відповідає частоті виникнення того чи іншого почуття.

Варіанти відповідей						
ніколи	дуже рідко	рідко	іноді	часто	дуже часто	завжди
0 балів	1 бал	2 бали	3 бали	4 бали	5 балів	6 балів

Запитання:

1. Я відчуваю себе емоційно виснаженим.
2. Наприкінці робочого дня я відчуваю себе, як вичавлений лимон.
3. Я відчуваю себе втомленим, коли прокидаюсь вранці і мушу йти на роботу.
4. Я добре розумію, що відчувають мої підлеглі та колеги, та використовую це в інтересах справи.
5. Я відчуваю, що спілкуюся з деякими підлеглими, як з предметами (без теплоти та приязні до них).
6. Я відчуваю себе енергійним та емоційно піднесеним.
7. Я вмію знаходити правильне рішення в конфліктних ситуаціях.
8. Я відчуваю пригніченість і апатію.
9. Я можу позитивно впливати на продуктивність роботи моїх підлеглих та колег.
10. Останнім часом я став більш черствим (нечутливим) у ставленні до тих, з ким працюю.
11. Як правило, ті, з ким мені доводиться працювати, — нецікаві люди, що скоріше втомлюють, ніж радують мене.
12. У мене багато планів на майбутнє і я вірю в їх здійснення.
13. У мене все більше життєвих розчарувань.
14. Я відчуваю байдужість і втрату інтересу до багатьох речей, які радували мене раніше.
15. Іноді мені дійсно байдуже те, що відбувається з деякими з моїх підлеглих і колег.
16. Мені хочеться усамітнитися і відпочити від усього й усіх.
17. Я можу легко створити атмосферу доброзичливості та співпраці в колективі.
18. Я легко спілкуюся з людьми незалежно від їх статусу і характеру.
19. Я багато встигаю зробити.
20. Я відчуваю себе на межі можливостей.
21. Я багато чого ще зможу досягти в своєму житті.

22. Іноді підлеглі та колеги перекладають на мене тягар своїх проблем і обов'язків.

Обробка та інтерпретація результатів

Відповідно до «ключа» підраховуються суми балів за трьома субшкалами.

«Ключ»

Субшкала	Номер твердження	Сума балів (максимальна)
Емоційне виснаження	1, 2, 3, 6, 8, 13, 14, 16, 20	
Деперсоналізація	5, 10, 11, 15, 22	30
Редукція особистих досягнень	4, 7, 9, 12, 17, 18, 19, 21	

Рівень «професійного вигорання» визначається за таблицею рівнів «вигорання».

Таблиця рівнів «вигорання»

Субшкала	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень
Емоційне виснаження	0-16	17-26	27 і більше
Деперсоналізація	0-6	7-12	13 і більше
Редукція особистих досягнень	39 і більше	38-32	31-0

Інтерпретація даних. Згідно з моделлю американських дослідників К. Масlach і С. Джексона, «вигорання» тлумачиться як синдром емоційного виснаження, деперсоналізації і редукції особистих досягнень.

Емоційне виснаження розглядається як основна складова «професійного вигорання» та характеризується заниженим емоційним фоном, байдужістю або емоційним перенасиченням.

Деперсоналізація проявляється у деформації стосунків з іншими людьми. В одних випадках це може бути зростання залежності від інших людей, у інших — зростання негативізму, цинічності установок і почуттів стосовно реципієнтів: пацієнтів, клієнтів, підлеглих тощо.

Редукція особистих досягнень полягає або в тенденції до негативного оцінювання себе, своїх професійних досягнень та успіхів, негативізмі щодо службової гідності і можливостей, або у нівелюванні особистої гідності, обмеженні своїх можливостей, обов'язків щодо інших.

Методика 4. Методика «Оцінка власного потенціалу «вигорання»

Інформаційне джерело: Гибсон Дж.Л., Иванцевич Д.М., Доннелли Д.Х.-мл. Организации: поведение, структура, процессы. - 8-е изд. - М.: ИНФРА-М, 2000. - С. 274-275.

Інструкція. Дайте відповідь на кожне запитання, закреслюючи одне число із шкали, яка подається нижче. Відповівши на всі запитання, підрахуйте бали. Пам'ятайте, що немає правильних або неправильних відповідей.

Варіанти відповідей					
Декілька разів на рік	Щомісяця	Декілька разів на місяць	Щотижня	Декілька разів на тиждень	Щодня
1 бал	2 бали	3 бали	4 бали	5 балів	6 балів
Бланк для відповідей					
№ з/п	Питання				Варіанти відповідей
1.	Я почав ставитися до людей жорсткіше з того часу, як почав працювати на цій роботі				12 3 4 5 6
2.	Я турбуюся, що ця робота робить мене більш жорстким				12 3 4 5 6
3.	Я фактично байдужий до того, що відбувається з деякими людьми, які потребують моєї допомоги				12 3 4 5 6
4.	Я відчуваю, що люди, які потребують моєї допомоги, вважають мене причиною деяких своїх проблем				12 3 4 5 6
5.	Я достатньо ефективно вирішую проблеми людей, які потребують моєї допомоги				12 3 4 5 6
6.	Я відчуваю, що своєю працею я позитивно впливаю на життя інших людей				12 3 4 5 6
7.	Я відчуваю себе наповненим значною енергією				12 3 4 5 6
8.	Я легко створюю настрій розслаблення у людей, які потребують моєї допомоги				12 3 4 5 6
9.	Я відчуваю радість від тісного спілкування з людьми, які потребують моєї допомоги				12 3 4 5 6
10.	Я здійснив на цій роботі багато гідних справ				12 3 4 5 6
11.	Я дуже спокійно вирішую емоційні проблеми на своїй роботі				12 3 4 5 6
12.	Я відчуваю себе емоційно виснаженим своєю роботою				12 3 4 5 6
13.	Я відчуваю себе повністю стомленим після робочого дня				12 3 4 5 6
14.	Вранці я відчуваю себе стомленим				12 3 4 5 6
15.	Я конче незадоволений своєю роботою				12 3 4 5 6
16.	Я відчуваю, що віддаю дуже багато сил своїй роботі				12 3 4 5 6

17.	Безпосередня робота з людьми потребує від мене дуже великої напруги	12 3 4 5 6
18	Я відчуваю, що мої нерви напружені до межі	12 3 4 5 6

Обробка та інтерпретація результатів

Підрахуйте середні бали за наступними позиціями, що характеризують кожен компонент «вигорання».

Деперсоналізація (ми. 1-4) _____

Особиста задоволеність (пп. 5-11) _____

Емоційне виснаження (пп. 12—18). _____

Підрахуйте середні бали кожного з компонентів та визначте рівень «вигорання» за наведеною нижче таблицею.

Рівні «вигорання»

Компоненти «вигорання»	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень
Деперсоналізація	1-2,99	3-4,99	5 і вище
Особиста задоволеність	5 і вище	3-4,99	1-2,99
Емоційне виснаження	1-2,99	3-4,99	5 і вище

Методика 5. Методика «Дослідження синдрому «вигорання»

Інформаційне джерело: Гринберг Дж. Управление стрессом. 7-е изд. СПб.: Питер, 2002. — С. 352.

Інструкція. Навпроти кожного висловлювання поставте, будь ласка, 1 бал, якщо Ви згодні із твердженням, або 0 — якщо не згодні.

Текст опитувальника

1. Чи знижується ефективність Вашої роботи?
2. Чи втратили Ви частину ініціативи на роботі?
3. Чи втратили Ви інтерес до роботи?
4. Чи посилився Ваш стрес на роботі?
5. Чи відчуваєте Ви втому або зниження темпу роботи?
6. Вас турбує головний біль?
7. Вас турбують болі в животі?
8. Ви втратили вагу?
9. У Вас проблеми зі сном?
10. Ваше дихання стало уривчастим?
11. У Вас часто змінюється настрій?
12. Вас легко розгнівати?
13. Ви легко піддаєтесь фрустрації?

14. Ви стали більш підозрілим, ніж зазвичай?
 15. Ви відчуваєте себе більш безпорадним, ніж завжди?
 16. Ви вживаєте забагато ліків, що впливають на настрій (транквілізатори, алкоголь тощо)?
 17. Ви стали менш гнучким?
 18. Ви стали більш критично ставитися до особистої компетентності і до компетентності інших?
 19. Ви працюєте більше, а відчуваєте, що зробили менше?
 20. Ви частково втратили почуття гумору?
- Інтерпретація проводиться шляхом аналізу суми балів за рівнями "вигорання": низький (0-7 балів), середній (8-14 балів), високий (15-20 балів).

Методики для вивчення психологічного комфорту підлеглих

Вивчення психологічного комфорту підлеглих полягає у встановленні їх стретостійкості, психологічної рівноваги, спокою, загального нервово-психічного стану. Зазначені характеристики можливо дослідити за наступними, наведеними нижче психологічними методиками.

Методика визначення стресостійкості й соціальної адаптації Холмса й Раге

Доктори Холмс і Раге (США) вивчали залежність захворювань (у тому числі інфекційних хвороб і травм) від різних стресогенних життєвих подій у більш ніж 5 тисяч пацієнтів. Вони дійшли висновку, що психічним і фізичним хворобам зазвичай передують певні серйозні зміни в житті людини. На підставі свого дослідження вони склали шкалу, у якій кожній важливій життєвій події відповідає певна кількість балів залежно від ступеня її стресогенності. Відповідно до проведених досліджень було встановлено, що 150 балів означають 50 % імовірності виникнення певного захворювання, а в разі 300 балів вона збільшується до 90 %.

Уважно прочитайте весь перелік, щоб мати загальне уявлення про те, які ситуації, події та життєві обставини, що спричиняють стрес, у ньому наведено. Потім повторно прочитайте кожен пункт, звертаючи увагу на кількість балів, якою оцінюється кожна ситуація. Далі спробуйте вивести з тих подій і ситуацій, які за останні два роки відбувалися у вашому житті, середнє арифметичне (порахуйте середню кількість балів за один рік). Якщо яка-небудь ситуація виникала у вас більш ніж один раз, то отриманий результат слід помножити на кількість разів.

Остаточна сума визначає водночас і ступінь вашої опірності стресу. Велика кількість балів — це сигнал тривоги, що попереджає вас про небезпеку.

Отже, вам терміново слід вдатися до якихось заходів із метою ліквідувати стрес. Підрахована сума має ще одне значення — вона виражає (у цифрах) ступінь вашого стресового навантаження.

Інструкція: постарайтеся згадати всі події, що сталися з вами впродовж останнього року, і підрахуйте загальну кількість «зароблених» вами балів.

Перелік запитань і бланк відповідей.

№	Життєві події	Бали
1	Смерть члена подружжя (дитини)	100
2	Розлучення	73
3	Роз'їзд чоловіка й жінки (без оформлення розлучення), розрив із партнером	65
4	Ув'язнення	63
5	Смерть близького члена родини	63
6	Травма або хвороба	53
7	Одруження, весілля	50
8	Звільнення з роботи	47
9	Примирення чоловіка й жінки	45
10	Вихід на пенсію	45
11	Зміна в стані здоров'я членів родини	44
12	Вагітність партнерки	40
13	Сексуальні проблеми	39
14	Поява нового члена родини, народження дитини	39
15	Реорганізація на роботі	39
16	Зміна фінансового становища	38
17	Смерть близького друга	37
18	Зміна професійної орієнтації, зміна місця роботи	36
19	Посилення конфліктності у взаєминах із членом подружжя	35

№	Життєві події	Бали
20	Позика на велику покупку (наприклад, будинок)	31
21	Закінчення строку виплати позики, збільшення боргів	30
22	Зміна посади, підвищення службової відповідальності	29
23	Залишення дому сином або дочкою	29
24	Проблеми з родичами чоловіка (дружини)	29
25	Видатне особисте досягнення, успіх	28
26	Залишення членом подружжя роботи (або початок роботи)	26
27	Початок або закінчення навчання в навчальному закладі	26
28	Зміна умов життя	25
29	Відмова від певних індивідуальних звичок, стереотипів поведінки	24
30	Проблеми з начальством, конфлікти	23
31	Зміна умов або графіку роботи	20
32	Зміна місця проживання	20
33	Зміна місця навчання	20
34	Зміна звичок, пов'язаних із проведенням дозвілля або відпустки	19
36	Зміна звичок, пов'язаних із віросповіданням	19
36	Зміна соціальної активності	18
37	Позика для покупки менших речей (машини, телевізора)	17
38	Зміна індивідуальних звичок, пов'язаних зі сном, розлади сну	16
39	Зміна кількості членів родини, що живуть разом, зміна характеру й частоти зустрічей з іншими членами родини	15
40	Зміна звичок, пов'язаних із харчуванням (кількість споживаної їжі, дієта, відсутність апетиту тощо)	15
41	Відпустка	13

№	Життєві події	Бали
42	Різдво, зустріч Нового року, день народження	12
43	Незначне порушення правопорядку (штраф за порушення правил вуличного руху)	11

Інтерпретація результатів. Для наочності наведемо порівняльну таблицю стресових характеристик.

Загальна сума балів	Ступінь опірності стресу
150–199	Висока
200–299	Гранична
300 і більше	Низька (уразливість)

Якщо, наприклад, сума балів — понад 300, це означає реальну небезпеку, тобто вам загрожує психосоматичне захворювання, оскільки ви близькі до фази нервового виснаження.

Підрахунок суми балів дасть вам можливість відтворити картину свого стресу. І тоді ви зрозумієте, що не окремі, начебто незначні, події у вашому житті спричинили стресову ситуацію, а їхній комплексний вплив.

Шкала самооцінки тривожності (Ч. Спілбергера, Ю. Ханіна)

Інструкція. Прочитайте уважно кожне з наведених нижче речень і закресліть відповідну цифру праворуч залежно від того, **ЯК ВИ ПОЧУВАЄТЕСЯ ЦІЄЇ МИТІ**. Над запитаннями довго не замислюйтеся, тому що правильних чи неправильних відповідей немає.

Речення	Ні, це не так	Швидше так	Так	Завжди так
1	2	3	4	5
1. Я спокійний (-а)	1	2	3	4
2. Мені ніщо не загрожує	1	2	3	4
3. Я відчуваю жаль	1	2	3	4
4. Я почуваюся вільно	1	2	3	4

5. Я прикро вражений (-а)	1	2	3	4
6. Я напружений (-а)	1	2	3	4
7. Мене хвилюють можливі невдачі	1	2	3	4
8. Я почуваюся так, наче відпочив (-ла)	1	2	3	4
1	2	3	4	5
10. Я відчуваю внутрішнє задоволення	1	2	3	4
11. Я впевнений (-а) у собі	1	2	3	4
12. Я нервуюся	1	2	3	4
13. Я не знаходжу собі місця	1	2	3	4
14. Я збуджений (напружений) (-а)	1	2	3	4
15. Я не скутий, не напружений (-а)	1	2	3	4
16. Я задоволений (-а)	1	2	3	4
17. Я стурбований (-а)	1	2	3	4
18. Я надто збуджений (-а) і почуваюся ніяково	1	2	3	4
19. Мені радісно	1	2	3	4
20. Мені приємно	1	2	3	4

Інструкція. Прочитайте уважно кожне з наведених нижче речень і закресліть відповідну цифру праворуч залежно від того, **ЯК ВИ ЗДЕБІЛЬШОГО ПОЧУВАЄТЕСЯ**. Над запитаннями довго не замислюйтеся, тому що правильних чи неправильних відповідей немає.

Речення	Майже ніколи	Іноді	Часто	Майже завжди
1	2	3	4	5
21. Я відчуваю задоволення	1	2	3	4
22. Я дуже швидко втомлююся	1	2	3	4
23. Я легко можу заплакати	1	2	3	4

24. Я хотів (-ла) би стати таким (-ою) щасливим (-ою), як і інші	1	2	3	4
25. Часто я програю через те, що недостатньо швидко приймаю рішення	1	2	3	4
1	2	3	4	5
27. Я спокійний (-а) і зосереджений (-а)	1	2	3	4
28. Очікувані труднощі здебільшого дуже хвилюють мене	1	2	3	4
29. Я надто переживаю через дрібниці		2	3	
30. Я щасливий (-а)	1	2	3	4
31. Я приймаю все надто близько до серця	1	2	3	4
32. Мені не вистачає впевненості в собі	1	2	3	4
33. Здебільшого я почуваюся в безпеці	1	2	3	4
34. Я намагаюсь уникати критичних ситуацій і труднощів	1	2	3	4
35. У мене буває нудьга	1	2	3	4
36. Я задоволений (-а)	1	2	3	4
37. Будь-які дрібниці заважають мені і хвилюють мене.	1	2	3	4
38. Я так сильно переживаю свої розчарування, що потім довго не можу про них забути	1	2	3	4
39. Я врівноважена людина	1	2	3	4
40. Мене охоплює сильне хвилювання, коли я думаю про свої справи і турботи	1	2	3	4

Опитувальник депресивності БЕКА

Інструкція: Вам пропонується ряд тверджень. Виберіть одне з тверджень у кожній групі, котре найточніше описує ваш стан за останній тиждень, включаючи сьогоднішній. Обведіть кружечком номер твердження, котре ви вибрали. Якщо в групі декілька тверджень однаково добре описують ваш стан, обведіть номер кожного з них. Перш, ніж зробити свій вибір, уважно прочитайте всі твердження в кожній групі.

1. Виберіть твердження:

- 0 – Я не відчуваю себе нещасним.
- 1 – Я відчуваю себе нещасним.
- 2 – Я весь час нещасливий і не можу звільнитися від цього почуття.
- 3 – Я настільки нещасливий і засмучений, що не можу це витримати.

2. Виберіть твердження:

- 0 – Думуючи про майбутнє, я відчуваю себе особливо розчарованим.
- 1 – Думуючи про майбутнє я відчуваю себе розчарованим.
- 2 – Я відчуваю, що мені нічого очікувати в майбутньому.
- 3 – Я відчуваю, що майбутнє безнадійне і нічого не зміниться на краще.

3. Виберіть твердження:

- 0 – Я не відчуваю себе невдахою.
- 1 – Я відчуваю, що у мене було більше невдач, ніж у більшості інших людей.
- 2 – Коли я озираюся на прожите життя, все, що я бачу - це шерех невдач.
- 3 – Я відчуваю себе повним невдахою.

4. Виберіть твердження:

- 0 – Я отримую стільки ж задоволення від життя, як і раніше.
- 1 – Я не отримую від життя стільки ж задоволення, як і раніше.
- 2 – Я не отримую справжнього задоволення ні від чого.
- 3 – Я всім незадоволений і мені все набридло.

5. Виберіть твердження:

- 0 – Я не відчуваю себе особливо винним.
- 1 – Досить часто я відчуваю себе винним.
- 2 – Майже завжди я відчуваю себе винним.
- 3 – Я відчуваю себе винним весь час.

6. Виберіть твердження:

- 0 – Я не відчуваю, що мене за щось карають.
- 1 – Я відчуваю, що можу бути покараний за щось.
- 2 – Я чекаю, що мене покарають.
- 3 – Я відчуваю, що мене карають за щось.

7. Виберіть твердження:

- 0 – Я не відчуваю розчарування в собі.

- 1 – Я розчарований у собі.
- 2 – Я навіюю собі відразу.
- 3 – Я ненавиджу себе.

8. Виберіть твердження:

- 0 – У мене немає відчуття, що я в чомусь гірший за інших.
- 1 – Я самокритичний і визнаю свої слабкості і помилки.
- 2 – Я постійно звинувачую себе за свої помилки.
- 3 – Я звинувачую себе за все погане, що відбувається.

9. Виберіть твердження:

- 0 – У мене немає думок, щоб покінчити з собою.
- 1 – У мене є думки, щоб покінчити з собою, однак я цього не зроблю.
- 2 – Я хотів би покінчити життя самогубством.
- 3 – Я покінчив би з собою, якби видався зручний випадок.

10. Виберіть твердження:

- 0 – Я плачу не більше, ніж звичайно.
- 1 – Тепер я плачу більше від звичайного.
- 2 – Я тепер постійно плачу.
- 3 – Раніше я ще міг плакати, але тепер не зможу, навіть якщо дуже захочу.

11. Виберіть твердження:

- 0 – Тепер я не більше роздратований, ніж раніше.
- 1 – Я дратуюся легше, ніж раніше, навіть через дрібниці.
- 2 – Тепер я постійно роздратований.
- 3 – Мене вже нічого не дратує, тому що все стало байдужим.

12. Виберіть твердження:

- 0 – Я не втратив інтересу до інших людей.
- 1 – У мене менше інтересу до інших людей, ніж раніше.
- 2 – Я майже втратив інтерес до інших людей.
- 3 – Я втратив будь-який інтерес до інших людей.

13. Виберіть твердження:

- 0 – Я здатний приймати рішення так, як і завжди.
- 1 – Я відкладаю прийняття рішень частіше, ніж звичайно.
- 2 – Я відчуваю більше труднощів у прийнятті рішень, ніж раніше.

3 – Я більше не можу приймати будь-які рішення.

14. Виберіть твердження:

0 – Я не відчуваю, що я виглядаю гірше, ніж раніше.

1 – Я занепокоєний тим, що виглядаю постарілим чи непривабливим.

2 – Я відчуваю, що зміни, які відбулися в моїй зовнішності, зробили мене непривабливим.

3 – Я впевнений, що виглядаю потворно.

15. Виберіть твердження:

0 – Я можу працювати так само, як і раніше.

1 – Мені потрібно докладати додаткових зусиль, щоб почати щось робити.

2 – Я з великими труднощами змушую себе щось робити.

3 – Я взагалі не можу працювати.

16. Виберіть твердження:

0 – Я можу спати так само добре, як і раніше.

1 – Я сплю не так добре, як завжди.

2 – Я прокидаюся на 1 – 2 години раніше, ніж зазвичай, і з труднощами можу заснути знову.

3 – Я прокидаюся на декілька годин раніше від звичайного і не можу більше заснути.

17. Виберіть твердження:

0 – Я стомлююся не більше, ніж звичайно.

1 – Я стомлююся швидше від звичайного.

2 – Я стомлююся майже від усього, що роблю.

3 – Я надто стомився, щоб щось робити.

18. Виберіть твердження:

0 – Мій апетит не гірший від звичайного.

1 – У мене не такий добрий апетит, як був раніше.

2 – Зараз мій апетит став набагато гіршим.

3 – Я взагалі втратив апетит.

19. Виберіть твердження:

0 – Якщо останнім часом я й втратив вагу, то дуже не набагато.

1 – Я втратив більше 2 кг ваги.

2 – Я втратив більше 4 кг ваги.

3 – Я втратив більше 6 кг ваги.

Я спеціально намагався не їсти, щоб втратити вагу (обведіть кружечком):
ТАК НІ.

20. Виберіть твердження:

0 – Я піклуюся про своє здоров'я не більше, ніж зазвичай.

1 – Мене хвилюють такі проблеми, як різноманітні болі, розлади шлунку, запори.

2 – Я настільки схвилюваний своїм здоров'ям, що мені навіть важко думати про щось інше.

3 – Я до такої міри схвилюваний своїм здоров'ям, що взагалі про щось інше думати не можу.

21. Виберіть твердження:

0 – Я не помічав будь-яких змін у моїх сексуальних інтересах.

1 – Я менше, ніж звичайно, цікавлюся сексом.

2 – Тепер я набагато менше цікавлюся сексом.

3 – Я зовсім втратив інтерес до сексу.

Ключ: Виділені шкали дають можливість виявити ступінь вияву депресивної симптоматики, оскільки кожна з них представляє собою групу з 4 тверджень, які відповідно оцінюють в балах від 0 до 3. Максимальна сума – 63 бали.

Опитувальник нервово-психічної напруги (НПН) Т.А.Немчина

Інструкція: Заповніть, будь ласка бланк, відзначаючи знаком "плюс" ті рядки, зміст яких відповідає особливостям вашого стану в даний час.

Тестовий матеріал:

1. Наявність фізичного дискомфорту:

а) повна відсутність яких-небудь неприємних фізичних відчуттів

б) мають місце незначні неприємні відчуття, що не заважають роботі

в) наявність великої кількості неприємних фізичних відчуттів, що серйозно заважають роботі

2. Наявність больових відчуттів :

а) повна відсутність яких-небудь болів

б) больові відчуття періодично з'являються, але швидко зникають і не заважають роботі

в) мають місце постійні больові відчуття, що істотно заважають роботі

3. Температурні відчуття:

- а) відсутність яких-небудь змін у відчутті температури
- б) відчуття тепла, підвищення температури тіла
- в) відчуття похолодання тіла, кінцівок, почуття "ознобу"

4. Стан м'язового тону :

- а) звичайний м'язовий тонус
- б) помірне підвищення м'язового тону, почуття некоторого м'язової напруги
- в) значна м'язова напруга, сіпання отдельных м'язів особи, шиї, рук (тики, тремор)

5. Координація рухів :

- а) звичайна координація рухів
- б) підвищення точності, легкості, координированности рухів під час листа, іншої роботи
- в) зниження точності рухів, порушення координації, погіршення почерку, утруднення при виконанні дрібних рухів, що вимагають високої точності

6. Стан рухової активності в цілому:

- а) звичайна рухова активність
- б) підвищення рухової активності, збільшення швидкості і енергійності рухів
- в) різке посилення рухової активності, неможливість усидіти на одному місці, метушливість, прагнення ходити, змінювати положення тіла

7. Відчуття з боку серцево-судинної системи:

- а) відсутність яких-небудь неприємних відчуттів з боку серця
- б) відчуття посилення серцевої діяльності, не заважаючі роботі
- в) наявність неприємних відчуттів з боку серця - почастішання серцебиття, почуття стискування в ділянки серця, колення, болі в серці

8. Прояви з боку шлунково-кишкового тракту:

- а) відсутність яких-небудь неприємних відчуттів в животі
- б) одиничні, такі, що швидко проходять і не заважають роботі відчуття в животі - підсос в підкладковій області, відчуття легкого голоду, періодичне "бурчання"

в) виражені неприємні відчуття в животі - болі, зниження апетиту, подташникование, почуття спраги

9. Прояву з боку органів дихання :

- а) відсутність яких-небудь відчуттів
- б) збільшення глибини і почастищення дихання, що не заважають роботі
- в) значні зміни дихання - задишка, почуття недостатності вдиху, "грудка в горлі"

10. Прояви з боку видільної системи:

- а) відсутність яких-небудь змін
- б) помірна активізація видільної функції - частіше бажання скористатися туалетом при повному збереженні здатності утриматися (терпіти)
- в) різке почастищення бажання скористатися туалетом, трудність або навіть неможливість терпіти

11. Стан потовиділення :

- а) звичайне потовиділення без яких-небудь змін
- б) помірне посилення потовиділення
- в) поява щедрого "холодного" поту

12. Стан слизової оболонки порожнини рота :

- а) звичайний стан без яких-небудь змін
- б) помірне збільшення слиновиділення
- в) відчуття сухості у роті

13. Забарвлення шкірних покривів :

- а) звичайне забарвлення шкіри особи, шиї, рук
- б) почервоніння шкіри особи, шиї, рук
- в) збліднення шкіри особи, шиї, поява на шкірі кистей рук "мармурового" (плямистого) відтінку

14. Сприйнятливність, чутливість до зовнішніх подразників:

- а) відсутність яких-небудь змін, звичайна чутливість
- б) помірне підвищення сприйнятливості до зовнішніх подразників, що не заважає роботі
- в) різке загострення чутливості, відволікаємість, фіксація на сторонніх подразниках

15. Почуття впевненості в собі, у своїх силах:

- а) звичайне почуття впевненості у своїх силах, у своїх здібностях
- б) підвищення почуття впевненості в собі, віра в успіх
- в) почуття невпевненості в собі, очікування невдачі, провалу

16. Настрій:

- а) звичайний настрій
- б) піднесений, підвищений настрій, відчуття підйому, приємного задоволення роботою або інший діяльністю
- в) зниження настрою, пригніченість

17. Особливості сну :

- а) нормальний, звичайний сон
- б) хороший, міцний, освіжаючий сон напередодні
- в) неспокійний, з частими пробудженнями і сновидіннями сон протягом декількох попередніх ночей, у тому числі напередодні

18. Особливості емоційного стану в цілому:

- а) відсутність яких-небудь змін у сфері емоцій і почуттів
- б) почуття заклопотаності, відповідальності за виконувану роботу, "азарт", активне бажання діяти
- в) почуття страху, паніки, відчаю

19. Завадостійка:

- а) звичайний стан без яких-небудь змін
- б) підвищення завадостійкої в роботі, здатність працювати в умовах шуму і інших перешкод
- в) значне зниження завадостійкої, нездатність працювати при відволікаючих подразниках

20. Особливості мови :

- а) звичайна мова
- б) підвищення мовної активності, збільшення гучності голосу, прискорення мови без погіршення її якості (логічності, письменності та ін.)
- в) порушення мови - поява тривалих пауз, запинок, збільшення кількості зайвих слів, заїкання, занадто тихий голос

21. Загальна оцінка психічного стану :

- а) звичайний стан
- б) стан зібраності, підвищена готовність до роботи, мобілізована, високий психічний тонус
- в) почуття втоми, незібраності, неувважності, апатії, зниження психічного тону
- в) порушення мови - поява тривалих пауз, запинок, збільшення кількості зайвих слів, заїкання, занадто тихий голос

22. Особливості пам'яті :

- а) звичайна пам'ять
- б) поліпшення пам'яті - легко згадується те, що треба
- в) погіршення пам'яті

23. Особливості уваги :

- а) звичайна увага без яких-небудь змін
- б) поліпшення здатності до зосередження, відвернення від сторонніх справ
- в) погіршення уваги, нездатність зосередитися на ділі, отвлекаємость

24. Кмітливість:

- а) звичайна кмітливість
- б) підвищення кмітливості, хороша винахідливість
- в) зниження кмітливості, розгубленість

25. Розумова працездатність:

- а) звичайна розумова працездатність
- б) підвищення розумової працездатності
- в) значне зниження розумової працездатності, швидка розумова стомлюваність

26. Явища психічного дискомфорту :

- а) відсутність яких-небудь неприємних відчуттів і переживань з боку психіки в цілому
- б) почуття психічного комфорту, підйому психічної діяльності або одиничні, слабо виражені, такі, що швидко проходять і не заважають роботі явища
- в) різко виражені, різноманітні і численні що серйозно заважають роботі порушення з боку психіки

27. Міра поширеності (генералізованність) ознак напруги :

- а) одиничні, слабо виражені ознаки, на які не звертається увага
- б) виразно виражені ознаки напруга, що не лише не заважає діяльності, але, навпаки, сприяючі її продуктивності
- в) велика кількість різноманітних неприємних ознак напруги, що заважають роботі і що спостерігаються з боку різних органів і систем організму

28. Частота виникнення стану напруги :

- а) відчуття напруги не розвивається практично ніколи
- б) деякі ознаки напруги розвиваються лише за наявності реально важких ситуацій
- в) ознаки напруги розвиваються дуже часто і нерідко без достатніх на те причин

29. Тривалість стану напруги :

- а) дуже короткочасне, не більше декількох хвилин, швидко зникає ще до того, як минула складна ситуація
- б) триває практично протягом усього часу перебування в умовах складної ситуації і виконання необхідної роботи, припиняється незабаром після її закінчення
- в) дуже значна тривалість стану напруги, що не припиняється протягом тривалого часу після складної ситуації

30. Загальна міра вираженості напруги :

- а) повна відсутність або дуже слабка міра вираженості
- б) помірно виражені, виразні ознаки напруги
- в) різко виражена, надмірна напруга

Обробка даних.

Після заповнення бланку проводиться підрахунок набраних досліджуваним балів шляхом їхнього підсумовування. При цьому за оцінку "+", поставлену досліджуваним проти пункту "а", нараховується 1 бал, проти пункту "б" - 2 бали і проти пункту "в" - 3 бали. Мінімальна кількість балів, що може набрати досліджуваний, дорівнює 30, а максимальна - 90.